

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Министерство образования и науки Республики Казахстан
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова
S.Toraighyrov Pavlodar State University

**С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 55 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«VII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ.
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҰРМЫС САПАСЫ.
ЖАҒДАЙЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МЕТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«VII ТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ.
КАЧЕСТВО ЖИЗНИ В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ.
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ», ПОСВЯЩЕННОЙ 55-ЛЕТИЮ
ПАВЛОДАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**PROCEEDINGS
INTERNATIONAL RESEARCH AND PRACTICAL CONFERENCE
“TORAIGYROV READINGS VII.
QUALITY OF LIFE IN PAVLODAR OBLAST.
CURRENT STATE AND TRENDS”
DEVOTED TO THE 55TH ANNIVERSARY OF PAVLODAR STATE
UNIVERSITY NAMED AFTER S. TORAIGYROV**

ТОМ 2

ПАВЛОДАР
2015

ӘОЖ 001(574) (063)
КБЖ 72(5Каз)
С89

Редакция алқасының бас редакторы:

Орсариев А.А., с.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің

Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Ақишев А.А., Ахметова Г.Ф., Ахметов Қ.Қ., Бегімтаев Ә.І., Бексеитов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.К., Токтағанов Т.Т., Эрнзаров Т.Я.

Жауапты хатшылар:

Аблеев Ж.Ш., Алдабергенов К.М., Алдунгарова А.К., Андреева О.А., Артыкбаева Г.Т., Асаинова А.Ж., Богомоллов А.В., Булыга Л.Л., Голубева Л.Н., Ельмуратов Г.Ж., Есимова Д.Д., Есимова Д.Д., Жусупов Н.К., Калиев И.А., Калиева А.Б., Камкин В.А., Карипжанова А.О., Касенов А.Ж., Кодекова Г.Б., Корниченко П.В., Кулахметова М.С., Кунязова С.К., Ленков Ю.А., Марковский В.П., Масакбаева С.Р., Мاستобаев Ю.А., Молдакимова А.С., Мусабекова Н.М., Нурғалиева А.А., Рахметуллина Ш.Ж., Сейтенова Г.Ж., Сембаев Н.С., Титков А.А., Тышканова Н.С., Ысқақ Б.Ә.

Главный редактор редакционной коллегии:

Орсариев А.А., д.полит.н., профессор, ректор Павлодарского государственного университета имени С. Торайғырова

Ответственный редактор:

Ержанов Н.Т., д.б.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Павлодарского государственного университета имени С. Торайғырова

Члены редакционной коллегии:

Ақишев А.А., Ахметова Г.Ф., Ахметов К.К., Бегимтаев А.И., Бексеитов Т.К., Испулов Н.А., Кислов А.П., Кудерин М.К., Токтағанов Т.Т., Эрнзаров Т.Я.

Ответственные секретари:

Аблеев Ж.Ш., Алдабергенов К.М., Алдунгарова А.К., Андреева О.А., Артыкбаева Г.Т., Асаинова А.Ж., Богомоллов А.В., Булыга Л.Л., Голубева Л.Н., Ельмуратов Г.Ж., Есимова Д.Д., Жусупов Н.К., Калиев И.А., Калиева А.Б., Камкин В.А., Карипжанова А.О., Касенов А.Ж., Кодекова Г.Б., Корниченко П.В., Кулахметова М.С., Кунязова С.К., Ленков Ю.А., Марковский В.П., Масакбаева С.Р., Мاستобаев Ю.А., Молдакимова А.С., Мусабекова Н.М., Нурғалиева А., Рахметуллина Ш.Ж., Сейтенова Г.Ж., Сембаев Н.С., Титков А.А., Тышканова Н.С., Ысқақ Б.Ә.

Editor-in-chief of the editorial board:

Orsariyev A.A., Doctor of Political Science, Professor, Rector of Pavlodar State University named after S. Toraiyirov

Publishing editor:

Yerzhanov N.T., Doctor of Biological Sciences, Professor, Vice Rector for Research and Innovations of Pavlodar State University named after S. Toraiyirov

Members of the editorial board:

Akishev A.A., Akhmetova G.G., Akhmetov K.K., Begimtayev A.I., Bekseitov T.K., Ispulov N.A., Kislov A.P., Kuderin M.K., Toktaganov T.T., Emazarov T.Ya.

Executive secretaries:

Ableyev Zh.Sh., Aldabergenov K.M., Aldungarova A.A., Andreyeva O.A., Artykbayeva G.T., Assainova A.Zh., Bogomolov A.V., Buluga L.L., Golubeva L.N., Yelmuratov G.Zh., Yessimova D.D., Zhusupov N.K., Kaliyev I.A., Kaliyeva A.B., Kamkin V.A., Karipzhanova A.O., Kasenov A.Zh., Kodekova G.B., Korniyenko P.V., Kulakhmetova M.S., Kunyazova S.K., Lenkov Yu.A., Markovskiy V.P., Masakbayeva S.R., Mastobayev Yu.A., Moldakimova A.S., Musabekova N.M., Hurgaliyeva A.A., Rakhmetullina Sh.Zh., Seitenova G.Zh., Sembayev N.S., Titkov A.A., Tyshkanova N.S., Yskak B.A.

С89 С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің 55 жылдығына арналған «VII Торайғыров оқулары. Павлодар облысындағы тұрмыс сапасы. Жағдайы мен келешегі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015. Сборник Международной научно-практической конференции «VII Торайғыровские чтения. Качество жизни в Павлодарской области. Состояние и перспективы», посвященной 55-летию Павлодарского государственного университета имени С. Торайғырова – Павлодар: ПГУ имени С. Торайғырова, 2015. Collection of articles of International research and practical conference “Toraiyirov readings VII. Quality of life in Pavlodar oblast. Current state and trends” devoted to the 55th anniversary of Pavlodar State University named after S. Toraiyirov. – Pavlodar: PSU named after S. Toraiyirov, 2015.

ISBN 978-601-238-547-2
Т. 2 – 2015. – 461 б.
ISBN 978-601-238-549-6

ӘОЖ 001(574) (063)
КБЖ 72(5Каз)

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ISBN 978-601-238-549-6 (Т. 2)
ISBN 978-601-238-547-2 (общ.)

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015

1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие
1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму
1.1 Intellectual, cultural and spiritual development

THE LANGUAGE BARRIER
IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

KUANISHEVA B. T., UAIKHANOVA M. A.
PSU named after S. Toraiyirov, Pavlodar

Modern conditions of professional work produced by the rapid entry of Kazakhstan into the world community, are responsible for the high demand for foreign language teaching. The success of international relations depends on the ability of people to correctly understand each other, communicate and collaborate. Achieving results that would satisfy all parties of intercultural communication - that is the true purpose of communication, to which each student should strive.

The term “barrier” in the educational activity we understand as the subjective state of making failure in the implementation of communication [1, 120 p.]. As a result is misunderstanding the message or friend; a message is sent to a foreigner, there is a collision of two or more cultures, where the person is a native speaker and the person going into another language, touching another culture.

The language barrier in our mind is the barrier created by the student, so that it was an incentive of knowing the English language, not only English culture, but also of all other countries. Free communication in a foreign language is not given to all at once, and communication means “to listen, understand and provide a substantive response” to a companion-foreigner. Great desire to know English have all Kazakh students, it’s a business card to a new world, a world of new technologies and new people.

About 70% of Kazakh students who become involved with a tutor can not talk freely in English, that is, without appreciable error, effort or pause. This is the main reason why we have so much in class time devoted to conversation practice. We can observe this phenomenon still in the XX century, because we pay more attention to the beginning of learning grammar, vocabulary of a foreign language, not communication. The reasons for the formation of barriers actualization of digestible skills can be distinguished in the analysis of learning activities.

Terms of digestible updating skills in the learning process can be practically provided by overcoming the causes of folding barriers. So why must the student eliminate these barriers or difficulties to be successful, a qualified person?

Our time dictates the rules of the global market, where competition is a prerogative of youth, and mostly in education and science. Almost everyone can have the language barrier, if he is certainly not a polyglot. And the daily practice of hearing and speech reveals a new world, and not just a simple knowledge of the spoken language, but also professional, at the level of a native speaker.

Excellent knowledge of the language is always welcomed anytime and anywhere. A person who knows the language perfectly, never left unqualified, unclaimed. A freshman student wants to speak English, not knowing how to listen. Today the situation has not even changed, the knowledge of the English language is yet a necessity. But why for many of us is the development of the language barrier or challenge? Often we give up employment, complaining that lack of the ability. Each student has the ability to master a foreign language - the only question is clear and effective teaching methods.

And also this depends on the student, his incentive to master the English language in the development of a future qualified demanded specialist in his own country. Daily practice, as a repetition of the material studied, and communication with the native speaker, or at least more knowledgeable student, gives a good start on a new path in the future life [2, 77 p.].

Those who defy the law of life, those outside the ship of life, so there will always be competitive in price. They are currently an effective factor in socio-economic, scientific-technical and general cultural progress of a society and the progress of the individual as the core of any society. All this greatly enhances the status of the subject - foreign language, as a comprehensive discipline and motivation of the teaching of students in higher education. Our state should take care about the level of education of the student to take not only knowledge, but the growth spiritually. A student should look for something new in a science and language. Because the language – a source of knowledge. Tomorrow becoming a leading expert in his field because of the acquired knowledge in college, it is the guarantor for the future advancement of the state in the future, a new generation.

In this article we want to point out that any obstacle or barrier created in intercultural communication are our mistakes and we must correct them, we must do this. Students learn the English language, not just to hear or read the words in this language, it opens the cultural code of the nation, and the opening of this code correct depends on the teacher and the student in particular.

Therefore everyone should think about before starting training, whether continue to study or stop halfway.

And every student being an individual, wants to see himself a successful specialist, so you cannot assume that an agronomist or engineer does not need knowledge of the English language. After all, English is currently a global language, and affects all spheres of human activity [3, 89-101 p.].

A competitive specialist - a man who knows his profession very well, capable to explain to a foreigner his profession in full size, and knows how to show his work or product in the world market. This is the meaning of this competition to be on a par with the leading experts in Japan, the US, Russia, the UK.

We characterize the language barrier, as an individual, subjective impossibility in a conversation using the knowledge which is already a student acquire. This phenomenon of subjective nature that occurs in this situation objectively, signals manifestations of emotional negative experiences, accompanied by nervous and mental strain that prevents interaction.

So the subject does not manifest himself because of the inability to express his thoughts, his point of view. In the process of foreign language communicative activity he manifests as an inadequate passive subject. An internal obstacle is the reluctance of a psychological nature, fear, insecurity, lack of spontaneous speech skill. An emotional mechanism of the language barrier is to reinforce negative feelings and attitudes associated with the task, guilt, fear, anxiety, low self-esteem. As a consequence, a manifested destructive role of the language barrier - the silence and prefer to speak a native language or, at best, a few of the usual phrases [4, 48-49 p.].

Highlighting the scope of the concepts we have used as bases dividing the basic sphere of the person and identified barriers into cognitive, motivational, operational and emotional types. It should be noted that all kinds of barriers are interconnected and are “pure” pronounced psychological.

Relevance of the study due to insufficient knowledge of the impact of language barriers on the learning process of students in vocational education. For example, first-year students believe that a good knowledge of the English language will ensure competitiveness in employment, facilitate the possibility and conditions of travel abroad, will help to communicate with native speakers [5, 106-109 p.].

In general, the data presented indicate the need to amend the forms and methods of work in the classroom of foreign language, as well as the need to focus on the development of the individual student and to overcome the psychological barrier of speaking. The use of techniques

aimed at learning the words, phrases, text retelling and theoretical study of grammar do not meet modern requirements. They cause the appearance of a number of psychological barriers. We believe that learning should meet both educational and personal needs of the student. It is essential that students are aware of the importance of a foreign language for their future careers, and to overcome the language barrier is the impetus for personal growth of the student.

BIBLIOGRAPHY

- 1 Jean-Marc Dewaele. Psychological aspects of teaching speaking a foreign language - M., 2005.
- 2 Levites N. Children's and educational psychology. - M., 1960.
- 3 Barishnikov N. Learning languages and cultures of other countries in the service of the fatherland // University. - 2004. - № 2-3. - P. 89-101.
- 4 Bernstein V. Ways of formation of intercultural communicative competence in the foreign language lesson // Teaching of Foreign Languages and Cultures: problems, finding solutions: P. 48-49.
- 5 Gorbunov N.V. Forms and methods of teaching foreign languages in the self-development of a culture of professional and business communication // Problems of linguistics and foreign language teaching. - M.: University Press, 2000. - Vol. IV. - P. 106-109.

ПРОБЛЕМА СМЫСЛА ЖИЗНИ В НАУКЕ

КУДАРОВА Н. А., НУРГАЛИЕВА М. Е.
ст. преподаватели, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос о смысле жизни также может пониматься как субъективная оценка прожитой жизни и соответствия достигнутых результатов первоначальным намерениям, как понимание человеком содержания и направленности своей жизни, своего места в мире, как проблема воздействия человека на окружающую действительность и постановки человеком целей, выходящих за рамки его жизни.

Смысл жизни - философская и духовная проблема, имеющая отношение к определению конечной цели существования, предназначения человечества, человека как биологического вида, а также человека как индивидуума, одно из основных мировоззренческих понятий, имеющее огромное значение для становления духовно-нравственного облика личности.

Проблеме смысла жизни уже много веков. Эту тему изучают социологи, психологи, этики, эстетики и философы. Но однозначного ответа на этот вопрос нет и поныне. Отсюда совершенно правомерен вывод о невозможности умозрительного ответа на вопрос о смысле жизни, так как это вопрос не столько теоретический, сколько жизненно-практический [1, 36 с.].

Вопрос о смысле жизни - одна из традиционных проблем философии, - теологии и художественной литературы, где она рассматривается преимущественно с точки зрения определения, в чём состоит наиболее достойный для человека смысл жизни.

Представления о смысле жизни складываются в процессе деятельности людей и зависят от их социального положения, содержания решаемых проблем, образа жизни, миропонимания, конкретной исторической ситуации. В благоприятных условиях человек может видеть смысл своей жизни в достижении счастья и благополучия; во враждебной среде существования жизнь может утратить для него свою ценность и смысл.

Размышления над проблемами смысла жизни, нельзя игнорировать ту первоначальную сферу, в которой она как проблема может не осознаваться, но в которой она назревает именно как проблема. Сфера это - повседневность.

Человек и только он сам определяет своё предназначение и смысл жизни. Поиск цели жизни имеет в своей основе мысль о ценности человеческой жизни, причём ценности не только для самого человека, но и для общества, для других людей.

Признавая значение проблемы поиска смысла жизни для каждого индивида, ряд современных философов и психологов категорически отрицают возможность постановки этой проблемы в общетеоретическом плане, философском аспекте. Существует только смысл конкретной человеческой жизни. Утрата его равносильна смерти.

Представления о смысле жизни у каждого человека своё. Но в этих индивидуальных представлениях неизбежно присутствует общее, обусловленное целями и интересами общества, к которым принадлежит человек.

Вопрос о смысле жизни человека – ключевая мировоззренческая проблема. От её решения зависит направленность его социальной деятельности. Не случайно религия и идеализм с древнейших времён боролись против материализма именно по вопросам смысла жизни. Раз Бог вдохнул в человека жизнь, значит, смысл жизни, и назначение человека заключается в том, чтобы жить ради

прославления своего творца, - таков исходный пункт любой религии при всем различии вероучений и догм.

Атеисты всегда вели борьбу с религиозными представлениями о смысле жизни.

Человек сам, а не по велению судьбы определяет свое назначение, строит свою жизнь. Это назначение, однако, никакое иное, чем - то, какое человек сам избрал для себя, исходя из своей природы, своих способностей и стремлений, писал Л. Фейербах.

Смысл жизни человека нельзя искать вне самой его жизни. Это отмечал еще Гегель. «Всё что я хочу, - писал он, - самое благородное, самое святое, есть моя цель; я должен в этом наличествовать, я должен это одобрять, я должен находить это хорошим. Со всеми самопожертвованиями всегда связано чувство удовлетворения, всегда связано некое нахождение себя». Правильно определить смысл своей жизни – это и значит найти самого себя [2, 56 с.].

Проблема смысла жизни имеет ряд аспектов: философский, социологический, этический, религиозный, социально-психологический. Основным является социологический, ибо он раскрывает зависимость смысла жизни от общественных отношений, в которые включён социальный объект, и показывает, что именно общественные отношения дают простор или, наоборот, тормозят осуществление жизненных целей.

Смысл человеческой жизни нельзя понять и объяснить, если замыкаться в узкой сфере этических категорий, ибо смысл и назначение человека выявляются только в практической деятельности по изменению окружающего мира, лишь в общественной практике реализуются цель и знание человека.

Личностное понимание смысла жизни

Никто и ни что не избавит человека от необходимости строить смысл своей жизни, как строят дом, как сажают деревья вокруг него.

Подлинное понимание смысла жизни является результатом высокого развития и зрелости самосознания. Здесь люди не только понимают свой субъективный мир и не только и не столько познают свою относительную самостоятельность, автономность, личность, но и познают объективные общественные отношения.

Подлинное понимание смысла жизни предполагает предвидение; предвосхищение событий жизни. Оно оказывает непосредственное влияние на весь ход жизни. В деятельности носителей подлинного понимания смысла жизни наличествует нерасторжимая связь времён. Для них прошедшее – это не прошлое, безвозвратно ушедшее

в небытие, а свой собственный опыт, продолжающий воздействовать на течение всей их жизни.

Всё это говорит о том, что люди становятся носителями подлинного понимания смысла жизни в результате осмысления своего социального бытия и действительности.

Роль человека в формировании ценностных ориентаций

Человек, преследующий высокие идеалы и цели, энергично вмешивается в жизненные процессы, ускоряя их, сознательно вносит в действительность красоту, гармонию добра, становясь, сами при этом нравственно красивыми. Научное понимание смысла жизни сохраняет непосредственную наглядность жизненных явлений, становясь, сродни чувству прекрасного.

Смысл человеческой жизни (в самом широком понимании) состоит, следовательно, в социальной деятельности, в которой происходит опредмечивание деятельной сущности человека и которая направлена не на потребление, а на преобразование. Удовлетворяя свои потребности, человек тем самым развивает их, что лежит в основе развития содержания жизни. Однако цели сами по себе не могут наполнять жизнь человека смыслом и счастьем, ибо делать – это ещё не действительность, а всего лишь возможность [3, 105 с.].

Она имеет объективную значимость, смысл лишь постольку, поскольку выражает закономерности реальной жизни, должна быть превращена в нечто реальное, материальное, т.е. воплотиться в процессе деятельности в определённый результат. До тех пор, пока цели не реализована в конкретной жизнедеятельности людей, она останется только возможностью, целью-мечтой, далеко от объективной действительности.

«Судьба человека в современном мире». Сейчас история нашей страны, да и всего мира протекает под знаком нестабильности, шаткости мира. В такой ситуации человек теряет, его жизнь которую он строил годами, рушится, а идеалы меняются, меняются и цели и сам смысл жизни. Как известно история иногда повторяется, о чём свидетельствует Доклад Бердяева, зачитанный на Съезде лидеров Мировой Христианской Федерации в 1931г.

Всё в современном мире находится под знаком кризиса, не только социального и экономического, но также и культурного, но и духовного кризиса, всё стало проблематическим. Мир пришёл в жидкое состояние, в нём не осталось твёрдых тел, он переживает революционную эпоху и внешне и внутренне, эпоху духовной анархии. Человек живёт в страхе более чем когда-либо, под

вечной угрозой, висит над бездной. Современный европейский человек потерял веру, которой он пытался в прошлом веке заменить христианскую веру. Он не верит больше в прогресс в гуманизм, спасительность науки, спасительность демократии, он сознаёт неправду капиталистического строя и изверился в утопии совершенного социального строя. Вся Европа потрясена невероятными событиями в советской России, охваченной новой верой, новой религией, враждебной религии христианской.

Но в одном современный человек оптимистичен и полон веры, у него есть кумир, которому все приносят жертву. Тут мы подходим к очень важному моменту в современном состоянии духовного мира. Современный человек верит в могущество техники, машины, иногда кажется, что это единственное, во что ещё верит. Для его оптимизма в этом отношении есть, казалось бы, очень серьёзные основания. Головокружительные успехи в нашу эпоху есть настоящее чудо греховного природного падения мира. Человек потрясён и подавлен могуществом техники, перевернувшей всю его жизнь. Человек сам её создал, она продукт его гения его разума, его изобретательности, она детище человеческого духа. Человеку удалось расковать скрытые силы природы и использовать их для своих целей, внести тeологический принцип в действие сил механико-физико-химических. Но овладеть результатами своего дела человеку не удалось. Техника оказалась сильнее самого человека, она подчинила его себе. Техника есть единственная сфера оптимистической веры современного человека, самое большое его увлечение. Но она же приносит человеку много горечи и разочарований, она поработает человека, ослабляет его духовность, грозит ему гибелью. Кризис нашего времени в значительной мере порождён техникой, с которой человек не в силах справиться. И это кризис прежде всего духовный. Природный мир, в котором в прошлом привык жить человек, уже не представляется вечным порядком.

Этот доклад был зачитан в 1931 году, сейчас 1999, но проблемы практически те же. Только теперь они гораздо глубже и серьёзнее, на пороге нового тысячелетия человек с головой ушёл в технический мир, мир виртуальной реальности, придумал себе другой мир. Тогда как реальный мир находится на пороге гибели. Смогут ли современные науки предотвратить эту гибель? Это вопрос скорее риторический, время покажет.

Проблема смысла жизни по В.С.Соловьёву.

Есть ли вообще у нашей жизни какой-нибудь смысл? Если есть, то имеет ли он нравственный характер, коренится ли он в

нравственной области? И если да, то в чем он состоит, какое будет ему полное и верное определение? Одни отрицают у жизни всякий смысл, другие считают, что смысл жизни не имеет ничего общего с нравственностью, что он вовсе не зависит от наших должных и добрых отношений к Богу, к людям, ко всему миру, третьи, признавая значение нравственных норм для жизни, дают им весьма различные определения.

Проблема смысла жизни по З. Фрейду.

Чего люди требуют от жизни и чего стремятся в ней достичь?

Чего люди стремятся к счастью, они хотят стать и пребывать счастливыми. Это стремление имеет две стороны, положительную и отрицательную цели: отсутствие боли и неудовольствия, с одной стороны, переживание сильных чувств наслаждения - с другой. То что понимается под счастьем, происходит скорее из внезапного удовлетворения потребности, достигшей высшей напряженности, и по своей природе возможно лишь как эпизодическое явление. Продолжительность ситуации, к созданию которой так страстно стремится принцип наслаждения, дает лишь чувство прохладного довольства; мы так устроены, что можем интенсивно наслаждаться только контрастом и весьма мало - самим состоянием. [3, 113 с.]

Таким образом, вопрос смысла жизни и ценностных ориентаций не исчерпаем. Каждая наука трактует его по-своему, но неоспоримо влияние на формирование этих понятий исторических, социальных, экономических и политических процессов. Каждый человек должен определить цель своей жизни и определить свои, и только свои ценностные ориентации. В современном мире трудно выжить, а ещё труднее жить достойно. И чтобы не стать расходным материалом в «машине» социальных преобразований, нужно найти своё место в жизни и обществе, определив смысл своей жизни. Ибо отсутствие этого смысла или его потеря равносильно гибели.

ЛИТЕРАТУРА

1 Киселев Г. С. Смыслы и ценности нового века. // Вопросы философии № 4. – 2006. – С. 3-12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 669 с. Мотрошилова Н.В. Идеи единой Европы: традиции и современность. // Вопросы философии № 11, 12. – 2004. – С. 3-18. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. /Пер. с нем. - М.: Прогресс - Традиция, 2000. - 384 с. 2 Бондаренко Т. А. Трансформация личности в условиях виртуальной

реальности. – Ростов н/Д: Издательский центр ДГТУ, 2006. – 51 с.
3 Челомбицкая М. П. Ценностные ориентиры современного общества [Текст] / М. П. Челомбицкая, Н. Г. Лавинский // Молодой ученый. — 2011. — №12. Т.1. — С. 198-201.

4 Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. - М., 2000.

СУЩНОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УМЕНИЙ

КУДИЯРБЕКОВА Г. К.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

БЕЛЯЕВА Л. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ДУБИНЕЦ Н. А.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Педагогические умения являются важнейшим компонентом квалификационной характеристики учителя, а их формирование – составной частью системы профессионально-педагогической подготовки.

Проблема педагогических умений чрезвычайно актуальна. Немало сделано в разработке теории деятельности (Б. Г. Ананьев, А. А. Бодалев, П. Я. Гальперин, А. Н. Леонтьев, Б. Ф. Ломов, А. Ф. Петровский, Б. А. Понамарев, С. Л. Рубинштейн), теории поэтапного формирования умственных действий (П. Я. Гальперин, Н. Ф.Талызина, Д. Б. Эльконин), теории умений и навыков (Е. Н. Кабанова-Меллер, Н. А. Мечинская, А. Е. Дмитриев), сущности и структуры педагогической деятельности (Н. В. Кузьмина, В. А. Сластенин, А. И. Щербаков).

Умение предполагает сознательное овладение деятельностью «Правильно сформированные умения, - утверждает Е. Н. Кабанова - Меллер, - основаны на знании способа действия» [1, 7 с.].

Педагогические умения являются формой функционирования теоретических знаний. В педагогических умениях реализуются, прежде всего, психолого-педагогические знания как о целях, задачах, принципах, сущности, методах и приемах обучения и воспитания, так и о способах организации педагогического процесса. В них реализуются также теоретические знания по специальным и общественно – политическим дисциплинам.

Для того чтобы успешно решать ту или иную практическую задачу, учителю – воспитателю необходимо последовательно

выполнить определенное количество действий. Так, умение планировать урок предполагает: подведение итогов предыдущего урока (оценка выполнения плана прошлого урока, вскрытие причин неудач и недостатков); определение цели и задач урока; установление структуры предстоящего урока; разработку содержания урока (отбор материала для повторения, изучения нового материала, закрепления домашнего задания и для самостоятельной работы, выполнения трудно усваиваемого материала); выбор оптимальных методов обучения на уроке (методы проверки знаний, умений, навыков; методы изучения нового материала, его закрепления; приемы индивидуального подхода к учащимся); распределение учебного времени на отдельные виды работы; подготовку учебных и наглядных пособий к уроку (подбор иллюстративного материала, научно-популярной литературы для внеклассного чтения, материала для самостоятельной работы учащихся); оформление плана урока.

Умение планировать внеклассную воспитательную работу с учащимися складывается из следующих действий: подведение итогов воспитательной работы за предыдущий период (анализ уровня воспитанности учащихся; анализ причин неудач, трудностей и недостатков воспитательной работы); постановка конкретных воспитательных задач для данного коллектива детей на предстоящий отрезок времени; выделение основного направления в работе со школьниками для решения воспитательных задач в предстоящем периоде; отбор эффективных средств и методов воспитательной работы; определение формы и структуры плана; оформление плана.

Педагогическая деятельность осуществляется на двух уровнях: эмпирическом и сознательном.

Эмпирический уровень предполагает овладение лишь внешней предметной деятельностью, когда студенты определяют способ действия на основе лишь логики практических действий (сначала делают, а потом анализируют). Но логика практических действий не вскрывает закономерные связи между компонентами педагогического процесса. Поэтому студенты обычно не могут обосновать, какие способы действия и почему были выбраны в данной ситуации, они лишь копируют действия других или следуют методическим указаниям преподавателей.

Сознательный уровень освоения деятельности предполагает, что внешняя предметная практическая деятельность предваряется внутренней теоретической, т.е. осуществляется осмысление цели действий, ожидаемых результатов, предполагаемых действий, условий их выполнения.

С. Л. Рубинштейн утверждал: «Соотношение цели и условий определяет задачу, которая должна быть разрешена действием. Сознательное человеческое действие – это более или менее сознательное решение задачи» [2, 15 с.].

Сознательное действие, считал А. Н. Леонтьев, – это «процесс подчиненный сознательной цели, приводящий к прогнозируемому результату» [3, 105 с.]. Кроме того, А. Н. Леонтьев писал: «Вместе с рождением действия, этой главной «единицей» деятельности человека, возникает и основная, общественная по своей природе «единица» человеческой психики – разумный смысл для человека того, на что направлена его активность... Сознание смысла действия и совершается в форме отражения его предмета как сознательной цели» [4, 21 с.].

Каждое педагогическое умение может рассматриваться как определенное количество целенаправленных и взаимосвязанных действий, выполняемых в определенной последовательности. И хотя содержание каждого педагогического умения является относительно устойчивым, выполнение каждого действия в практической деятельности учителя зависит от конкретных условий и, следовательно, носит творческий характер.

Педагогические умения необходимы для реализации социально-педагогических (обучающих, воспитательных, пропагандистских) и методических (самообразование, методическая работа в коллективе, исследовательская работа) функций учителя.

Основными группами педагогических умений является: дидактические умения по организации учебного процесса и руководству познавательной деятельностью школьников; умения по проведению внеклассной воспитательной работы с учащимися и руководству их самовоспитанием; умения по проведению политико-просветительской работы среди населения и пропаганде педагогических знаний; методические умения по изучению и обобщению передового педагогического опыта, анализу и обобщению личного опыта; умения и навыки в области самообразовательной работы. Группы умений, обладая спецификой, взаимосвязаны между собой.

В деятельности учителя имеются «сквозные», интегральные умения, которые являются составными частями всех групп вышеуказанных умений: организационные, по изучению учащихся, информационные, умения общения и др.

Организационные умения включают в себя: планирование учебно-воспитательной работы, распределение объектов работы, проведение контроля, учета и оценки деятельности.

Учителю необходимо владеть умениями изучать школьников: выявлять возрастные и индивидуальные особенности, определять уровень развития и воспитанности, знать условия жизни и воспитания в семье, особенности детских коллективов и т.п.

К «сквозным» умениям, сопровождающим все основные группы, можно отнести и информационные умения (владение живым словом, умение убеждать, владение различными приемами изложения, техника речи и др.).

Наряду с общими умениями существуют еще специфические методические умения, присущие учителям определенных специальностей (география, история, физика, химия): владение демонстрационным экспериментом, умение обучать учащихся решению задач, работать с картой, систематизировать данные различных средств массовой информации.

Таким образом, исходя из сущности педагогических умений, можно определить показатели и критерии оценки уровня развития педагогических умений у студентов. Такими показателями являются: количество действий, выполняемых при использовании того или иного умения; последовательность действий; качество выполнения каждого действия; степень самостоятельности в работе; количество затраченного времени.

Однако процесс формирования и выполнения творческих действий требует не только знаний, навыков, но и активного мышления, развития мотивационной и эмоционально-волевой сфер, физических сил человека, усилий личности в целом. Поэтому правомерно определять умение как сложное, интегративное образование, динамическую систему качеств личности, обеспечивающую успешность формирования и выполнения творческих действий, то есть эвристических решений задач в различных ситуациях. Существенно и то, что понятием умение необходимо характеризовать успешность именно эвристических решений как в процессе их формирования, так и практического осуществления.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кабанова – Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. – М., 1968.
- 2 Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М., 1973.
- 3 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.
- 4 Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М., 1959.

ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ

КУЛАХМЕТОВА М. С.

доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МУСТАФАЕВА А. А.

доцент, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

САРСЕНБАЕВА А. С.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Основной целью обучения иностранного языка в неязыковых ВУЗах является подготовка студентов к чтению профориентированной литературы, совершенствование приобретенных ранее умений устной речи и формирование новых навыков группового общения в виде дискуссий по общедоступным или профориентированным проблемам в пределах знаний студентами своей специальности. Предлагаемые тексты носят, как правило, популярный характер, являются актуальными, освещают новости в науке и технике, т.е. тексты по специальным профессиональным отраслям. При подборе текстов учитывается по возможности, нарастание не только грамматических, но и лексических трудностей, а также необходимость взаимосвязанного обучения всем видам речевой деятельности. Именно поэтому в работу над текстами введены как языковые, так и речевые упражнения, для формирования конкретных навыков в соответствии с коммуникативными намерениями и ситуациями общения.

Цель текста по специальности – совершенствовать умение разных видов чтения, служить познавательным источником, расширяющим или углубляющим эрудицию студентов и дающим возможность вести беседу или дискуссию по соответствующей теме.

Послетекстовые упражнения закрепляют грамматические, лексические навыки чтения и устная речь осуществляет подготовку студентов к выполнению заданий для дискуссий и обмена мнениями.

Как уже было отмечено, основная задача обучения чтению состоит в обучении речевым умениям в двух видах чтения: изучающем и ознакомительном чтении. В реализации этих задач служат различные коммуникативные упражнения с последующей целью извлечения информации из прочитанного материала.

Современное коммуникативное обучение иностранному языку исключает использование тренировочных языковых явлений строго отобранных ситуаций, и тем самым способствует развитию свободы

студентов, дает им возможность действовать от своего собственного лица, реализуя свои личные коммуникативные намерения при порождении вторичного текста. Такие речемыслительные операции, как текстопонимание и текстопорождение, являются этапами в учебном процессе обучения общению, так как они способствуют развитию у студентов иноязычной способности [1], готовности осуществлять текстовую деятельность на иностранном языке [2, с.46]. Формирование коммуникативной компетенции (КК) и есть стратегическая цель иноязычного обучения в ВУЗе неязыкового профиля. Соответственно этому в составе КК на интегративной основе формируются лингвистическая дискурсивная, стратегическая и социокультурная компетенции, которые достигаются через коммуникативные умения текстопонимания и текстопорождения по уровням КК. Данный уровеньный подход формирования КК означает, что студенты должны научиться понимать иноязычную речь на слух (аудирование), выражать свои мысли средствами изучаемого языка (говорение), читать и понимать иноязычный профессионально-ориентированный текст, пользоваться графикой и орфографией иностранного языка при выполнении письменных заданий, и письменно излагать свои мысли.

До сих пор остается актуальной проблема градуирования уровней КК [3, с.3]. В современной методике обучения ИЯ уже предлагается различать несколько уровней коммуникативной компетенции; мы хотели бы выделить такие уровни как начинающий (Anfänger), продвинутый (Fortgeschrittene), приближенный к носителям изучаемого языка.

Для закладки основ по каждому уровню необходимо накопление языковых средств, обеспечивающих функционирование каждого из них на элементарно коммуникативном уровне. Перечисленные уровни КК не оторваны от речевой деятельности, а служат ее теоретической основе в построении учебного речевого общения на занятиях ИЯ в ВУЗе на примере аутентичных профессионально-ориентированных текстов на изучаемом языке. В дальнейшем это позволяет перейти на качественно новый уровень развития коммуникативных умений и навыков студента: реализовывать свои первоначальные знания в общении, умение конкретнее говорить на иностранном языке и умение понимать речь другого человека.

Таким образом, мы рассматриваем номенклатуру коммуникативных умений текстопонимания и текстопорождения как выработку умений формирования различных уровней КК на основе аутентичных профессионально-ориентированных текстов.

Всякое коммуникативное задание формирования КК у студентов при профессионально-ориентированном обучении ИЯ в методическом плане представляет собой учебное задание, которое подразделяется на более мелкие задачи: лингвистическую, коммуникативную, деятельностную (невербальную). Успех решения лингвистической задачи связан со знанием языкового материала текста – лексики, грамматики, стилистики – и умением использовать его в речевой деятельности, что подразумевает овладение студентами лингвистической компетенции. Данная задача превращается в задачу коммуникативную (обмен информацией в процессе общения) и, наконец, в задачу сотрудничества (вербального и невербального) участников коммуникации, завершающегося достижением конкретного результата: получением необходимой информации из прочитанного текста, заполнением таблицы, созданием совместного плана, проекта, чертежа, схемы, рисунка и порождением собственного текста. При этом важно соблюдать принцип постепенного усложнения задания и направлять внимание студентов сначала на действие по образцу, а затем на действия по аналогии с образцом и, наконец, на самостоятельное действие творческого характера. Все это поэтапно формирует различные уровни КК студентов неязыкового ВУЗа.

Итак, данные уровни формирования коммуникативной компетенции на основе умений тестопонимания и текстопорождения представляют поэтапное развитие способностей /готовности студентов к общению посредством использования аутентичных профессионально-ориентированных текстов на ИЯ, превращая процесс обучения иностранным языкам из монотонно механического воспроизведения изученного языкового материала в творческий поиск.

При изучении иностранного языка в университете усложняется тематика и проблематика общения. В условиях лекционных, семинарских, практических и самостоятельных занятий, при отсутствии реальных коммуникативных ситуаций текст для чтения может стать с одной стороны, стимулом для обсуждения самых разных проблем, с другой стороны, предоставить необходимый фактический и языковой материал для оформления собственного высказывания и служить образцом для него. Исходя из этих функций текста, важно изучить способы совершенствования умения говорения на его основе.

Процесс порождения устно-речевого высказывания на основе текста нуждается в организации целенаправленного руководства им, учитывая при этом определенную пошаговость, логическую и

методическую последовательность в постановке заданий (принципы от легкого к трудному, от простого к сложному, поэтапность понимания текста, логику построения каждого вида устно-речевого высказывания.

Под руководством понимается «любая форма взаимодействия... преподавателя и студента... опосредуемая учебным материалом и имеющая (...) стандартизованную структуру: постановка задачи, указание на пути ее решения, и контроль» [4, с.53]. Методика обучения ИЯ выделяет несколько этапов руководства процессом чтения, которые в самом общем виде структурируют деятельность обучаемых по развитию коммуникативной компетенции на основе работы с текстом [5, с.53]. Для реализации данных этапов в обучении была разработана модель управления процессом совершенствования умения говорения на основе текста для чтения. В ней учтены основные факторы, характеризующие этот процесс: коммуникативная задача 1, направленная на чтение, коммуникативная задача 2, направленная на говорение и определяемый им характер работы над текстом. Она является знакомой моделью самого низшего уровня абстракции.

Преподавателю эта модель может дать четкое представление об этапах работы над текстом при взаимосвязанном обучении чтению и говорению и помочь более эффективно и целенаправленно формировать умение порождения коммуникативной компетенции студентов на основе текста.

Данная модель может быть реализована как при выполнении студентами самостоятельных заданий по иностранному языку, так и на практике путем наполнения его конкретным содержанием, т.е. текстом и серией упражнений / заданий к нему. При этом текст не противопоставляется упражнению, а является его компонентом. Именно с помощью текста и заданий осуществляется управление деятельностью учения.

Поэтому важно учитывать некоторые требования к текстам для чтения и к системе заданий к ним. При отборе текстов нужно обращать внимание на их структуру, развивающий, информативный и культуроведческий потенциал, мотивационную способность, а также на проблемный характер содержания текстов, т.е. может ли он являться источником дополнительной информации, образцом, стимулом для порождения собственного высказывания, помогать студенту на начальном этапе наиболее полно и адекватно реализовать свое коммуникативное намерение.

Рассмотрим требования к заданиям каждого этапа руководства процессом чтения. Задание предтекстового этапа формирует

учебно-коммуникативную ситуацию, предваряющую чтение текста. Эти задания направлены на реализацию следующих задач: прогнозировать содержание текста, актуализировать знания, жизненный опыт студентов, осознать коммуникативную задачу в отношении чтения, снять трудности текста. Прогнозирование содержания может осуществляться по заголовку, иллюстрациям или на основе экспозиции к тексту. Это не обязательный компонент предтекстовых заданий. Но по возможности не следует пренебрегать им, особенно если заголовок или иллюстрации (схемы, графики, статистика и т.д.) чем-то необычны и явно могут вызвать интерес у студентов. Центральным звеном предтекстового этапа является постановка коммуникативной задачи чтения (Коммуникативная задача). При этом задание должно по возможности состоять из экспозиций, стимулирующей потребностно- мотивационный план чтения, указания на выбор стратегии чтения и иногда на конечные устно-речевые высказывания. В этом случае оно будет отражать структуру решения коммуникативной задачи, и оказывать более действенное управляющее воздействие на этот процесс. Наконец последним звеном предтекстового этапа является задания на снятие трудностей текста. Это могут быть языковые трудности, связанные с лексическими и синтактико-стилистическими особенностями текста, и внеязыковые, связанные с реалиями иной культуры. Например: определенные дефиниции, синонимия, антонимия и т.

Второй этап управленческого цикла связан непосредственно с чтением текста. При этом студенты добиваются той глубины понимания текста и пользуются той стратегией чтения, которая соответствует коммуникативной задаче нацеливающей на чтение. В зависимости от коммуникативной задачи студенты читают текст один раз или возвращаются к нему многократно, добиваются понимания только основных фактов текста, учитывая опоры в его содержании и собственный опыт, выборочно используя словарь, или анализируют текст более широко и глубоко, добиваясь его полного понимания. Во время чтения происходит также проверка, подтверждение или уточнение прогнозов, выдвинутых перед чтением текста на основании заголовка, иллюстраций, схем, графиков, статистик и т.д.

Третий этап выполняет задачу проверки понимания прочитанного. Самым важным на этом этапе является то, чтобы выбор объектов контроля понимания конкретного текста был обусловлен коммуникативной задачей и определяемой ей стратегией чтения. В этом случае контроль будет выполнять свои функции, а

именно обучающе-развивающую, стимулирующе-мотивационную, корригирующую, и способствовать формированию рефлексии в полном объеме, выступая эффективным средством управления учебной деятельностью обучающихся. Формы контроля можно разделить на две большие группы: невербальные, независимые от продуктивных умений студентов и выполняющие в основном задачу вынесения понимания текста во внешний план, и вербальные, целью которых является информационная переработка текста и усвоение языковых средств, необходимых для порождения устно-речевого высказывания [5, с.54]. Они могут чередоваться.

Очередность и типология заданий направленных на информационную переработку текста, составляет четвертый этап управленческого цикла и должны, во-первых, учитывать принцип следования от простого к сложному, во-вторых, соответствовать коммуникативной задаче 1 (чтение) и вносить вклад в решение коммуникативной задачи 2 (говорение), которое может быть сформулировано уже в предтекстовых заданиях, а может быть обозначена в послетекстовых. Причем важно, чтобы в этот этап были включены задания, обеспечивающие формирование каждого компонента сложных умений, какими являются искомые устно-речевые высказывания. Их порождение должно быть обязательно подготовлено всем ходом работы над текстом. При этом обязательен учет принципа от простого к сложному, который означает, что осуществляются поисковые действия, а именно действия по нахождению, выписыванию и ранжированию информации, затем следуют ответы на вопросы, постановка своих вопросов к тексту, краткая передача содержания текста и т.д.

Последний этап управленческого цикла связан с постановкой и решением коммуникативной задачи при говорении. Здесь осуществляется порождение одного или нескольких устно-речевых высказываний на основе текста или в связи с ним. После прочтения текста могут быть поставлены несколько коммуникативных задач и, следовательно, продуцированы разные устно-речевые высказывания.

Содержание и объем этапов зависит от того, с какой целью предполагается использовать тот или иной текст, порождение какого устно-речевого высказывания планируется на его основе. От этого зависит степень и глубина проникновения в содержание и смысл исходного текста, способы контроля и понимания, количество и типология упражнений для переработки текста. Соблюдение всех названных этапов крайне необходимо, если ставится цель

использовать текст для развития и совершенствования умения коммуницировать.

Современная личностно ориентированная парадигма образования, согласно которым в центре педагогического процесса находится обучаемый, и «учитываются его потребности, возможности и склонности, а сам он выступает наряду с преподавателем в качестве активного субъекта деятельности учения» [6, с.11], требует активизации познавательной деятельности студента. В связи с этим представляется важным дать возможность студентам опереться на модель, которая осуществляет непосредственное управление его деятельностью по порождению устно-речевого высказывания на основе текста. Однако она должна быть в этом случае трансформирована. Это могут быть предписания, советы, составленные в виде алгоритма, или памятки.

Основные требования к данным моделям, на наш взгляд, должны быть следующие: в них должен найти свое отражение принцип взаимосвязанного обучения чтению и говорению; запрограммированы основные учебные и речевые действия, определяющие тип итогового устно-речевого высказывания, а именно коммуникативная задача 1, нацеливающая на чтение, способы работы над текстом, а также коммуникативная задача 2, нацеливающая на порождение определенного устно-речевого высказывания с использованием результатов работы над исходным текстом. Поэтому целесообразно создание как минимум двух моделей: на основе чтения с пониманием основного содержания и выборочного чтения с пониманием прочитанного. Данные модели могут представлять собой блок-схемы, в которой заключены алгоритмы порождения тех или иных устно-речевых высказываний на основе текста.

Такие памятки позволяют студентам осознанно усвоить способы учебно-познавательной деятельности, что создает условия для более успешного осуществления деятельности по порождению устно-речевых высказываний на основе текста. Включение таких памяток на занятии способствует развитию мышления и в целом интеллектуальному развитию студента, появлению интереса не только к содержательной, но и к процессуальной стороне обучения, к развитию рефлексии. Все это должно позитивно сказаться на результатах студенческого образования и вооружить студентов умениями, которые понадобятся для самообразования.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Бим И.Л. Методологические проблемы обучения предметам языкового цикла// Советская педагогика. – 1989 - № 3 – с. 73.
- 2 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения ИЯ. М, Аркти, 2000.
- 3 Букетова Н.И., Жусупова Р.Ф. Учет уровневого подхода методики формирования коммуникативной компетенции// Иностранные языки в школах Казахстана, 2003, № 4 – с.3.
- 4 Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника – М.: Русский язык, 1977.
- 5 Лытаева М.А. Совершенствование умений говорения на основе текста для чтения на старшем этапе// Иностранные языки в школе, 2004, № 3 – с. 53.
- 6 Бим И.Л. Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы // Иностранные языки в школе, 2002, № 2.- с.11.

ВИРТУАЛЬНОЕ ЛИДЕРСТВО В РАМКАХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ

КУЛЬМАГАНБЕТОВА А. М.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В XXI веке общения в социальных сетях и виртуальная реальность занимают лидирующую позицию в сравнении с непосредственным, реальным общением, а это в свое очередь подразумевает, что визуальное восприятие человека о человеке уступает интернет - личности. Отсюда вопрос о восприятии и понимание другого человека переходит в интернет плоскость обусловленный анализом аккаунтов в социальных сетях, блогах. У человека–пользователя социальных сетей, блог - платформ появляется, формируется и развивается виртуальная личность.

В словаре иностранных слов понятие «виртуальный» в первом значении означает-

возможный; такой, который может или должен проявиться при определенных условия [1].

Виртуальный - одна из характеристик глобальной сети, которая предполагает существование сетевого аналога реального объекта. Заменителя, принимающего на себя его функции. Соответственно,

виртуальная личность - есть нечто, призванное подменить собой личность реальную; виртуал - это притворщик, убеждающий всех в собственной реальности и сам в ней не сомневающийся [2].

Виртуальная личность не имеет материального тела и состоит исключительно из знаков и действий (а также, подобно реальной личности, из образов, мыслей и чувств, которые она порождает в психике наблюдателей). «Виртуальное» здесь противостоит «материальному». Виртуальная личность может быть полной, точной копией реальной, то есть материальной личности или же интерпретированная иначе. Высокий рейтинг личности в визуальном мире не всегда обеспечивает виртуальной личности лидирующее место, позицию в социальных сетях и наоборот. Однако в мире социальных сетей, так же как и в любом другом обществе есть лидеры и есть последователи, то есть те, которые могут влиять на других и те, кто не может не поддаваться этому влиянию.

Известный маркетолог, популярный блоггер, визионер и автор нескольких бестселлеров Сет Годин в своей книге «Лидер есть в каждом. Племя в эпоху социальных сетей» утверждает, что: «Мы (каждый из нас) держим в руках достаточно длинные «рычаги»: интернет, слова и вирусы, аутсорсинг, а также многие другие инструменты, которые дают каждому из семи миллиардов людей живущих на Земле большие возможности, — большие, чем когда-либо ранее» [3].

Впервые в истории любая личность в организации, а не только ее руководитель, способен занять позицию лидера. Социальные сети уравнили шансы всех людей и дали возможность каждому вне зависимости от возраста, пола, национальности, наличие или отсутствия комплексов, отклонений, харизмы, ораторского мастерства, способностей, внешности или образования выбиться в лидеры. Добиться лидерства в эпоху информационных технологий виртуальным личностям помогают социальные сети: «Facebook», «Одноклассники» «Twitter», «ВКонтакте», «Instagram», блоги, электронные почтовые рассылки и т.д.

В социальных сетях, чтобы добиться расположения, карьерного роста, превосходства и лидерства не обязательно подстраиваться под ситуацию и условия, которые задает фирма или директор в реальном мире. Вместо этого каждый становится творцом и хозяином ситуации, координируя и повышая свой рейтинг и влияние в социальных сетях.

В XXI веке существует реальная и виртуальная реальность, личность человека раздваивается. Он существует как в настоящем

мире, так и параллельно с ним, создается образ личности в искусственном мире. Данную ситуацию можно сравнить с физическим свойством зеркальной поверхности – отражать; только здесь роль зеркала играет интернет, отражение, которого чаще всего искаженное. Пользователь старается выглядеть лучше, а иногда и хуже, чем он есть на самом деле. Вследствие всего выше сказанного можно говорить о стремлении человека создать для себя некий имидж («англ. image – образ, изображение»), который поможет пользователю добиться задуманных целей, превосходства, признания, успеха, популярности [4].

Дэвид Мирман Скотт - американский эксперт в области онлайн маркетинга - очень точно описал это явление: «Вы можете покупать внимание (реклама). Вы можете выпрашивать внимание у прессы (PR). Вы можете приставать к людям, к одному за другим, чтобы добиться их внимания (продажи). Или вы можете зарабатывать внимание, создавая что-нибудь интересное и ценное и публикуя это в онлайн режиме за бесплатно» [5]. То есть человечество благодаря социальным сетям получило дополнительную возможность восполнить недостающую потребность в самовыражении.

Самовыражение – важная составляющая в жизни каждого человека. Все хотят проявить себя, показать свои лучшие качества и способности. Однако в реальном мире не всегда и не везде люди могут подобрать подходящую ситуацию, чтобы продемонстрировать все грани и глубины своей личности, дабы выбиться в лидеры. В то время как социальные сети дают ту самую подходящую ситуацию для создания желаемого образа любому из пользователей интернета и социальных сетей. Соответственно у каждого появляется неограниченное количество возможности для самовыражения и самопрезентации.

Площадками для само пиара становятся социальные сети, где виртуальная личность размещая фото, видео, комментарии и мнения, устраивает самопрезентации, которые привлекают к ним фолловеров. По википедии фолловер – от англ follower -последователь, сторонник то есть это - пользователь, который подписался на обновления аккаунта в социальных сетях [6].

Лидерство имеет реляционный характер, т.е. проявляется в отношениях - «никто не лидер, если нет последователей», утверждает издатель журнала *Forbes*, бизнесмен и политик Малкольм Форбс. Лидер - это не просто сплав или груды нужных черт, это тот, кто активно вовлечен в сложную серию взаимоотношений, требующих

выращивания и ухода [7]. Фолловеры или подписчики это и есть последователи, то есть аудитория, которую собирает, управляет и направляет владелец аккаунта или виртуальный лидер.

Лидер в социальных сетях не только общается и обменивается с фолловерами ценной и полезной информацией, он также на собственном опыте и примере демонстрирует своим последователям модель поведения, которая позволяет получить желаемое внимание, успех.

Естественно, что знания и возможности каждого отдельно взятого человека довольно ограничены даже виртуальном пространстве. Однако процесс коммуникации в социальных сетях открывает нам двери в сокровищницу мирового опыта и позволяет восполнить недостающие знания, умения. Чтение книг, поиск сведений в интернете, живое общение с опытными профессионалами, онлайн вебинары и мастер классы, подписка на брендовые компаний, интересные сообщества, известных личностей, – все это пополняет багаж пользователя социальных сетей ценными источниками информации, которая в свою очередь может заинтересовать и привлечь новых фолловеров. Кроме того, как известно, в споре рождается истина: многие новые идеи и задумки могут стать результатом продуктивного общения, поэтому полезно вести онлайн – переписки участвовать в онлайн – обсуждениях, обмениваться мыслями в комментариях. Работа над своей личностью, обмен информацией с людьми позволяет провести переосмысление своих взглядов и изменить себя, тем самым возможно изменить положения от аутсайдера до виртуального лидера.

Внимание и большое количество фолловеров в данный момент не навсегда обеспечивает позицию лидерства виртуальной личности, поскольку внимание целевой аудитории нужно постоянно завоевывать. Изучать ее интересы, манеры поведения, мониторить вкусы и предпочтения, анализировать сбор обратной связи от целевой аудитории, мгновенно реагировать на комментарии, обновлять фото, видео, постоянно создавать интересный контент. Направлять обсуждения в нужное русло, повышать активность пользователей в сообществах, проводя конкурсы, флэш-мобы, опросы итд. Отслеживать и стараться нейтрализовать негативных пользователей, модернизировать и привносить в свои аккаунты новшества, оригинальные идеи, каждый раз, тщательно продумывая над содержанием и иллюстрациями. Следить за трендами, применять технические и эстетические возможности популярных приложений, изучать и рассказывать о мировых тенденциях, делиться интересной

и малодоступной информацией, проявлять креатив и преподносить не плагиат, а эксклюзивный плод своего творчества.

Подводя итог, можно сделать вывод, что виртуальные лидеры – это своего рода успешные SMM-менеджеры. Специалисты с высокой компьютерной грамотностью обладающие знанием стратегии маркетинговых коммуникаций, базовых знаний языков программирования и графических редакторов, онлайн-приложений и инструментов, пиар – технологий, личности, совершенствующие свои навыки и умения, постоянно расширяющие круг интересов и свой кругозор. Виртуальное лидерство дает ряд возможностей - получить работу согласно вашим предпочтениям и увлечениям, зарабатывать на рекламе продвигая, рассказывая или демонстрируя продукт, услугу или вещь на страницах своих аккаунтов или блогов, получать бонусы или скидки в магазинах, салонах, ресторанах итд. Повышает шансы стать официальным лицом определенной фирмы или компании, что позволит пользоваться товаром или услугой данного бренда бесплатно или на выгодных условиях. Появляется шанс полететь в путешествия за счет принимающей стороны, многие зарубежные страны и тур- агентства заинтересованны в продвижении информации касательно культуры своего народа и достопримечательностей своего государства, о которой виртуальный лидер может рассказать и показать на страницах своего аккаунта. Посещать закрытые мероприятия, показы и презентации, общаться с профессионалами - звездами шоу - бизнеса, политиками, бизнесменами. Получать доступ к информации раньше остальных, заняться онлайн бизнесом, мгновенно получать советы и помощь от фолловеров и многое другое.

В Казахстане все активнее развивается явление - виртуальных лидеров. Общественные деятели, продюсеры, бизнесмены, политики, блогеры, журналисты, PR-специалисты, расширяют теперь круг своего влияния и в виртуальном пространстве. Самыми читаемыми и влиятельными по праву считаются: Баян Есентаева, Яков Федоров, Динара Сатжан, Гани Касымов, Рустам Ниязов, Алишер Еликбаев, Надира Бакытжан, Сабина Саденова, Асемгуль Касенова и многие другие. Аккаунты эти людей просматриваются и обсуждаются большим количеством населения нашей страны. Для многих казахстанцев аккаунты виртуальных лидеров стали площадкой для обсуждения и решения проблем и тем различных сфер деятельности, стали связующим звеном между чиновниками и простым народом. Информацию, которую получают фолловеры,

помогает им развиваться в профессиональной и духовной сфере, быть в курсе новостей, а также свидетелем и соучастником новых открытий и свершений. Рекомендации и советы из личного опыта и наблюдений виртуальных лидеров, являются для них своеобразной азбукой и пособием к действиям и поступкам.

Сейчас зарождается новое время, когда люди способны вести и направлять за собой целые народы исключительно благодаря аккаунтам в социальных сетях.

ЛИТЕРАТУРА

1 http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/37962/%D0%92%D0%98%D0%A0%D0%A2%D0%A3%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%99.

2 http://www.kuchaknig.ru/show_book.php?book=41535.

3 Годин С. Лидер есть в каждом. Племя в эпоху социальных сетей» изд. Альпина Бизнес Букс 2012 [12-196 с.].

4 <http://mic.org.ru/1-vypusk/428-problemy-formirovaniya-virtualnoj-lichnosti-v-internet-prostranstve>.

5 Скотт Д.М. Новые правила маркетинга и PR. изд. Альпина Паблишер 2013- [189-352с.].

6 <http://www.wikireality.ru/wiki/%D0%A4%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%80>.

7 Гоффи Р. Джонс Г. Почему люди должны следовать за вами? Изд. Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2008 – [87-240 с.].

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВУЗЕ

КУРАКБАЕВА А. С., ЕРГАЗИНОВА Г. Д.
преподаватели, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін білім беру саласындағы жобаны іске асыруға қабілетті мамандарды дайындау; жарандану үрдісіндегі білім беру жүйесі мен әлемдік экономиканың дамуының заманауи тенденцияларын түсіне білу; білім беру саласындағы халықаралық бәсе келестік мәселелерінен хабардар болу; білім беру мекемелерін қарқынды басқару қажет.

Для реализации основных целей и задач Государственной программы необходимо подготовить специалистов, способных реализовывать проекты в образовательной сфере, квалифицированно решать практические проблемы менеджмента в сфере образования, осознавать современные тенденции развития мировой экономики и образовательных систем в контексте глобализации, ориентироваться в вопросах международной конкуренции в сфере образования, эффективно управлять образовательными учреждениями.

For implementation of the key goals and objectives of the State program it is necessary to prepare professionals who can implement projects in educational field, skillfully solve the practical problems of management in educational field, recognize current trends in the development of global economy and educational systems in the globalization context, orient in international competition in educational field, effectively manage educational institutions.

В контексте полиязычия в системе высшего профессионального и послевузовского образования встает вопрос о подготовке учителей – предметников со знанием иностранного языка, включение в перечень базовых дисциплин типовых учебных планов предмета «Общепрофессиональный иностранный язык» или «Иностранный язык для специальных целей». Переход на полиязычное образование предполагает изучение и практическое применение специальных методик обучения нескольких языков в содержании образования. Профессионально – ориентированный иностранный язык находится в центре внимания современных зарубежных методистов, так например канадский эстонец Пеэтер Мехисто с коллегами Дэвидом Маршем и Марией Джесус Фригольс-Мартини получили высокое признание за книгу «Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education», сообщает Eesti Elu [3, 115 с.].

Книга издана также на эстонском языке и адаптирована к местным условиям. На эстонском языке книга называется «Lõimitud aine – ja keeleõpe» («Интегрированное изучение предмета и языка»). Для Эстонии книгу адаптировали Кай Вылли, Пеэтер Мехисто и Хийе Ассер.

Понятие «интегрированное изучение предмета и языка», примененное при переводе и адаптации этой книги, в сущности шире использованного до сих пор двуязычного учебного или языкового погружения [2, 236 с.]. Суть этого изучения – интеграция, в которой изучение предмета и языка связано также учебными навыками.

Уроки по предмету содержат изучение языка, а изученное на уроках по предмету применяется в обучении языку. Члены Европейской оценочной комиссии подчеркнули важность представленных в книге идей, оригинальность подачи материала, энтузиазм и четкость. В книге предлагаются обзоры и наглядные примеры, связанные с различными аспектами интеграции, для учителей и учебных заведений (от начальной школы до обучения взрослых), считающих важной интеграцию языка и предмета. В книге также приводятся трудности, связанные с одновременным освоением языка и предмета, а также возможности их преодоления [4, 78 с.].

В Финляндии, как и в других странах Европы, методика CLIL используется в различных образовательных контекстах – от старшей группы детского сада до высшего образования. CLIL – аббревиатура, которая расшифровывается как Предметно – языковое интегрированное обучение и представляет собой такой метод обучения, при котором часть предметов преподается на иностранных языках. Таким образом, обучение учеников на родном и изучаемом языках составляют одно целое. Преподавание происходит на двух языках так, что в учебных ситуациях используется язык, подходящий к ситуации и к цели обучения. По методу CLIL иностранный язык используется на всех уроках и по всем учебным предметам, кроме родного языка, то есть язык становится не объектом обучения, а его средством. Формальное изучение языка происходит на уроках иностранного языка [6, 18 с.].

CLIL преследует две цели, именно – изучение предмета посредством иностранного языка, и иностранного языка через преподаваемый предмет. Т.е. CLIL предполагает баланс между изучением языка и предмета.

Обучение и изучение предмета на иностранном языке весьма отличается от преподавания на изначальном языке (в нашем случае – русский или казахский языки). В основном, эти различия вызвано тем, что обучающиеся не владеют иностранном языком также свободно, как и первоначальным. Следовательно, на уроках методикой CLIL они совершают больше познавательную деятельность, нежели умственную, мыслительную. Используя данную методику, язык усваивается интенсивнее, так как учащийся пропускает через себя большой объем языкового материала [5, 123 с.].

Данный модуль разработан для учителей – предметников, которые готовы проводить обучение английскому языку через свой предмет, а также для учителей английского языка, которые преподают другие предметы в рамках учебного плана.

Для преподавания одного или нескольких учебных предметов посредством английского языка необходимо сдать дополнительный экзамен, проверяющий знание методики преподавания своего предмета и получения Международного Кембриджского сертификата.

Экзамен состоит из трех основных модулей:

1. Система языка и основы теории овладения языком и теории преподавания языка;
2. Планирование урока и использование дополнительных пособий, ресурсов и материалов;
3. Ведение и ход урока.

Реализация культурного проекта требует пересмотра содержания обучения иностранному языку с целью установления более тесной связи между иностранным языком и предметом по специальности.

Казахстаном принят новый курс экономики, ориентированной на развитие на основе научных открытий наукоемких производств и использовании человеческого капитала. Казахстан должен стать высокообразованной и высокоинтеллектуальной нацией, с экономикой, основанной на современных навыках и знаниях. Развитие образования должно стать платформой, на которую будет опираться будущее экономическое процветание страны.

«Повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала путем обеспечения доступности качественного образования для устойчивого роста экономики» является целью Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы согласно Указу Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. Задачи Государственной программы включают повышение престижа профессии педагога, усовершенствование менеджмента в образовании, усовершенствование системы мониторинга развития образования, создание национальной образовательной статистики с учетом международных требований, обеспечение интеграции в европейскую зону высшего образования, обеспечение интеграции высшего образования, науки и производства, создание условий для коммерциализации продуктов интеллектуальной собственности и технологий [1, 3 с.].

Для реализации основных целей и задач Государственной программы необходимо подготовить специалистов, способных реализовывать проекты в образовательной сфере, квалифицированно решать практические проблемы менеджмента в сфере образования, осознавать современные тенденции развития мировой экономики и образовательных систем в контексте глобализации, ориентироваться

в вопросах международной конкуренции в сфере образования, эффективно управлять образовательными учреждениями.

Высшее образование играет важную роль в обеспечении профессиональной подготовки компетентных и конкурентоспособных специалистов для всех отраслей экономики республики в интеграции с наукой и производством. В Республике функционируют около 198 вузов, в которых обучаются свыше 597 тыс. человек. Тем не менее, образовательные программы вузов не всегда отвечают ожиданиям работодателей, не соответствуют потребностям современной экономики.

Поэтому на сегодняшний день актуальными задачами системы высшего образования Республики Казахстан являются обеспечение качества отечественного образования, равноценного образованию в ведущих странах мира, в тесной взаимосвязи с научными разработками. Казахстан должен стремиться к уровню высшего образования, соответствующему международному, что будет способствовать экспорту образовательных услуг и использованию денежных средств казахстанских граждан, направляемых в качестве оплаты за обучение в зарубежные вузы, внутри страны. Интеграция образования, науки и производства, развитие послевузовского образования на основе современных достижений науки и техники являются одними из приоритетных направлений развития экономики.

ЛИТЕРАТУРА

1 Об утверждении Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы, «Казахстанская правда» от 14.12.2010 г., № 33.

2 Лаптева Т.Г. Некоторые аспекты использования методики CLIL на уроках иностранного языка, Журнал ИНТЕРЭСКПО – ГЕОСИБИРЬ, Выпуск 6, Том 1, 2012.

3 Mehisto, P., Marsh D., Frigols, M.J. *Uncovering CLIL. Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Macmillan Books for Teachers. Macmillan Education, 2008.

4 Maljers A., Marsh D., Coyle D., Hartiala A.K., Marsland B., Pérez-Vidal C., Wolff D. *The CLIL Compendium*, 2002 <http://www.clilcompendium.com>.

5 British Council. *CLIL (Content and Language Integrated Learning) Introduction/Teaching English/British Council/* <http://www.britishcouncil.org>.

6 Marsh, D. (2001). *Using Languages to Learn and Learning to Use Languages: An introduction for parents and young people*. TIE-CLIL: Milan.

КОМПЬЮТЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ МЕН ҚАЗІРГІ СТАТОЛИНГВИСТИКАНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

ҚАДЫРОВА Б. М.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ВАФЕЕВ Р. А.

ф.ғ.д., профессор, Югра мемлекеттік университеті, Ханты-Мансийск қ.

Тілдерді оқыту үрдісіне компьютерлерді ендірудің теориялық мәселелері компьютерлік лингводидактиканың зерттеу пәні болып табылады. Қазіргі уақытта оны анықтаудың екі қыры бар: алгоритмдік және когнитивті-интеллектуалдық. Олардың негізінде жасалған оқытудың компьютерлік құралдары келесі параметрлермен ерекшеленеді:

- тілдерді меңгерту үрдісінде компьютердің функционалды мүмкіндіктерін жүзеге асыру деңгейі;
- компьютерді қолданушы мен компьютердің өзара қарым-қатынасының интерактивтілік деңгейі;
- танымдық әрекеттің түрлі модельдеріне бейімделу [1].

Компьютерлік лингвистиканың зерттеу мақсаты – ЭЕМ-да қарым-қатынас жасау үшін жасанды тілдердің құрылуымен байланысты компьютерлік технологияның лингвистикалық мәселелерін шешу, бағдарламаларды лингвистикалық құралдармен қамту, мәліметтер жиынтығын құру, түрлі сөздіктер мен глоссарийлер құрастыру, мәтіндерді өңдеу алгоритмі, тілдік семантикалық кодын ескер отырып, түрлі тілдік үрдістерді үлгілеу [2].

Компьютерлік лингвистика ерекше ғылыми бағыт ретінде ХХ ғасырдың 60-жылдары пайда болды. Стэнфорд және Нью-Йорк университеттерінде (АҚШ) алғаш рет тілдерді ЭЕМ-да оқытудың алғышарттары жасалған. Дәл осы жылдары «табиғи тілдерді өңдеу» атты қолданбалы бағыт пайда болды. Компьютерлік лингвистика мәселесі тар мағынасында «жасанды интеллект» ғылыми-техникалық пәні аясында дамыды. «Табиғи тілдерді өңдеу» сөз тіркесі компьютердің тілдік мәліметтерді өңдеу үшін қолданылатын барлық салаларын қамтиды. Шет елде 70-жылдары ЭЕМ-ді тілді оқыту үшін ендіру мәселесі Батыс Еуропаны, Жапонияны және Латын Америкасы елдерінің қызығушылығын тудырды. Ресей және ТМД елдерінде есептеу техникасын ана тілді және шет тілі оқыту үшін қолдану өткен ғасырдың 70-80-жылдары қолға алынды. К. Р. Пиотровская жазып кеткендей, алғашқы жылдары оқытудың

қағаздағы құралдарының электронды бейнесі ғана беріліп келді, компьютерді қолдану оқытушының имитациясына бейімделген еді. 80-жылдардың ортасында тілдерді үйретуде компьютерлік қолдау мәселесімен айналысатын ғылыми бағыт – Computer Assisted Language Learning қалыптасты. Оның аясында халықаралық ақылдасулар мен компьютерлік лингвистика мәселелері бойынша конференциялар ұйымдастырылды. 80-90-жылдар соңына қарай компьютердің техникалық мүмкіндіктері компьютермен оқыту бағдарламаларының негізгі ерекшеліктері – матриал көлемінің шағындығы, грамматиканың бір немесе бірнеше бөлімдеріне сәйкесуі, бір сызғықтылығы. 90-жылдардың екінші жартысында компьютерлер мен телекоммуникациялық құралдардың жаңа түрлерінің пайда болуымен лингвистикалық ақпараттық орта кеңістігін кеңейту мақсатында мультимедиялық технологияға негізделген бағдарламалар жасалды. Мультимедиялық технологияның түрлі формадағы (мәтін, дыбыс, видео, анимация) үлкен көлемдегі оқу ақпараттарын біртұтастыққа біріктіру мүмкіндіктері қысқа мерзімдерде бірінші толқын локалды бағдарламаларынан қазіргі аралас оқыту кешеніне өтуге мүмкіндік береді [3].

Қазақ тіл білімінде статистикалық әдіспен зерттеу мәселесін зерделеу алдымен осы тақырыпқа байланысты баспадан шыққан лингвистикалық, лингвостатистикалық еңбектерге шолу жасауды керек етеді. Қазақ тіл білімінде лингвостатистикалық әдісті негізін қалаған ғалымдардың еңбектерінде жай сөйлемдердің құрылымын лингвостатистикалық зерттеуге арналған тұжырымдардың бірізділікке түспегеніне қарамастан, мәтіндер құрылымындағы тілдік бірліктерді анықтауға, тілдік бірліктердің сандық және сапалық ерекшеліктерін айқындауға арналған құнды пікірлер мен тұжырымдар жетерлік.

Статистикалық әдісті тіл саласында қолдануды ең алғаш ұсынған орыстың белгілі математик-ғалымы В. Я. Буныковский (1804-1889). Содан кейін тілді зерттеуде сандық деректерге жүгінудің қажеттілігін И. А. Бодуэн де Куртенэ, А. М. Пешковский, М. Н. Петерсон, Е. Д. Поливанов, В. В. Виноградов және т.б. ғалымдар атап көрсеткен.

В. В. Виноградов тілдің кітаби, сөйлеу түрлерінде және көркем әдебиет стилінің әр жанрларында сөздердің қолдану жиілігінің біркелкі еместігін айта келе, оларды анықтау үшін арнайы зерттеудің қажеттігін көрсеткен. Ғалымның тұжырымдауынша, мұндай зерттеулер түрлі стильдердің семантикалық, құрылымдық-

грамматикалық, айырмашылықтарын белгілеуге, сондай-ақ грамматиканың барлық категорияларына статистикалық талдау жүргізілген әр әдеби стильдің қатынастық-функционалдық салмағын айқындауға мүмкіндік туғызады.

Ф. П. Филин өзінің бір еңбегінде: «Ғылымның бір-ақ мақсаты болады, ол – әлі ашылмаған шындықты ашу немесе соның ашылуына ықпал жасау, сол арқылы қоғамға қызмет ету. Алға қойған мұндай мақсатқа әр түрлі жолмен жетуге болады. Соның ішінде зерттеудің дәлдігі мен объективтілігін қамтамасыз ететін тәсіл ғана ең дұрысы болмақ. Дәлдік пен объективтілікке ұмтылу қазіргі ғылымның туы. Бұл тіл біліміне де қатысты» – деп жазады.

Компьютерлік лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі – автоматты оқылтын лингвистикалық жүйені анықтау. Өкінішке орай, ғылыми және арнайы әдебиеттерде бұл ұғымның анықтамасы жоқ. Алайда «оқытушы лингвистикалық автомат» деген ұғым бар, осы терминнің авторы Р. Г. Пиотровскийдің пікірінше, оған автоматты мәтін өңдеудің жан-жақты жүйесі, тілді оқыту барысында қолданылатын және оны қолдайтын (компьютер, аудио - және видеокұралдар) мәтін редакторы мен басқа бағдарлама құралдары кіреді.

Компьютерлік лингвистиканың енді бір маңызды мәселелерінің бірі – лингвистикалық курс арасындағы қатынасты анықтау: автоматтандырылған және автоматтандырылмаған. В. М. Хальзова айтуынша, сөйлемді толықтыру, орындарына қою, таңдау, артық элементті алып тастау сияқты жаттығулар тез автоматтандырылады [4].

Кез-келген тілдік единица мен оның элементтері сан жағынан шектеулі және белгілі шамаға тең деуге болады. Белгілі бір сөйлемдегі сөз тіркестерінің саны оның сапасына ықпал етсе, сапа өзгерісі де оның санына әсер етеді. Лингвистикалық статистика – тіл біліміндегі сан мен сапаны біріктіретін және сандық тұрғысынан сапалық заңдылықтарды нақты дәлелдейтін математика мен лингвистиканың арасынан туындаған ғылым.

Лингвистика мен математика салаларын байланыстыра зерттеу барысында – «математикалық лингвистика» атты жаңа пән өмірге келді. XX ғасырдың 50-60 жылдары қалыптасқан бұл пән тіл білімінің барлық ішкі дамуының өзінен де сезіле бастаған қажеттілігінен туындаған болатын. Атап айтқанда, бұл қажеттілік тілдің лексика-грамматикалық, фонетикалық құрылымына көңіл аударудан, тілдік жүйе ретінде қарастырудан және оның жеке-жеке микрожүйелерден тұру күрделілігін жете түсінуден, лингвистикалық нысандар мен олардың атрибуттары аралығындағы қатынастарды

танып-білуден байқалып, математикалық лингвистика пәнінің дамуына объективті жағдай туғызды. Сөйтіп құрылымдық лингвистика мен математикалық лингвистика пәндері қазіргі қазақ теориялық тіл білімінің дамуына ең көп әсер етуде. Бұндай әсер қазіргі қазақ тіл білімінің синтаксис және семантика салаларында айтарлықтай көрініс тапты.

Жай сөйлемдерді лингвостатистикалық зерттеу тіл білімінде мына мәселелер бойынша қажет:

а) қазақ және басқа тілдердегі сөйлем құрылымын өзара салыстыру ;

ә) жазба ескерткіштер мен мәтіндік материалдар қоры бойынша таңдама жұмыстарындағы сөйлем құрылымдарын анықтау;

б) тілдік материалдар арқылы сөйлем құрылымының моделдерін айқындау;

в) тілдік материалдарды жан-жақты сұрыптау, сөйлемдердің синтактикалық ақпараттық өлшемдерін нақтылау;

г) ақпараттық – типологиялық өлшемдер бойынша реестрлер, каталогтар сипаттамаларын жинақтау, тіл білімінде синтаксис ғылымының сандық негізін айқындау;

д) статистикалық, картографиялық, сұрыптау теориясы мен жүйелік талдау әдістерін қолдану;

Осыларды жүзеге асыру арқылы, ғылыми жұмысты автоматтандыру үдерісінде құрастырылған жүйе негізінде тұтынушы маманға қажетті тарихи деңгейде зерттеу нысанына қатысты барынша толық энциклопедиялық білім және библиографиялық мәліметтер беріледі. Статистикалық лингвистика, математикалық статистика әдістемесіне сүйенеді. Себебі қатынас құралы қызметіндегі тіл белгілі бір жүйе, және ол ақиқат болмыста өмір сүретін көп өлшемді және белгілі бір ішкі заңдылықтардың негізінде топталған (реттелген) табиғи құбылыс. Бұлар математикалық статистика заңдылықтарына бағынатын, тілдік жүйедегі бірліктер тобы қайталанып отыратын және кездейсоқтық сипатта болатын тілдік элементтерден тұрады. Олай болатын себебі, тіл қызметі кезінде (яғни тілдік қарым-қатынас кезінде) дыбыстар, сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер және одан да үлкен бөліктер қайталанбайтын сипатта болса, адамдар арасындағы тілдік қатынас бұзылып, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында бірін – бірі түсінбестік пайда болар еді. Сондықтан да тілдік бірліктердің қайталануы мен олардың қолданылу сипатына жиі, сирек деген ұғымдар тән.

Статистика тәсілімен тілге тән заңдылықтарды анықтау негіздемесі мынада:

1) сандық (мөлшерлік) құбылыс тіл табиғатына әуелден-ақ тән болуы;

2) тіл құрылымындағы сандық және сапалық сипаттардың өзара байланыста болуы;

3) тілдің әр түрлі бірліктері сөйлеу ағымында статистикалық заңдылықтардың ең болмағанда біреуіне бағынуы тиіс деп ұйғару керектігі.

Тілдің ықтималды-статистикалық моделі белгілі бір тілдік жүйенің мәтіндері арқылы жасалса, тілдің логика-математикалық моделі сол тілдің толық жүйесін айқындай алады. Нәтижесінде, сөйлесім, тілдесім сияқты т.б. тілдік үдерісті байланыс өзегі (канал связи) не байланыс жолы пайда болады. Ал мұндай байланыс жолы арқылы таратылатын ақпарат әріп, дыбыс, морфема және т.б. лингвистикалық бірліктер арқылы жүзеге асады. Мұнда лингвистикалық бірліктер белгілі бір «кодтың» символдары ретінде жұмсалады да байланыс өзегіндегі хабарлаушы мен қабылдаушы, яғни айтушы мен тыңдаушы өзара бірдей «кодты» пайдаланады.

Қазақ тіл білімінде статистикалық әдіспен тілді зерттеу ХХ ғасырдың басынан бері қолданылуда, дегенмен ол кезде жекелеген зерттеушілердің ізденістерінде ғана кездессе, қазір статистикалық лингвистика жеке ғылыми пән, ғылыми бағыт ретінде қалыптасты. Осыған орай статистикалық лингвистика саласы қазақ тіл білімінде өзіне тән алға қойған теориялық және практикалық мақсаты мен міндетін әлі де айқындай жетілдіре түсуде. Себебі қай ғылым саласын болмасын өзі қарастыратын мәліметтердің дәл және объективті болуын қалайды, ал лингвистика – қоғамдық ғылымдар ішіндегі осындай дәлдікті көп қажет ететін сала.

Орыстың көрнекті математигі В. Я. Буняковский 1847 жылдың өзінде-ақ тіл зерттеу тәжірибесіне статистикалық әдіс-тәсілді ықтималдық жіктеудің мүмкіншіліктерін атап, филологтар мен математиктердің бірлесе еңбек етуінің қажеттігін айтқан болатын.

Түркі тіліндегі мәтіндерді статистикалық тәсілмен зерттеу – бұл тілдің агглютинативті құрылымына негізделеді. Бұлайша зерттеу кітаби және сөйлеу тіліндегі түрлі типті сөздердің әр ыңғайдағы қолдану жиілігін анықтап тілдің құрылымдық-грамматикалық, кейде стильдік-семантикалық айырым белгілерін ажырата отырып, осы стильдерге тән қасиеттерді айқындайды, соған мүмкіндік жасайды. Бұған қоса статистикалық тәсілмен талдау грамматикалық категорияларды әдеби тілдің барлық аясындағы функционалдық салмағын көрсетуде де маңызды.

Белгілі филолог–статист Р. Г. Пиотровский үнді-европа тілдеріне тән екпінді ассимиляция мен редуциялар түркі тілдеріне мүлдем жат. Оны олардың ішкі құрылымдық табиғатына сәйкес қана сандық тұрғыдан зерттеуге болатындығын атап көрсеткен болатын. Себебі бұл қасиет тілдік деректердің жай кезде қиындық туғызатын кейбір тұстарын математикалық әдіспен тіркеу мен тануда аса маңызды деп саналады.

Қазақ тіл білімінде статистикалық әдістің тарихи қалыптасуында Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, А. Ысқақов, Ф. Мұсабаев, А. Қ. Жұбанов, Ж. Аралбаев, Қ. Молдабек, С. Мырзабеков, Ә. Ахабаев, Д. Молдалиева, А. Белботаев, Б. Қалыбеков т.б. тілші ғалымдардың еңбектерін ерекше атап көрсету қажет. Себебі, аталған ғалымдардың лингвостатистикаға арналған еңбектері қазақ тіл білімінде лингвостатистикалық әдісті қолданудың әдіс-тәсілдерін жан-жақты баяндап, анықтап беруінде ғана емес, жалпы қазақ тіл білімінде тілдік бірліктердің өзіндік ерекшеліктерін айқындағаны үшін елулі орын алады.

Қазақ тілі білімінде лингвостатистикалық әдістің қалыптасу тарихын сөз еткенде алдымен ауызға Құдайберген Қуанұлы Жұбанов ілінеді. Мұны белгілі тілші-статист ғалымдар – Қ. Б. Бектаев, С. Мырзабеков, т.б. қазақ тілінің статистикасы туралы зерттеулері мен мақалаларында атап көрсеткен. Мәселен, С. Мырзабеков «Қазақ тілін зерттеуде санды пайдалану» атты мақаласында: «Қазақ совет тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі, совет дәуірінде қазақ тілін тұңғыш рет ғылыми түрде зерттеген маман-лингвист Қ. Жұбанов ретіне қарай сандық деректерді де пайдаланған» десе, ғалым Қ. Б. Бектаев «Лингвистикалық статистикаға қатысты элементтерді – сандық деректер мен мәліметтерді, оны пайдалану нәтижесіндегі кейбір пікірлер мен тұжырымдарды біз профессор Қ. Жұбановтың еңбектерінен жиі кездестіреміз», – дейді.

Қ. Жұбанов – қазақ тіл білімінің өркендеуіне ерекше еңбек сіңірген, қазақ тілінің грамматикалық терминологиясының негізін қалаған білгір ғалым. Сонымен қатар, ғұлама ғалым қазақ тіл білімінің заңдылықтарын айқындауда математикалық әдістерді қолдануды да жөн деп санаған. Бұл тұрғыда Қ.Жұбанов былай дейді: «Что касается существа дела, то премудрая математическая формула построения алфавита была лишь ученым плагиатом. Это перевоплащенная в математику казахская система сокращения букв, созданная для заметания следов».

Ғұлама ғалым 1936 жылы шыққан “Қазақ тілінің грамматикасы” атты еңбегінде «Дыбыстың саны бар да, сапасы бар. Дыбыстың

сапасы бірдей бола тұрып, саны әлдеңешеу бола береді.... бір тілде жұмсалатын дыбыстардың жалпы санының ұшы-қиыры жоқ, бірақ олардың бәрінің сапасы әр түрлі бола бермейді.... Илиястың небары он екі жол «Қойшы ойы» деген кішкене өлеңінде 488 дыбыс бар. Бірақ 488 дыбыс түрлі емес, мұнда небары 28-ақ түрлі дыбыс бар. Осы 28 түрлі дыбыстың бірі 10, бірі 50 рет қайталанып барып, 488 болған. Қазақ тілінде де сапасы әр түрлі болатын дыбыстардың арнаулы саны бар». Сонымен қатар ғалымның еңбегінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, қазақ орфографиясы, дыбыстардың айтылу және жазылу ерекшеліктері, буындардағы дыбыстардың сандық сипаты туралы тың пікірлер, құнды тұжырымдар көптеп кездеседі. Қ. Қ. Жұбанов сандық деректерді пайдалану жөніндегі пікірлерінен мынадай қорытынды шығарды: профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың қазақ тіл білімі туралы зерттеулерінде тілді сандық деректер мен мәліметтер негізінде қараудың алғашқы нышандары бар. Демек қазіргі таңда тіл білімінің бір саласына айналып отырған лингвистикалық статистиканы ғалым сол кездің өзінде-ақ тани білген. Тілдің сандық сипатынан байқалатын сапалық қасиеттерін, оны зерттеуде пайдалануға болатын тиімді әдіс көздерінің бірі екенін байқаған. Сөйтіп, ол сандық деректердің негізінде тілге қатысты бірсыпыра жайларды (дыбыстар, буындар, сөздер, сөйлем мүшелерінің орны т.б.) нақты анықтап, кейбір тың тұжырымдар жасаған. Олар қазіргі кезде бұл саладағы ізденуші-зерттеушілерге үлгі-тірек, бағыт-бағдар болып маңыздылығы арта түсті.

Ғалымның еңбегін талдай келе Қ. Жұбановтың қазақ тіл білімінде лингвостатистикалық әдістің қалыптасуындағы негізгі тұжырымдарын былайша топтауға болады:

1. Қ. Жұбанов – қазақ тіл білімінде лингвостатистикалық әдістің алғашқы нышанын жасаушы. Бұған ғалымның жоғарыда аталған еңбегі мен пікірлері дәлел.

2. Қазақ тілі заңдылықтарын айқындауда математикалық әдісті қолданудың ұтымды жақтарын атаған.

3. Ғалым қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен орфографиялық заңдылықтарын анықтау үшін статистикалық әдісті пайдалану тиімді деп есептеген.

Қазақ тілінің нормативті курсы жүйелеу мен жазу жұмысына профессор Қ. Жұбановтан кейін белгілі тілші-ғалымдар: Н. Т. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, А. Ысқақов және т.б. ғалымдар ат салысты. Бастауыш пен жоғары сыныптарға, педучилищелерге арналған «Қазақ тілі» оқулықтарының авторлары

тілдің буындық құрылымын, дыбыс физиологиясын, тілдің акценттік, екпіндік және т.б. мәселелеріне қатысты зерттеулерінде сан мен сапаны бөлмей бірге қарастырады. Мысалы, І. Кеңесбаев қазақ тіліндегі буын түрлерінің, М. Балақаев сөз тіркестерінің табиғатын зерттеуде көптеген нақты мәтіндік материалдарды сандық қатынастар көмегімен қарастырған. Сандық талдауларды профессор Ғ. Мұсабаевтың зерттеулерінен де кездестіруге болады. Аталған ғалымдардың сандық қатынасқа көңіл бөлуі тілдің ішкі табиғатына (сырына) қатысты туындаған жағдай екені даусыз [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Городецкий Б.Ю. *Компьютерная лингвистика: моделирование языкового общения*. – Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV, Компьютерная лингвистика. М., 1989.

2 Абилова Б.А. Компьютерлік лингвистиканың мәселелері // КазГАСА, Алматы.

3 Макьюин К. *Дискурсивные стратегии для синтеза текста на естественном языке*. – Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV, Компьютерная лингвистика. М., 1989.

4 Қайырбекова Ұ.С. Қазіргі тіл біліміндегі статистикалық әдістің қалыптасуы // ҚарМУ Хабаршысы. Филология сериясы № 2, 2012. – 254 б.

МУЗЫКА МАМАНДЫҚТАРЫНДАҒЫ КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІ

ҚАДЫРОВА Б. М.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында қазақ тілін өз деңгейінде меңгерту білім берудің басты мәселелерінің бірі болып отыр. Өйткені мемлекеттік тілдің аясын кеңейту дегенде басты назар оның қоғамның барлық салаларында белсенділігін арттыруға ауатыны белгілі. Бұл ретте қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде терең қолданысқа түсуі болашақ мамандардың күнделікті өз кәсіби әрекеттерінде тілді еркін қолдана білулерінен бастау алады.

Қазақ тілін студенттерге мамандыққа сәйкес қатынас құралы ретінде үйрету олардың өз мамандығы бойынша кәсіби тілде еркін сөйлеуіне, өз ойын еркін жеткізуіне септігін тигізумен қатар студенттердің жеке тұлға ретінде жетілуіне ықпал етері аян. Студенттің

мамандығы туралы білімін жетілдіріп, сөздік қорын байытатын, сауатты жазу мен сөйлей білуге дағдыландыратын да, шығармашылық іс-әрекетке бейімділігін арттыратын да – кәсіби қазақ тілі.

Кәсіби қазақ тілінде барлық материалдар мамандықтарына арналғандықтан өз саласына байланысты терминдерді меңгеріп, өзара ой бөлісіп, пікір алмасуға үйренеді. Сонымен қатар сабақта орындалатын жаттығулардың ақпараттық, дамытушылық, қатысымдық қызметін ескере отырып жұмыс жасау тіл үйренушілердің мамандыққа сәйкес тақырыпты меңгеруіне, болашақ кәсіптеріне байланысты сабақта алған білімдерін өмірде пайдалануға мүмкіндік туғызады.

Кәсіби қазақ тілін мамандыққа бағыттап үйретуде берілетін тапсырманың қарапайымнан күрделіге, жеңілден ауырға қарай сатылап берілуінен жұмыстың жүйелілігі көрінеді. Тілді үйренуде орындалатын жаттығу жұмыстарының маңызы зор. Берілген жаттығулар, өздік жұмыстар, кәсіби мәтіндер сөздік қорларын молайту мен тіл қолдану дағдыларын дамытуға бағытталуы іс. Лексика-грамматикалық тапсырмалар, оқылым және жазылымға байланысты берілетін материалдар болашақ мамандардың өз пікірін білдіруіне, қандай да бір қорытынды жасауына мүмкіндік беретіндей қызықты әрі тартымды, танымдық мәні жоғары, кәсіби өмірімен тығыз байланысты болуына орай сұрыпталып алынғаны жөн.

Біз өз тәжірибеміз бойынша музыка мамандықтарында оқитын студенттерге арналған кәсіби қазақ тілінен жұмыс түрлерін көрсеттік. Сабақта пайдаланылатын барлық мәтіндер мен суреттер мамандыққа байланысты алынуы тиіс. Берілген мәтін Кереку өңірінің тумасы, ақын, әнші, сазгер Естай Беркімбайұлы туралы.

1. Мәтінмен танысыңыздар

Естай Беркімбайұлы

Естай (Есмағамбет) Беркімбайұлы (1868-1946) - ақын, әнші, сазгер. Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері, Қазақстан Композиторлар одағының алғашқы мүшелерінің бірі.

Естай Беркімбайұлы Павлодар облысы, Екібастұз ауданының Ақкөл ауылында туған. Анасы Күлипа, нағашысы Байтұлым да әнші болған. Естай Беркімбайұлы олардан көптеген жыр, дастан, толғаулар үйренген. Өнге деген құмарлығы 7-8 жасында-ақ байқалған. 16 жасында Біржан салды тындап, ұмытылмастай әсер алады. Осы дидарласу болашақ өнерпазға үлкен шабыт береді.

Сондай-ақ Естай Беркімбайұлы Жарылғапберді, Ақан сері, Балуан Шолақ, Сәтмағанбет, Үкілі Ыбырай, Шашубай сынды әнші-

ақындармен бірге үлкен жиындарда (Омбы, Қараөткел, Көкшетау, Қызылжар, Семей, Кереку, Зайсан, Тарбағатай, Жетісу атырабы, Алматы) ән салып, халыққа танымал болады. Естай Беркімбайұлы ақындық, орындаушылық өнерімен қатар шебер композитор ретінде белгілі болған. Оның әндері сал-серілер дәстүрін ілгері дамытты.

Композитордың алғашқы туындысы - «Шолпан қаққан» әні. Оның «Жайқоңыр», «Назқоңыр», «Майда қоңыр», «Қорлан», «Сандуғаш», «Юран-ай», «Бір мысқал», «Ашу-пышақ», «Дүние-ай», «Еркем», «Гүлнарайым», «Қоштасу», «Қаламқас», «Ғашық», «Қаракөз» әндері – қазақ музыкасының алтын қорына кірген. Ал классикалық «Хорлан», «Құсни-Қорлан» әндері Естай Беркімбайұлының есімін аңызға айналдырды. Бұл әндерді композиторлар М.Төлебаев «Біржан-Сара», Е.Брусиловский «Ер Тарғын» операларында, С.И.Шабельский мен Л.М.Шаргородский қобыз бен оркестрге арналған концерттерінде пайдаланған.

Естай Беркімбайұлы кеңестік дәуірде «Туды күнім», «Құрбылар», «Өмір», «Қоңыр жел» әндерін шығарды. Атақты музыка зерттеушісі А.Затаевич Естай Беркімбайұлы әндерін тұңғыш рет нотаға түсірген.

Естай Беркімбайұлы 1939 жылы Алматыға келіп, музыка зерттеуші әрі композитор Б.Ерзаковичке өз әндерін нотаға түсіртеді. Сол сапарында ол халық ақыны Жамбылмен кездескен. Ақын Қ.Аманжолов әншінің өз аузынан «Хорлан» әнін естіп, «Хорлағайын» атты драмалақ поэма жазған. Естай Беркімбайұлы 1939 жылы Қазақстан Жазушылар одағының 2-съезіне қатысқан. Ұлы Отан соғысы жылдарында ел арасында ән шырқап, халықты жеңіске жігерлендіреді. 1945 жылы ұлы ақын Абайдың 100 жыл толу тойына қатысып, Нұрлыбек, Төлеу, Сапарғали және Нартай ақындармен өнер сайысына түскен.

А.Жұбанов пен Б.Ерзакович Естай Беркімбайұлының өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеу еңбектер жазды. Ақын М.Әлімбаев «Естай-Хорлан» поэмасын ақынның өміріне арнаған.

Мәтін бойынша тапсырмалар

- 1) Сұрақтарға жауап беріңіздер.
 - а) Естай Беркімбайұлы қай жердің тумасы?
 - ә) 16 жасында жолықтырған ақыны кім, ол туралы не білесіздер?
 - б) Естай Беркімбайұлының алғашқы әні қандай?
 - в) Ақынның әндері қай жылы нотаға түсірілді, түсірген кім, ол туралы не білесіздер?
 - г) Естай Беркімбайұлы қандай ақындармен өнер сайысына түсті?
 - ғ) Естай ақынның кездескен жыр алыбы кім?

д) «Естай-Қорлан» поэмасының авторы кім?
2) Естай Беркімбайұлының өмір жолын зерттушілер туралы баяндаңыздар.

3) Естай Беркімбайұлының атын аңызға айналдырған әндерін жатқа айтып беріңіздер.

4) Мәтін бойынша сөздік құрастырыңыздар (синонимдік, антонимдік, түсіндірме және т.б.)

5) «Шебер композитор» тақырыбына фразеологизмдерді кірістіре отырып эссе жазыңыздар.

6) «Қорлан» әнінің туу тарихын айтып беріңіздер.

7) Мәтіндегі нағашы, тума, дидарласу және т.б. сөздерге түсініктеме беріңіздер.

8) Сөйлем құраңыздар

Ән _____

Әнші _____

Сазгер _____

Қосымша орындалатын жаттығу жұмыстары

1. Фразеологизмдердің білдіретін мағынасын жазыңыздар

дауысы жер жарады – _____

бұлбұлдай сайрайды – _____

он саусағынан өнері тамған – _____

2. Берілген фразеологизмдерді қатыстырып сөйлем құраңыздар

күміс көмей – _____

жез таңдай – _____

сұңқылдаған көмейі сыбызғының үніндей – _____

3. Қазақ тілінде теледидардың мерекелік бағдарламасын жасаңыздар

4. Сұрақтарға жауап беріңіздер

Мерекелерге арналған телебағдарламалардың ішінде ерекше ұнайтыны бар ма?

Ол несімен ұнайды.

Өзіңіз қандай бағдарлама ұсынған болар едіңіз?

5. Өріптесіңізді кәсіби мерекесімен құттықтап, тілек жазыңыздар.

Студенттердің өздік жұмысына арналған тапсырмалар

1. Кереку өңірінен шыққан әнші-сазгерлер жайлы қосымша ақпараттармен бөлісіңіздер.

2. Өзіңізге ұнайтын әнші, сазгер туралы журнал шығаруды жоспарлаңыздар.

Жұмыс кезеңдері:

- 1) Бұқаралық ақпарат құралдарынан материалдар жинақтаңыз.
 - 2) Өзіңізге ұнайтын әнші не сазгер туралы суреттер, ақпараттар жинап, журнал жобасын, дизайнын жасаңыздар.
 - 3) Журнал макетін слайд арқылы таныстырыңыздар.
3. Берілген тақырыптардың біреуіне шағын эссе жазыңыздар.
- а) Әннің де естісі бар, есері бар.
 - б) Әнді сүйсең, менше сүй.
 - в) Ел іші өнер кеніші.

Сабак барысында орындалатын жұмысты түрлендіріп отырудың маңызы зор. Мәтіндердің мамандығы бойынша алынуы теориялық білімін кеңейтумен қатар мамандығы бойынша кәсіби тілде еркін сөйлеуіне, өз ойын еркін жеткізуіне септігін тигізеді.

С.ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «КЕДЕЙ» ПОЭМАСЫ

ҚАЖЫҒҰМАР Ұ. А.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ҚАДЫРОВА Б. М.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

*Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам!
Қараңғылықтың көгіне,
Күн болмағанда кім болам?,*

– деп жырлаған ақынның шын мәнінде де, бүгінде қазақ аспанындағы рухани сәуле шашып тұратын ең жарық күндердің бірі болып мәңгілікке қалғанына ешкімнің де таласы жоқ екені анық. Аз ғұмырының ішінде артында бай рухани қазына қалдыра білген, халқымыздың маңдайына жарық жұлдыз болып біткен ұлы ақын шығармалары арқылы өмір шындығын көркем бейнелеп, сырға толы лирикалық жырлар туындатты.

Ол жырлардың әдебиеттегі орны, құндылығы 1975 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғыров лирикасы» атты Еспенбетов Арап Сләмұлының кандидаттық диссертациясына алғаш арқау болса, кейінен бұл зерттеу қатары толығы берді. Атап айтқанда, 1992 ж. «Ғылым» баспасынан шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғыров» монографиясы [1] мен «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» деген тақырыпта қорғаған докторлық

диссертациясы Сұлтанмахмұттану ілімін толықтыра түскен құнды зерттеулер екендігі аян. 2010 жылы Павлодардан шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғыров» тұлғалық энциклопедиясын да ерекше айтуымызға болады [2].

Бар болғаны 27 жыл өмір сүрсе де қазақ халқының аңсаған ой-арманын, данышпандығын бойына сіңірген, оның өмірі мен тұрмысын, әлеуметтік сана, рухани бейнесін түгелдей қамтып жырлаған талантты ақын С.Торайғыровтың шоқтығы биік туындысының бірі – «Кедей» поэмасы. Бұл поэманың негізгі тақырыбы – қоғамдық-әлеуметтік теңсіздік. Қазақ ауылындағы кедейдің тұрмысын реалистік тұрғыдан суреттеп жазған.

«Кедей» поэмасы 1919 жылы шыққан. Бұл поэма 10 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі «Қызметі һәм аянышты халі» деп аталады. Поэма басындағы:

Күзгі түн, шөптің басын қырау көмген,
Ызғар шашып, бұлт мынау жерге төнген.
Қараңғы, итпен бірге қой күзетіп,
Мен ояу, ел ұйқыда, оттар сөнген.
Ұзақ түн, жолдасым жоқ иттен басқа,
Бүтін киім менде жоқ жаурамасқа,
Бір бүтін, кірсіз киім кигенім жоқ,
Туғаннан міне шықтым талай жасқа.

– деген жолдарда оның бейшаралық өмірінің шындығы, аянышты халі айқын суреттеледі.

Кедей өзінің балалық шағын еске алып, тіпті өмірінің ең қызықты, балғын балалық шағының өзі байдың баласын ойнатып, сол байға қызмет көрсетумен өткенін айтады:

Қозыға жарауымнан біраз бұрын
Ойнатып, уатпап па ем байдың ұлын?
Сүйретіп, арбасының аты болдым,
Бір аяқ ас еді ғой сондық құным.

Кедей қаншама жыл маңдай термен ас тауып, адал еңбек етіп жүрсе де не себепті құдай оған ырыс-несібе бермейтініне налыды.

Мен сорда жастан бері дамыл бар ма?

Не еңбек сіңірмедім малы барға,

–деп, еш табылмастан еңбек еткенін айтады. Бірақ қаншама еңбек етсе де алатын құны өте аз, тек ішіп-жер тамағы ғана.

Менің-дағы қатарға кіргім келер,
Жақсы ас ішіп, жақсы атқа мінгім келер,
Аз күнгі тіршілікте бейнет көрмей,
Өз еркімше өмірді сүргім келер,

–деп, ешкімге бағынбай, өмірдің азабынан айырылып, әділдік туын орнатып, жақсы ғұмыр кешкісі келетін кедей жайын жырға қосады.

Ең өкініштісі, осы жоқшылықтың кесірінен өз сүйгенінен айырылуы кедейге үлкен соққы болып тиеді.

Малым кедей болғанмен, жаным биік,

Жүрегім жек көре алар және сүйіп,

Қара көз, алтын сәуле, ақ ерке үшін,

Бай ұлындай тарта алам мен де күйік,

–деп, өзінің баласы болған соң оның да сүюге құқығы бар және сүйе, күйе білетінін айтады.

Тіпті өзімен құрдас Жақып екеуінің бірге өскенін, бірақ ол еш қиналмай, еш уақытта тер төкпей қарны ашпайтынын, киінсе киер киімін қарамағындағы кедей жалшылары алып беретінін ашына айтады:

Түре келсе бір кедей кебіс салар,

Есік ашар бір кедей құман алар,

Киінсе киімдерін кісі әперер,

Білмеймін: өзіне-өзі неге жарар?

Осыдан келе кедей мысқылдап, о дүниеге барғанда әділдік орнап, рақат ғұмыр кешерміз дейді:

Сонда ғана жамаусыз киім киіп,

Сонда ғана жақсы асқа аузым тиіп...

...Сонда ғана көн бетім ағара ма?

Ақын тек кедейдің ауыр тұрмысын, жоқшылық өмірін суреттеумен шектеліп қалмайды. Лирикалық кейіпкерге сұрақ қойғызып, оның өмірін өзгерту идеясы бар.

Байларға өгіз болып өту үшін,

Дүниеге шынымен-ақ келгенім бе?

Яғни, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың кейіпкері өз жағдайын дұрыстау үшін бақытқа жету жолын іздейді.

Бұған көніп жүргеннен өлген артық,

Іштен тынып, жанғаннан, сөнген артық,

Текке өлмей, тауға-тасқа басты соғып,

Жолында не кез келсе көрген артық.

Осы жолдардан біз еш қиындыққа мойымай, тек бақытқа, тендікке, әділеттілікке ұмтылған кедейді көреміз.

Поэманың «Бақытқа жететін оңай жол» (Яғни елге масыл болу) бөлімінде, қорыта келіп:

Жол қайсы құдай салған, шайтан салған,

Білмеймін, осы жері маған арман.

Мейлі құдай берсін, шайтан берсін,

Мақсатым — оқу, оқу көңліме алған,

–деп, бақытқа оқу арқалы жетсем дейді.

Адамның дүниетанымы, сана-сезім дүниесі, ақыл-ойы, темпераменті, мінезі, қабілеті, әр нәрсені қабылдауы сол адамның психологиясының көрінісі. Бұл шығармадағы кедей айтқан сөздерге көніп жүре беретін басқа кедейлерге мүлде ұқсамайды. «Біз қашан енбектің жемісін көріп, теңелеміз» деп ойланады. Осы шығарманы бастан аяқ оқи отырып біз кейіпкердің қайратты, ертенгі күніне сенімі мол, жігерлі, еңбекқор, өмірге құштар, өмірді сүйетін адам екенін байқаймыз:

Байдікіндей менде де жүрек, жан бар,

Жүрегімде өмір бар, ыстық қан бар,

Үміт бар, махаббат бар, жек көру бар,

Бәріде байдікіндей, байқасандар.

«Кедей» поэмасының соңы көңілге қонымды аяқталмаса да, бұл поэмдан үміт, күш-қайрат лебі еседі. Төменгі таптың аянышты халі, кедейдің бала кезінен бастап қартайған шағына дейінгі өмірі шынайы әрі шебер суреттеледі.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың қай туындысын алсақ та өте шебер жазылған, халықтың жадында мәңгі қалар үздік туындылар!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Еспенбетов, А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. Монография. - Алматы: Ғылым, 1992. - 200 б.

2 Сұлтанмахмұт Торайғыров. Энциклопедия. - Павлодар: ЭКО, 2010.

«ДАЛА УӘЛАЯТЫ ГАЗЕТІ» МАТЕРИАЛДАРЫ

ҚАПАСОВА Б. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

«Дала уәлаяты газеті» – қазақ баспасөзінің алғашқылары. Алғашқы болғандықтан да оның өзге баспасөз материалдарынан өзгешеліктері де мол. Бүгінгі баспасөз туындылары ақпаратты беруі жағынан, жанрлық, формалық, стильдік сипаттары, жарияланым көзі тұрғысынан ерекшеліктері олардың сан алуан бағыттары мен қоғамдық, әлеуметтік, мәдени орындарын да айқындайды.

«Дала уәлаяты газеті» 1899-1902 жылдары Омбы қаласында екі тілде орыс және қазақ тілдерінде жарияланған.

Пантусов Николай Николаевич (1849-1909) танымал археолог, этнограф, фольклорист және географ, бүкіл өмірін Орта Азия мен Қазақстан жерін зерттеуге арнаған. 1871 жылы Петербург университетінің шығыс факультетін бітіріп, осы жылы кафедрада қызметке қалады. Бірақ 1872 жылы Н.Н. Пантусов Түркістан өлкесін зерттеу қызметіне ауысады. Н.Н. Пантусов Ташкентте, Ферғанада, Жетісу мен Құлжада болады. Түркістан өлкесінде қызмет еткен Н. Н. Пантусовтың еңбектері туралы материалдар мардымсыз.

«Дала уәлаяты газетіне» жазған материалдары мазмұны жағынан көркем үлгіде келеді. Шығыс әлемінің өзгеше танымы мен түсінігі, дәстүрі мен әдет-ғұрыптары жинақталған «Баян сұлу менен Қозы Көрпештің моласы турасынан қазақ арасындағы сөз – Киргизское народное предание о могиле Козу-Курпеч и Баян слу», «Ғұмыр яғни түс – Жизнь – это сон», «Керуен болып өтміш – Караван-призрак» т.б. туындыларды бастырады. Пантусов сол кезеңдегі қазақ әдебиетін жинастырушылардың бірі ретінде қызмет еткені анық. Бірақ Н.Пантусовтың еңбектері мен қазақ танымын жаныммен ұғатын ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушылар Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы мен Ә. Диваев еңбектерімен салыстыруға келмейді. Осы тұста Н.Пантусов туралы, оның ұлт әдебиеті үшін еңбектері туралы ғасыр басындағы ұлт зиялыларының пікірлерін кездестіре алмаймыз. Газет бетіне бірнеше мәрегіалға автор болған Н.Пантусов материалдарының көркемдігі әлсіздігі ме, әлде халық құндылықтарын жинап бастыруда өзге мақсат-мүддесімен байланысты ма деген тұстар әлі де зерттеуді қажет етері сөзсіз.

Алаш қайраткерлердің алдыңғы легінен орын алатын Райымжан Мәрсековтің де халқы үшін атқарған жұмысы айрықша.

Р.Мәрсеков 1879 жылы [Семей облысы](#), Өскемен уезі Айыртау болысында туған. Өскемендегі уездік орыс-қазақ мектебін бітірген соң, Омбыдағы классикалық гимназияға оқуға түседі. Қазақша, орысша екі тілге бірдей жетік болып, зеректігімен жұрт назарына ілігеді. 1897 жылы Қазан университетіне түседі. 1899 жылы [Санкт-Петербургтегі](#) Император университетінің заң факультетіне ауысады. Университетті 1902 жылы [заңгер](#) мамандығы бойынша бітіріп шығады. Р.Мәрсеков – қазақтан шыққан білікті заңгерлердің бірі. Р.Мәрсеков қолына қалам алып, қазақ халқының рухани құндылықтары, әлеуметтік әл-ауқаты туралы мақалалар жазып, дарынды публицист ретінде де танылған.

«Дала уәлаяты газетіндегі» Р.Мәрсековтің еңбегі жеке қарастыруды қажет етеді. Ғасыр басындағы қайраткердің ұлт

болашағы үшін істеген заң мен қоғам істеріндегі үлкен бір саласын баспасөз беттеріндегі мақалалары толықтырады. Баспасөзді халықты бір ортаға топтастыратын, бір ойға жетелейтін, біріктіретін күш деп қабылдаған.

«XX ғасыр басында қазақ интеллигенциясын тарихи аренаға шығарған Алаш қозғалысына, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің қызметіне де Райымжан бар жан-тәнімен қызмет етті. Ол елдің қамын, болашағын ойлап, отаршыл жүйеге қарсы шыққан, барлық ой-пікірлерін «Қазақ», «Дала уәлаяты газеті», «Серке», «Алаш» сияқты газеттер мен «Айқап», «Шура», «Шолпан» журналдарына жариялап тұрған қазақтың біртуар ұлдары, ұлтымыздың ақыл-ой көсемдері - Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Сейдалиндердің сенімді серіктерінің бірі болып, олармен қоян-қолтық араласты. Солармен бірлесе ұлт мүддесіне кереғар пікірдегі отаршыл патша саясатына қарсы жарияланған мақалаларын үзбей оқып, олардың пікірталастарына белсене араласып, өз ойын да ортаға салып отырды. Ол осы «Алаштың» органы болған «Сарыарқа» газетін ұйымдастырды. Кезінде газет жөнінде С. Сейфуллин: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті «Алаштың» тілі болды», - деп жазған еді» [1].

«Дала уәлаятының газеті» беттерінен табатын есімдеріміздің бірі – Отыншы Әлжанов.

Отыншы Әлжанов 1873 жылы [Семей облысы](#), [Зайсан уезі](#), [Нарын](#) болысында туған Әкесі Әлжан Сақауұлы дәулетті әрі ықпалды болыс болған екен. Көзі ашық әке баласының ата дәулетіне арқа сүйеп, өз қатарынан қалып қоймауы үшін оны елдегі жақсы адамдардан үлгі алып, өнер білім іздеуге баулыды. [Алаш](#) қозғалысының көрнекті өкілі, [Алашорда](#) үкіметінің мүшесі, [Жетісудағы](#) алаш қозғалысының басшыларының бірі, ағартушы-публицист, халық мұғалімі деген істер – О.Әлжановтың ұлт болашағы жолындағы еңбектерінің жарқын көрінісі. Автордың «Қарынбайдың хикаяты». «Дала уәлаяты», 1894, №17, «Печальное положение современной киргизской женщины», КСГ, 1895, № 33 – 35», «Беседы о воспитании киргизских детей», КСГ, 1898, №13, «Причины обеднения киргизов», КСГ, 1898, №19 – 23 т.б. мақалалары О.Әлжановтың қоғамдық-әлеуметтік тұстарды ұлттың ортасымен, танымымен байланыстыра отырып, соған қайта қарап, өзгеше талдауды қажет ететіндігіне ой салады.

«Дала уәлаяты газеті» бетіндегі жарияланған мақалалардың авторлары қазақ қоғамының әр тұсына назар салғызды. Біліктің

ықпалымен, саясаттың қолымен жасалып отырған газеттің өзін ұлттың болашағына қызмет етуге пайдалана алды. Газеттің басты құндылығы да осында болатын. Бұған дейінгі шыққан «Оренбургские ведомости» мен «Түркістан уәлаяты газетінің» де қазақ баспасөзінің дамуына қосқан үлесін жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен, «Дала уәлаяты газеті» ұлтқа жақындығымен, халық қажетін көтерген, сұранысын өз заманы үшін өтеген басылым болғаны анық.\

«Дала уәлаятының газеті» қазақ даласын үшін төмендегідей міндеттерді орындауды алға қойған. - халықты оқу-ағарту ісіне тарту;

- қазақ арасындағы ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыру;
- басқа да халық, ұлт мәдениетінен хабардар ету;
- қоғамның әлеуметтік тұстарына назар аударту;
- қазақ, татар, башқұрт оқығандарының бірігуінің алғышарттарының бірі терінде ұстану;
- халыққа қазақ ішіндегі танымал адамдарды насихаттау;
- ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап көркем шығармаларды жазбаша оқытудың алғашқы үлгісінің қызметін қалыптастыру.

Баспасөздің халық үшін ең қажетті міндеті ұлтқа керек істі насихаттау. Қоғамның сол күнгі қажетін өтеуден бастап, болашағына қарай жол тарту. Осы жағынан алып қарағанда қазақ тіліндегі басылымдар ұлтқа керек ең басты міндет – оқу-ағарту идеясын алғашқы лекке шығарды.

«Дала уәлаяты газетінің» редакторлары мен авторлары сан алуан мамандық иелері болатын Сол кездегі белсенді авторларға назар салсақ, ұлт мәселелерін көтеруде барынша шеберлік пен қисынды тәсілдерді таба білген. Қандай да материалды өзекті де қажетті етіп жаза білген, елге ұсына білген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <http://alash-orda.kz/figures/1322--alash-azamaty-alash-ayratker-rayymzhan-mrsekov-khaynda> Смағұлова С. Алаш азаматы (Алаш қайраткері Райымжан Мәрсеков хақында).

2 Дала уәлаятының газеті // Құр.: Сухбанбердина Ү. Алматы: Ғылым, 1992, ISBN – 5-628-00536-3.

ЗАҢНАМА ТІЛІНІҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ҚОЖАХМЕТОВА Б. Р.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Егер әдеби тіл – басқа лексикаға қарағанда, әбден сараланып, бір ізге түсірілген тіл, сол қоғамдағы лингвистика мәдениетінің үлгісі десек, заңнама тілі (ондай тілдің бар екенін тіл мамандары да, зангерлер де мойындайды) – сол әдеби тілдің барынша жүйеленген, екшеленген ерекше түрі. Сондықтан да заңнамалық стиль – ресми құжат тілі стилінің негізі. Демек, биік лауазым иесінен бастап, қатардағы құжат ресімдеуші қызметкерге дейін заңнама тілінің қыры мен сырына қанық болуға, оған қойылатын талаптарды қатаң сақтауға міндетті.

Қазіргі кезде кітаби стильдің екі түрін белгілеуге болады, жазбаша формада: ресми-іскери, ғылыми, публицистикалық болса, ауызша форманы көбінде, көркем әдебиет пен ауызекі стильдері камтиды. Функционалдық стильдер өз шеңберін тарылтуға тырысса да, бір-бірімен тығыз байланысқа түсіп жатады. Басқа стиль сөздерінің араласпауын, көбінде осы ресми-іскери стильде көруге болады. Ресми стиль элементтерінің қоғамдық-сөйлеу әрекетінің басқа салаларына еніп кетуін, тіл мамандары «тіл бұзушылық» («канцелярит») деп қарастырады. Ресми-іскери стиль әлеуметтік және әкімшілік-құқықтық реттеу саласында қолданылады. Яғни, олар: мемлекетаралық, азаматтар мен мемлекет, мемлекет органдары мен ұйымдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар мен жеке тұлға аралықтарындағы қарым-қатынастар. Бұл қатынастар өндірістік, шаруашылық-экономикалық, құқықтық немесе дипломатиялық қатынастар барысында туындайды.

Қазақ тілінде талай көркем әдебиет пен ғылыми еңбектер, мақалалар жазылып жатса да, сот актілерін мемлекеттік тілде жүргізу қадамдары баяу жасалуда. Тілдің зор мүмкіндіктерін *сөйлеудің* мән-жайын, мақсат-міндетін, қарым-қатынас түрі мен мазмұнын, сондай-ақ тыңдаушысын ескеру арқылы іске асырылады. Осы себептерден тілдік құралдардың стилистикаға байланыстылығы туындайды, яғни тіл қандай қоғамдық-сөйлеу қызмет атқарса, сондай тілдік бірліктер таңдалады.

Функционалдық стиль – әдеби тілдің бір түрі, ол белгілі бір қоғамдық-сөйлеу аясына қызмет етеді, өз нормасы мен тілдік бірліктер тіркесімі болады. Ең басты қызметтері: қарым-қатынастық (коммуникативтік), хабарлау (ақпараттық) және әсер ету [1].

Лингвистика әдебиетінде ресми-іскери стильді - іскери, ресми-құжат, ресми-канцеляриялық, заңнамалық, әкімшілік стилі деп те атайды. Бұл стиль көбінде, заңдылық, құқықтық мәнге ие болу үшін, жазбаша түрде, құжатты ерекше тип бойынша құрастыру арқылы іске асады. Ресми-іскери стиль қызметінің ауызша формасы да бар. Мысалы, **сот залындағы сөз, тергеу, салтанатты кештердегі ресми сөздер, телефон арқылы іскери сөйлеу, коммерциялық сөйлесу** т.б. Аузша сөйлеу айтылымы (произношение) нақтылығымен, мәнерлілігімен, логикалық, сөз екінін дұрыс қоя білулігімен ерекшеленеді. Эмоционалдық тұрғыдан көтеріңкі болуы мүмкін, басқа стильдер элементтерін де қоса сөйлеуге болады, бірақ әдеби норма сақталуы қажет. Ресми-іскери стильдің басқа функционалдық стильдерге қарағанда өзіне тән ерекше белгілері бар. Алдымен ол екіұштылыққа жол бермейтін, нақтылық. Құжат бір мағыналы түсінік беруі үшін арнайы терминология, лексикалық қайталанымдар қолданылады. Ресми-іскери стильдің тағы бір ерекшелігі – іскери қарым-қатынас уақытының шектеулі болуына байланысты оның стандарттылығы. Құжаттарды ресімдеу жұмысын жеңілдету мақсатымен әкімшілік-әлеуметтік және құқықтық мәселелерді белгілі қалыптар мен дайын тілдік формулаларды мәтінге енгізу арқылы жүзеге асырады. Осы себептерден материалдың графикалық ресімдеуінің бірыңғайлығы оның тағы бір ерекшелігі болып есептеледі. Мәтін бөлшектері арасында белгілі логикалық бірізділік пен материал орналасуының тұрақталған қалпы болады және сандық белгілер енгізіледі. Құжат тіліне басқа стиль элементтері кірмейді десек те болады, сөздік қор мен синтаксистік құрылымдардың қарапайым болу себептерінің бірі де осыдан. Осы стильге тән тағы бір айта кетерлік жай, бұндағы жақсыздық, және 1-ші, 2-ші жақтағы жіктеу есімдіктері мен етістіктердің болмауы. Мәтінде жақсыз сөйлемдер мен етістіктен жасалған зат есімдердің, ырықсыз етіс оралымдарының кездесуі. Осындай құжат мәтініндегі берілген ақпарат мазмұнына автор қатысының болмауы. Материал бейтарап тұрғыдан кітаби немесе функционалды белгідегі лексиканы пайдалану арқылы баяндалады. Эмоционалды-бағалаушылық лексика, экспрессивтік құрылымдар мен көркемдеу-айқындау құралдары қолданылмайды. Сөздіктерде, қазақ тілі оқулықтары мен грамматикалық анықтағыштарында белгіленген әдеби нормалар қатаң ұсталады. Ресми-іскери стилінің нормасына сай болу дегеніміз: мәтінге ауыз-екі сөйлеу, диалекті, жоргондар мен анайы сөздердің еңбеуі. Нормалардың

кодификациялануы (яғни заң күшін алуы) ауызша, жазбаша сөйлеуде талаптардың ұстанылуын міндеттейді. Ресми-іскери стиль аясы қатынасатарының кендігіне орай, оны жіктеп қарастыруға болады:

- **әкімшілік стилінің** әкімшілік-канцелярлық түрі (бұйрық, қолхат, өтініш, сенімхат, қолдау хат, түсініктеме, түйіндеме, т.б.) және әкімшілік-коммерциялық түрі (төлем жүктемелері, аккредитивтер, чектер, сәйкестік сертификаты, актілер, т.б.);

- **заңнамалық немесе құқық тілінің стилі**, нормативтік актілер жасау барысында азаматтардың құқықтық қатынастарын реттейтін (заң, жарғы, қаулы, сот актілері, құқықтық құжаттар т.б.).

- **дипломатиялық стиль**, халықаралық құқықтық қатынастармен байланысты (нота, меморандум, коммюнике, конвенция т.б.). Жанрлық жүйесі жағынан көп айырмашылығы болғанымен негізгі сипаттары бір-біріне жақын келеді. Ресми сөйлеу тіліндегі лексика біркелкі болып келеді. Көбінде бейтарап және кітаби сөздер қолданылады. Іскери сөйлеу тілінде функционалдық реңктегі сөздер немесе канцеляризмдер пайдаланылады. Мысалы, **жоғарыда аталғандар, төменде қол қойғандар, тыйым салынады, қажетті, хабарлау, ескерту, ұйғарым** және т.б. Сонымен қоса басқа стильдерге еңбейтін, ресми-іскери стильге тән лексико-фразеологиялық клишелер мен штамптар: **белгіленген тәртіп бойынша, берілген мәліметті ескеру, осында қарастырылған** және т.б. Лексикалық тұрғыда мәмлгерлікпен, құқықтану, экономика, бухгалтер ісі, спортқа байланысты тағы басқа тақырыптық арнайы сөздер мен терминдердің пайдаланылатынын атап өткен жөн. Мысалы, **кассалық арыз, азаматтық жағдай актісі, шықпауы жөнінде жазбаша міндеттеме, сапа сертификаты** т.б. Арнайы лексика мен функционалдық реңкі бар сөздер және тұрақты тіркестер, көбінде, синонимсіз болады сондықтан екіұштылық пен бұрмалаушылыққа жол бермейді. Ресми мәтіндердің тағы бір ерекшелігі – кез келген шындық фактілерін шоғырлы баяндау. Яғни сөйлемдерде күрделі қысқарған сөздер мен аббревиатураларды пайдалану (**ТЖМ, ҒЗИ, ТМД, пединститут, медколледж** т.б.) Іскери сөйлеу стилінде етістіктермен салыстырғанда зат есімдер көптеп қолданылады. Көбінде сөздер өз семантикасында қимыл-әрекетті білдіріп тұрады, өйткені етістіктен **-ым, -ім, -ме, -ма, -діру, -дыру** жұрнақтары арқылы зат есімдер жасалған (**шешім, тыйым, ұйғарым, өкім, міндеттеме, хаттама, баяндама, жетілдіру** т.б.).

Ресми-іскери стильде экспрессивтіліктің болмауына байланысты салыстырмалы және күшейтпелі шырайдағы сын

есімдер мен үстеулер және модаль сөздер, одағайлар қолданылмайды. Сондай-ақ мәтінді жақсыздандыру мақсатында (мен, сен, ол т.б.) жіктеу есімдіктері; (біреу, әлдекім, бір жерде, бірдене, бір нәрсе т.б.) белгісіздік есімдіктері пайдаланылмайды. *Мынау, анау, осындай т.б.* сілтеу есімдіктері *берілген, осы, төменде көрсетілген, көрсетілген* т.б. сөздермен ауыстырылады. Іскери сөйлеу тілінде етістіктен **-ушы, -уші** жұрнақтары арқылы зат есім жасалу үдерісі көп байқалады. Мысалы, **қол қоюшы, демалушы, шығарып салушы, беруші, алушы** т.б. Сондай-ақ модальдік мәндегі сын есімдер мен **-ты, -ті** сөз тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған сын есімдер жиі пайдаланылады (**қажет, міндетті, парызды, жауапты** т.б.) Ресми-іскери сөйлеу тілінде етістіктерді қолданудың да бір ерекшеліктері бар. Мәтінде етістіктің есімше, көсемше формалары мен тұйық етістіктер жиі кездеседі. Мысалы, тағайындау, ұсыну, рұқсат ету, міндеттеу т.б. Сондай-ақ міндеттелу мәндегі семантикалық топтар, яғни ырықсыз етіс жұрнақтары арқылы жасалған етістіктер де осы стильге тән (хабарландыруы тиіс, жүктеледі, болуы мүмкін, негізделуі қажет т.б.). Етістіктің осындай формалары мәтіннің авторлық мәнін жояды. Мәні бойынша бір етістікке тең «етістік + зат есім» тіркестер (көмек көрсету – көмектесу, бақылау жүргізу – бақылау т.б.), етістік мәні солғынданған «есімдер + етістік» тіркестері (бақылау жасалады, тыйым салынады, заңды деп табады т.б.) жиі пайдаланылады. Осы, келер шақтағы етістіктер ұйғарым, өкім, бұйрық, міндеттеме, қажеттілік мәнді келеді (Жауапкершілік жетекшіге жүктеледі). Іскери сөйлеу тіліндегі жақсыз сөйлемдер мен стандартты құрылымдардың, клише фразалар мен тұрақты құрылымдардың жиі кездесуі осы стильдің синтаксистік ерекшеліктері деуге болады. Синтаксистік клишелер әдеттегі сөйлеу жағдайында іскери мәтіндер құрастыруға жеңілдік туғызады. Ресми стильдегі синтаксис деңгейіне келсек мұнда тек хабарлы сөйлемдер мен сабақтас құрмалас сөйлемдердің кездесетінін көруге болады. Өткені құрмалас сабақтас сөйлемдер фактілерді ретті баяндауға мүмкіндік береді. Ал жай сөйлемдер көбінде бірыңғай немесе сөйлемнің айқындауыш мүшелерімен күрделеніп тұрады.

Сот актілері ресми-іскери стильдің бір жанрына, яғни заң шығару (құқықтық) кіші стиліне жатады. Сот актісі – сот басқармасы мен сот әділдігінің жүзеге асырылу мақсатында шығарылатын мемлекеттік билік органдарының ресми құжаты. Ол жазбаша формада бөлек құжат ретінде немесе сот отырысы хаттамасының бөлімі ретінде жүзеге асады. Сот актілері мемлекеттік билік беделінің айнасы

болғандықтан, белгілі бір тілдік және стильдік ерекшеліктерді сақтап құрастыру қажет. Құжат мәтінінің сауатты да дұрыс рәсімделуі билік органдарының мәдени деңгейін көрсетумен қоса олардың мемлекет азаматтарына деген сыйластығын да көрсетеді. Сот актісіндегі іс материялын баяндау әдісі директивті болуы сот шешімімен бекіген заң мәртебесіде. Құжат тілі нақты, қарапайым, ең бастысы – айтылған ой анық, түсінікті болуы қажет. Сот актілерінің мазмұны тура мағынада қабылдауға бағытталғандықтан, сөз қолданыстарының анық та нақты болуы қажет, астарлы мәнді сөздерді пайдалану мен түсініктерді бұрмалауға жол берілмейді. Дұрыс тандалмаған немесе түсініксіз айтылған сөз қате ұғу жағдайына ұшыратуы мүмкін, соның салдарынан қате әрекеттер жасалып ауыр нәтижелер туындайды. Сот актілерінің лексикалық құрылымы құрғақ, экспрессивтік-бағалауыш реңкті сипатсыз болып келеді. Экспрессивті реңтегі лексика сот актілерінде болмауы тиіс, өйткені олар қосымша эмоциялар туғызып іс мәнін бұрмалауға әкелуі мүмкін. Мұнда көбінесе құжатқа қатандық, нақтылық пен анықтық беретін, тура мағынадағы кітаби және бейтарап лексика қолданылады. Сот актілерінің мәтінде сөзді, сөзтіркесін, сөйлемдерді дұрыс қолданбау, сөздердің орын тәртібін сақтамау сияқты көптеген стилистикалық қателер де кездесіп тұрады. Осындай қателерді лексика-стилистикалық, синтаксистік-стилистикалық және логика-стилистикалық деп жіктеуге болады. Лексика-стилистикалық қателерге сөзді дұрыс қолданбау, яғни лексикалық тұрғыдан асыра сілтеу немесе жеткіліксіз болуы, синтаксистік-стилистикалықтарға сөйлемдегі сөздер тәртібінің сақталмауы, инверсия, септіктерді тізбектеу, сөйлемдерді өте күрделендіріп жіберу жатса, логика-стилистикалық қателерге тавтологиялар, орынсыз қайталауларды т.б. жатқызуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Стилистический энциклопедический словарь русского языка под ред. М.Н.Кожиной / М.Н.Кожина. - М.: Флинта: Наука, 2006.
- 2 Балақаев М., Томанов М., Манасбаев Б., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. –А., -2005.- 254 б.
- 3 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –А., -2004. -282 б.
- 4 Голуб И.Б. Стилистика русского языка. - М.: Айрис-Пресс, 2002.
- 5 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. –А.
- 6 Қордабаев Т. Қазақ жазбаларының синтаксисі.-А., -1966.-158 б.
- 7 Дүйсенбекова Л. Іс қағаздарын қазақша жүргізу. –А., -2000. -205 б.
- 8 Ғашық наме. –А., -1976.-461 б.

А. СҮЛЕЙМЕНОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ ПОЭТИКАСЫ

ҚҰРАЛҚАНОВА Б. Ш., БЕКСҰЛТАНОВА С.
ПМПИ, Павлодар қ.

Қазіргі қазақ прозасы адам жанының құпиясын бейнелеуде биік көркемдік жетістіктерге қол жеткізіп отыр.

Көркем шығармадағы кейіпкердің жан дүниесін ашуда оның ойлауы (кейіпкердің ойлануы), түс көруі, жылауы, қиялға берілуі т.б. психологиялық процестерін суреттеу жиі кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі психологизм жайлы пікірлер баршылық. Мәселен, Б. Майтанов: «Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – ғылыми, әдеби мәні мол, күрделі мәселе. Психологизм – психологияның әдебиет ордасындағы тұрақты елшісі, көркемдік әлемінің жұлын жүйесі. Психологизмнің негізгі қызметі - өмірлік шындық пен көркем шындықтың жанды тамырластығын сақтау» [1, 36.], – деп жазады. Әлем әдебиеттануында мойындалып, ғылыми тұрғыдан нақтыланған терминдік анықтамаға сүйенсек: «Әдебиеттегі психологизм – шығарманың эстетикалық әлемін құрайтын кейіпкердің ішкі ойын, толғанысын, рухани күйзелісін терең әрі детальді түрде бейнелеу» [2, 15946.]. Ұлы суреткер М. Әуезов айтқандай нағыз көркем прозаға «психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» екендігі күмәнсіз. Көркем шығармадағы кейіпкердің әр түрлі қалыптағы ой-толғаныстарын, іс-әрекет, сезім қайшылықтарын тудыратын психологиялық құбылыстарды тереңдетіп, күрделендіре бейнелеу психологизмнің табиғатын айқындап берері анық. Белгілі әдебиеттанушы, ф.ғ.д. Б. Майтанов: «...психологизм сөз өнерінің тектік белгісі ... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдерінің жиынтығы...» [1, 2326.],- десе, Г. Ж. Пірәлиева: «Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары» деген еңбегінде психологизм туралы пікірлерді жинақтай келе: «Психологизм дегеніміз – кейіпкердің ойы мен іс - әрекетінің кереғарлығы, сана қақтығысынан тұратын ерекше көркемдік жүйе» [3, 5-76.], - дейді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көрнекті қаламгерлердің бірі - Асқар Сүлейменов шығармашылығы өзіндік қолтаңбасымен, даралығымен ерекшеленеді. Бұған Д. Амантайдың: «Асқар Сүлейменов – ешқашан түбіне жетіп, толық танып біле алмайтын Бүкіл Әлемдік Космос сияқты» [4, 2176.] - деп баға беруі

де дәлел бола алады. Жазушының, әсіресе, терең психологизмге құрылған әңгімелері үлкен қызығушылық тудырады.

Жалпы, әдебиеттегі психологизм дегеніміз – кейіпкердің ішкі дүниесінің, оның ойы мен сезімдерінің әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жете суреттелуі.

«Ақ кемпір» әңгімесінің басты кейіпкерлері – ақ кемпір, шалы, немересі. Шығармадағы негізгі әрекет біреу ғана, ол - ақ кемпірдің жерленуі. Осы әрекет ақ кемпірдің артында қалған шалы мен немересінің өмірдің мәнін қайта бағамдауына әкеліп соқтырады.

Бір ерекшелігі, А. Сүлейменов кейіпкерлерінің портретіне егжей-тегжейлі тоқталмайды, тек «ақ тақыр құйка; ұзын, жіңішке майысқақ саусақтары; қағылез ақ кемпір» сияқты сөз тіркестері арқылы сырт тұлғасына назар аудартады.

Ал кейіпкердің жан дүниесін ішкі монологтар, автордың өз сөзі және бейвербалды ишараттар арқылы ашып көрсетеді. Әсіресе кейіпкердің психологиясын ашудағы ішкі монологтің рөлі зор. «Тек қана осы жерде ішкі монологтан ғана сананың тура да шынайы, таза даусын естисің» [4, 856.], - деп жазады В. В. Виноградов.

Әңгімедегі әр монологтың өз айтар ойы бар. «Нұрғазы қалтасын қармады – сигарета жоқ екен. Дұрыс, деді ол сонсон ішінен, күрекке қарап. Дұрыс демегенде қайтпек: жоқтың аты жоқ, бардың аты бар да. ... жоққа көнген, барды көтерген жақсы. ... барлыққа жарлы жігіттердің бірі өзі» [5, 3066.], - деген басты кейіпкер Нұрғазының ойын автор «... жаңағы «дұрыс» деген жалғыз сөзі темекінің жоқтығына келіскен ғана емес, әжесінен айырылғанына көнген түрі де екен. Ау, көнбегенде не шара? Сексеуілдің де сөлін сығып алатын шоқ шілдеде қызылсыраған қорқау жердің қарауылына әжесі іліксе, көнбегенде қайтсін енді» [5, 3066.], - деп қанағат пен көнушілік сезімдерін осылай білдіреді. Жас жігіт осы уақытта, яғни «қалтасын қармалаған» кезде ғана ендігі уақытта, араға бір күн, бір ай, бір жыл өтсе де «жарығым-ау» дейтін әжесін көре алмайтынын түсінді. Есінде тек даусы, ақ басы, саусақтары, толық тәні мен бет-пішінін елестете алмағанына көп ойланды.

Сондай-ақ әңгімеде мінездеудің жанама түрлері де шебер пайдаланылған. Бұл туралы Гүлзия Пірәлиева: «Адамның келбетін бейнелегенде беттің кескіні, дене құрылысы, қимыл-қозғалыстағы ерекше көзге түсер қылықтар, бейвербалды ишараттар, сөйлеу мәнеріндегі жеке адамға ғана тән дауыс түрі, интонация толқыны, дикция характері, дауыс толқынының бұзылуы, өзіндік мінездемесі, көзқарастың, күлкінің сан алуан құбылыстары т.б. секілді сыртқы

белгілер арқылы адамның ішкі психологиялық портретіне, рухани әлеміне жол ашылады» [3, 22б.], - деп жазады.

Әңгімеде ақ кемпірді жерлеу кезіндегі эпизодта Нұрғазының аласапыран сезімдері ым-ишараттар арқылы суреттеледі. Ыдырыс молданың құран аяттарын әндете бастауы, Нұрғазының өз қолымен қазған қара салқын қабірге ақ әжесінің ақ кебінге оранып жерленуі, сол уақытта Нұрғазы бабасының, атасының, Әбекеннің жанарын ұстаумен болды. Бірақ ол қарамады. «Нұрғазы ып-ыстық топырақты қос уыстап көсіп алды да қабірге тастады, тастап ап бабасына қарады – бабасы қараған жоқ» .

«Үйден бір сағат бұрын шығып, оралмай кеткен бабасын іздеген Нұрғазы:

- Қайда барғаны сонда?
- Қайда бармақ сонда?

Нұрғазының қорқатыны да осынысы – соңғы сұрауы» [5, 310б.] – деп, сауал қойып, өзімен-өзі үрей мен қорқыныш сезімінің қамауында қалады. «Бабасы осы ауылда қарауыл, жемнің қарауылы. Кешелі бері жай қарауыл емес, жетім қарауыл», «Үш ұйықтаса түсіне кірмеген жалғыздық атты бөлекше саяқ, суық ұғымның бары, үйреншікті жылу-мейірін іздеп бәкеңе балшық үйге кіріп барған шалдың безірейген ыс-ыс қабырға, өлі төсек, қыңсылаған тазы көргенде нәңдей хал кешері Нұрғазыны оңай орап алды...» [5, 310б.] Ендігі кезекте Нұрғазы өзінің жалғыздығын, шалдың жалғыздығын, қамқоршы да тірекшісі де жоқ, өздерімен өздері қалғанын түсінді. «Күнгірт бөлме, сол кітапхана, ырдуан проигрыватель пластинкалар» [5, 312б.] тәрізді интерьер арқылы да жалғыздық, жетімдік, жүрдайлық көрінеді.

Әңгімеде Нұрғазыдан басқа оның әкесі - шалдың да кемпірі өлгеннен кейінгі жай-күйі монолог арқылы аңғарылады: «Қабырғаға батары – жалғыз немерені жалғыз шалға жібермейді. Бір өзім бір үйде не істеймін? Мешітке де барып көрдім. Әңгімелері ақырзаман. Ал, мұнда адам көп. Жұмысқа шығасың, тәп-тәуір орысшам бар – оттасасың, бес сөзінің үшеуі боктық әңгімелер естисің. Кітап оқуға құлқым жоқ. Қыз бейбақтар шақырады, бірақ қайтіп барам? Қазақ үшін қыздың қолында тұрғаннан пазор бар ма? Әсіресе ер адамға. Сосын ішем. Кемпірімді есіме алам».

Жалғыз баланың әйелі - кесір келіннің шайпаулығы мен жалғыздықтан пайғамбар жасындағы ақсақалдың ішімдікке салыну себебін автор өз аузымен баяндатады.

Әңгімеде тек шал мен немересі ғана ақ әженің өліміне қайғырып қоймайды, ит екеш ит Сарбалақ тазы да қыңсылап жалғызсырайды:

«Өзегі талғанда ғана дәліздегі ағаш итаяқтан сорпа жалап кетеді. Жалап тұрып дыбыс аңдиды, ақ кемпірдің дауысын аңдиды – жоқ. Көрсек болды Әбекен мен Нұрғазыға сүмендеп жетіп барады, ақ кемпірше шымшып жіберер ме екен деп ботаның құмалығындай тұмсығын тосады – жоқ.

Жоқ. Жоқ. Жоқ» [5, 316]. Осы бір соңғы ащы «жоқ» деген сөздің үш рет қайталануы - өткеннің қайырымсыздығын көрсетеді.

Шалдың кемпірдің қабіріне келуінде де сол өткенді аңсау, оны қайтару түйсігі қылаң береді.

Жазушының «Қара шал» әңгімесі де адамның ішкі жан толғанысына құрылған психологиялық шығарма. Әңгіме қара шалдың совхоз басқармасынан «... жаназаға ұйыған қария боп момын тыншыған қалпында...» [5, 326б.] оралуынан басталады. Әшейінде адуын қарттың дәл бұлай моп-момақан боп отырған қалпы таң қалдырады. Бұл - алдағы үрей алдындағы үнсіздік, тыныштық, адам психикасындағы заңды құбылыс. Совхоз басшысы Сафиннің кеңсеге не үшін шақырғаны беймәлім қалыпта ол тұңғыш ойға батады, іштей төлемедім-ау деген салықтарын санады, «... санап отырғанда көкірегіне құптан қорқыныш шым-шымдап кіре берді...», енді бір сәт «... құптан қорқыныш жайлап алды...» [5, 329б.]. Жоқ, шаруақор Үкең бір салығын төлеп қойған. Қарызы жоқ. Енді басшы кеңсесінде неғып отыр?! Үміт пен күдік те күшейе түсті. Ішкі түйсігі қара шалға алдағы болатын оқиғаны меңзегендей сезім қалыптастырды.

« - Иә, Үке, өзіңіз естіп те жүрген шығарсыз. Қызыл айғырды совхозға өткізесіз...» [5, 329б.]. Сафиннің «өзек өртер зәрі бар сияқтанған» сөздерін естіген қара шал жанына шоқ түскендей әсерде болады. Одан әрі Сафин мен Үкеннің диалогында шалдың атқұмарлығы анық байқалды.

« - Маған ат ұстауға неге болмайды?

- Сіз кімнен артықсыз?

- Мен емес, атым артық қой».

«Мен емес, атым артық қой» [5, 330б.] деген сөзі қара шалдың жылқы малының қадір-қасиетін өз жанынан да ерекше бағалайтынын танытады. Қызыл айғырды етке өткізу қара шал үшін қанатының қайрылғанымен бірдей. Осы диалогтан кейін қара шалдың денесінің мұздап, айнала дүниенің меңіреуге айналуы, өзімен өзі күбірлеп сөйлесуі мазасыздық қалпын танытады. «Жалған-ай! – деді төбе ұйқасы шымырлап кеткен қара шал.. есіне Жақсылық, аңырап қалған сары айғыр түсті. Сонсоң Үкең домалап жөнелген ақ көлеңкеге

қарады да тұрды. Әрі тесіліп, бері тесіліп көзі талғанда көңіліне үрей кірді – құптан мәшiнi емес, қазыл айғырды жұтып жатқандай екен» [5, 334б.]. Жақаңдағы сары айғырдың жалғыз қалғанына қапа болып, өзiнiң қызыл айғырының тағдыры толғандырған қара шал өзiмен өзi осылайша онаша сөйлеседi.

Әңгiмеде Қара шал мен табиғат мiнезi қатарласып берiледi. «Жер де ол бiр адам ғой... Ол шiркiнде де тән бар, ол да ашу шақырады, ол да шамырқанады, оның да пайын шайнап қалар кезi болмақ. Қанша айтқанмен торы айғырдың құлын даусын естiген төбе ғой, торының тұяғына – қызыл айғырға, төнген бiр қатерлi ол да сезген шығар» [5, 335б.]. Қара шал өз жан күйiн табиғат, жер туралы ойы арқылы аша түседi де, торы айғырды еске түсiру арқылы ой тұңғығына шым батады. Аз ғана уақыт iшiнде түрлi сезiм күйiне бөленiп, ақыры елес құшағында қалады. «Қара шал бұл тұста қорыққан да, ашуланған да жоқ. Себебi бұл елес, бұл көрiнiс, дәл қазiр қара шал үшiн атамзаманда естiген әуен сияқты, сырқат әуен, үкiм әуен, әрине, бiрақ атам заманғы әуен. Неге? Оны бүгiн естiмеп пе, оған бүгiн буындап па едi? Бiлмейдi. Бар бiлерi: бұл әуеннiң сырқаттығынан үкiмдiгi басым, сөз жоқ». Жазушы қызыл айғырдың тағдырын ойлап қамыққанын қара шалдың науқас жандай жылқы елестерiн көз алдынан тiзбектей өткiзуi арқылы көрсетедi. «Қара шалдың тамағы кұрғады, жұтынды – жастың дәмiн сездi». Қара шалдың осындай қимыл-әрекеттерi арқылы iшкi жан күйлерi ашыла түседi. Бiраздан соң сол елестiң қызыл айғырға айналуы да жазушы шеберлiгiмен шынайы суреттелген. Асқар Сүлейменов кейiпкер толғанысы, iшкi монологы арқылы шығарма идеясын ашқан.

А. Сүлейменов психологиялық талдаудың негiзiнде характердi ашуға, адам табиғатын психологиялық тұрғыда танытуға ұмтылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996.

2 Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: Интелвак, 2003.

3 Пiрәлиева Г.Ж. Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары. Жоғары оқу орындарының студенттерiне арналған оқу құралы. – Алматы, 2007.

4 Серiкқалиұлы З. Сын кiтабы. – Алматы: Раритет, 2008. – 212-237 б.

5 Сүлейменов А. Бесатар. – Алматы: Атамұра, 2009. – 349 б.

ОСОБЕННОСТИ ЖИЗНЕННОЙ СИТУАЦИИ ВЫБОРА СПУТНИКА ЖИЗНИ

МАЛЬГИНА А. В.

к.псих.н., заместитель руководителя ООО-«Исток», г. Санкт-Петербург

Современный молодой человек очень часто сталкивается с проблемой выбора, которая выступает как составная часть процессов планирования и целенаправленного поведения. Именно выбор выступает часто единственным способом решения неопределенности той или иной жизненной ситуации.

О влиянии ситуационных факторов на поведение и формирование личности говорили еще философы, но только с возникновением ситуационного подхода. В работах Л. С. Выготского выделено понятие «социальная ситуация развития» которая отражает тот факт, что жизненная ситуация человека создается его отношениями с окружающей средой и только через изучение этих отношений может быть понята. К. Левин считал, что «поведение есть результат взаимодействия личности со средой» [3]. D. Magnusson считает, что понятийную неопределенность к ситуации можно преодолеть с помощью уровневого подхода. Рассматривать ситуацию нужно на четырех уровнях: ситуация как совокупность объективных условий внешней среды; ситуация, как она воспринимается действующими индивидами; как имеющая общие характеристики ситуации; и как «жизненная ситуация» [3].

Поддерживают эту позицию и современные авторы. Они считают, что понятие ситуации зависит от акцентов, которые расставляют авторы при её определении, так: на внешних (средовых) аспектах – Х. Э. Штейнбах, В. И. Еленский. На внутренних (личностных) аспектах – Дж. Келли, представители экзистенциализма. На взаимодействие среды и личности, на личностном преломлении объективной реальности – Л. И. Анцыферова, Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова, К. Муздыбаев. Так, Х. Э. Штейнбах, В. И. Еленский интерпретируют жизненную ситуацию преимущественно как внешнюю среду, которая создается человеком, а затем оказывает влияние на его личность. В качестве примера авторы приводят архитектурный кризис 60-х годов: появление в крупных городах спальных районов, бетонных унифицированных зданий, построенных машинами, что привело к немотивированным всплескам агрессии и вандализма у жителей этих районов [3].

Таким образом, жизненную ситуацию и личность нужно рассматривать в единстве и исследовать, прежде всего, такие виды ситуаций, которые оказывают влияние на жизненный путь личности, например, ситуации связанные с экзистенциальным выбором. Современные авторы: дают уровневую классификацию видов выбора: простой, смысловой и экзистенциальный выборы.

Простой выбор представляет собой ситуацию, в которой представлены альтернативы и критерии их сравнения. Основной задачей личности является рациональное сравнение предлагаемых альтернатив для определения наиболее оптимальной для него в данной ситуации. Смысловой выбор представляет собой ситуацию, когда альтернативы даны, но критерии сравнения неоднозначны. В этой ситуации имеют значения не только интеллектуальные способности личности, но и личностные качества. Экзистенциальный выбор представляет собой ситуацию неопределенности, когда у личности нет фиксированного набора альтернатив и критериев выбора к нему относятся ситуации: профессионального самоопределения, выбора места работы после окончания вуза, принятие решения о выборе семейного партнера и заключение брака. Выбор для личности амбивалентен, так как, выбирая что-то, одновременно с этим она теряет другой, возможно более привлекательный выбор. Экзистенциальный выбор требует от личности принятия на себя ответственности за его реализацию, что предполагает, по мнению Д. А. Леонтьева, «готовность к действию, внутреннее согласие затратить ресурсы и усилия, заплатить некоторую цену, например, отказавшись от других привлекательных возможностей» [1].

М. П. Папуш выделил необходимые условия совершения экзистенциального выбора: самостоятельность, спонтанность, очевидность, целостность и удовлетворенность собственным выбором [2]. Самостоятельность подразумевает опору на свое собственное мнение, взгляды, способность опираться на себя совершая выбор, не перекладывая ответственность на других людей и обстоятельства. Спонтанность выбора – своеобразный фокус внимания и интереса, а именно «откликнуться положительным или отрицательным интересом или констатировать его отсутствие, то есть прочувствовать, чем является для человека то, на что сейчас направлено его внимание» [Там же, с. 436]. Но если выбор будет спонтанным, то он может стать импульсивным и необдуманным, а не основанным на истинных интересах. Очевидность выбора, это представленность в поле сознания той альтернативы, которую

выбирает человек. Целостность – единство психической деятельности и личностной целостности. Удовлетворенность выбором, является наиболее значимым качеством экзистенциального выбора. В этом, собственно, и состоит экзистенциальность выбора. «Только «совпадая» со своим выбором, принимая свой выбор и себя, как выбравшего, личность начинает экзистировать, то есть существовать» [Там же, с. 476]. Также на протяжении всей жизни человек осуществляет «временной выбор» жизни в настоящем или с направленностью в будущее, тогда возможно полное пренебрежение интересами в будущем или, напротив, лишение радостей в настоящем или жизни в прошлом. Достижение гармонии между ориентацией на будущее и умением жить в настоящем с учетом прошлого опыта, считает И. Г. Малкина-Пых, необходимо на протяжении всей жизни. Но в ситуации выбора личность, прежде всего, ориентируется на будущее, тем, что личность является «существом, которое устремлено к будущему и сознает, что оно прецирует себя в будущем». Личность выбирает из множества альтернативных вариантов тот, который в будущем позволит реализовать свои возможности, достичь поставленных целей, удовлетворить жизненные потребности, тот, который, по ее мнению, является наиболее перспективным.

С. Мадди показал, что выбор зависит не только от будущего, но он также может отталкиваться от прошлого: он обозначает его как «выбор в пользу прошлого» [3]. В этой ситуации личность не меняет способ своих действий и испытывает чувство вины в связи с нереализованными возможностями. А вот «выбор в пользу будущего» вызывает тревогу в связи с неопределенной, новой ситуацией, в которую попадает личность.

Следовательно, выбор может быть разным в зависимости от ситуации предлагаемых альтернатив и от его влияния на жизнь в целом. Каждый выбор человека не случаен, он несет в себе определенный смысл, даже, возможно, не осознаваемый еще самим человеком, и при изменении внешней ситуации меняется и смысл личности, поэтому изучать его необходимо в контексте жизненной ситуации. Вступление в брак и создание семьи является одним из значимых выборов в жизни человека. Перед тем, как вступить в брак, молодой человек совершает неоднократный выбор. Так, в теории фильтров А. Керкгоффа, К. Дэвиса процесс выбора партнера представляет собой прохождение через «фильтры», которые постепенно отсеивают возможных претендентов. Например, место жительства, социальные критерии, сходство ценностей,

возможно религий и ролевые ожидания. Результатом прохождения «фильтров» является вступление в брак. Теории, описывающие выбор брачного партнера, в разной степени опираются на принцип гомогенности: сходство или равенство социального и материального положения, религиозных взглядов как основа выбора партнера - это теории А. Най, Ф. Берардо, Дж. Боссард. Другая точка зрения принадлежит Р. Уинч и представляет собой теорию комплементарных потребностей, на социальном уровне люди сходятся по общим и похожим характеристикам, а на личностном уровне притягиваются по принципу противоположности, дополняя друг друга.

Теория выбора брачного партнера Б. Мурстейна заключается в серии последовательных стадий, на которых осуществляется выбор: тот, кто не соответствует условиям, выбывает из числа потенциальных спутников жизни. На каждой стадии выбора прочность отношений зависит от «равенства обмена» благами или личностными ресурсами Б. Мурстейн выделил три стадии «стимул – ценность – роль». На первой стадии «стимула» выбор партнера основывается на внешних факторах: внешней привлекательности партнера, особенностями и манерами поведения в обществе, престижной или уникальной профессией, социальным статусом. Большое значение имеет на первой стадии оценка партнера значимыми людьми: родителями, друзьями. Вторая стадия выбора – «ценность» – заключается в изучении сходства и различия ценностей, потребностей, мотивов и интересов друг друга. И последняя стадия, «роль», заключается в сопоставлении ролевых ожиданий мужа и жены, в анализе стереотипов «мужского» и «женского» поведения в семье. На всех стадиях оценивается как сходство и характеров и наклонностей, так и противоположность взаимодополняющих черт. Заключение брака возможно на любой из стадий выбора, но, пройдя только все стадии, человек совершает продуманный и самостоятельный выбор, и можно предположить, что брак будет более устойчивым.

«Круговая теория любви» принадлежит А. Рейсу и заключается в том, что выбор брачного партнера проходит четыре этапа. Первый этап – установление взаимосвязи друг с другом, налаживание контакта. Большое значение на этом этапе имеют совпадения по социально-культурным факторам: уровню образования, религии, стилю воспитания. Второй этап заключается в процессе самораскрытия себя перед другим человеком. По мнению А. Рейса, большое влияние оказывают социально-культурные факторы. Третий этап – формирование зависимости друг от друга,

выражающиеся в возникновении взаимных привычек, увлечений, стремления проводить друг с другом свободное время. Последний этап заключается в реализации основных потребностей личности: в любви, доверии, признании. Так происходит развитие чувства любви и как следствие - вступление в брак; пропуск одного из этапов приводит к утрате стабильности и искажению любовных отношений.

Р. Стернберг определил три основных составляющих любви в процессе выбора семейного партнера: интимность, страсть и решение/обязательство. Интимность – проявляется на первых этапах отношений в чувстве близости, любящие с удовольствием делятся друг с другом своими вещами, мыслями, чувствами. Страсть – относится к таким видам возбуждения, которые приводят к физическому влечению и сексуальному поведению. Решение/обязательство – последний этап в протекании чувства любви, может иметь кратковременный или долговременный аспект. Кратковременный аспект проявляется в решении того, что один человек любит другого человека, а долговременный аспект представляет собой обязательство сохранить эту любовь длительное время.

В нашем исследовании был проведен анализ ситуации выбора спутника жизни и выявлены различия по трем показателям: экзистенциальные смыслы, семейные смыслы, смыслы саморазвития (табл. 1). Для сравнительного анализа данных групп (1СЖ) и вступивших в брак (2СЖ) был использован U- критерий Манна-Уитни, так как группы не равнозначны по составу.

Экзистенциальные смыслы предполагают стремление личности к осмысливанию, обдумыванию процесса своей жизни. Показатели экзистенциальных смыслов выше в группе 1СЖ у респондентов, которые находятся на этапе выбора вступления в брак. Для них имеют значение вопросы, касающиеся жизни в целом, любви, индивидуальной свободы, волнуют вопросы своего предназначения и смысла жизни, а вопросы собственного саморазвития отступают на второй план.

Сравнительный анализ жизненных смыслов в ситуации выбора спутника жизни (СЖ)

Показатель*	1СЖ	2СЖ	U-критерий (Z-преобразование)	Уровень достоверных различий
Альтруистические смыслы	14,33	14,54	-0,16	$p \leq 0,87$
Экзистенциальные смыслы	10,67	13,42	-2,57	$p \leq 0,01$

Гедонистические смыслы	13,75	14,79	-0,83	p≤0,41
Смыслы саморазвития	13,33	11,46	1,92	p≤0,05
Статусные смыслы	15,58	16,88	-0,99	p≤0,33
Коммуникативные смыслы	11,67	12,04	-0,42	p≤0,68
Семейные смыслы	12,67	9,96	2,39	p≤0,02
Когнитивные смыслы	15,75	14,25	1,10	p≤0,28

Условные обозначения:

* – данные интерпретируются обратно пропорционально

1СЖ – ситуация выбора спутника жизни до вступления в брак, 1 этап, «до» выбора

2СЖ – ситуация выбора спутника жизни после вступления в брак, 2 этап,

«после» выбора

В группе 2СЖ наиболее выражены смыслы саморазвития и семейные смыслы. Актуализация данных смыслов предположительно связана с жизненной ситуацией, когда вопрос выбора решен, и человек уже находится в новой социальной ситуации, в новой социальной роли, он ищет возможности собственного развития в ней. Увеличение значения семейных смыслов в видовой структуре смысла является положительным показателем для развития семейных отношений. Был так же сделан корреляционный анализ взаимосвязей характеристик выбора в ситуации выбора спутника жизни «до» и «после» вступления в брак.

Выбор и принятие решение о вступлении в брак является значимым для личности, так как изменяет ее жизненный путь. Данное решение должно быть осознанным, продуманным и в то же время основанным на чувствах. Качественными характеристиками выбора спутника жизни, а именно аргументами в пользу его продуманности могут быть аргументы выбора направленные на: влюбленность и чувство любви, сходство или различие в ценностях и ролевых ожиданиях, продолжение рода.

ЛИТЕРАТУРА

1 Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. — 2-е испр. изд. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.

2 Папуш, М. Психотехника экзистенциального выбора / М. Папуш. — М.: Ин-т общегуманит. исслед., 2001. — 533 с.

3 Росс, Л., Нисбетт, Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт. — пер. с англ. В. В. Румынского под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 429 с.

ВОЗМОЖНОСТИ ЮВЕНАЛЬНОЙ ЮСТИЦИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ОТКЛОНЯЮЩЕГОСЯ ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

МАЛЬГИНА Л. Ф.

к.псих.н., психолог-консультант психологического центра «Семья»,
г. Санкт-Петербург

Отклоняющее поведение это проблема, которая волнует не только ученых со стороны методологического аспекта, но практически все специалистов, работающих с подрастающим поколением. Проблема изучения отклоняющегося поведения входит в спектр дисциплин, на одном из полюсов которого расположена психиатрия: психопатология и патопсихология, а на другом общая психология: сбалансированность темперамента, формирование характера и проявление личности. Поэтому назрела необходимость рассмотреть разные возможности решения данной проблемы на стыке психологии и юстиции.

Отклоняющееся поведение человека можно определить как *систему поступков или отдельные поступки, противоречащие принятым в обществе нормам и проявляющиеся в несбалансированности психических процессов, неадаптивности, нарушении процесса самоактуализации и уклонении от нравственного и эстетического контроля над собственным поведением*. Считается, что взрослый индивид изначально обладает стремлением к «внутренней цели», в соответствии с которой осуществляются все без исключения формы его активности («**постулата сообразности**» по В. А. Петровскому). Речь идет об изначальной адаптивной направленности любых психических процессов и поведенческих актов.

Выделяют различные варианты «постулата сообразности»: *гомеостатический, гедонистический, прагматический*. При гомеостатическом варианте постулат сообразности выступает в форме требования к устранению конфликтности во взаимоотношениях со средой, снижению «напряжений», установлению «равновесия». При гедонистическом варианте действия человека детерминированы двумя первичными аффектами: удовольствием и страданием и все поведение интерпретируется как максимизация удовольствия и минимизация

страдания. Прагматический вариант использует принцип оптимизации, когда во главу угла ставится узкопрактическая сторона поведения – получение пользы, выгоды и успеха. Данное положение применимо к взрослой личности, которая умеет анализировать ситуацию. Применительно к детям и подросткам нам нужно более тщательно рассмотреть эмоциональный аспект поведения, учитывать возрастные и индивидуальные особенности воспитания и развития.

Прежде всего, специалистам следует хорошо понимать категорию поведенческой нормы. Выделяются несколько подходов к оценке поведенческой нормы, патологии и девиаций: социальный; психологический; психиатрический; этнокультурный; возрастной; гендерный; профессиональный.

Социальный подход базируется на представлении об общественной опасности или безопасности поведения человека. В соответствии с ним к отклоняющемуся следует относить любое поведение, которое явно или потенциально является опасным для общества, окружающих человека людей. Это вначале незначительные конфликты: кусание зубами, щипание, отталкивание соперника, удары и т.д. В процессе воспитания акцент делается на социально одобряемых стандартах поведения, бесконфликтности, конформизме, подчинении личных интересов общественным. При анализе отклоняющегося поведения социальный подход ориентирован на внешние формы адаптации и игнорирует индивидуально-личностную гармоничность, приспособленность к самому себе, принятие себя и отсутствие психологических комплексов и внутриличностных конфликтов.

Психологический подход, в отличие от социального, рассматривает отклоняющееся поведение в связи с внутриличностным конфликтом, деструкцией и саморазрушением личности. Имеется в виду тот факт, что сутью отклоняющегося поведения следует считать блокирование личностного роста и даже деградацию личности, являющиеся следствием, а иногда и целью отклоняющегося поведения. Внешне это достаточно трудно проявляется, хотя есть видимые признаки: аутоагрессия, отказ от общения с другими сверстниками, непринятие себя, изолированность. Девиант, в соответствии с данным подходом, осознанно или неосознанно стремится разрушить собственную самооценку, лишает себя уникальности, не позволяет себе реализовать имеющиеся задатки [1].

В рамках *психиатрического* подхода отклоняющиеся формы поведения рассматриваются как (добольственные) особенности личности, способствующие формированию тех или иных психических расстройств и заболеваний. Под девиациями зачастую понимаются не достигшие патологической выраженности в силу различных причин отклонения поведения, то есть те «как бы психические расстройства» (донозологические), которые не в полной мере соответствуют общепринятым критериям диагностики симптомов или синдромов. Это расторможенность внимания, эмоций, недержание мочи, сосание пальца и т.д. Несмотря на то, что эти отклонения, возможно, и не достигли психопатологических качеств, т.е. устойчивости они все же обозначаются термином «расстройства» [Там же с. 59].

Этнокультурный подход подразумевает тот факт, что девиации следует рассматривать сквозь призму традиций того или иного сообщества. Считается, что нормы поведения, принятые в одной этнокультурной группе или социо-культурной среде, могут существенно отличаться от норм и традиций иных групп. Вследствие этого существенным признается учет этнических, национальных, расовых, конфессиональных особенностей человека. Предполагается, что диагностика поведения человека как отклоняющегося возможна лишь в случаях, если такое поведение не согласуется с нормами, принятыми в микросоциуме, или человек демонстрирует поведенческую ригидность и неспособность к адаптации в новых этнокультурных условиях, например, в случаях миграции. Например, в восточной культуре при встрече двух знакомых мужчин, легкие объятия – норма, в западной культуре это недопустимо. В нашем обществе первоклассник приходит в школу нарядным, тщательно причёсанным, с цветами, в финской школе это выглядит неуместно, нелепо, считается адекватным не подчеркивать во внешнем облике изменения, связанные со школой, это считается дополнительным стрессом для ребенка, который может привести к отклонениям в поведении [2].

Возрастной подход рассматривает девиации поведения с позиции возрастных особенностей и норм. Поведение, не соответствующее возрастным шаблонам и традициям, может быть признано отклоняющимся. Это могут быть как количественные отклонения, отставание (ретардация), это задержка и сильные дефекты речи у первоклассников или опережение (акселерация) возрастных поведенческих норм, быстрое физическое взросление девочки-подростка, так и их качественные инверсии.

Гендерный подход исходит из представления о традиционных половых стереотипах поведения, мужском и женском стиле поведения. Девиантным поведением в рамках данного подхода может считаться гиперролевое поведение и инверсия шаблонов тендерного стиля. Вступление в сексуальные отношения начинается достаточно рано и к сожалению инициатором часто выступает взрослый, это уже нарушение законодательства. А вот интимные отношения со сверстником или даже более младшим по возрасту, это уже отклоняющееся поведение. К гендерным девиациям могут относиться и психосексуальные девиации в виде изменения сексуальных предпочтений и ориентаций.

Профессиональный подход в оценке поведенческой нормы и девиаций базируется на представлении о существовании профессиональных и корпоративных стилей поведения и традиций. Имеется в виду, что профессиональное сообщество диктует своим членам выработку строго определенных паттернов поведения и реагирования в тех или иных ситуациях. «Каждое поколение самостоятельно выбирает длину юбок, брюк и волос и форму стульев, на которых сидеть» [2]. Несоответствие и непонимание со стороны взрослых данного положения не позволяет относить такого человека к девиантам, потому что не нарушает и не оскорбляет других людей. Как пример: окрашивание волос в зеленый или фиолетовый цвет, нанесение тату, пирсинг ит.д.

Феноменологический подход к оценке поведенческой нормы, патологии и девиаций, в отличие от других, позволяет учитывать все отклонения от нормы, не только социально опасные или способствующие саморазрушению личности. Используя его, можно диагностировать и нейтральные с точки зрения общественной морали и права поведенческие отклонения, например, аутистическое поведение, и даже положительно окрашенные девиации, например, трудоголизм, компьютерная увлеченность, которую вначале родители даже приветствуют: «ребенок сидит дома, а не болтается неизвестно где». Кроме того, феноменологическая парадигма позволяет понимать за каждым из отклонений особенности развития и воспитания личности.

Таким образом, в науке существует большое количество подходов, с помощью которых можно диагностировать причины девиаций и отклонений, но в практике работы с детьми и подростками с отклоняющимся поведением не до конца использованы возможности других наук, направленных на оказание конкретной

помощи. Для этого создана ювенальная юстиция, которая на сегодня не полностью отвечает запросам современного развития общества.

В России и в Казахстане много неблагополучных семей, много семей, где иногда не только права, но и жизнь ребенка необходимо защищать.

В связи с этим требуется, как минимум: очень четко дифференцировать категории «неблагополучных» несовершеннолетних, девиантных детей и подростков, опираясь на определенный научный подход. Так же необходимо привести перечень органов, деятельность которые связаны с детской безнадзорностью и профилактикой преступлений, детализировать их функции, а также порядок функционирования:

- подробно регламентировать процедуры действий указанных органов в отношении несовершеннолетних в каждой из правовых ситуаций;

- определить условия содержания несовершеннолетних в случаях, связанных с ограничением их свободы;

- четко изложить права и обязанности конкретных должностных лиц в выполнении ими своих задач и функций.

К сожалению ребенка, у родителей могут изъять под любым предлогом, даже вследствие не достаточной материальной состоятельности родителей. То есть вместо того чтобы помогать мало имущим семьям с детьми, у них проще отобрать ребенка и поместить его в интернат, при живых родителях. Чиновник не имеет права без суда и следствия получает право решать, где ребенку «будет лучше».

Прежде всего, в законе должны быть отражены следующие правовые идеи: несовершеннолетний, предстающий перед судом, признается не правонарушителем, а особым субъектом, где только специалист-психолог дает заключение о причинах и видах отклоняющего поведения. В каждом конкретном случае необходим учет, как индивидуальных особенностей ребенка, так и региона его проживания, потому что существует специфика семейного воспитания в городской и сельской семье, учета национальности, религии, культурного уровня и т.д.

Наряду с мерами правового воздействия должны быть активно задействованы программы, преследующие цели социальной коррекции несовершеннолетних, осуществляемые специальными службами социальных работников при судах

В заключение следует сказать, что реальная возможность формирования ювенальной юстиции зависит от создания в наших

странах системы подготовки специализированных кадров. Поэтому необходимо заблаговременно организовать при высших учебных заведениях педагогического профиля отделения социально-правовой защиты несовершеннолетних для углубленного изучения правовых, медицинских, психологических и других вопросов, относящихся к указанным субъектам. При высших учебных заведениях юридического профиля - специализированные отделения по подготовке судей, сотрудников правоохранительных органов и адвокатов для органов ювенальной юстиции, в процессе обучения они должны хорошо изучить общую психологию и психологию развития.

Для успешной реализации ювенальной юстиции представляется необходимым: во-первых, начать обучения соответствующих кадров и ввести на базе существующих учебных заведений определенные образовательные программы;

- во-вторых, подбор кадров должен осуществляться не только исходя из высоких профессиональных качеств, но и предпочтительно с учетом навыков педагогического и психологического характера;

- в третьих, должна быть исключена статистическая составляющая качества работы того или иного органа ювенальной юстиции, ведь не секрет, что в погоне за «хорошими показателями», например, количество преданных суду, осужденных к лишению свободы и т.п., остается в тени выяснение истинных причин и условий возникновения ребенка с отклоняющимся поведением;

- в четвертых, необходимо повысить роль структур, не относящихся к правоохранительным, т.е. социальных работников, психологов, психоаналитиков, медиаторов, поручителей, врачей-педиатров, поскольку психическая составляющая жизнедеятельности несовершеннолетних играет не последнюю роль, и правильное и своевременное реагирование профилактическими методами позволит избежать карательных способов воздействия. Профилактика и просвещение всегда были более эффективными способами, чем наказания и ограничения. Дети всегда вырастают и очень важно какие воспоминания они будут передавать следующему поколению.

Таким образом, одним из решений проблем детей с отклоняющимся поведением является максимально широкое просвещение и обучение всей специалистов, работающих с данной категорией, повышение эффективности и согласование деятельности государственных и негосударственных структур, максимальное использование достижений науки в практике.

ЛИТЕРАТУРА

1 Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. М.: Педагогика, 1990.-144 с.

2 Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1989. – 255 с.: ил. (Психол. наука – школе).

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ

МАРДАНОВА З. Ж.

к.и.н., профессор, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

МЕРЦ В. К.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар

Мировые тренды исторической науки

Анализируя новые тенденции исторической науки в мире, необходимо, прежде всего, обратить внимание на новые концепции, новые способы изучения явлений прошлого и междисциплинарный подход.

В мировом масштабе актуальные проблемы исторической науки, созвучные велению современности, определяются на международных конгрессах историков. Этот форум историков созывается раз в пять лет уже более века и выявляет основные тренды развития исторической науки. Последний прошел Международный конгресс исторических наук в Китае (г. Цзинань) 23-29 августа 2015 года.

Самое главное, конгрессы интересны тем, что они позволяют выявить мировые тенденции, научные интересы и увлечения историков мира, актуальные темы, наиболее привлекательные сюжеты.

Первое, что бросается в глаза, если говорить о науке, то это большой интерес к теории. Еще на рубеже XX-XXI веков одним из самых ярких воплощений происходящих в мире и науке перемен стало формирование междисциплинарного исследовательского поля глобальной истории (global history). Родиной ее считают США и Великобританию, но в последние десять лет она интенсивно развивается в Европе, а также в Канаде, Австралии, Японии, Китае и других странах мира.

Так, последние форумы историков прошли под знаком глобальной истории.

Глобальная история - достаточно сложная материя, это не просто всемирная история людей, стран и народов. Сюда вкладывается определенный методологический смысл, во многом связанный с термином «Глобализация», ставшим нашей

сегодняшней реальностью, вызывающий ожесточенные споры и непрекращающиеся дискуссии. Это некая взаимосвязанность мира, взаимосвязанность эпох по вертикали и взаимозависимость различных регионов по горизонтали. В дополнение к этому – локальная история, национальная история. В контексте понимания глобальной истории рассматриваются многие актуальные сюжеты, например, насколько национальная история отдельного государства может составлять часть глобальных процессов развития человечества. Это стремление связано еще с тем, что, как показал общечеловеческий опыт, для исторического процесса характерна асимметрия и неравномерность, когда разные страны проходили различные стадии развития в разные исторические периоды.

Интерес к глобальной истории еще вызван тем, что существует убеждение о наличии закономерностей, которые двигают исторический процесс и являются общими для всех. Несмотря на зашоренность и архаизм данного посыла, большинство современных историков признают, что история нуждается в синтезе, что без общих идей и общего понимания сложно оценить те или иные исторические явления. Отсюда и возрос интерес о включении глобальной истории, чтобы найти общие составляющие, прийти к общему знаменателю по отдельным масштабным событиям.

Термин «глобальная история» только входят в обиход историков, большинство же их отдает предпочтение понятиям “всеобщей” или “всемирной” истории».

Вторым мировым трендом науки по праву считается социокультурная антропология.

В последней трети XX в. непрерывно создавались новые исторические субдисциплины. Наряду с привычными всеобщей, страновой, экономической, социальной, политической, культурной, военной, аграрной историей, историей международных отношений, в Европе началось повальное увлечение микроисторией, которая еще получила название «История повседневности». Фокус исследования сменился от лидеров и вождей к самому обычному человеку. Это направление получило еще название культурной антропологии, ставшей одной из самых востребованных историками областей знания. На ее теориях и во многом методах строится историческая антропология, история ментальности, история повседневности и даже «новая» политическая история.

Так, сегодня мы имеем такие узкие направления исследования во всемирно-историческом срезе, как история болезни, преступления,

голода, еды, любви, города, детства, старости, экоистория, психоистория, история ментальности. С одной стороны, это вызвало большой интерес у общественности, но, с другой, самое влиятельное научное направление приводило к «раздроблению» истории, которая утрачивала былую целостность и целеустремленность, общее синтетическое видение всей истории.

Как реакция на это увлечение повсеместно наблюдается возврат к макроистории в виде глобальной истории, что отнюдь не отменяет микроисторию, интерес к ней у людей всегда будет.

Если же обратиться к конкретным направлениям последних лет, можно увидеть, что экспансия культурной истории продолжается, активно развиваются микроистория, локальная история, историческая антропология, история массовых представлений и «исторической памяти», гендерная и женская тематика. Заметно изменилась история науки и образования. В целом историки за последние годы радикально переосмыслили уже известную информацию – масштаб впечатляющий.

На фронт исторических исследований действуют экзогенные факторы. Социальные проблемы современного общества – постсоциализм, глобализм, неоколониализм, новый миропорядок, религиозная мобилизация, новый характер миграции и маргинальности, массовая культура – ставят задачи научного анализа связанных с ними явлений и процессов (демократии, империи, transition, цивилизации, культуры, идентичности, гендера, массовых представлений), в том числе и перед историками.

В целом, развитие современной историографии в последние десятилетия намного заметнее определяется «социальным заказом». Об этом говорит и распространение «публичной истории» и авторитетность фигуры публичного историка.

В то же время состояние историографии зависит и от факторов эндогенных, связанных с развитием социальных и гуманитарных наук, которые порождают новые междисциплинарные поля. Сегодня в социальных науках активно задействованы такие дисциплины, как география, экология, биология, нейрология, антропология, информационные технологии. Взаимодействие с этими науками образует не существовавшие ранее междисциплинарные союзы, среди которых эволюционная экономика, моральная география, социобиология. Из всех перечисленных трансформаций, происходящих сегодня на поле социальных дисциплин, наиболее актуальной для истории оказалась «специализация» социальных наук.

В современной исторической науке новации локализуются прежде всего в области глобальной истории, пост/неоколониальных исторических исследований, истории империй. Вместо компаративной истории все активнее предлагается «переплетенная» история (entangled history).

В целом же, в последнее десятилетие глобальная история вышла на лидирующее место в исторических публикациях, особенно журнальных. В ее границах, на фоне сохраняющейся традиции, утвердились новые направления. Это, во-первых, транснациональная история, предлагающая способы конструирования универсального мира. Во-вторых, мировая история, в фокусе изучения которой оказались процессы взаимодействия микросистем и локальных цивилизаций. В-третьих, интернациональная история, изучающая историю международных сообществ. В-четвертых, концептуально обновленные история империй и история наций.

Одновременно появляется большее количество отдельных историко-территориальных объектов исследования, актуальных для современного мира, но новых для историков: миграции, феномены полиязычности и мультикультурности, разнообразные транскультурные процессы, «мир во фрагментах».

Также, обобщенно, последние форумы историков показали также дальнейшее развитие тенденции к исследованию истории гуманистических ценностей человечества, сохранения мира и окружающей среды.

Возросло внимание к укреплению общественных функций истории как науки и как учебной дисциплины, влиянию историков на общество и государство.

Последний международный конгресс историков помимо глобальной истории и социокультурной антропологии показал увлечение современной исторической наукой национальной проблемой. Связано это, в первую очередь, с появлением множества новых национальных государств на рубеже XX-XXI вв., т.н. «Парад независимостей», повсеместным ростом национализма, поиском людьми своей национальной идентичности и национальной идеи. Особенно сильно это проявляется в государствах, недавно обретших независимость. Всплеск национального интереса наблюдается в последние десятки лет во всем мире.

В целом, можно обратить внимание на особую активность и специфическую роль историков в проблематизации «Нации», в становлении национального сознания и национальной идентичности.

Национальная история стала важной частью школьного обучения. Убеждение в продолжении национального прошлого и идентификация с ним, увековечение национальных героев, событий национальной истории — революций, военных побед, освобождения — все это входило в число задач обучения национальной истории. Именно национальные истории, отражая самим фактом своего появления процесс образования национальных государств, послужили основой и для массовых образовательных программ и политической пропаганды, предлагая версии исторических судеб нации и национальных задач.

В становлении национально-государственного сознания большую роль играл этнический фактор («крови», расы), как биологической основы общности. Апелляция к прошлому в целях формирования национальной идентичности почти всегда опирается на конструкцию этногенетического мифа.

Устойчивая вера в то, что в прошлом можно найти ответ на любой вопрос, возникающий в настоящем — источник соответствующих запросов историческому знанию. Сохраняется особая роль историков в становлении национального сознания и национальной идентичности там, где существует потребность и социальный заказ. История, позволяющая в определенном смысле «жить в прошлом», может быть важным элементом идентификации не только с национальным государством, но и с определенной группой или стратой общества.

Актуальные проблемы исторической науки Казахстана

В национальном масштабе актуальные проблемы отечественной исторической науки, созвучные с современными мировыми трендами, определяются на конгрессе историков Казахстана. 2 октября 2015 г. состоится III Конгресс «Вопросы конституционального строительства и роль Лидера Нации». На конгрессе планируется осмыслить вопросы конституционального строительства и роли Лидера Нации в повышении эффективности государственного управления, а также обсудить актуальные вопросы отечественного исторического образования и науки.

Актуальной для исторической науки Казахстана является проблема взаимодействия истории с национальной традицией. Вместе с тем, важной является постановка проблемы недопущения оторванности национальной историографии от мирового исторического сообщества, открывающие новые возможности знакомства с современными тенденциями развития методологии истории.

Одной из проблем современности является манипулятивное использование истории как инструмента для появления мифологем. Поэтому совершенно верной является постановка проблемы модернизации исторического образования, акцентное внимание на развитие критического мышления, отход от механического транслирования, широкого распространения фактологии без его глубокого осмысления.

Основная задача истории, как дисциплины контекста и процесса, состоит в том, чтобы понять, каким образом существующая модель казахстанского общества способствует формированию гражданского общества, сохранению мира между людьми, обеспечивая тем самым реформаторский прорыв.

Необходимость интегрировать Казахстан в мировой исторический процесс обусловлена устремлениями Казахстана как государства, войти в число самых развитых стран мира. Данный транзит не означает утерю национальных предпосылок научного познания, поскольку предоставляет еще большие перспективы для традиционной локальной или устной истории, обогащая ее новыми методологическими разработками.

В последние десятилетия процесс бурного развития национальной истории при отсутствии традиций либерализма явился поводом к появлению трудов по т.н. альтернативной истории, которые неоднозначно отразились в общественном сознании. Заточенность на примитивном этницизме стало другой проблемой современной исторической науки Казахстана. В целом, существует необходимость усиления позиций академических школ.

Неупорядоченность категориального аппарата существенным образом затрудняет конкретную работу, споры и дискуссии, обращенные не только в прошлое, но и на современное состояние общества, анализ актуальных проблем его развития, формирование программ его модернизации.

Одним из возможных путей преодоления этого кризиса должна стать работа по уточнению наиболее общих категорий, что способствовало бы более адекватному восприятию и интерпретации фактов прошлого.

К настоящему времени остро назрела необходимость наполнения содержания казахстанской модели развития в период независимости реальным научно-историческим знанием. На сегодняшний день актуальной для исторической науки Казахстана является сфера исторического образования. История Казахстана как общеобразовательная учебная

дисциплина играет все возрастающую роль в формировании идентичности, гражданской ответственности, патриотизма казахстанцев.

Основу методологии истории и концепции исторического образования на современном этапе должен составить модернизационный подход как наиболее отвечающий мировым трендам и вектору развития Республики Казахстан.

Достижения современной казахстанской исторической науки позволяют констатировать тот факт, что необходимы дальнейшие исследования в области отечественной истории. Конкурентная сторона подобных исследований и их научная значимость должны определяться выходом на плоскость мировых стандартов в получении результатов.

Особую актуальность в истории Казахстана имеет тематика эволюции казахской государственности, вместе с тем она очень сложна в освещении. Здесь, как никогда, важно четко следовать законам и закономерностям исторической науки. В связи с этим, трудно переоценить значение празднования 550-летнего юбилея Казахского ханства в текущем году и в контексте задач укрепления национального самосознания и в смысле формирования общего взгляда на нашу государственность как на историческую традицию. Самым показательным является то, что народ, опираясь на фундамент прошлого и пройдя через уроки Истории, сегодня строит свою «страну Великой степи» и имея перспективу Мәңгілік ел, утверждает преемственность, которая продолжается в современном государственном устройстве Казахстана.

Наиболее знаковым является исторический этап суверенитета и независимости Республики Казахстан, который включает в себя следующие ключевые аспекты: точка отсчета и возможные варианты развития в постсоветское время; национальное возрождение, реальное наполнение независимости, общая история всех этносов Казахстана, пережитая ими вместе как их единое наследие, достояние и социальная память. И, наконец, Казахстан в контексте глобальной истории.

Актуальные вопросы Археологии и этнологии

Среди актуальных проблем археологии Прииртышья, наиболее сложным является вопрос охраны археологических памятников, постоянно разрушающихся в результате природного и антропогенного воздействия. Основной разрушительный фактор, это ветровая и водная эрозия, иногда полностью уничтожающая поверхность культурного слоя древних поселений, разрушающая могильники и курганы, расположенные на берегах

рек и озер. Особенно много памятников уничтожается потоками Иртыша, ежегодно смывающего десятки археологических и палеонтологических объектов расположенных на его берегах. Среди них и одни из древнейших палеолитических местонахождений расположенных в Лебяжинском районе. Они свидетельствуют, что долина Иртыша стала впервые осваиваться древним человеком более миллиона лет назад и являлась коридором, соединяющим Северную и Центральную Азию. В этой связи важным является вопрос установления относительного и абсолютного возраста данных объектов, от которых будет зависеть определение точного времени появления первых людей в долине Иртыша и Северной Сарыарке.

Систематическому разрушению так же подвергаются многие стоянки-мастерские каменного века в районе Экибастузских угольных разрезов. Они отражают древнейший этап индустриального развития нашего края на основе массового производства каменных орудий и их дальнейшей транспортировки для снабжения населения огромных территорий Казахстана и Западной Сибири. Здесь они являлись не только первыми в истории человечества товарами, но и их эквивалентом, оказавшим влияние на экономику этих регионов в каменном веке. Другой проблемой является изучение ранних этапов постпалеолитической эпохи, связанной с послеледниковым временем и приходом в степи Сарыарки и Прииртышья нового населения, которое принесло мезолитические технологии обработки камня связанные с изготовлением геометрических микролитов. Важно так же понимание взаимоотношений сложившихся между пришельцами и местными племенами являвшимися потомками палеолитического населения.

Актуальна проблема неолитизации нашего региона связанная с появлением керамики и зарождением производящего хозяйства на основе domestikации КРС и лошади. Эти древнейшие цивилизационные процессы, которые происходили в степях Прииртышья около 6 тысяч лет назад, привели затем к транспортной революции, определившей на многие тысячелетия вперед направление экономики региона. Обнаружение и изучение археологических памятников связанных с решением этой проблемы представляется очень важным для казахстанской археологии, как и вопросы изучения неолита, и установление границ между неолитом и энеолитом.

Отдельной проблемой является изучение эпохи ранней бронзы, и установление ее начала. Этот малоизученный период древней истории страны связан с приходом более 4 тысяч лет назад нового населения владевшего высокоразвитым металлургическим производством и

технологией добычи олова, как основного компонента для получения бронзы. Но в Прииртышье, кроме запасов олова, были и богатейшие залежи полиметаллических и медных руд, которые обеспечили дальнейшее развитие древнего населения региона на основе технических преобразований в произошедшем в металлургическом производстве. Памятников этого времени найдено еще не много, нет также группы специалистов целенаправленно занимающихся этой проблемой в масштабах страны. На региональном уровне она изучается пока только археологами ПГУ им. С. Торайгырова.

Важные вопросы, требующие специальной разработки, связаны с изучением уникального комплекса погребальных и поселенческих памятников протогородского типа относящихся к эпохе поздней бронзы. Они указывают на то, что в Прииртышье был один из крупнейших производственных, культурных и административных центров этого времени связанный с бегазы-дандыбаевким культурным феноменом, ставшим прообразом первого государственного объединения на территории Казахстана около 3,5 лет назад. На его основе в дальнейшем формировались военно-политические образования сакской эпохи с уникальной культурой звериного стиля перешедшего в нашу государственную символику. В это время начинает формироваться Великий шелковый путь, одна из веток которого проходила по долине Иртыша. Но этот, казалось бы, очевидный факт, пока не имеет материального подтверждения и требует специального изучения.

Недостаточно изученным этапом в культурно-историческом развитии региона является и гунно-сарматская эпоха, приведшая к крупнейшим этногенетическим процессам, связанным с Великим переселением народов и важнейшими военно-политическими событиями в мировой истории и прототюркских народов. Значимые события связаны и с возникновением на территории Прииртышья Кимако-Кипчакского каганата, непосредственно предшествовавшего возникновению казахской государственности прерванной военно-политическими событиями XIII века связанные с завоевательными походами Чингисхана в результате которого образовалась степная империя «Золотая орда». На обломках этого государственного объединения затем и возникает Казахское ханство.

Все эти вопросы связанные с древней и средневековой историей Прииртышья являются наиболее важными для истории региона и республики в целом, но и не менее сложными. Успешная разработка их зависит от многих факторов. В связи с этим, нужно

обратить особое внимание на некоторые организационные вопросы в научно-исследовательской работе и отметить диспропорции в этой сфере связанной с кадровой подготовкой и возможностью профессиональной реализации, когда с одной стороны нехватает специалистов, а с другой нет возможности трудоустройства и самореализации молодых ученых. Решение этой проблемы видится в дальнейшей децентрализации науки и создании академических структур в регионах, где имеются научно-исследовательские центры с подчинением их головным институтам и Министерству науки и образования. Они могут быть организованы, как на базе исследовательских Вузов, так и в виде самостоятельных структур. Время создания такой системы пришло, как когда-то создавались в регионах музеи и другие учреждения культуры, теперь необходимо развивать и региональную науку, как отдельную отрасль.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Савельева И. М. Что случилось с «Историей и теорией?». //«Высшая школа экономики». – М : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. 44 с.
- 2 Пантин В. И. Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении. — М., 2003, 276 с.
- 3 Чубарьян А. О. Современные тенденции развития мировой исторической науки. Видео-лекция. Москва. Институт всеобщей истории РАН, 2010. Academia.ru. URL: <http://www.culture.ru/>.
- 4 Хут Л. Р. «История неслучившегося» или развитие альтернативности исторического развития: историографический аспект. //Гуманитарная мысль юга России. 2013. №1, с. 60-78.
- 5 Здерева Г. В. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе. //Вестник Гуманитарного института. 2014. № 1. С. 7-15.
- 6 Мажитов С. Ф. Роль исторической науки Казахстана в индустриально-инновационном развитии страны. // Вклад молодых исследователей в индустриально-инновационное развитие Казахстана. Усть-Каменогорск, . 2009.
- 7 Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: «Дайк-Пресс». 2007, 296 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИИ КАЗАХСТАНСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

МЕРЦ В. К.

Центр археологических исследований, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Среди актуальных проблем археологии Казахского Прииртышья, наиболее сложным является вопрос охраны археологических памятников, постоянно разрушающихся в результате природного и антропогенного воздействия. Не смотря на определенные усилия археологов контролировать этот процесс полностью не удастся.

Основной разрушительный фактор, это ветровая и водная эрозия, иногда целиком уничтожающая поверхность культурного слоя древних поселений, разрушающая могильники и курганы, расположенные на берегах рек и озер. Особенно много памятников уничтожается потоками Иртыша, ежегодно смывающего десятки археологических и палеонтологических объектов расположенных на его берегах. Среди них и одни из древнейших палеолитических местонахождений расположенных в Лебяжинском районе. Они свидетельствуют, что долина Иртыша стала впервые осваиваться древним человеком более миллиона лет назад и являлась коридором, соединяющим Северную и Центральную Азию. В этой связи важным является вопрос установления относительного и абсолютного возраста данных объектов, от которых будет зависеть определение точного времени появления первых людей в долине Иртыша и Северной Сарыарке.

Систематическому разрушению так же подвергаются многие стоянки-мастерские каменного века в районе Экибастузских угольных разрезов. Они отражают древнейший этап индустриального развития нашего края на основе массового производства каменных орудий и их дальнейшей транспортировки для снабжения населения огромных территорий Казахстана и Западной Сибири. Здесь они являлись не только первыми в истории человечества товарами, но и их эквивалентом, оказавшим влияние на экономику этих регионов в каменном веке. Другой проблемой является изучение ранних этапов постпалеолитической эпохи, связанной с послеледниковым временем и приходом в степи Сарыарки и Прииртышья нового населения, которое принесло мезолитические технологии обработки камня связанные с изготовлением геометрических микролитов. Важно так же понимание

взаимоотношений сложившихся между пришельцами и местными племенами являвшимися потомками палеолитического населения.

Актуальна проблема неолитизации нашего региона связанная с появлением керамики и зарождением производящего хозяйства на основе domestikации КРС и лошади. Эти древнейшие цивилизационные процессы, которые происходили в степях Прииртышья около 6 тысяч лет назад, привели затем к транспортной революции, определившей на многие тысячелетия вперед направление экономики региона. Обнаружение и изучение археологических памятников связанных с решением этой проблемы представляется очень важным для казахстанской археологии, как и вопросы изучения энеолита, и установление границ между неолитом и энеолитом.

Отдельной проблемой является изучение эпохи ранней бронзы, и установление ее начала. Этот малоизученный период древней истории страны связан с приходом около 5 тысяч лет назад нового населения владевшего высокоразвитым металлургическим производством и технологией добычи олова, как основного компонента для получения бронзы. Но в Прииртышье, кроме запасов олова, были и богатейшие залежи полиметаллических и медных руд, которые обеспечили дальнейшее развитие древнего населения региона на основе технических преобразований произошедших в металлургическом производстве. Памятников этого времени найдено еще не много, нет также группы специалистов целенаправленно занимающихся этой проблемой в масштабах страны. На региональном уровне она изучается пока только археологами ПГУ им. С. Торайгырова. В этом направлении уже получены принципиально новые знания о времени становления и развития металлургии меди и бронзы, системе жизнеобеспечения первых металлургов и пересмотрены некоторые положения существующие в науке. В частности на основе радиоуглеродных данных, начало эпохи бронзы в регионе отодвинуто почти на тысячу лет к началу III тыс. до н.э.

Важные вопросы, требующие специальной разработки, связаны с изучением уникального комплекса погребальных и поселенческих памятников протогородского типа относящихся к эпохе поздней бронзы. Они указывают на то, что в Прииртышье был один из крупнейших производственных, культурных и административных центров этого времени связанный с бегазы-дандыбаевским культурным феноменом, ставшим прообразом первого государственного объединения на территории Казахстана

около 3,5 лет назад со своей особой знаковой системой, игравшей коммуникативную функцию аналогичную клинописи.

Памятники этого времени археологи называют металлоносными, так как они содержат большое количество металлических предметов отражающих наивысший уровень развития производительных сил эпохи бронзы. И здесь необходимо отметить, что эта категория памятников подвергается разрушению в результате современного промышленного освоения крупнейших месторождений таких, как например Бозшаколь, где имеется большое поселение древних рудокопов и металлургов. Вторым «бичом» поселенческих памятников этого периода являются «черные» копатели, образующие целые сообщества. С помощью оборудования, запрещенного Законом, они буквально выносят весь древний металл с таких памятников и создают нелегальный оборот древностей, составляющих историко-культурное наследие нашего народа. Разрушая, таким образом, важнейшие объекты, связанные с зарождением протогосударственности в Казахстане.

На основе культурного наследия оставленного племенами позднебронзовой эпохи в дальнейшем формировались военно-политические образования сакской эпохи с уникальной культурой звериного стиля перешедшего в нашу государственную символику. В это время начинает формироваться Великий шелковый путь, одна из веток которого проходила по долине Иртыша. Но этот, казалось бы, очевидный факт, пока не имеет материального подтверждения и требует специального изучения.

Недостаточно изученным этапом в культурно-историческом развитии региона является и гунно-сарматская эпоха, приведшая к крупнейшим этногенетическим процессам, связанным с Великим переселением народов и важнейшими военно-политическими событиями в мировой истории и прототюркских народов. Значимые события связаны и с возникновением на территории Прииртышья Кимако-Кипчакского каганата, непосредственно предшествовавшего возникновению казахской государственности прерванной военно-политическими событиями XIII века связанные с завоевательными походами Чингисхана в результате которого образовалась степная империя «Золотая орда». На обломках этого государственного объединения затем и возникает Казахское ханство.

Все эти вопросы связанные с древней и средневековой историей Прииртышья являются наиболее важными для истории региона и республики в целом, но и не менее сложными. Успешная разработка

их зависит от многих факторов. В связи с этим, нужно обратить особое внимание на некоторые организационные вопросы в научно-исследовательской работе и отметить диспропорции в этой сфере связанной с кадровой подготовкой и возможностью профессиональной реализации, когда с одной стороны нехватает специалистов, а с другой нет возможности трудоустройства и самореализации молодых ученых «штучных» специальностей, таких как археологи, антропологи, палеозоологи и другие необходимые для проведения комплексных исследований в области изучения древней истории.

Решение этой проблемы видится в дальнейшей децентрализации науки и создании академических структур в регионах, где имеются научно-исследовательские центры с подчинением их головным институтам и Министерству науки и образования. Они могут быть организованы, как на базе исследовательских Вузов, так и в виде самостоятельных структур. Время создания такой системы пришло, как когда-то создавались в регионах музеи и другие учреждения культуры, теперь необходимо развивать и региональную науку, как отдельную отрасль.

РАЗВИТИЕ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ В ПЕРИОД ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ

МОШНА Н. И.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Говоря о качестве жизни, хотелось бы затронуть одну из его составляющих – это удовлетворение духовных потребностей человека, его душевный комфорт. Именно этот аспект нам хотелось бы рассмотреть на примере развития библиотечного дела в Павлодарском Прииртышье в период освоения целинных земель, т.е. в 50 – 60 гг. XX века. Как известно, Советский Союз справедливо считали самой читающей страной в мире. Книги, журналы, газеты печатались миллионными тиражами. Но парадокс – в Советском Союзе книга входила в разряд дефицита. Далеко не всегда у людей была возможность приобрести ту или иную книгу по причине всеобщего дефицита в то время, поэтому библиотека в какой-то степени позволяла людям удовлетворить эту духовную потребность.

В период освоения целинных земель, вместе с людьми, строительными материалами и техникой на целину хлынула и книга, превращавшаяся в единственное богатство, которое что-то реально значило. В связи с этим расширялась сеть библиотек, открывались книжные магазины.

Библиотека во все времена была самым доступным учреждением, которое играет консолидирующую роль в обществе, оказывает позитивное влияние на развитие культурных и социальных процессов, способствует развитию образования и распространению знаний, производственного потенциала, сохранению прежних и формированию новых прогрессивных исторических и культурных традиций, социальному, нравственному и духовному совершенствованию общества.

Большую роль в этот период в развитии культуры и библиотечного дела в частности имело образование в 1953 году Министерства культуры СССР, и соответственно республиканские профильные министерства, где были образованы управления культурно – просветительных учреждений и библиотечного дела. Главная роль в обслуживании населения книгой принадлежала массовым библиотекам, число которых росло, особенно за счет организации новых сельских библиотек. По отношению к 1950 году в 1955 году общее количество массовых библиотек в Казахстане возросло на 1740 единиц, или на 40%, из них в сельской местности – на 1452 библиотеки, или на 38 %. Фонд массовых библиотек по республике увеличился в 4,2 раза, а в сельских библиотеках – 4,7 раза [1, 147 с.].

В период освоения целинных земель в Казахстане выявлялись явные недостатки в библиотечном деле: так, имелись сотни населенных пунктов, в которых не было ни одного учреждения культуры. Вне библиотечного обслуживания продолжало оставаться множество отдаленных кварталов улиц в городах и населенных пунктах. Если по Казахстану в целом на одну массовую библиотеку приходилось в среднем 2,5 тысячи человек, то в г.Алма – Ате – более 10 тысяч жителей, учитывая библиотеки клубов и дворцов культуры, в Карагандинской – 4,5 тысячи. Причины этого можно объяснить не только неудовлетворительной пропагандой литературы, но и неравномерностью расселения в зонах обслуживания многих библиотек [1, 148 с.]. Эти же проблемы в развитии библиотечного дела раскрывает к.и.н. Захаренко А.Л. в статье «Система учреждений культуры Павлодарской области в 1955 – 1985 гг. (опыт количественного анализа.)», подчеркивая: «Неправильное

размещение учреждений культуры отмечалось руководящими органами СССР» [2, 183 с.].

Для целинников был организован сбор книг от населения и отправка посылок с литературой в целинные районы непосредственно в тракторные бригады и отряды целинных областей. Большую роль в обслуживании работников села и первоцелинников играли библиотеки – автомобили. Так, в Целиноградской области библиотека – автомобиль сделала 9 рейсов в самые отдаленные районы. Также оформлялись передвижные выставки и плакаты на политические и сельскохозяйственные темы, собирали у сельских жителей заявки на интересующие их книги [1, 149 с.].

До Октябрьской революции в Павлодаре была всего одна маленькая библиотека. К концу 1960 года в Павлодарской области имелось уже к услугам населения 529 библиотек, 200 красных уголков, 23 передвижных клуба. К концу 1960 года в библиотеках насчитывалось 1,5 миллиона томов. На постоянных читателей заведено 170 тыс. абонементов. За 2 года в городах и селах открыто 13 новых книжных магазинов [3, 2 с.].

Таблица 1

Обеспечение населения культурно-просветительными учреждениями [4, 123-124 с.]

Годы	Библиотеки		Клубы	Киноустановки	
	Число	К-во книг (тыс.)		число	число
1950	284	310	393		
1960	357	1324	365	310	5,2

Как видим, за десять лет значительно выросло количество библиотек, существенно пополнился книжный фонд.

В 1959 г. вышло постановление ЦК КПСС «О состоянии и мерах по улучшению библиотечного дела в стране». О том, что в то время читать любили многие, свидетельствует информация на страницах газеты «Павлодарская правда». Так, Алексеевская сельская библиотека Цюрупинского района обслуживала колхозников более 700 семей. Библиотечный фонд насчитывал 5000 книг. Ежедневно посещали библиотеку до 100 человек. Число книговыдач за год достигало почти 20 тыс. Большой процент выдаваемых книг - это

издания о передовом опыте в сельскохозяйственном производстве, новинки науки и техники, атеистическая литература. Специальная литература в фонде библиотеки достигала 35%. В сентябре 1960 г. в библиотеке насчитывалось 800 читателей. Это означало, что в каждой из 710 семей пользуются библиотечной книгой. Библиотекари всячески пропагандировали произведения Абая, Джамбула, Ауэзова, Муканова [5, 3 с.].

С началом освоения целинных земель кадров катастрофически не хватало. В 1960 году в Павлодаре, который стал крупным промышленным центром, был открыт индустриальный институт, а в 1962 году – педагогический институт.

Одновременно с открытием вузов происходило становление и развитие научных библиотек. К началу первого учебного – в декабре 1960 года в библиотеке индустриального института насчитывалось всего 46 книг, а уже к январю 1961 г. в библиотеке было около четырех тысяч экземпляров книг [6, 92 с.]. Большую помощь библиотеке по формированию фонда оказывали Университетские библиотеки Москвы, Ленинграда, Алма - Аты и других городов. К концу первого учебного года библиотека получала по подписке 25 газет и 173 журнала по профилю вуза; книжный фонд составлял 22 тыс. экземпляров. Читальный зал библиотеки работал с 12 до 22 часов без выходных, что позволяло частично компенсировать недостаток учебников и обеспечить их доступность для студентов – вечерников. В 1962 году был открыт абонемент, на конец года было зарегистрировано 1500 читателей [6, 92 – 93 с.].

В 1962 году с открытием Павлодарского педагогического института появилась и научная библиотека ПГПИ. Уже в 1966 году библиотечный фонд насчитывал около 60000 экземпляров книг [7]. В городе росло количество молодежи, среди них было немало студентов, которые большую часть времени для подготовки к занятиям проводили в библиотеках: «Библиотека № 2 обслуживает микрорайон, в котором расположено несколько молодежных общежитий тракторного завода и педагогического института. Таким образом, читателями библиотеки является в основном, молодежь – рабочие и учащиеся [7]. Как отмечалось в Материалах I Областной научно – практической конференции «Руководство чтением в массовой библиотеке за 1966 год»: «Беда в том, что литературы мало, нельзя удовлетворить спрос читателей как качественно, так и количественно: 1-2 экземпляра. Начиная с 1966 года, завели тетрадь спроса технической, художественной, спрос по которой

удовлетворяется в порядке очереди» [8]. Как видим, несмотря на увеличение библиотечного фонда, литературы не хватало, особенно художественной. Росло население города, в библиотеках увеличивалось количество читателей, повышался интерес и спрос на литературу. Но удовлетворить потребности населения не удавалось, так как финансирования не хватало, поскольку оставался остаточный подход в финансировании учреждений культуры.

В пополнении библиотечного фонда немаловажную роль играли и журналы. Их редакции становились дискуссионными центрами, где люди встречались и обсуждали не только последние литературные новости, но также обменивались идеями и мнениями относительно текущих событий. К концу 50 –х годов XX века значительно выросла печать Казахстана.

Газеты отражали не только принятые решения партии и правительства, международную жизнь того времени, но и широко пропагандировали такие новые формы соревнования, как соревнование за звание бригад отличного качества, соревнование между отдельными механизаторами, звеньями, колхозами, районами, областями. В печати отражались проблемы культуры и быта новоселов, жилищного строительства, работы торговых организаций, медицинских учреждений. В газете «Павлодарская правда» появилась рубрика «Прекрасное – всем», «Из редакционной почты», где часто публиковались письма читателей, что позволяло вскрыть многие проблемы, а иногда и решить их с помощью журналистов.

Книжная продукция в 1958 году в республике составила 1681 название, а их тираж – 16376 тысяч экземпляров, в том числе на казахском языке было издано 631 название тиражом 7520 экземпляров. В республике выходило 665 газет и журналов, общий тираж которых приближался к девяти миллионам экземпляров [1, 145 с.].

Слабостью в руководстве развитием системы учреждений культуры, в том числе и библиотек, был остаточный подход к материальному обеспечению этого процесса. Десятилетия партийные, советские органы ориентировали на развитие «инициатив», чтобы население своими средствами строило для себя клубы, школы, библиотеки и пр. Финансирование из государственного бюджета системы учреждений культуры было крайне скудным [2, 189 с.].

Большую помощь в поддержке «инициатив» партии оказывал комсомол. Так, в рапортах районных комсомольских организаций Павлодарскому обкому ЛКСМК имеется информация: «Массовые молодежные воскресники по строительству стадионов, спортивных

площадок, по озеленению и благоустройству своих поселков и городов, участие в строительстве клубов, домов культуры, изб – читален, библиотек...». Это был фронт работы комсомольцев [9, 190 с.].

Архивные документы свидетельствуют, что за годы освоения целинных и залежных земель значительно увеличилось количество читающих в области: «На начало 1966 года книгой обслужено 92,6% семей и 66,1% населения, проживающего в области. Против 1959 года количество читателей в массовых библиотеках возросло почти вдвое (с 93,4 тыс. до 174, 0 тыс. человек). Если в среднем на каждую массовую библиотеку в 1959 году приходилось 410 читателей, то сейчас их стало 508» [10]. Немного было развлечений и душевных «отдушин» у советского человека, но, безусловно, что книга здесь занимала одно из ведущих мест.

На начало 1966 года книжный фонд библиотек области составлял около 1,5 миллиона экземпляров (1.480.613) [11].

В те годы создавались лекторские группы, которые читали лекции в сельских районах. Интересна сегодня тематика этих лекций, она отражает те реалии, которыми жило общество: «Что можно получить от кукурузы», «Синтетические материалы и пластмассы», «Наука и религия», «Советские искусственные спутники и ракеты», «Решения 5 сессии Верховного Совета СССР – новсе яркое проявление заботы партии и правительства о благе советского человека». Как видим, в основном тематика лекций отражала лишь одну сторону жизни людей – производственную. Сами слушатели этих лекций вносили предложения, желая послушать лекции на темы «Правила поведения в обществе», «О культуре в быту», «Как просто и красиво одеваться». У людей послевоенного времени появилась потребность, интерес не только к производственной стороне их жизни, но и желание облагородить свой быт, повысить общий уровень культуры в обществе и в повседневной жизни [12, 3 с.].

Безусловно, что организатором и направляющей силой в области культурного строительства была Коммунистическая партия, которая направляла и контролировала процессы развития культуры. При этом судя по цифрам не вызывает сомнений, что в социокультурной сфере за годы освоения целины было сделано немало. Это и развитие среднего и высшего образования, расширение сети библиотек и учреждений культуры, вовлечение и приобщение значительной части населения к основным достижениям мировой культуры через телевидение, радио, печать и библиотеки. Отмечая положительные стороны, необходимо

признать, что идеология давлела над всеми сферами жизни человека, в том числе и над культурой.

В целом, к середине 1960 - ых гг. в Казахстане значительно расширилась и упорядочилась сеть массовых библиотек, улучшилось качество комплектования их фондов, укрепилась материальная база и повысился уровень подготовки библиотечных кадров, расширились связи с библиотеками союзных республик. Все это способствовало образовательному, культурному, духовному подъему и росту населения в тот период. При этом слабостью в руководстве развитием системы учреждений культуры, в том числе и библиотек, оставался остаточный подход к материальному обеспечению этого процесса.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Даулетова Н. К., Шмелева Е. Н. История становления и развития библиотечного дела в Казахстане. – Алматы, 2009. – 280 с.
- 2 Захаренко А. Л. Система учреждений культуры Павлодарской области в 1955 – 1985 гг. (опыт количественного анализа.) // Олкетану. Краеведение.–2002– № 1.– С.167 – 191.
- 3 Цифры и факты. // Павлодарская Правда, 1960, - 14 декабря, с.2.
- 4 Захаренко А. Л., Косаяков Б. К., Мерц В. К. История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие./Под.ред. А. Л. Захаренко. Павлодар: Государственный университет им. С. Торайгырова, 2003, - 133с.
- 5 С помощью актива// Павлодарская правда, 1960, - 7 сентября, с.3.
- 6 Исамадиева С. А. Юбилей университетской библиотеки // Научные и технические библиотеки.– 2010.– №6.–С. 92 – 97.
- 7 Государственный архив Павлодарской области (ГАПО) Ф.1462. Оп. 2. Д. 97. Л.14.
- 8 ГАПО Ф.1462. Оп. 2. Д. 97. Л.15.
- 9 Очерки по истории комсомола Павлодарщины. Сборник / Составители сб. Васильев И.И., Калиев М., Юханов Ю. и др./ редактор Колчагина Л.Я. , Алма – Ата: Госиздат, 1958. - 198 с.
- 10 ГАПО Ф.1462. Оп. 2. Д. 97. Л.80.
- 11 ГАПО Ф.1462. Оп. 2. Д. 97. Л.82.
- 12 Павлодарская правда, 1960, - 1 июля, с.3.

КОМПЬЮТЕРЛІК ЖАТТЫҚТЫРУШЫ: ӨНЕРКӘСІПТІК ҮРДІСТЕГІ ТИІМДІЛІК ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ОСПАНОВА Н. Н.
п.ғ.к., профессор, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МУРАТБЕКОВА А. Р.
магистрант, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Кез-келген адамның өмірі баға жетпес. Әрбір адамның өмірі мен оның қауіпсіздігін сол адамның өзінен басқа ешкім бақылай алмайды. Адамға өнеркәсіптік кәсіпорын, не оқу орны, тек қана қажетті теориялық мәліметтерді, төтенше жағдайларды болдырмау үшін, нені істеуге, нені істеуге болмайтынын ғана ұсына алады. Механикалық қауіп кез-келген объектіде туындауы мүмкін. Бұндай қауіп-қатерлер еңбек үдерісінде адамның объектімен өзара қарым -қатынасы және жабдықтың қауіпті аймағынан адамның кездейсоқ өтуі кезінде туындайды. Қауіпті аймақ - өндірістік фактордың жұмыс жасаушыға қауіпті немесе қатерлі әсерін тигізуші кеңістік. Қауіпті аймақтың мөлшері тұрақты және айнымалы болуы мүмкін.

Жоғары технологиялық жабдықтар көлемінің үнемі ұлғаюы, технологиялық үрдістердің күрделілігі, басқарудың жаңа ақпараттық жүйелері, технологиялық ауысуларға дайын, алға қойылған мақсаттарға жылдам, әрі тиімді жетуге қабілетті, жоғары білікті кадрларды дайындау мәселесін алға қояды. Ақпараттық технологияның жетістігі уақыт талабына сай, компаниялар мен кәсіпорындардың қызметкерлерін және студенттерді оқыту үшін бірегей мүмкіндік жасады. Компьютерлік жаттықтырушыны қызметкерлер үшін тиімді технология ретінде құрастыру және қолдану – соңғы жылдардың тренді.

Компьютерлік жаттықтырушы - компьютерде жұмыс істейтін және нақты бір салада үйренушіге тұрақты дағдыларын дамытуға арналған бағдарлама. Жаттықтырушыны қолдану мақсаты – нақты жұмыс орнында саналы басқару процесінің біліктілігін қалыптастыру. Жаттықтырушы көмегі арқылы қолданушы көптеген мәселелерді шеше алады: құрылғы жабдықтарын үйренуге, технологиялық үрдіс теориясын және қашықтан басқару, жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, нақты жұмыс орнында іс-шаралардың нәтижесінде ықтимал ақаулардың себептерін талдау және олардың алдын-алу жолдарын дамыту, төтенше жағдайлардың сценарийлерін қарастыру және осындай жағдайларда іс-әрекеттер алгоритмін әзірлеу [1, 78-80 б.].

Жаттықтырушы, сондай-ақ төтенше жағдайларда жұмыс істеуді оқыту үшін қажет. Жоғары қауіпі бар әрбір кәсіпорында төтенше жағдайларды алдын алу үшін арнайы жоспар жасалынады. Төтенше жағдайларды алдын алу жұмыстарын оқыту үшін компьютерлік жаттықтырушы алмастырылмайтын құрал болып табылады. Оның оқыту жүйесі:

- қызметкерлердің өздерінің жұмыс орындарында тікелей дайындықтан өтуге;
- қабылдау және сезіну сапасын жақсартуға;
- дұрыс және бұрыс іс-әрекеттерге анализ жасауға;
- кез-келген уақытта қызметкерлердің қауіпсіздік техникасы бойынша білімдерін тексеруге мүмкіндік береді [2].

Компьютерлік жаттықтырушыларды экономикалық, технологиялық, әлеуметтік және де басқа салаларда қолдануда бірқатар артықшылықтары бар. Ең бастысы, жаттықтырушыны қызметкер кез-келген, өзіне ыңғайлы уақытта, өндірістен қол үзбей қолдана алады және бұл оқыту құнын төмендетеді. Қызметкер жұмыс аймағына бармай-ақ технологиялық жабдықтың ерекшеліктерімен таныса алады. Егер де жұмыс орны өте қауіпті немесе елеулі қашықтықта жойылған болса, онда бұл өте қолайлы болып табылады.

Сонғы жылдары, автоматтандырылған басқару жүйесімен жұмыс жасайтын кәсіпорындарға өндірістік қауіпсіздік саласындағы талаптарды арттыру үшін жұмыс істейтін кадрларды дайындауда компьютерлік жаттықтырушыларды құру қажеттігі туындайды. Сондықтан, операторларды дайындау және қайта даярлау проблемасы өзіне көбірек көңіл тартады. Ең тиімді және жалпы мойындалған, мамандарды оқытудың әдістерінің бірі компьютерлік жаттықтырушылар деп ойлаймын. Бұндай жаттықтырушылар кешенді шешім қабылдауға, яғни, сабақ кезінде, жаттықтырушыда, оператордың еркін басқару іс-әрекеттері кезіндегі жүйенің жауабын модельдеуге болады. Олар оперативті қызметкерлерді басқару жүйесімен жұмыс жасауға және ешқандай технологиялық үрдістегі қауіп-қатерсіз, төтенше жағдайлар болған кездегі іс-әрекеттерді үйретуге мүмкіндік береді. Көптеген елдерде қауіпті өндірістік салаларда (химиялық, мұнай-химия, газ және т.б.) жаттықтырушыны пайдалану заңнама мен стандарттарда белгіленген. Компьютерлік жаттықтырушылар оперативті қызметкерлерді басқарудың ақпараттық жүйесі мен төтенше жағдайлар болғанда тиімді іс-әрекеттерге оқытуға мүмкіндік береді [3,4].

Заманауи өндірістің алдында тұрған негізгі мәселе - технологиялық нысандардың қауіпсіздігін арттыру болып табылады. Химиялық және мұнай-химия өнеркәсіптік өндірістегі көптеген төтенше жағдайлар операторлардың кінәсінен болатыны белгілі. Мұндай төтенше жағдайлардан келетін шығын, оперативті қызметкерлерді үздіксіз және сапалы оқытуға кетіретін шығыннан бірнеше есе үлкен.

Еңбек қауіпсіздігі – бұл, еңбек үдірісі кезіндегі адам денсаулығын сақтау, қауіпсіздігі мен жұмыс істеу қабілеттілігін қамтамасыз ету, әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық, техникалық, санитарлық, және емдік-профилактикалық іс-шаралар мен құралдар, заңнамалық актілер жүйесі. Өздеріңізге белгілі, толығымен қауіпсіз және мүлдем зияны жоқ өндіріс болмайды. Еңбек қауіпсіздігінің міндеті – еңбектің максималды өнімділігі барысында жұмысшылардың ауырып қалу немесе жарақат ықтималдығын азайту. Жұмыс жағдайы мен оның қауіпсіздігін жақсарту өндірістік жарақаттанудың, кәсіби аурулардың азаюына әкеледі. Бұл қызметкерлердің денсаулығын сақтайды, және сол уақытта қолайсыз жағдайларда жұмыс істеу үшін өтемақы мен тиісті жеңілдіктерді төлеу құнын төмендетеді. Қорытындылай келе, өндірістік үрдістер кезінде, еңбек қауіпсіздігін сақтау үшін компьютерлік жаттықтырушыны пайдалану өте тиімді және де қауіпсіз деп есептеймін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Донской А. Н. Тренажеры на базе ЭВМ для оперативного персонала ТЭЦ// Энергетик. 1995. № 5. [С. 28.].
- 2 Дозорцев В. М. Компьютерные тренажеры для обучения операторов технологических процессов // Москва, 2009. 372 с.
- 3 <http://www.biznesinfo.ru/company-721/articles-3439.html>.
- 4 <http://www.lock-door.ru/pub/view/oxrana-truda-i-texnika-bezopasnosti-v-promyshlennosti>.

**ПРОБЛЕМЫ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ
И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХОВ
В ПЕРИОД РЕФОРМИРОВАНИЯ
«ВРЕМЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ 1867-1868 ГГ.»
(НА МАТЕРИАЛАХ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ)**

МУСАБЕКОВА Н. М.

к.и.н., профессор, кафедра Правоведение, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Рост населения во второй половине XIX века в степных районах отражает определенный уровень благосостояния казахов. Кризис, вызванный реформами первой половины XIX века был преодолен, и казахи сумели адаптироваться к новым условиям, в том числе и к новой системе землепользования, стали уже осваивать интенсивные формы хозяйственной деятельности.

В связи с обширностью территории казахов, со сложностью экономических, политических и социальных задач в середине XIX века перед Российским правительством встал вопрос о необходимости усовершенствования административной системы в степном крае.

Как показывают источники, новый порядок административно-территориальной структуры и статья «Временного Положения...» направлены против родовых институтов в пользу поземельных, соседских общин и в первую очередь, ударили по системе традиционного землепользования [1, с. 314].

Впрочем, существовали некоторые исключения данного документа. В силу различных обстоятельств в степи были люди, получившие от царского правительства личные земли, за личные заслуги или же за заслуги предков. Получали их они по ходатайству местных властей и «были награждены Высочайшими грамотами, разрешающими им кочевать на землях, занимаемых безо всякого устройства и обложения какого-либо Государственного повинения, кроме уплаты за сохранность лесов от кочевников» [2, л. 42].

Личной собственностью казахов считались только те земли, на которые имелись грамоты от царя. Об этом оговаривается в параграфе 211 Временного положения: «Признаются земледельцами, на праве полной собственности, лица, коим высочайше были пожалованы земли, и лица, имеющие на владение землею узаконенные акты». Таких, то есть удостоенных царской грамотой, было немного. Но даже они не могли быть полностью уверены, что эти земли у них

не отберут. К примеру, семье Валихановых еще в начале XIX века царской грамотой в «бесспорное» и наследственное пользование было пожаловано урочище Сырымбет, которое впоследствии оспаривалось у них Сибирской администрацией, посчитавшей, что «...они не собственники, а только имеющие урочище Сырымбет во временном пользовании» [3, с. 325 - 326]. Если такие бесправные действия производились в отношении дружественно настроенного к России семейства Валихановых, то об остальных и говорить не приходится. Такие действия официальных властей вызывали чувство недоверия со стороны казахов, неуверенность в будущем. Г.Н.Потанин, по поводу вышеописанного инцидента, сетуя, писал: «Пусть Валихановы уже бесполезны для русских целей, все же решение вопроса о землях сырымбетовского урочища будет иметь значение доброго или дурного прецедента для киргизов в будущем» [3, с. 327].

Кардинальные изменения в законодательстве отчуждали казахов от их же собственной земли. В конечном счете, резко изменилось отношение колониальных властей. Теперь колониальные власти на местах относились к коренному казахскому населению как к бесправным, низшим существам, ведь земли официально уже не принадлежали им, а считались собственностью империи. Это ярко иллюстрируют слова генерал-губернатора Западной Сибири К.Гасфорта: «Все земли киргизов, состоящие в подданстве России, не составляют их собственность, а принадлежат правительству, которое позволяет киргизам на оных кочевать...» [4, с. 97]. Некоторые же чиновники презрительно называли казахов «бродячими инородцами» [5, с. 97]. Именно в это время активно муссировалась фальсификация истории. Так, например, Г.Катанаев [5], Ф.Усов [6] и другие историки казачества писали, что казахи оказались на территории Северного, Северо-Восточного и Центрального Казахстана совсем недавно и т.д.

Известный чиновник, занимавшийся вопросом территориальных отношений и землепользования у казахов П.Хворостанский приводил такой довод: «...на большей части, занимаемой в настоящее время территории киргизы являются позднейшими пришельцами, искавшими защиты у русского государства (от джунгар, кокандцев и от своих же более сильных сородичей). Расселились они по этой территории, вытесняя других кочевников, а позднее и своих более слабых сородичей, не в качестве завоевателей или союзников России, а в качестве её подданных...» [7, с. 57].

Таким образом, был разработан принцип: раз казахи получали землю с разрешения России, значит, России вольно её отбирать, когда ей заблагорассудится [8, с. 185]. Формальным основанием к изъятию у казахов земель служили и специальные законоположения. В результате своих мероприятий царское правительство разрушило сложившуюся в течение многих веков хозяйственно-культурную систему казахского народа и его территориальную целостность. Известный жырау Дулат Бабатайұлы этот период обрисовывает как время наступления несчастья: «Сауыр жерден айрылып, Қазақ елі жұқарды, Сауыр емес, шап болды, Заманға сай адамы –Қу заманға сұм басшы. Сорымызға тап болды [9, с. 85].

Старший султан Баян-Аульского округа подполковник Муса Чорманов в докладной записке, поданной им генерал-губернатору Западной Сибири от 26 марта 1864 г. отмечал: «...для поддержания и развития скотоводства киргизам необходимо большее пространство земли для кочевки вообще и открытые, тучные, обильные речкою или озерною водою луга для летних пастбищ, а для зимних кочевок – густые леса или лесистые горы в которых скот мог бы быть защищен от зимних холодов... так как для такой огромной массы скота, какую содержат киргизы, невозможно ни устройство теплых дворов, ни заготовление фуража. Подобного рода удобствами для зимовки киргиз Баян-Аульского округа Туртуульского участка пользовались в прежние времена в лесистых горах Баян-Аул и Ереймен; но ныне Ереймен занят киргизами Акмолинского округа, а Баян-Аул и места по правую сторону Иртыша, куда так же часть киргизов угоняли свой скот на зиму, принадлежит казакам станицы Баян-Аульской. Таким образом Туртуульские киргизы, пользуясь прекрасными летними пастбищами в верховьях рек Нуры и Иштыма, в то же время лишены удобных для скотоводства зимних стойбищ и потому страдают ныне от зимних непогод и глубоких снегов» [10, л. 7, 7 об.]. ... при этом казаки Баян-Аульской станицы хлебопашеством не занимаются и живут только оброком, который дерут с киргизов за отдаваемые им во временное пользование свои станичные участки, и при размежевании земель для Баян-Аульской станицы было бы справедливым, прежде всего, наделить зимовками и лесными участками коренных жителей – киргизов, а за тем уже оставшиеся места отдать казакам, так как по закону казаки должны быть наделены землей без стеснения киргизов в их пастбищах» (10, л. 7, 7об, 8)

Введение «Временного положения» 1867-1868 гг. не учитывало при территориальном делении принципы родства, основанные

на генеалогии. По этому поводу известный исследователь Н. А. Логутов писал: «Степным положением 1868 года казахские родовые группы были прикреплены к определенной территории, и с этого времени массовое передвижение казахов с места на место почти прекратилось...» [11, с. 45]. Также Н.Коншин в своей работе отмечал об ослаблении родовых начал во второй половине XIX века: «Лет 50 назад переселялись родовые группы, аулы, теперь же переселяются выходцы по большей части по одиночку» [12, с. 33]. «Временное положение» было спроектировано против традиционной системы самоуправления.

Таким образом, деление казахов по родовым связям было юридически упразднено. «Эта мера была вызвана частью тем, что роды, как весьма крупные и неравномерно раскинутые на значительном пространстве единицы, представляли много неудобств в деле административного управления ими, - частью же тем, что ссоединение многочисленного рода под властью одного родоначальника могло затруднить поддержание спокойствия в степи» [13, с. 8]. При административном делении населения территориальные границы аульных и волостных обществ не были определены в точности. До какой степени кочевые волости и аулы как территориальные единицы не совпадают с административным делением населения иллюстрируют отзывы местных должностных лиц. Так, по донесению одного из уездных начальников, дело дошло до того, что в некоторых волостях «кибитковладельцы так перемешались, что и желали бы разобраться, но не могут...» [14, с. 10]. Территориальная группировка существовала лишь на бумаге.

Переселение крестьян отняло у племён Среднего жуза миллионы десятин хорошей земли, крестьянам отошли лучшие урочища, используемые казахами для зимних стоянок. При этом русские крестьяне говорили о том, что казахи «...не вправе пользоваться удобными землями и покосами; ... «он не крещен», «с японцем не дрался», «им можно жить на солнце»...» [15, с. 60].

Суть колонизаторской политики Г.Н.Потанин охарактеризовал следующим образом: «...Всякая колонизация вносит в страну брак, отбросы общества, «навоз», вносит капитал – но не для того, чтобы он тут остался, а чтобы мог быть вывезен назад удешевленный...» [16, с. 25].

До введения территориальных разграничений казахи чувствовали себя полными хозяевами всей степи и «свободно переходили со своим стадом» двигались во все стороны, так в своих записях отмечал Ю.Шмидт [17, с. 117].

С введением в 1867-1868 гг. Временного положения были окончательно сломлены не только традиционная система землепользования, но и остатки самостоятельности казахского народа. Сами казахи также связывали ухудшение своего благосостояния негативным влиянием реформ 1867-1868 гг. Недовольство новыми порядками нашло отражение в песне, сложенной казахами и известной в литературе как «Горе киргиза». О тяжелых годах того периода пишет и М.-Ж.Копеев:

«Ашылмай басымыздан тұман басты,
Сол үшін жол таба алмай жұрт адасты,
Мың сегіз жүз сол алпыс тоғыздан сон,
Қор болып болмадың ба аякасты» [18, с.61].

Реформа царского правительства во второй половине XIX века внесла коренные преобразования в систему землепользования, что неминуемо привело к упадку кочевого скотоводства, отказ от традиционной формы хозяйственной деятельности был спровоцирован внешним фактором, административно-территориальными преобразованиями.

Таким образом, окончательный кризис родового землепользования связан с проведением «Временного Положения 1867-1868 гг.» и введением новых административно-территориальных порядков. Родовое землепользование, поддерживавшееся родовыми волостями в 20-60-х гг. XIX века, теряет под собой почву. Новый порядок административно-территориальной структуры предполагал создание не родовых, а поземельных, соседских общин, что в первую очередь ударило по системе традиционного землепользования. Территориальный вопрос в рамках новых административных единиц (волостей) обретает ожесточенный характер из-за противоречия между родами и патронимии, вошедших в них.

Вместе с введением новых административных порядков наблюдается ситуация, когда старые родовые порядки землевладения фактически перестают служить, а новые порядки еще не утвердились. В целом, земельная неразбериха, анархия подталкивали казахов к захвату общинно-родовых пастбищ, являвшихся общей собственностью. Одна из специфических форм проявления дефицита земли - это борьба за землю в северной полосе степного края между уже осевшими и еще кочующими казахами. Некоторая группа казахов, переходя к земледелию, стремилась захватить наиболее плодородные и удобные земли. Экономическое благосостояние казахов после введения «Временного положения» резко понизилось.

В первую очередь это объясняется крайним земельным стеснением казахов и форсированным образованием переселенческих участков.

Закономерным последствием реформ 60-х гг. XIX века стал процесс массового оседания казахов и освоения интенсивных форм хозяйствования, в первую очередь земледелия. Кроме этого, наблюдается процесс стягивания все большего населения в торговлю, появляются новые ярмарки, экономика стала постепенно переходить на капиталистические рельсы. Безусловно, это положительные тенденции, и мы не оспариваем тот факт, что казахи должны были в итоге адаптироваться к требованиям времени. Но какой ценой произошло освоение «прогрессивных» хозяйственных форм, это другой вопрос. Таким образом, начиная со второй половины XIX века, с усилением колонизаторской политики царизма наблюдается повсеместное снижение количества скота в степи. Богатство, удача, счастье покидают казахский народ.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Марков Г. Е. Община у кочевников и складывание в ходе их оседания территориально-соседской общины. // Проблемы современной тюркологии. - Алма-Ата, 1980. - 428 с.
- 2 Дело о вознаграждении казахов за личные заслуги (1868 г.) // ГАОО. Ф. 3; оп. 3, д. 3571. - Л. 1-2.
- 3 Потанин Г. Н. В юрте последнего киргизского царевича // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в 5 т. - Т. 5. - Алматы, 1985. - С. 256-330.
- 4 Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX- начала XX в. (1867-1907). - Алма-Ата, 1963. - 411 с.
- 5 Катанаев Г. Е. Прииртышские казаки и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней хозяйственной обстановке // ЗЗСОИРГО. - Омск, 1893. - Кн. 15. - Вып. 2. - С. 36 - 94 с.
- 6 Усов Ф. Статистическое описание Сибирского казачьего войска. - СПб., 1879. - 284 с.
- 7 Хворостанский П. Киргизский вопрос в связи с колонизацией степи. Вопросы колонизации. - № 1. - СПб., 1907. - С. 25-31.
- 8 Асфендияров С.Д. История Казахстана.-3 -е изд. - Алматы, 1998. - 304 с.
- 9 Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлендер мен дастандар // Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. - Алматы: Жазушы, 1991.- 360 б.
- 10 Дело о переводе Баянаульского приказа в г.Омск (4 февраля 1868 г.). // ГАОО. Ф. 3; оп. 5, д. 7273. - Л. 5-6.
- 11 Логутов Н. А. Очерк родового быта казаков и распределение основных казакских родов на территории бывшей семипалатинской

губернии // ЗСОИИК. - Семипалатинск, 1929. - Вып. XVIII. - Т.1.- С. 34-48.

12 Коншин Н. Заметки о происхождении родов Средней Киргизской Орды //«Памятная книжка Семипалатинской области на 1900 г.» – 1900. - Вып. IV.- 32 – 43 с.

13 Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - СПб., 1870. - 25 с.

14 Добросмыслов А. И. Скотоводство в Тургайской области. - Оренбург, 1895. –205 с.

15 Румянцев П. П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. - СПб., 1910.- 66 с.

16 Потанин Г. Н. Заметки о Западной Сибири // Русское слово. - 1860.- № 9. – С. 25 - 32.

17 Шмидт Ю. Очерк Киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акмолинской области. // ЗЗСОИРГО.– Омск, 1894. - Кн. 17. - Вып. 2. - С. 62 - 109.

18 Көпеев М.- Ж. Қазақ шежіресі. - Алматы, 1993.-76 б.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СОВРЕМЕННОГО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

МУХАМЕДЬЯРОВА Ф. Ж.
ПГУ имени С. Төрайгырова, г. Павлодар

Переориентация оценки результата образования на понятие «компетентность» востребованное явление существенной модернизации современного образования. В ходе работы программы TUNING, при участии более 100 университетов из 16 стран, подписавших Болонскую декларацию, выдвинуты группы компетенций. Оценка качества подготовки представляется при определении компетентности выпускника в профессиональной деятельности. «Все чаще предпринимателям нужна не квалификация, которая с их точки зрения слишком часто ассоциируется с умением осуществлять те или иные операции материального характера, а компетентность, которая рассматривается как своего рода коктейль навыков, свойственных каждому индивиду, в котором сочетаются квалификация в строгом смысле этого слова ... социальное поведение, способность работать в группе, инициативность и любовь к риску» [1] (из доклада ЮНЕСКО).

В контексте современных методических исканий и методологических подходов очевидны преимущества компетентностной модели специалиста, двумя сторонами которой являются как компетенции преподавателя, так и образовательная компетенция студентов с факторами их творческой личностной реализации. Специфика изучаемой дисциплины, безусловно, определяет круг компетенций преподавателя, среди которых исследователи выделяют специальную, гностическую, конструктивную и преективную.

Для преподавателя филолога нами выделены следующие компетенции. Так, специальная компетенция подразумевает глубокие знания в области истории языка, обуславливающие формирование у студентов навыков чтения, анализа стиля, структуры образности. Формирование целостного представления об основных понятиях и персоналиях, умение провести углубленное и квалифицированное исследование наследия также определяет базу специальной компетенции преподавателя. К специальной компетенции относятся и знания в области истории, теории языка и литературы, которые должны помочь преподавателю выстраивать систему типологических контактов, факторы стадийного развития, формировать задания исследовательского характера.

Гностическая компетенция преподавателя проявляется в умении управлять творческим развитием личности студента. Система комбинирования индивидуальных форм работы, направленных не только на диагностирование, но и развитие особенностей мышления и речи студентов, и групповых методов работы с аудиторией, предусматривающих выработку навыков устной полемики, обсуждения дискуссионных вопросов, характеризуют гностическую компетенцию преподавателя. Политика учебной дисциплины как компонент контроля работы студента в этом отношении принимает на себя роль механизма, регулирующего еженедельно текущую подготовку студента к занятиям.

Конструктивная компетентность преподавателя, определяющаяся выбором содержания учебного материала будущих знаний, выбором методов обучения, преектированием своих действий и действий студентов, мысленным моделированием образовательного процесса, отражена в системе организации и методического обеспечения учебного процесса по дисциплине. Организация, система методических рекомендаций по выполнению студентами заданий, формы текущего и промежуточного контроля

знаний, система рейтинговой оценки знаний студентов составляют содержание конструктивной компетентности преподавателя.

Проективная компетенция преподавателя, представляющая собой моделирование предстоящего общения с аудиторией в процессе подготовки к непосредственной деятельности с обучающимися, отражена в структуре сессии, распределении тем между видами и формами занятий.

Уровень развития проективной компетенции преподавателя отражает формирование им, помимо реализации учебных задач дисциплины, развивающих личность студентов задач, а также имеющие не менее важную ценность задачи воспитания.

В рамках дисциплины в область развивающих задач входят развитие умения выделять общие и существенные признаки, делать обобщающие выводы, производить анализ содержания и формы, аргументировать свою точку зрения; формирование и развитие теоретических представлений, его основных свойств; развитие интереса к ознакомлению с историей, современным состоянием и перспективами, основными методологическими подходами, систематизации, научному изданию, исследованию, дискуссионными вопросами в науке. Развитие творческого потенциала личности студента подразумевают задания, способствующие развитию логики мышления, развитию навыков исследовательской деятельности, повышению уровня общей гуманитарной культуры.

Воспитательные задачи, неотъемлемые от любой учебной дисциплины, позволяют достичь следующих целей. Это воспитание общей культуры и укрепление национального самосознания путем приобщения к традиционной духовной культуре народа, как ее важнейшей составляющей, положительного отношения к изучению языка, литературы и знаниям вообще, межличностной компетентности, толерантного и уважительного отношения к мнению других людей, способности работать в группе и самостоятельно. Кроме того, на основе изучения языка и литературы как народного достояния, раскрывающего такие нравственные качества народа, как трудолюбие, любовь к ближнему, а также его жизненный опыт, в границах знакомства с достижениями, способствует уважительному отношению студентов к науке.

В тесной связи со знаниевой парадигмой дисциплины определяются и решаются задачи по формированию образовательных компетенций студентов, которые, в соответствии с распространенным представлением методисты обычно определяют как ЗУН

(знания, умения, навыки). В результате изучения дисциплины образовательные компетенции студентов считаются достигнутыми, если они обладают кругом теоретических представлений.

Во-первых, это знания о специфике дисциплины, отличии и взаимосвязи с другими дисциплинами. Во-вторых, студенты должны обладать знаниями о ее развитии, современном состоянии и перспективах.

Формированием системы компетенций студентов предусмотрены такие умения, как владение методами и приемами анализа и интерпретации текстов и явлений. Важное значение имеет владение практическими навыками работы, методологическими подходами к систематизации и исследованию. Владение терминологией и навыками работы с научной литературой по дисциплине представляется необходимым при осуществлении анализа материала. В разрезе рассматриваемой дисциплины, представляет опыт системного изложения концепции курса с учётом требований современной модели подготовки специалиста, а именно компетентностного подхода. Предлагаемая нами методическая концепция синтезирует опыт преподавания с учётом единства компетенций преподавателя и студентов. Опыт дифференцирования тем в рамках форм занятий (лекций, практических, самостоятельной работы обучающихся - СРО) и видов работы студентов позволяет конкретизировать представление о специальной, гностической, конструктивной и проективной компетенциях преподавателя и образовательной компетенции студентов и возможностях их творческого развития.

ЛИТЕРАТУРА

1 Доклад международной комиссии по образованию, представленный ЮНЕСКО «Образование: сокрытое сокровище». М.: ЮНЕСКО, 1997.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

МҰҚАНОВА Қ. Қ.

доцент, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

МУХТАРОВА А. М.

студент, Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

«Халықтың кемеліне келіп, өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет», - деген қазақтың жарық жұлдызы Шоқан Уәлихановтың сөзі-бүгінгі күннің талабы екені даусыз.

Қазіргі таңда, елімізде білім беру саласында түрлі реформалар жүргізіліп, әлемдік білім беру кеңістігіне аяқ басудамыз. Заманның талабы қоғамға қажетті білімді жастар болғандықтан, сол жастарды озық әдістермен оқыту барша ұстаздардың басты назарында. Бұл жайында: Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыта түсуді мақсат етеді [1]. Аталған мәселелерді шешу үшін әр мұғалім инновациялық технологияларды жетік меңгеруі шарт.

Жалпы алғанда оқытудың жаңа технологиясының түрлері көп. Мысалы, Д. Б.Эльконин мен В. В.Давыдовтың «Дамыта оқыту технологиясы», П. И.Третьяков, К. Вазина, М. М. Жанпейсованың «Модульдік оқыту технологиясы», В.Дьяченконың «Жобалап оқыту технологиясы» және т.б.

XXI ғасырда білім беру жүйесін жаңартудың басым бағыттары мектеп білімін жетілдіру, жаңарту болып есептеледі. Негізгі мақсаты оқушылардың өз бетінше білімге деген құлшынысын қалыптастырып, оны іс жүзінде қолдана білуге үйрету. Дамыған заманымызда оқушылардың зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жоба жасауға үйренуі де кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Сондықтан да жобалап оқыту технологиясының тиімділігі күн санап артуда.

Жобалап оқыту технологиясы өткен ғасырда АҚШ-та дүниеге келген. Оны проблема әдісі деп атаған америка педагогі Дж. Дьюи мен оқушысы У. Х. Килпатрик ойлап тапты. Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры Уильям Херд Килпатриктің айтуынша, балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау - бұл технологияның негізі. «Өзіне көйлек тігіп киген бойжеткенді мысалға алайық. Егер ол кейін өзі киетін көйлегі үшін жанын аямай, ерінбей, аса қызығушылықпен көйлек үлгісін өзі ойлап тауып, өз бетімен өлшеп, пішіп, тігіп кесе, бұл мысал жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі», - деген екен Килпатрик [2].

Жобалап оқыту ағылшын тілінен аударғанда «cooperative learning» - бірге үйрену деген мағынаны білдіреді. Ал түсіндірме сөздікте оған мынадай анықтама берілген: Жобалап оқыту технологиясы- оқушылардың жоспарлау және күрделене беретін

тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білім [3]. Аталған технология бойынша, оқушыға өмірден алынған проблема қажет және оны шешу үшін өзінің алған білімін пайдалануы міндетті. Ал мұғалім өз кезегінде оқушыға ақпарат көздеріне байланысты бағыт-бағдар бере отырып, ұсынылған проблемаға оқушының қызығушылығын оятып, жоба жасауға жетелейді. Жоба орындауда оқушыға қойылатын жалғыз талап - өз ынтасымен, өз қызығушылығымен жобаны мерзімінде аяқтау. Жобаның тиімділігі оқушыны ізденімпаздыққа, тапқырлыққа, жауапкершілікті сезінуге, топпен жұмыс жасауға үйрету. Бұл өз кезегінде бізге жан-жақты дамыған, кез келген кедергілерден сүрінбейтін, қоғамда адаспай өз орнын таба алатын, интелектуалды ой-өрісі кең дамыған азаматтарды дайындап береді.

Жобалау технологиясы мерзіміне, көлеміне, типіне, қатысушы санына байланысты бірнеше түрлерге топтастырылады. Қазақ тілі сабақтарында осы технология аясында доклад, реферат, слайд, видеофильм, шағын қойылымдар, көрме ұйымдастыруға болады. Бұл тапсырмаларды әр оқушының қабілетіне қарап мұғалім өзі бөліп береді. Жоба тақырыптың өзектілігіне қарай бір екі сабақтық не апталық, айлық тіпті тоқсандық және жылдық мерзімде орындалады. Ең бастысы жоба тапсырмаларын беруде оқушылардың жас ерекшелігі міндетті түрде ескеріледі. Қазақ тілі сабақтарында жоба жұмысын жасату тиімді болып есептеледі. Мысалы үшін, бүгінгі таңдағы өзекті -тақырыптардың бірі - әлеуметтік желілер. Осыған орай 7-9 сыныптардың оқушыларына «Әлеуметтік желілердегі тілдік қолданыстар, тілдік ерекшелік, тіл тазалығы» т.б сынды тақырыптарды ұсыну дұрыс секілді. Ал төменгі буын оқушыларына «Қазақ мультфильмдеріндегі этнографизм элементтері» тақырыбы аясында жоба жасауға болады. Жоғарғы сынып оқушыларына өздері болашақта таңдағалы отырған мамандықтары бойынша нәологизм сөздерден «Терминологиялық сөздік құрастыру» тапсырмасы сәйкес келеді.

Сонымен егер де оқушы жоба тақырыбын дұрыс таңдай алып, оны өз деңгейінде орындап жатса, болашақта, ғылымда жаңалық ашар тұлғалардың бар екеніне көміл сенуге болады. Оған дәлел ретінде жаһандану заманында, техникалардың тілін жетік меңгерген жапондықтар осы технологияны білім беру жүйелеріне әлдеқашан енгізгеніне қарап айтуымызға болады. Конфуцийдің «Естігенімді-ұмытамын, көргенімді-есте сақтаймын, өзім істегенді меңгеремін» деген қанатты сөзі жобалап оқыту технологиясының негізі деп айтсақ та қателеспесіміз анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. // Қ. М, 2/6 шілде, 1999ж.

2 Килпатрик У. Х. «Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе» (1928) / Спец. прилож. к журналу «Лицейское и гимназическое образование», вып. четвертый, 2003-С.26-6.

3 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. - Алматы. «Сөздік-Словарь», 205.-С.469-45.

ПАВЛОДАР ӨҢІРІ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

МҮТӘЛИЕВА Р. М.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Павлодар жерінен шыққан ақын-жазушылардың әдеби мұрасы қазақ әдебиеті тарихында маңызды орын алады. Он сегізінші ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі **Бұқар жырау** (1668-1781) Баянауыл жерінде өмір сүрген.

Қазақ әдебиеті тарихының 3-томында Бұқар туралы: «Тек саналы ғұмырының бәрі түгелдей дерлік Абылай ханның қасында, соның оң тізесін басқан қабырғалы да, сәуегей биі, ақылшы-кеңесшісі ретінде өткені мәлім», – дейді [1,386].

Бұқар шығармалары ХХ ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап жиналып, зерттеліп келеді. Бұқар шығармаларын жариялауда С.Сейфуллин көп еңбек еткен. Бұқар шығармашылығы туралы М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, Н.Смирнова, Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин, Ы.Дүйсенбаевтар зерттеген.

«Бұқар өз жырларында Абылайдың сол тұстағы орасан зор еңбегін жоғары бағалай отырып, халық арманын ақтаған батыр-қолбасшының мақтан тұтарлық әдеби бейнесін жасауға зер салды» [1,408].

Жырларының көбісі Абылайға арналған:

Алтын тақтың үстінде

Үш жүздің басын құрадың,

Жетім менен жесірге

Ешбір жаман қылмадың.

Әділдікпен жүрдіңіз,

Әдепті іске кірдіңіз.

Бұқар шығармаларын қағазға түсірген – Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Баянауыл аймағынан шыққан **Көтеш ақын** (1745-1818) – он сегізінші ғасырдағы поэзияның ең көрнекті өкілі. «Бес ғасыр жырлайды» жинағының бірінші томында Көтеш ақын туралы мынадай мәлімет берілген: «Жарлы ортадан шыққан, өмір бойы жоқшылық тартып өткен Көтеш өлеңдеріндегі негізгі сарын – кедейлік тақсиреті, тағдырдың әділетсіздігіне наразылық»[2, 10]. Жинақта Көтеш ақынның бес өлеңі ғана берілген. Соның ішінде ақынның атын шығарған өлең – «Абылай, Ботақанды сен өлтірдің» деп басталатыны. 1970 жылы шыққан «Алдаспан» жинағында он бес шығармасы берілген болса, 1982 жылы шыққан «ХV-ХVІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» жинағында жиырма бес туындысы ұсынылған.

«Көтешті біз ақындар поэзиясының бастапқы өкілі, аты мәлім ақындық өнердің тұңғышы дейміз», - деп тұжырымдайды Х.Сүйіншәлиев [3,102].

Көтеш өлеңді көп шығарған ақын болғанымен, көп шығармалары жиналмай ел аузында қалған. Сол себепті көпке дейін зерттелмей келген. Кейін М.Мағауин қарастырған.

Жаяу Мұса Байжанұлы (1835-1929) да Баянауыл жерінде туып, өскен. Өнші, ақын, композитор. Жаяу Мұсаның әлеуметтік теңсіздікті әшкерелейтін «Ақсиса», «Хаулау», «Шормановқа», «Толғау», «Бұзау зары», «Тұтқын зары», «Сүйіндік», туған жер табиғатын суреттейтін «Баянауыл», «Жаздың күні», «Жазда», «Ұлытау», «Сарын»; аңшылық-саятшылық туралы «Тұрымтай», «Қаршыға», «Көгершін», махаббатты жырлайтын «Сұрша қыз», «Шолпан», «Сәулем қыздар», «Гауһар қыз», «Ләйлім»; өмірлік серігі Сапарға арналған «Келдім, Сапар, басыңа» атты өлеңдері бар. Зейтін Ақышев ақынға арнап «Жаяу Мұса» атты роман жазды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1853-1931) – ақын, фольклортанушы, тарихшы, Баянауыл ауданынан шыққан. 1907 жылы Қазан қаласында үш кітабы шыққан: «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Хал-ахуал», «Сарыарқаның кімдікі екендігі».

Тәуелсіздік алғаннан бері ақын мұрасы қарқынды зерттеліп келеді. Жиырма томдық шығармалар жинағы шықты. Ақын өлеңдері жанрлық жағынан көп қырлы боп келеді. Мысалы, үгіт өлеңдер, оқиғалы өлеңдер, хат өлеңдер, айтыс түріндегі өлеңдер, мысал өлеңдер, шарттылық үлгісімен жазылған өлеңдер, мадақ өлеңдері, т.б. Дастандары: «Жер мен көк», «Мифраж», «Гүлшат-Шеризат», т.б.

2006 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихының» 6-томында Мәшһүр Жүсіп Көпеев өмірі, шығармашылығы туралы мәлімет профессор Қуандық Пазылұлы Жүсіп зерттеуі бойынша берілген.

Жүсіпбек Аймауытов (1889-1931) – жазушы, драматург. Баянауыл ауданында туған. Жүсіпбек әдебиеттің барлық саласында қалам тартқан. Ең алғаш 13 жасында өлең жазады. «Ұршық», «Көшу», «Ұран», «Әскер марсельезасы» атты өлеңдері бар. «Әнші», «Елес», «Жол үстінде», «Көшпелі Көжебай» әңгімелері, «Күнікейдің жазығы» повесі, «Ақбілек», «Қартқожа» романдарының авторы. «Ақбілек» романы қазақ прозасының классикалық туындысы болып есептеледі.

Ж. Аймауытов – қазақ драматургиясының негізін қалаушылардың бірі. Ол қазақ театр өнерінің іргесін қалаушылардың қатарында. 1915 жылы «Біржан-Сара» айтысын сахнаға лайықтап жазып, өзі басты рольді ойнаған. 1922 жылы «Еңлік-Кебектің» сахналық нұсқасын сахнаға шығарады. «Сылаң қыз», «Ел қорғаны», «Шернияз», «Рәбиға», «Қанапия-Шәрбану» драмаларын жазды.

Жүсіпбек балаларға арнап «Жаман тымақ», «Шал мен кемпір», «Көк өгіз», «Үш қыз» ертегілерін жазды.

Аудармашы ретінде Гоголь, Пушкин, Дюма, Дж. Лондон, Шекспир, Мопассан, Р. Тагор, Л. Толстой шығармаларын аударған.

Ж. Аймауытов шығармалары туралы диссертациялар қорғалды, монографиялар бар. Жазушы мұрасы жан-жақты зерттелді деп айтуға болады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893-1920) – ақын, Баянауыл жерінде өскен. 1913-1914 жылдары «Қандай басшы?», «Түсімде», «Бұлар кім?», «Ендігі беталыс», «Бір адамға» өлеңдерінде саяси-қоғамдық көзқарасын білдіреді. 1917 жылғы «Алаш ұраны» өлеңінде жеке ел болу идеясын көтерді.

Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу» романы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің табысы болды. Одан кейінгі көлемді шығармасы – «Кім жазықты» романы. «Таныстыру», «Айтыс», «Адасқан өмір», «Кедей» поэмаларын жазды.

Сұлтанмахмұт шығармаларын көп жылдар бойы Б.Кенжебаев зерттеді. Кейінгі кезде ақын поэзиясы туралы А.Еспенбетов докторлық диссертация қорғады.

Сәбит Дөнентаев (1894-1933) – ақын. Ақсу ауданы «Күркөл» ауылында туған. 1915 жылы Уфа қаласында С.Дөнентаевтың «Уақ-түйек» өлеңдер жинағы шығады. Ақынның «Бозторғай», «Көк төбетке», «У жеген қасқырға», «Екі теке» мысалдары бар. Жетім бала туралы «Көркемтай» повесі бар.

Сәбит Дөнентаев шығармаларын зерттеу М. Әуезов пен Ж. Аймауытовтың «Абайдан соңғы ақындар» мақаласынан басталады. 1930 жылдан бастап ақын өлеңдері мектеп оқулықтарына, хрестоматияларға енген. 1957 жылы Е.Ысмайылов «Сәбит Дөнентаев» атты шығармалар жинағын шығарды. Б.Кенжебаев ақын шығармаларын зерттеуде үлкен үлес қосты. С.Дөнентаев өлеңдерін жариялауда қызы Сәулет Сәбитқызы үлес қосты. «Ұрпағыма айтарым» (1989) атты жинағын құрастырып, баспаға әзірлеген.

Қошке Кемеңгеров (1896-1937) – жазушы, драматург. «Отаршылдық ұсқындары», «Қанды толқын», «Момынтай», «Ерлік жүректе», «Қазақ әйелдері», «Жетім қыз», «Дүрия», «Назиха» әңгімелері, «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», «Күнәсіз күйгендер» пьесалары бар.

Тәуелсіздік алған соң Қошкенің үш томдық шығармалар жинағы шықты. Қошке шығармалары қазіргі таңда біршама зерттелді.

Иса Байзақов (1900-1946) – суырып салма ақын, Ертіс ауданында дүниеге келген. «Құралай сұлу», «Қойшының ертегісі», «Алтай аясында», «Кавказ», «Ақбөпе», «Неге Алатау шаттанды?», «Ұлы құрылыс», «Он бір күн, он бір түн» поэмалары бар. Өлеңдері 1924 жылдан бастап жариялана бастаған. Иса Байзақовтың өмірі мен шығармаларын Есмағанбет Ысмайылов, Мәди Хаснов, Рахманқұл Бердібаев, тағы басқалар зерттеген.

Диқан Әбілев (1907-2003) – ақын, жазушы, аудармашы. Баянауылда дүниеге келген. Алғашқы әңгімесі «Сырлы шкафтың сыры» 1928 жылы жарық көрген. 1937 жылы «Қуат, өрт» атты тұңғыш жинағы шығады. Соғыс тақырыбына арналған «Жүректен» (1945), «Тұлға» (1947) жинақтары бар. Сұлтанмахмұт өміріне арнап «Сұлтанмахмұт» (1965-1971) трилогиясын жазды. Диқан Әбілев шығармашылығы туралы 2005 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томында айтылған.

Зейтін Ақышев (1911-1991) – жазушы. Баянауылда туған. «Достарым менің» атты әңгімелер мен повестер жинағы, «Ақбел асуы», «Жесірлер», «Жаяу Мұса», «Шынардың шыбығы» романдары бар. «Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томында З.Ақышев прозасы туралы зерттеу берілген.

Зейін Шашкин (1912-1966) – жазушы. Баянауылда туған. «Ұядан ұшқанда» алғашқы повесі, «Тоқаш Бокин», «Теміртау», «Доктор Дарханов», «Сенім» романдары бар. 1946-1951 жылдары Бурабайда Бармашы санаториінде дәрігер-лотаринголог болып қызмет атқарған. Жазушы-журналист Сапар Байжанов Зейін

Шашкин шығармашылығы жайында кандидаттық диссертация қорғап, “Замандас туралы толғау” атты монография шығарған.

Калижан Бекхожин (1913-1990) – ақын, драматург, аудармашы. Баянауыл өлкесінде дүниеге келген. 1978 жылы «Менің замандастарым» кітабы үшін мемлекеттік сыйлық беріледі. «Партизан Балтабай», «Орман кызы», «Ақсақ құлан», «Жусан», «Мариям Жагорқызы», «Әппақнама», «Батыр науан» поэмалары бар. Драмалық шығармалары: «Егер жүрек шын берілсе», «Ұлан асу» «Нөсерден кейін», «Гималай сарыны». Елуінші жылдары «Батыр Науан» поэмасы үшін қуғындалған.

Мұзафар Әлімбаев (1923) – ақын. Шарбақты ауданында туған. «Батырға» деген алғашқы өлеңі 1944 жылы газетке шығады. 1952 жылы «Қарағанды жырлары» атты алғашқы кітабы шығады. «Ту тіккен» дастаны Рақымжан Қошқарбаевқа арналған. Балаларға арналған «Ақсерек те көксерек», «Қоянның құлағы неге ұзын», «Екі тақтай – бір көпір», «Өскенді ел көрсін» жинақтары бар. «Жолдар – жырлар», «Жүрек лүпілі», «Құрбыма», «Сүймеген жүрек семеді», т.б. жинақтары шыққан. «Балдырған» журналын өзі құрып, жиырма бес жыл басқарған.

Қазақстан Республикасының Әнұраны авторларының бірі. Оның өлеңдері 180 әнге арқау болған.

«Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томында М.Әлімбаев поэзиясы қарастырылған.

Мұбарак Жаманбалинов (1924-2010) – ақын. Железинка ауданында туған. Балалар поэзиясы саласында көп еңбек еткен ақын. Балаларға арналған жинақтары: «Сәлем» (1963), «Кішкене достарға» (1965), «Менің інім» (1970). Кеңес Одағының батыры Серікбай Мүткеновке арнап «Батыр ұстаз» поэмасын жазған. 1974 жылы «Балғын гүлдей балақан» атты балаларға арналған таңдамалы өлеңдер жинағы шығады. Ертегі-поэма жанрын дамытуға үлес қосқан. М. Жаманбалиновтың балаларға арналған шығармаларын С. Жиенбаев, Ж. Әбдірашев, М. Әлімбаев, А. Шамкенов, Қ. Ергөбеков өз зерттеулерінде жоғары бағалаған.

Қалмұқан Исабаев (1925) – жазушы. Баянауыл жерінде туған. «Баян», «Жұмбақ үй» әңгімелер, «Ажал құрсауында» повесі, «Бетпе-бет», «Сұңқар самғауы», «Айқыз», «Өткелде», «Жолдас комендант», «Арна», «Шоң би» романдарының авторы. С. Қирабаев Қ. Исабаевтың соғыс туралы жазылған әңгімелерінен көркемдік ізденістің өрістеуін байқайды, Қарағанды каналын салған жұмысшыларға арналған «Сұңқар самғауы» романын жоғары бағалайды [4,127].

Аманжол Шамкенов (1927-2004) – ақын. Ертіс ауданында туған. «Студент сыры» атты тұңғыш өлеңдер жинағы 1951 жылы шықты. “Жасыл жайлау” (1954), “Лирикалық өлеңдер” (1957), “Дала тынысы” (1960), “Тың дәптері” (1964), “Ертіс перзенті” (1966), “Шырша” (1972), “Жайлау кеші” (1976), “Қасиетті топырақ” (1984), “Таңдамалы” (1987), т.б. кітаптары, “Тың сыры” (1960), “Толқын үстінде” (1963), “Шашақ” (1979) атты повестері мен әңгімелері, сондай-ақ драматургия саласында “Бір махаббаттың сыры” (1960), “Табамын сені” (1975), “Сен жалғыз емессің” (1984) пьесалар жинақтары баспадан шықты. А. Шамкенов – көптеген ән мәтіндерінің авторы.

«Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томында, С. Қирабаевтың «Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті» зерттеулерінде А. Шамкенов поэзиясы ерекшеліктеріне тоқталған.

Қабдікәрім Ыдырысов (1928-1978) – ақын. Ақтоғай ауданында туған. 1947 жылдан бастап өлеңдері жариялана бастады. «Өмір гүлі», «Саяхатта», «Ол кезде он үште едік», «Үйелмелі-сүйелмелі», «Жасырынбақ», «Әр қашан күн сөнбесін», «Аршында балақай» атты өлең жинақтары балаларға арналды. «Әке жолы» поэмасы, «Шуақты күндер», «Жарқын жағалау» т.б. жыр кітаптары туған жерге арналған. «Армысың, Арабстан» жинағы халықтар достығын жырлайды. «Ойлайық та ойлайық» пьесасы, «Ел жатса да, еңкем жатпайды» әңгімелер жинақтары жарық көрді.

«Қазақ поэзиясының белгілі тұлғалары Ізтай Мәмбетов, Нұтфолла Шөкенов, Қабдікәрім Ыдырысов...әр жылдарда поэзиялық шығармалары әдебиетте өзіндік беталыс туғызды» [5,52].

Рамазан Тоқтаров (1935-2000) – жазушы. Павлодар қаласында туған. Алғашқы «Ертіс перзенті» жыр жинағы 1962 жылы жарық көрген. «Бақыт» (1965), «Ертіс мұхитқа құяды» (1968 - 69), «Тұлпардың сыны» (1975), «Жердің үлгісі» (1979), «Ғасыр наны» (1983), «Сусамыр» (1985), «Таңбалы жарғақтың құпиясы» (1990), «Жендет» (1991), «Бақыт құлдықтың ақыры» (1995), т.б. романдары, «Терістік шұғыласы» (1971) повестер мен әңгімелер жинағы жарық көрген. 1999 жылы соңғы романы «Абайдың жұмбағы» шықты. Осы роман үшін Р.Тоқтаров Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды.

Есентай Ерботин (1940-1992) – ақын. Баянауыл ауданында туған. 1959 жылы республикалық «Балдырған» журналында балаларға арналған алғашқы сықақ өлеңі басылды. Балаларға арналған «Өрнек» атты алғашқы өлеңдер жинағы (1975), «Өнеге» (1977), «Серік пен Берік»

(1981), «Менің досым» (1984), «Балалар бала болғанда» (1987), «Далаға саяхат» (1991) атты кітаптары жарық көрді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. III том, Алматы, «Ғылым», 2000, 568 б.
- 2 Бес ғасыр жырлайды. I том, Алматы, «Жазушы», 1989, 384б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. 4-том, Алматы, 2005, «Қазақпарат», 438 б.
- 4 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Алматы, 1998, «Білім», 224б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том, Алматы, 2005, «Қазақпарат», 998б.

ЕЩЕ РАЗ О СПРАВОЧНИКЕ А. ЗАХАРЕНКО

НЕВМЕРЖИЦКИЙ С. В.
профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Опрометчиво было заявлять о наличии в читальном зале для преподавателей справочника А. Захаренко «Преподаватели Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова за 50 лет» [1].

Вполне уместно напомнить об этом в год 55-летия вуза. Справочник был издан, автор получил свои экземпляры, но оказался недоступен читателям. Не помогло обращение к должностным лицам, и к ректору на юбилей автора. Лишь, когда зав.отделом в издательстве «Кереку» стала Шокубаева Зауреш Жанатовна и начала чистить авгиевы конюшни (склады) в мае этого года справочник нашелся и появился в читальном зале. Это как раз тот случай, когда работающий или работавший в вузе преподаватель, обязан прочитать о себе памятуя, что о нем все известно не только в отделе кадров или работникам архива, но и любознательному коллеге, просто читателю.

За пол-века через кузницу кадров Павлодарского индустриального института, а потом и университета прошли тысячи преподавателей и нужно было обладать завидной смелостью и работоспособностью, чтобы добровольно взвалить на себя ношу под силу творческому коллективу. Автор привлекал к работе студентов-историков, может быть, этим обстоятельством можно

объяснить ошибки, и изъяны редакционного характера. После семи лет кропотливого труда Захаренко, отдал справочник на откуп «грызущей критике мышей». Теперь все это позади. Бери читай о себе любимом. Но потенциальные читатели как не знали, так и не знают о представившейся возможности. А ознакомиться необходимо, чтобы установить имеющиеся, если они есть, ошибки и устранить их при последующем переиздании, скажем, к 75-летию вуза. Если мы акцентируем внимание, на этом, то лишь, как повод, чтобы выйти за рамки справочника и сказать о человеке больше чем там есть. Справочник сухо перечисляет должностные и профессиональные перемещения, минимизируя все что связано с довузовской работой и тем более ничего не сообщается об уволившемся работнике. Понятно, что реализация такого подхода превратила бы справочник в мемуарные записки.

Нельзя рассматривать личностный характер издания только как способ потешить самолюбие. Перед исследователями открывается возможность выявить некоторые искомые закономерности, отнюдь не регионального характера. Первый вуз и первые преподаватели – это персонализм. Но в историческом контексте всё становится важным источником изучения различных аспектов социологического бытия – производственного, географического, демографического, национального, образовательного, профессионального, управленческого и т.д. Возможность эта несомненна, персоналии встроены в одну систему, и конфигурация поддается обработке. Конечно, при исследовании теряется личный аспект, но приобретает социологический.

Наличие справочника «облегчает жизнь» тех, кто так или иначе связан с кадрами. Не нужно искать и перебирать личные дела, осуществлять поиск в архиве, все это под рукой. Спросите на кафедре, что знают работающие о тех, кто стоял у ее истоков, или работали, скажем, лет 20-30 назад. Много ли они порасскажут?

Справочник ограничен информацией, профессионального характера, поэтому одному пол страницы текста другому несколько строчек. И если уж говорить о личностном аспекте, то дополнением к справочнику могла бы стать вузовская многотиражка. Одну публикацию в личное дело и человек предстал бы в красках как «живой», но это лишь пожелание.

Как-то отвечая на вопросы корреспондента «Білік» Быков Петр Олегович рассказал в таких сторонах своей жизни, которое кадровики вряд ли смогли перенести на формализованный язык. Впрочем,

Петру Олеговичу можно позавидовать в другом, в справочнике он один в двух лицах, это он сам, в другом появляется под фамилией Бычков Петр Олегович. Поскольку несовпадение только в фамилии, сомнения нет, речь идет об одной и той же личности.

Не избежал этой участи и ректор Арын Ерлан Мухтарович. И без того в ёмкую информацию (страница) втиснулся повтор.

Анализ справочника можно было осуществить по разным основаниям, ну, скажем, по мотивам увольнения. Мотив который не вызывает сомнения «исключен из списочного состава в связи со смертью», или когда «данных об увольнении нет». Во всех других случаях вопросы и вопросы.

Начало 1963 г. на кафедру «Начертательной геометрии и технического черчения» зачисляются ассистентом Кузюкова Станислава Федоровича, через год он зачислен в той же должности как избранный по конкурсу. «22.01.1969 года создана комиссия по проверке работы ассистента Кузюкова С.Ф. 13.02.1969 совет ПИИ принял решение о не соответствии должности ассистента» и через несколько дней он был уволен. Бросается в глаза одна деталь: потребовалось 6 лет, чтобы установить некомпетентность преподавателя. А может что-то другое? 80-летний коммунист Кузюков С.Ф. не скрывает, он был несговорчив, бескомпромиссен как преподаватель. Только знания и работа студента прокладывали путь ему к профессии. За что и поплатился.

Как зубную боль вспоминают знавшие Доню Александра Прокофьевича. Доня А.П. преподаватель кафедры научного коммунизма был уволен в связи с сокращением штата 01 июля 1986 года. Увольнению предшествовало исключение из членов КПСС. Причинно – следственная связь очевидна, но обставили сокращением штатов; фактической причиной увольнения стала все та же не управляемость преподавателем при оценке знаний студентам. Ни одна из форм давления и протекции не срабатывала. Доня в поисках справедливости побывал в ЦК КПСС, но вел себя в свойственной ему манере, то есть не падал на колени, а резал правду матку в глаза, добился восстановления в партии (с выговором), но поезд (работа) ушел.

Вероятно, не так уже редки случаи, когда от неугодных избавляются подобным образом. Разве история ректора Галишникова Юрия Петровича не подтверждает это. Всего то три года проработал ректором ПИИ (1984-1987) ровным счетом столько, сколько С. Невмержицкий проработал каменщиком и уволен «по собственному

желанию». Странное это желание, если не знать предысторию. Автор этих заметок с Галишниковым не был знаком, тем не менее, он как ректор выполнил установку отдела науки и учебных заведений обкома партии, провалить меня при переизбрании. Работая на строительстве бывшей зав. кафедрой научного коммунизма надоели своими обращениями к инстанциям. Комиссия Минвуза СССР проверила жалобу и пришла к выводу, что с Невмержицким свели счеты за критику. В газете «Социалистическая индустрия» была опубликована статья [2]. Галишников в беседе с журналистом имел неосторожность заявить «если Невмержицкий возвратится в институт, «я сразу же подам в отставку» [2]. Так и было. Галишников написал заявление на увольнение и вот как он прокомментировал свой опрометчивый шаг: «С течением времени мой независимый стиль ведения институтских дел, вызывал все большее недовольство власти» [3, 14 с.]. Как говорится, свежо предание... в первые же месяцы работы проявить такую прыть-убрать неугодного «власти», а потом, когда заказчик повернул оглобли, оказаться крайним.

В заявлении он же мотивировал освобождение от должности тем, что провели некачественный набор студентов. «Спустя пару недель министерство даже не пригласил меня для объяснения своего шага, и издало приказ о моем увольнении с формулировкой «по собственному желанию» [3, 14 с.] Не только инициатива, но и чрезмерная исполнительность наказуема. А. Захаренко писал, замена Ю. Галишникова на ректорском посту «была потерей для института», его потенциал «полностью не был использован» [3, 74 с.]. Может быть так и есть.

Эти несколько примеров показывают насколько полезно и интересно, ознакомиться со справочником, внести необходимые дополнения и изменения. Вас ожидают с нетерпением в читальном зале для преподавателей.

ЛИТЕРАТУРА

1 С. В. Невмержицкий Штрихи к справочнику А. Л. Захаренко – Республиканская научно-практическая конференция «Наука, философия, религия: взаимодействие в современном образовании 14-15 марта 2012 года», Павлодар 2012 г.

2 Меняю кафедру на бригаду.-«Социалистическая индустрия» 14 июня 1987 г.

3 Так это было – «Времен связующая нить» Павлодар, ЭКО 2005.

О МУЗЫКАЛЬНОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЖАЯУ МУСЫ

НЕГМАНОВА У. К-К.
доцент, ПГУ имени С. Торайгырова
АНИШЕВА Г. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Особое место среди замечательных творцов казахской народной музыки конца XIX – начала XX века занимает Жаяу Муса Байжанов. Яркий художник демократического направления, он не был революционером, а был скорее всего одиночкой – бунтарём, который остро ненавидел произвол. Он искал пути к правде и справедливости, и твёрдо верил в их торжество. Поэт глубоко сочувствует бесправной жизни народа, видит этому причину не в антагонистическом строе общества, а в конкретных носителях зла – баях, феодалах, царских чиновниках.

В творчестве, продолжая традиции Биржана и Ахана, он внёс в музыкальное мастерство много нового. Около 60 записанных песен и вариантов разнообразны по жанрам и содержанию. Многие песни Жаяу Мусы отличаются прогрессивной гражданской позицией автора: «Акиса», «Хаулау», «Толгау», «Суюндык», «Чорманову»; есть в творчестве композитора лирические песни: «Шолпан», «Салем кыздар», «Гауһар кыз», «Сұрша-кыз» «Кыздар ау»; песни, воспевающие природу родного края, животных и птиц: «Баян аул», «Улытау», «Каршыга», «Турумтай», об искусстве: «Көгершін» (Голубка), «Шолпан», исторические: «Искандер»; морально-назидательные: «Арап урыга» (Вору Арапу); сатирические: «Кулбай бай», «Казанские девушки». Жаяу Муса также является автором кюев: “Кыз кюи”, “Кюи Козбалы”, “Камшылау”. Он оставил нам также богатое литературное наследие. Кроме известной лирической поэмы “Олжабай батыр”, он написал множество стихов: «На охоте», «Молодой ястреб», «Босьяк», «Осень», «Дары казахов» и др. Поэт любил басни Крылова и под его влиянием были написаны собственные басни: «Старик и воробей», «Чеглок и перепёлочка» и др. В народе до сих пор бытуют многие крылатые выражения Мусы. Музыкальный язык имеет 2 интонационные основы: 1.Казахский мелос 2.Городской мелос (русский, украинский, татарский) Открыл для казахов, не знавших музыкальных форм: ритмику вальса и марша.

Родился Жаяу – Муса в 1835 году в Баян – ауле Павлодарской области у озера Джасыбай в семье зажиточного крестьянина скотовода Байжана. В 3 года лишился матери, а отец скоро женился. Из-за крутого нрава мачехи (наказывала по любой провинности и

без причин) и недоброго отношения к Мусе, жена его дяди Тайжана (старший брат отца) Сатбала забрала Мусу и его младшего брата Кали к себе. Добродушная, ласковая женщина стала для них второй матерью. С раннего детства Муса рос умным и любознательным, увлекался творчеством народных музыкантов и певцов. Целыми днями он просиживал у дверей юрты, откуда неслись волшебные звуки домбры. В 7 лет (1842) Мусу отдают на обучение местному мулле изучать арабскую грамоту. Он был очень любознательным, прилежным в изучении арабской письменности. Но постоянная долбёжка Корана не удовлетворяет познания мальчика, который начинает мечтать о настоящей школе. В 13 лет (1848) Мусу стали называть «мальчик певец». Он пел не только известные песни, но всё чаще сочинял свои. Все с упоением слушали его. Голос Мусы был звучный и сильный. Где бы ни собиралась молодёжь, в центре оказывался Муса.

В 16 лет (1851) Муса решает тайком бежать из аула. В пути встречает кушца татарина Карима и нанимается погонщиком скота. По дороге в Петропавловск излил Кариму свою мечту об учёбе: «Ищу русскую школу, а найду или нет, не знаю». Работая и живя у Карима, самоучкой овладел игрой на скрипке, гармонии, продолжая одновременно осваивать и домбру. Какая это была радость! Выполнив поручения по хозяйству, мальчик забивался в укромный уголок и подбирал мелодию услышанной и полюбившейся песни.

Город оказывает хорошее влияние на духовный рост Мусы. В это время проявляется тяга к сочинению стихов и песен, первым исполнителем которых он становится сам. Превосходно исполнял и татарские песни. Интерес параллельно проявляется и к языкам. Без труда Муса выучился говорить на татарском языке, русский осваивался труднее. По русски разговаривал с детьми Карима Сейфулой и Халимой, брал у них читать русские книжки. Юноша посещает разные молодёжные вечера, знакомится с музыкальной жизнью города. По осени, вместе с детьми Карима Муса начал учиться в медресе. Здесь читали, учили наизусть Шариат (законы), Коран, Мухтасара (мусульманские нравоучения). Заучивали стихи на арабском, татарском языках. Читали книги Яссави, Сулеймана. Изучали в медресе и светские науки: арифметику, географию, природоведение. Для того чтобы у Мусы уделял больше времени занятиям, Карим переводит на работу юношу слугой по дому.

В 1852 году (17 лет) в доме Карима Мусе посчастливилось познакомиться с Ч. Валихановым, который в последствии приглашает

юношу в Омск. Кариму тяжело было расставаться, но понимая значимость этой поездки для Мусы, согласился отпустить его. Вот, что пишет об этом Ахмет Жубанов: «В таких окраинных городах России, каким был в те времена Омск, получить хотя бы начальное музыкальное образование было несущественной мечтой. И, тем не менее, Омску суждено было стать музыкальной школой Мусы: он серьезно изучает творчество русских классиков, читает критическую литературу, посещает концерты. Здесь он впервые услышал духовой оркестр, познакомился с оркестром русских народных инструментов, получил первые сведения о профессиональной музыке. Если до этого он слышал только песни и кюи, то теперь он узнал о существовании и других музыкальных жанров – марш, вальс, мазурка и т. д.».

Здесь он впервые услышал духовой оркестр, познакомился с оркестром русских народных инструментов, получил первые сведения о профессиональной музыке. Если до этого он слышал только песни и кюи, то теперь он узнал о существовании и других музыкальных жанров – марш, вальс, мазурка и т. д. Много нового узнал Муса в Омске, особенно большой новостью для него оказалась танцевальная музыка. Он испытывает необыкновенный творческий подъем. Помимо домбры и кобызы он самостоятельно осваивает скрипку и сырнай. В Омске Муса в совершенстве овладел русским языком, научился читать и писать. В эти годы у него формируется свое представление не только о происходящих волнениях в России, но и обо всех важнейших событиях в мире. Он четко осознает, что богатые и бедные идут по разным путям. Муса был в числе той казахской молодежи, которая тянулась к русской культуре, искала пути для преодоления отсталости своего народа. Благодаря Чокану, сбылась мечта Мусы. 4 года проучился в церковно-приходской школе. Здесь же состоялась очень яркая встреча с кюйши Таттимбетом, который оценил его дарование, услышав одну из первых песен «Когершин» (Голубка).

После нескольких лет пребывания в Омске, Муса возвращается в родные места. Муса рассказывает окружающим о том, что видел, слышал, узнал в Омске. Он становится известным по всей степи. Помимо прекрасного исполнения казахских народных песен и кюев, он виртуозно владеет русскими, татарскими, башкирскими народными музыкальными инструментами. Муса знакомит своих слушателей с некоторыми образцами русской музыки. Его внешний вид производит большое впечатление на степняков: городская одежда и манеры. Он активно включается в общественную жизнь своего народа. Верховом на своем любимом коне разъезжает по аулам

и рассказывает людям о том, что читал в газетах, журналах, книгах, поет им новые песни, веселит игрой на домбре, скрипке, гармонии. Вокруг него всегда собиралось много народу. Песня, музыка, веселье, шутка были его неизменными спутниками. В этот момент, на раннем этапе творчества в основном были сочинены песни любовно-лирического содержания. Это яркие, озорные песни, рисующие портреты молодых девушек: «Сурша кыз», «Гаухар кыз», «Кыздар ау». Однажды Муса был приглашен на свадебное торжество. Муса вёл себя свободно, непринужденно, легко. Оказавшись в центре внимания, привлёк внимание и невесты. Это все раздражало местных феодалов – братьев Мусу и Мустафу Чормановых. Какой-то бедняк становится популярнее их! Чормановым казалось, что Муса отнимает их славу. И однажды, когда Муса, распевая песню, проезжал мимо аула Чормановых, они унижают и наказывают Мусу. Ведь, по их мнению, он должен был спешиться, когда проезжал мимо – в знак уважения знатным родам казахской степи. Чормановы уверяли, что в степи должен быть только один Муса – Муса Чорманов. Что мог бедный Муса сделать против всемогущих Чормановых. Муса был привязан к арбе и избит плетьюми 40 раз. Но он стойко сдержал побои. Несмотря на приказы султана, Чорманов продолжал чинить расправу над Мусой. Самолюбивого и гордого, известного в ауле певца и домбриста, любимца народа Мустафа лишает коня, вычёркивает из списка волости и на всеуслышанье даёт ему позорное прозвище «Жаяу», что означает пеший. Певец и музыкант ходил отныне пешком из аула в аул. И народ прозвал его «Жаяу Муса» – «Пеший Муса». Мустафа Чорманов был уверен, что он жестоко унизил певца, лишив его единственного коня. Остаться пешим – для казаха горе. Но Муса, теперь уже Жаяу Муса, не унывал, по-прежнему ходил по аулам, распевал песни, играл на инструментах, веселил народ. И все же насилие Чормановых глубоко задело Мусу. Он знал, что отомстить мог только своим искусством. Грубой силе Чормановых певец противопоставил неувядаемую силу искусства. Так появилась его знаменитая песня, ставшая гимном бунта и борьбы – «Ак сиса» («Белый ситец»), где излагается вся история страданий. Высокий регистр, чеканный ритм, волевой мотив, стремительный темп согласуется с суровыми обличительными словами. Безсловесный припев – это своего рода исхлестывание ненавистного врага. Песня обличала не только конкретно Чормановых, она больно ударила по всему феодальному укладу жизни в казахской степи. В 1860 году Муса возвращается к Кариму в Петропавловск. Муса, по новому

взглянул на древние казахские обычаи. Бунтарские песни Мусы и его речи доходили до султана-полковника Чорманова.

И вот в Омск к губернатору поскакали гонцы с доносами. Композитор был обвинён в конокрадстве и был арестован, а на улицах города появились сообщения о том, что «бунтовщик» Байжанов приговорен к каторжным работам сроком на 12 лет. Его, закованного в кандалы, погнали этапом к Таболу. После настойчивого ходатайства родни при содействии русского адвоката Рубанова (Меньшикова) каторга заменяется службой в армии в отряде Черняева, который направлялся на подавление польского восстания 1863 года, затем в Семиречье на усмирение взбунтовавшегося народа. По дороге в Польшу и обратно во многих городах России побывал композитор. А в некоторых из них, например, в Казани, Вильно, Риге, несмотря на строгий надзор, сумел установить знакомство с прогрессивными людьми того времени. После небольшой битвы отряд обосновался под Алма – Атой. Муса, вместе с командиром отряда жил в доме Мырзалы – бека, где и встретил свою любовь – девушку Айжан. Сбежав, одно время молодые люди живут у Чокана Валиханова в Омске, затем качуют в родные места. Так в 1864 году Муса возвращается на родину. Но тяжёлый переход, беременность подорвала здоровье Айжан. Вскоре она умирает.

В родном краю Жаяу – Муса становится центральной фигурой в социальной борьбе, инициатором различного рода выступлений, борца за права людей на землю и скот. Свои песни он стал насыщать темами обличительного характера, протеста против зла и несправедливости. Это песни «Толгау», «Чорманову», «Хаулау», где выразилась вся горечь изгнания, ненависть к миру сытых. В 1874 году Жаяу – Мусу избирают аульным старшиной в родном ауле. Мусса соглашается, с целью помощи своему народу. Однажды по приказу уездного начальника Фарафонтова Муса должен был участвовать в поимке двух беглых катаржан. Муса изловил беглых, но загнал лошадей и заплатил за прогоны более 100 рублей. Его требование возместить издержки, вызвало недовольство начальника. Этим воспользовались и враги. Мусы. Явно боясь разоблачения, Фарафонтов и Чорманов сфабриковывают новые дела, обвинив Мусу в краже лошадей. Мусу заключают в тюрьму и лишь в 1877 году из-за отсутствия доказательств, дело было закрыто. Певец сетует на свою беспокойную судьбу, жизнь, прожитую в гонениях и лишениях, однако никогда не сдавался, боролся за справедливость. В 1880 году Муса осуществляет поездку в Казань. В Казани Жаяу Муса написал

свою автобиографию, жизнеописание на десятках страниц. Именно этот факт, так называемая «Казанская тетрадь», приоткрывает завесу на многие стороны жизни композитора. Поездка в Казань для того, чтобы издать сборник песен, окончилась неудачно, и больше Муса не предпринимал попыток стучаться в двери издательств. В дороге рождаются песни «Казанские девушки», «Каршыга», «Турумтай». Одной из лучших песен была «Шолпан» - предвестница зари, самая яркая звезда. В ней описывает красоту утренней звезды, упоминая о себе. «Едва Шолпан в час утренний взойдёт Сиянье озаряет небосвод... Но ярче звёзд сияют песни Когда певец в час утренний поёт». После празднования 250 летия династии Романовых, Муса решает остаться в Акмолинске. Остаётся жить среди кипчаков, полюбив дочку бая Кулбая Сапар. Со временем она отвечает ему взаимностью и они женятся, получив от бая благословения. У них родились 2 дочки Анна, Коянкоз.

Одна из широко распространенных песен Мусы в это время – «Кулбай» – посвящена его тестю. В этой песне сквозят усмешка, лукавство, игривая шутка. Разоблачая бескультурье и неопрятность тестя и его домашних. Муса много времени уделяет своему творчеству. Он становится завсегдатаем тоев и весёлых игр, как и прежде поёт и играет. Муса наслаждается спокойной аульной жизнью в кругу семьи и детей, занимаясь творчеством и охотой в степи. Но благополучие длится недолго. Жизнь приносит новый удар Мусе, боль и страдания. Во время поездки к больному Биржану у Мусы рождается сын Салык, но после родов и болезни на руках родителей в возрасте 37 лет умирает жена. Муса тяжело переживает смерть жены. В это время обострились и без того натянутые отношения между композитором и отцом жены Кулбаем. По преданию, Муса, похоронив жену Сапар, даже не показывался в доме тестя. На могилу своей спутницы он приходил вместе с детьми и подолгу сидел там, подавленный горем. Стоя у могилы с сыном в руках сложил Муса полную печали, душевной боли песню «Сапар». Это повесть о женщине, которая была нежной любящей матерью, верной женой. Это скорбная песня об утрате, невозполнимой потере, понесённой родителями и близкими. В то же время о нежной любви к своей жене и матери его детей.

Так в вечной борьбе, то проигрывая, то побеждая, то падая, то вновь подымаясь, Муса дожил до старости. Жил бедно, но спокойно, рядом со своими друзьями, учениками. Революцию 1917 года встретил в возрасте 82 лет. Но, не смотря на старость, принимает

активное участие в строительстве новой жизни. По мере своих сил сочиняет новые песни о радостных днях, о будущем родины. После революции его песни, в большинстве только тексты, печатались в газетах, журналах и литературно художественных собраниях. В 1928 году с большим удовольствием участвует в конфискации имущества у Чорманова. Мусе посчастливилось увидеть торжество справедливости, когда с вековым произволом было покончено. Умер Жаяу – Муса 30 июня в 1929 году в возрасте 94 лет в селе Александровка. Заботливо ухаживают за его могилой благодарные земляки. А на площади Центральной усадьбы совхоза имени 40-летия Октября, на территории которого был аул Жаяу-Мусы, установлен бюст певца и борца за свободу. С прошлого века и до наших дней продолжает жить в народе песенно- поэтическое творчество этого талантливого человека, привлекая не только любителей музыки, но и профессионалов композиторов, фольклористов- музыкантов, литературоведов. В 1959 году, благодаря кропотливой работе сына Жаяу-Мусы, Салыка Мусина и ряда композиторов Казахстана, было собрано много песен, и сейчас еще бытующих в народе, и издана его музыкальная книга «Песни и кюи».

Песенное творчество Жаяу Муссы Байжанова нашло отражение в известных трудах А.В.Затаевича. Он опубликовал ряд песен Мусы в своих сборниках – «1000 песен казахского народа» и «500 казахских песен и кюев».

Творчество Жаяу-Мусы обретает новую жизнь в произведениях казахских современных композиторов: в симфонических произведениях Б.Ерзаковича, Б. Бычкова, Г. Жубановой; в операх Е. Брусиловского «Кыз Жибек», «Ер таргын», М. Тулебаева «Биржан и Сара», Зильберга «Бекет». Композитор К. Мусин и писатель Бегалин создают оперу «Жаяу-Муса». Жизнь и творческая деятельность Мусы частично отражены в романе писателя З. Абишева «Мечты поэта».

Самобытное, талантливое искусство выдающегося народного композитора, поэта и певца Жаяу Муссы Байжанова обогатило сокровищницу музыкальной культуры казахского народа. Оно живет и продолжает служить источником вдохновения нашим современникам.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ак сиса Песни и кюи. «Өнер»Алма-Ата 1985г.
- 2 Жаяу Муса. Өн-күйлер. Алматы 1959г.
- 3 1000 песен казахского народа.Москва,1963г.

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ШКОЛ ОТ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

НИЯЗАЛИЕВА М. А., АБЗАЛОВА Г. А.
преподаватели, ЮКГУ имени М. Ауэзова, г. Шымкент

«Отчуждение» - понятие многозначное и многоаспектное. Оно является предметом исследования в культурологии, философии, психологии, социологии. Поэтому понимание отчуждения как педагогического феномена невозможно без обращения к анализу этого понятия в других науках. Проведенный теоретический анализ свидетельствует о том, что за понятием отчуждения стоит целый ряд самостоятельных феноменов. Однако, как подчеркивает А. В. Минаев, при определённой самостоятельности эти феномены обладают некой родовой чертой, которая придаёт им подобие и позволяет относить к одному понятию. Такой чертой является дисгармония отношений человека с миром, другими и собой, с которой связан ряд негативных следствий в деятельности, общении, поведении и внутренних переживаниях [1, 16 с.].

Во второй половине XX века особую актуальность приобрела проблема растущего отчуждения подрастающего поколения от традиционных ценностей, от взрослых, друг от друга, что выражалось в обостренной конфликтности подростков, агрессивности, падении интереса к учебе, участвовавших побегах из дома и др.

Именно эти проявления являются основанием того, что в психологической, педагогической науках феномен отчуждения становится предметом исследования применительно к подрастающему поколению. В этом случае исследователи говорят об «отчуждении в образовании», «отчуждении от учебного процесса», «отчуждении от школы» и т.п.

Отчуждение в образовании рассматривалось:

- как негативное или равнодушное отношении к школе, к ее ценностям [2, 57 с.];
- как ориентация школы на формирование ценностей и идеалов, которые необходимы для функционирования системы, но не для самого человека [3, 32 с.];
- как результат использования учителями техники манипуляции, что делает из человека изолированное, зависимое существо [3, 37 с.].
- как отступление школьника от социально одобряемых норм, проявляется в негативном отношении к учителям и школе, а также к миру взрослых в целом [4, 145 с.].

Психологи рассматривая проблему отчуждения отмечают, что отчуждение школьника от учебного процесса заключается в невозможности для ученика найти в пространстве школьного обучения свое место, на котором он может быть принят таким, каков он есть, сохраняя и развивая свою идентичность, потенции и возможности для самореализации и самоактуализации [5, 13 с.]; в таком состоянии сознания и бытия субъекта, при котором происходит разрыв между сущностью и явлением, между личностью и условиями ее жизнедеятельности, между объективными потребностями и интересами личности и субъективным мироощущением» [6, 12 с.].

Анализ различных трактовок понятия «отчуждения» позволяет выявить типичные проявления этого феномена у школьников, к которым можно отнести следующие:

- негативное отношение к школе, её ценностям;
- психологический дискомфорт, психологическое напряжение и комплекс вины;
- утрата чувства свободы, автономии;
- отсутствие мотивации к учению;
- неуверенность в будущем, нежелание продолжать образование (в том числе получать профессию);
- слабая социальная активность личности, отсутствие стимулов к самосовершенствованию, иногда потеря желания жить (учеба не становится неотъемлемым и живым достоянием личности, т.е. фактором её становления и развития);
- чувство страха, одиночества, собственной ненужности;
- неприятие «взрослых» ценностей;
- сопротивление поручениям;
- нежелание посещать школу, школьная фобия;
- риски социализации.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что феномен отчуждения является важной педагогической проблемой не только потому, что осложняет социализацию школьника, но и создает серьезные трудности ему самому, так как он чувствует себя оторванным от других людей, обезличенным, одиноким, не справляется с освоением позитивного социального опыта, не может полноценно реализовать свой личностный потенциал.

Сделаем некоторые выводы.

Отчуждение школьников от учения является объективным явлением, которое оказывает негативное влияние на развитие и социализацию личности.

Сущность отчуждения школьников от учения с достаточно исчерпывающей полнотой выражает следующее утверждение: *«отчуждение это процесс превращения ученика в объект для достижения чуждых ему целей учителя, школы»* и заключается в «разрыве» ценностей-ожиданий ученика и условий его образовательной деятельности в школе (данное утверждение достаточно точно отражает хорошо известное выражение «Ученик для школы, а не школа для ученика»).

Можно предположить, что основными причинами, обуславливающими отчуждение школьников от учения, являются: излишняя организованность и регламентация школы (неподконтрольность ученику условий, в которых он учится) - все условия определены заранее, в том числе состав классов и состав учителей, последовательность уроков, процедуры оценки и т.д.; отсутствие свободы распоряжаться временем, пространством;

слабая динамика процесса по мере продвижения по ступеням образования (слабая реализация принципа возрастосообразности; отсутствие пространства самореализации, проявления индивидуальных особенностей и способностей;

несоответствие «скрытого содержания образования» (уклада, атмосферы школы) ценностям и ожиданиям школьников; формально-ролевой характер отношений учитель-ученик.

Приведенные результаты педагогического анализа понятия «отчуждение» рассматриваются в исследовании как исходные рабочие характеристики предмета исследования, определяющие концептуальные рамки исследования отчуждения школьников от учения в образовательном процессе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Минаев А. В. Отчуждение в подростковом возрасте и его преодоление// Автореф. дисс. канд. пед. наук, 2009. 187 с.
- 2 Иллич И. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир. – М.: Просвещение, 2006, 108 с.
- 3 Шадрин Н. С. О линиях анализа феномена отчуждения в современной психологии/ Психолого-педагогический поиск. 2010. №15. С. 30-41.
- 4 Сейтбатталова А. С. Педагогическая система психолого-педагогического сопровождения профессиональной подготовки будущих педагогов-психологов на основе дистанционных образовательных технологий в педагогическом вузе/Вестник

Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. 2010. №1. С.143-147.

5 Федоренко Е. Ю. Психологические механизмы отчуждения ребенка от учебного процесса // Автореф. дисс. канд. псих. наук. Красноярск, 2000, 162 с.

6 Кулакова Т. Г. Подготовка менеджеров образования к преодолению отчуждения подростков от семьи и школы // Автореф. дисс. канд. псих. наук. Барнаул, 1997, 17 с.

ИЗ ИСТОРИИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В ПАВЛОДАРСКОМ УЕЗДЕ В 1920 ГГ.

НУРБАЕВ К. Ж.

ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Как известно из истории, в 1923 году, когда Казахстан являлся автономной республикой в составе сначала РСФСР, затем, - СССР, было принято постановление Киргизского (*Казахского*) центрального исполнительного комитета о ведении делопроизводства на двух языках: киргизском и русском [1, с. 148-149]. Об этом говорилось и на заседании Павлодарского уездного революционного комитета, приведем этот документ полностью: «... Распоряжение Губревкома о проведении в жизнь циркуляра Кирреспублики о ведении делопроизводства на двух языках: киргизском и русском, постановили: 1. предложить отделам Уисполкома, организациям, волисполномам уезда на местах в порядке циркуляра КирЦИКа от 18 июля 1921 г. № 6943 организовать переводы на киргизский язык, для чего ввести в штаты служащих переводчиков; 2. Политпросвету предложить открыть курсы для изучения кирязька русскими ответработниками» [2, л. 48]. Однако русские руководящие работники местных органов власти, в основном командиры частей красной армии, пришедшие в Павлодар из Омска и назначенные на руководящие посты в местных советских и партийных органах власти, не доверяли казахским партийным и советским работникам, - о чем свидетельствуют архивные источники: «...О курсах для подготовки русских товарищей знанию киргизского языка. Тов. Полозов указывает, что киртатсекция не сможет выполнить возложенных на нее заданий, к тому же все киргизы-инструкторы

не весьма работоспособны, для чего необходимо подготовить русских...» [3, л. 46 об.]. В пользу сказанного говорит и тот факт, что в вопросе о введении казахского языка в делопроизводство стоявшие у руководства русские партийные и советские работники не приветствовали инициированное сверху предложение о вовлечении казахской интеллигенции в ряды уездного исполнительного комитета, и пытались всячески воспрепятствовать этому, в частности, отмечалось следующее: «... По вопросу о введении киргизского языка предлагает в будущий состав Уисполкома больше киргиз и для работы по введению киргизского языка нужно привлечь киринтеллигенцию. Это предложение отклоняется по тем мотивам, что введение кирязька в резолюции предусмотрено, а о составе Уисполкома будет говориться при выборах» [4, л. 18].

В действительности казахский язык был признан государственным на территории Киргизской автономной ССР (*с 1925 года переименована в Казахскую автономную ССР*) и введен в делопроизводство с 1924 года: «... Выписка из протокола № 43 заседания Большого Президиума КирЦИК. 22. 11. 1923. Слушали: проект Декрета КЦИК о введении делопроизводства на киргизском языке. Постановили: а) о признании государственным языками на территории КССР киргизского и русского языков; б) о ведении делопроизводства в государственных, общественных учреждениях и организациях КССР наряду с русским и на киргизском языке... Ввести с 1 января 1924 года киргизский язык в делопроизводство во всех киргизских волостях КССР (*в Павлодарском уезде и др. - не позднее 1 июля 1924 г.*)» [5, л. 2, 9]. Фактически в Павлодарском уезде казахский язык был введен в делопроизводство с 1 мая 1924 года: «Доклад Павлодарского Уисполкома о работе за время с 1 сентября 1923 по 1 сентября 1924: политические:... приходится отметить лишь только крупнейшие, каковыми будут:... 2. о введении киргизского языка, фактически введен с 1 мая с. г... с 1 мая, как в Уисполкоме, так и в его отделах, в госучреждениях и кирволостях введено делопроизводство на киргизском языке» [6, л. 35, 169]. В постановлении Павлодарского уездного исполкома были определены источники финансирования, меры по созданию сети различных курсов по языковой подготовке ответственных руководящих кадров, согласно решениям уездного исполкома был введен институт переводчика, секретаря делопроизводства, руководителя языковых курсов [5, л. 9, 138, 499].

В 1929 году решением Совета народных комиссаров (*правительства*) и Центрального исполнительного комитета

Казахской АССР (до принятия советской конституции 1936 года правильно писалось: *Казахская АССР, казаки, затем «из политических соображений» букву «к» в середине слова изменили на «х» - Казахская ССР [1, л. 203]*) произошел переход от арабского алфавита на латинский в связи с решениями I-го Тюркологического съезда в Баку (на современную кириллицу перешли лишь в 1940 году) [7, л. 119]. Павлодарский окружной исполнительный комитет (в 1928 году вместо Павлодарского уезда был создан Павлодарский округ), выполняя решение СНК и ЦИК Казахской АССР, принял постановление, где говорилось о переводе с 1 июня 1929 года письменности и делопроизводства города и всего Павлодарского округа на новый алфавит и принятии срочных мер к подготовке необходимого кадра мугалимов и переподготовке имеющихся кадров [8, л. 94-95; 9, л. 115].

Функционирование казахского языка как государственного и введение нового латинского алфавита потребовало принятия ряда мер. Так, в резолюции секретариата Павлодарского окружного комитета ВКП (б) «О состоянии окружных газет» указывалось на обязательность помещения официального материала на двух языках: казахском и русском (даже сейчас, в период независимости это необходимое положение не соблюдается) [9, л. 83]. Параллельное ведение делопроизводства на двух языках было введено и в судебно-следственных органах Павлодарского округа, причем сношения со всеми казахскими судебно-следственными и прокурорскими участками были исключительно на казахском языке [9, л. 109].

Однако, к сожалению, несмотря на отсутствие каких-либо законов или постановлений правительства по отмене государственного казахского языка, последний был вытеснен более могущественным русским государственным языком в результате недостаточной поддержки государством казахского государственного языка и постепенно выпал из сферы официального употребления. Этот процесс ускорился после окончания второй мировой войны, с введением кириллицы [1, л. 211-212].

Сегодня складывается аналогичная ситуация, несмотря на то, что по сравнению с тем временем, когда Казахстан был в составе СССР (поэтому тогда существовали два государственных языка), современный Казахстан является независимым государством. Иначе говоря, сегодня русский язык, по существу выполняющий функцию второго государственного языка (так как в настоящее время «официальный» статус русского языка подразумевает

понятие «государственный»), имеет более сильные позиции во всех сферах общественно-политической жизни, что не требует никаких доказательств, здесь достаточно того факта, что даже Президент Казахстана официальные заседания как внутри государства, так и внешнеполитические свои выступления проводит в основном на русском языке, хотя во всем цивилизованном мире существует вполне приемлемая и не ущемляющая прав слушателей процедура перевода языка выступающего на один из мировых языков для не знающих этого языка и, в частности, на русский язык. Исторический опыт показывает, что существование двух государственных языков – это, если называть вещи своими именами, тупиковая ситуация для полноценного развития государственного казахского языка. Поэтому необходимо переходить к более радикальным действиям с целью укрепления статуса государственного языка. В первую очередь, следует, очевидно, принять новый Закон о государственном языке, где бы зафиксированы были два основных положения: 1) о том, что каждый гражданин Казахстана должен знать государственный язык; 2) о том, что для получения гражданства РК необходимым условием должно быть свободное владение государственным языком.

Государство должно создать условия и предпосылки для обеспечения спроса обществом на знание государственного языка, иначе говоря государственный язык должен быть востребованным в обществе, и государство на законодательной основе должно обеспечить эту востребованность. Необходимо скорейшее **массовое** изучение государственного языка неказахским населением (разумеется, и русскоязычными казахами, не знающими родного языка), причем этот процесс должен идти как сверху, так и снизу, по инициативе и желанию самих казахстанцев, безусловно, прежде всего, наши соотечественники неказахской национальности должны сознательно изучать государственный язык (для начала – разговорный казахский язык), ибо освоение государственного языка – это не только необходимость сегодняшнего дня, но и означает такие важные для каждого казахстанца понятия, как патриотизм, гражданское самосознание (освоить разговорный казахский язык в настоящее время несложно, если учесть, что существует главное условие овладения любым языком, – казахскоязычная среда, в отличие от отсутствующей англоязычной среды, но несмотря на это, он сегодня более востребован). Даже в 20-е годы прошлого века государственные служащие обязаны были знать второй государственный казахский язык, а для этого, как отмечалось выше,

создавались краткосрочные курсы изучения казахского языка в местных органах власти, на предприятиях и в организациях, причем это контролировалось центральным и Семипалатинским областным (*губернским*) советскими и партийными органами власти. Несомненно, что большую роль в обретении казахским языком статуса государственного в начале прошлого столетия и дальнейшем его развитии сыграли представители казахской интеллигенции, бывшие деятели национально-освободительного движения «Алаш», находившиеся в 1920 годы во властных структурах советской власти, такие, как А. Байтурсунов, А. Бокейханов, М. Жумабаев и другие. Однако, после их физического устранения большевиками казахский язык постепенно утерять свои полномочия и статус в результате проведения в жизнь последними политики массовой русификации с целью создания в СССР единого советского народа с единым государственным русским языком.

Еще одно важное и главнейшее условие фактического (*а не формального, как сегодня*) функционирования и развития государственного языка – это свободное овладение государственным языком всеми без исключения выпускниками школ, независимо от языка обучения. Иначе говоря, каждый молодой гражданин Казахстана уже в стенах школы должен свободно овладеть государственным языком, причем не только разговорным казахским языком, но и по окончании школы должен уметь грамотно писать на казахском языке. Сегодня, к сожалению, выпускники русскоязычных школ, независимо от национальной принадлежности (*в основном это казахи*), не владеют или плохо владеют казахским государственным языком, причем не могут читать казахских книг, так как не понимают их содержания (*это наглядно видно на примере поступающих в павлодарские ВУЗы студентов 1 курса*). Самое главное – сегодняшние студенты, вчерашние выпускники русскоязычных школ совершенно не умеют грамотно писать по-казахски, иными словами они совершенно не могут самостоятельно написать связный текст, не говоря уже о написании статьи, доклада или сочинения. Поэтому, чтобы в будущем не было проблем со знанием государственного языка гражданами Казахстана, уже сегодня необходимо кардинально менять программу освоения казахского языка, систему усвоения учащимися всех без исключения школ государственного языка таким образом, чтобы все выпускники школ Казахстана вместе с получением диплома о среднем образовании имели бы сертификат, удостоверяющий свободное владение государственным языком их

владельцами. Кроме того, очевидно, настало время, чтобы наши соотечественники, представители неказахской национальности (*кто действительно связывает свою судьбу и судьбу своих детей с Казахстаном*), сознательно отдавали бы своих детей в казахские школы (*для этого необходима широкая пропаганда в средствах массовой информации, пока это лишь единичные случаи*). Самое главное сейчас, чтобы введение казахского государственного языка во все сферы общественно-политической жизни строго контролировалось на самом высоком государственном уровне и не превратилось в очередную формальную кампанию.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 История Казахстана. Хрестоматия. Составители: Козыбаев И.М., Козыбаев М.К. А.: «Атамұра-Қазақстан», 1994.
- 2 Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). Ф. 12. Оп. 1. Д. 4.
- 3 Павлодарский филиал государственного архива Павлодарской области (ПФ ГАПО). Ф. 7. Оп. 1. Д. 8.
- 4 ПФ ГАПО. Ф. 7. Оп. 1. Д. 11.
- 5 ГАПО. Ф. 12. Оп. 1. Д. 13.
- 6 ГАПО. Ф. 12. Оп. 1. Д. 12.
- 7 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 81. Оп. 1. Д. 954.
- 8 ГАПО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 41.
- 9 ГАПО. Ф. 233. Оп. 1. Д. 9.

О КОЛОНИАЛЬНОЙ СУЩНОСТИ АДМИНИСТРАТИВНЫХ РЕФОРМ XIX ВЕКА ПО УПРАВЛЕНИЮ КАЗАХАМИ В ПАВЛОДАРСКОМ УЕЗДЕ

НУРБАЕВ К. Ж.
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

После упразднения ханской власти в Среднем Жезде и вхождения его территории в общероссийскую административную систему управления согласно «Устава о сибирских киргизах» 1822 года (*относились к Омской области, а с 1838 года, с упразднением Омской области, - к Томской губернии*) в разные годы проводились очередные административные реформы, общей целью которых было

последовательно и целенаправленно ужесточить систему управления казахами-кочевниками, что было связано, очевидно, с ростом национально-освободительного движения. В 1838 году создано Пограничное Управление сибирскими киргизами (*казахами Среднего Жуза*), а в 1854 году оно было преобразовано в Областное Управление сибирскими киргизами и учреждены Семипалатинская область в составе внутренних округов Семипалатинского, Аягузского, Капальского, Алатауского (*правобережная сторона Иртыша*) и Область сибирских киргизов с внешними округами Кокчетауским, Кусмурунским (*Атбасарским*), Аманкарагайским, Каркаралинским и Баянаульским (*левобережная сторона Иртыша*) [1, с. 13; 2, с. 14]. Казахи будущего Павлодарского уезда оказались, таким образом, в составе Семипалатинского внутреннего округа Семипалатинской области и Баянаульского внешнего округа Области сибирских киргизов (*левобережные казахи*), т.е. относились к двум разным административным структурам: к Семипалатинской области и Области сибирских киргизов [2, с. 6]. Так, Томский губернский суд на своём заседании от 18 октября 1854 года отмечал, что «в состав Семипалатинской области входят киргизы, кочующие на внутренней стороне Сибирской линии по правую сторону реки Иртыша, включая в пространство это города: Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Бухтарминское укрепление и селения по Иртышской линии от крепости Железинской до Малонарымска включительно» [3, л. 2-3].

В 1868 году проведена очередная административная реформа, по которой Область сибирских киргизов была упразднена в связи с образованием областных правлений согласно «Временного положения об управлении Семипалатинской, Акмолинской и др. областями» и её территория вошла в состав вновь созданной Семипалатинской области с уездами Павлодарским, Каркаралинским, Семипалатинским, Усть-Каменогорским и Зайсанским (*приставством*) [4, л. 19].

Ещё по «Уставу о сибирских киргизах» 1822 года казахские родоплеменные группы объединялись в волости [2, с. 5], однако по административной реформе царского правительства 1868 года вместо родового принципа разделения волостей в основу был принят хозяйственно-территориальный принцип и, таким образом, было положено начало ликвидации патриархально-родового строя казахского общества. К примеру, в Павлодарском уезде были образованы 12 казахских волостей по указанному принципу, вследствие чего искусственно были порождены межродовые распри и столкновения, например, архивные источники свидетельствуют

о таких конфликтах между Кулюковским и Урманчинским родами [5, л. 105, 114; 6, л. 18-19] (*искусственное объединяя разноплеменные группы в одну волость, представители колониальной администрации не брали во внимание такие факторы, как родственные, земельные, территориальные, а также исторические связи и взаимоотношения между казахскими родами*).

С выходом в 1889 году Закона о переселении усилилось переселение крестьян из России в казахские земли, в особенности после неурожайного 1891 года и голода в европейской части России, и с учреждением в 1892 году Комитета по постройке Сибирской железной дороги, которому было поручено содействовать заселению прилегающих к дороге местностей, в число которых была включена и Семипалатинская область [2, с. 15]. Однако действительно массовый, планомерный характер переселение в Казахстан приняло после издания в 1904 году закона «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев» [2, с. 16]. В результате крестьянских волнений в европейской России после русско-японской войны и правительской агитации движение переселенцев в Степные области приняло с 1906 года небывалые раньше размеры. Особенно большой приток переселенцев наблюдался в Павлодарском уезде, как наиболее благоприятном для занятия земледелием и хлебопашеством.

В целях придания переселенческим крестьянским селениям административных функций и расширения их льгот на территории Павлодарского уезда были образованы новые административные единицы, - крестьянские участки, во главе которых стояли заведующие крестьянскими участками или иначе крестьянские начальники (*институт крестьянских начальников был введен и в Акмолинской области [7, с. 114]*). Причем если первоначально в Павлодарском уезде было 5 крестьянских участков, то в 1913 году было уже 6 крестьянских участков, что говорит об увеличении числа переселенцев [8, л. 3, 10-12]. В состав крестьянских участков входили помимо русских переселенческих селений и казахские волости, т.е. заведующие крестьянскими участками управляли и казахскими волостями, в то время как находившиеся на территории уезда русские казачьи селения (*редуты, станции, посёлки*) управлялись своими полковыми командирами и подчинялись непосредственно уездному начальнику. Таким образом, управители казахских волостей имели двойное подчинение: уездному начальнику и крестьянскому начальнику, что свидетельствует об ущемлении прав

коренного кочевого населения по сравнению с пришлыми казаками и крестьянами-переселенцами.

О больших полномочиях заведующих крестьянскими участками (*крестьянских начальников*) говорит тот факт, что на уездном съезде крестьянских начальников решались важные вопросы не только уездного, но и областного значения. Так, на Павлодарском уездном съезде крестьянских начальников, состоявшемся 5 апреля 1911 года, рассматривался доклад уездного начальника о разделении Павлодарского уезда на 2 уезда: Павлодарский и Баянаульский [9, л. 96-98]. Однако было принято решение о том, что «...пока ещё преждевременно говорить о разделении уезда на две части...» [9, л. 115].

Кроме того, уездный съезд крестьянских начальников утверждал приговоры съездов волостных выборных о выборах волостных управителей и кандидатов к ним, зачастую утверждая не одержавших на выборах победу волостных управителей и кандидатов к ним, а угодных себе людей, при этом важным фактором являлось знание кандидатами на этот пост русского языка. Например, на Павлодарском уездном съезде крестьянских начальников 20 декабря 1916 года был утвержден на должность волостного управителя Муздыкульской волости «... получивший меньшинство голосов... волостной управитель Джунус Нуркин..., - так как он - является представителем беднейшей партии волости... - и - доказал свою беспристрастность и самостоятельность в делах, взыскав за это время массу продовольственных долгов, других недоимок и окладных сборов...» [10, л. 1-2]. На этом же съезде «заведывающий 3-им крестьянским участком и помощник уездного начальника в интересах службы и беднейшей части киргизского населения... для пользы утвердили баллотировавшегося в кандидаты к волостному управителю Калыка Турлукина, а не получившего наибольшее число избирательных шаров Махмут-Керея Ильясова, - так как не только – порядочно говорит и пишет по-русски..., - но - и не нуждается в руководстве со стороны держащихся старых традиций киргиз, упорно стремящихся к обособленности и сохранению во всех делах только своего языка...» [11, л. 8-9, 16].

Как видим, главным фактором при утверждении волостного управителя была не одержанная победа на выборах, не компетентность и порядочность кандидата, а наоборот, угодничество и социальное положение будущего волостного управителя. Царские власти избирали на этот ответственный пост в подавляющем большинстве

набравших наименьшее число голосов на выборах беднейших представителей казахского кочевого населения, которых легче было склонить на свою сторону путем подкупа и настроя против зажиточных казахов (*такую же политику поддержки беднейшей части казахского населения впоследствии проводила и советская власть*). Местные колониальные органы власти в лице уездных и крестьянских начальников сознательно шли на нарушение избирательных прав коренного кочевого казахского населения, опираясь на отдельные статьи Степного Положения, допускающие возможность уездному начальнику назначать волостных управителей и кандидатов к ним в необходимых случаях по своему усмотрению, игнорируя при этом результаты голосования, т.е. избирательный принцип утверждения должностных лиц из казахов, по-существу, был формальным по своей сути. Даже на самых низших административных должностях, где могли находиться казахи (*руководство волостями и аулами*), ущемлялись избирательные права казахского населения. Таким образом местные колониальные власти искусственно сеяли раздор внутри казахского общества, разделяя его на два враждебных лагеря (*богатых и бедных*), что было выгодно царской администрации для подчинения вольнолюбивых казахов-кочевников, для проведения жесткой колониальной политики по принципу «разделяй и властвуй». Целью царской администрации была русификация казахов, отрыв их от «старых традиций», ликвидация родоплеменных устоев казахского общества, постепенное вытеснение казахского языка, ибо уничтожение языка народа – это главнейшее условие постепенного уничтожения народа как нации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Путеводитель по фондам досоветского периода ЦГА РК. - Т. 1. - Алматы, 1995.
- 2 Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (до 1917 г.). - Отд. оттиск из № 1 (14) «Нашего хозяйства».
- 3 Центральный государственный архив Республики Казахстан (далее: ЦГА РК). Ф. 15. Оп. 1. Д. 1775.
- 4 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1556.
- 5 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 2048.
- 6 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1826.
- 7 Элихан Бөкейхан. Тандамалы. Собрание сочинений. 1 кн. А., 2002.
- 8 ЦГА РК Ф. 15. Оп. 1. Д. 1606.

9 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1 Д. 2294.
 10 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1726.
 11 ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1630.

ОБЗОР РЫНКОВ ТРУДА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ ГОРОДА ПАВЛОДАР

НУРГАЛИЕВА А. А.
 к.э.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
 МУХТАР Д. Н., АСЕНОВА А. С.
 студенты, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Рынок труда — важная часть любой экономической системы, поскольку его состояние в значительной степени определяет темпы экономического роста этой системы. В то же время рынок труда является ключевым элементом социально-экономической политики, проводимой властными структурами. Таким образом, рынок труда испытывает на себе одновременно влияние и социальной, и экономической политики региона или государства в целом.

Формирование спроса, а также предложения на рабочую силу предполагает образование особой экономической структуры – рынка труда. Именно через него рабочая сила продается на определенный срок. Какая главная особенность такой структуры? Объектом «купли-продажи» является право на использование рабочей силы, а также квалификации, знаний, способностей в трудовом процессе. Также особенности рынка труда предусматривают действие законов спроса и предложения.

Рынок труда предусматривает существование социально-экономических и юридических отношений в обществе, а также норм, которые позволяют сделать процесс воспроизводства рабочей силы непрерывным, а использование труда эффективным. На сегодня региональные особенности рынка труда подчинены общественным и государственным институтам, которые влияют на работу такого типа экономической структуры.

Оплата работы и уровень занятости – характерные особенности рынка труда в современной трактовке. В условиях свободной конкуренции формируется спрос на рабочую силу. Его показатели будут зависеть от реальной предлагаемой заработной платы и стоимости производимого продукта. Один из главных экономических законов на рынке труда – чем выше оплата, тем выше уровень предложения рабочей силы.

Механизм функционирования рынка труда сможет обеспечить выполнение функций, присущих модели социально ориентированной экономики:

- **Общественного разделения труда.** Рынок труда разграничивает наемного работника и работодателя, распределяет наемных работников по профессиям и квалификации, отраслям производства и регионами.

- **Информационную.** Рынок дает участникам процесса купли-продажи товара «рабочая сила» информацию об условиях найма, уровне заработной платы, предложении рабочих мест и рабочей силы, качество рабочей силы и т.п..

- **Посредническую.** Рынок труда устанавливает связь между работодателями и наемными работниками, которые выходят на рынок для удовлетворения взаимных интересов и потребностей относительно выгодных условий купли-продажи товара «рабочая сила».

- **Воспроизводственную.** Это основная функция рынка труда, который восстанавливает равновесие между спросом и предложением рабочей силы. При этом удовлетворение спроса достигается за счет расширения предложения, повышения качества и цены рабочей силы, которые находятся в постоянном движении и уравнивают друг друга.

- **Стимулирующее.** Эта функция состоит в том, что рынок разворачивает экономику «лицом» к потребностям людей, делает всех участников конкурентного процесса материально заинтересованными в удовлетворении этих потребностей. С одной стороны, благодаря механизму конкуренции рынок труда стимулирует лучшее использование трудовых ресурсов в целях обеспечения развития и прибыльности производства. Кроме того, он предъявляет требования к рабочей силе, стимулируя наемных работников улучшать качественные характеристики рабочей силы.

Актуальность темы состоит в том, что в современных условиях особую значимость приобретает проблема развития социально-ориентированной рыночной экономики, подразумевающая формирование необходимых условий для эффективного использования новых стимулов и механизмов экономического роста путем реализации программ социальной политики. В этом контексте связанная с человеческими ресурсами проблема занятости занимает одно из первых мест в рейтинге экономических приоритетов. [1, 53-59 с.]

Макроэкономическая политика государства влияет на расширение занятости, стимулируя работодателей к созданию новых рабочих мест, во-

первых, в менее конкурентных отраслях экономики, малоразвитых регионах и, **во-вторых**, для наиболее уязвимых групп населения. При этом важно преодолеть негативные тенденции, связанные с качественными характеристиками рабочих мест. Для этого необходимо восстановить простаивающие предприятия, модернизировать производство, сократить объемы неформальной занятости.

По прошествии более десяти лет экономических преобразований **Казахстан** оказался в числе государств, где уровень экономического неравенства наиболее высок, что проявляется в чрезмерной дифференциации доходов. В 2014 году 42,5% представляли собой квинтильную группу с наибольшими доходами, 7,3%) населения относилось к группе с наименьшими доходами.[2, 30-35 с.]

Павлодарская область входит в региональную тройку лидеров по уровню развития рынка труда, сразу после Астаны и Алматы. Наемные работники составляют 44% населения области. По Казахстану в целом этот показатель равен 35%.

За год (II квартал 2014-2015) число наемных работников в регионе стало больше на 2 111 человек, до 331 279 (на 0,6%). Фонд заработной платы увеличился на 9%, среднемесячная заработная плата – на 4,8%. На сравнительно низкие темпы развития рынка труда повлияло снижение количества крупных и средних предприятий.[3, 36 с.]

Предприятий среднего бизнеса за август 2014-2015 стало меньше на 15 единиц, до 647, крупных – на 7 единиц, до 101. Замедление темпов роста рынка труда отразилось на развитии рынка платежных карт региона.

В регионе острый дефицит высококвалифицированных технических кадров. На ярмарке вакансий, которую организовали для выпускников местных вузов и колледжей, работодатели представили свыше тысячи мест.

Каждый год в регионе на пенсию выходят до 3,5 тысяч человек. Заменить их зачастую некому. Выпускников технических специальностей на всех не хватает. Зато по-прежнему слишком много юристов, банкиров и бухгалтеров.

Между тем, только по программе ФИИР осенью в Павлодаре запустят 6 новых объектов. Нужны будут 2,5 тысячи техработников. В дефиците в Прииртышье также хорошие медики и педагоги. Сейчас в регионе строят 2 школы и 5 детсадов.

Работники нужны крупным промышленным гигантам - АО «Алюминий Казахстана», нефтехимическому заводу,

металлургическому предприятию «KSP Steel» и многим малым производствам. Требуются в основном рабочие кадры - выпускникам экономических и юридических факультетов трудно найти работу по профессии [4].

Система образования области представляет реальные возможности для выбора учащимися различных форм обучения, типа учебного заведения, уровня получения образования. В области функционируют инновационные учебные заведения: дошкольные гимназии, общеобразовательные лицеи и гимназии, школы для одаренных детей.

Сформирована сеть внешкольных организаций образования - это областной Дворец школьников и дома детского творчества в районах и городах, музыкальные и спортивные школы, станции юных натуралистов, техников, подростковые клубы в микрорайонах городов.

В области полностью завершена компьютеризация школ, учреждений начального и среднего профессионального образования. К сети Internet подключены все школы, области ведётся оснащение организаций образования мультимедийными кабинетами, интерактивными досками и проекторами, лингафонным оборудованием, обновляется компьютерная техника.

Система дошкольного образования области представляет собой многофункциональную сеть образовательных учреждений, которые реализуют основную общеобразовательную программу дошкольного образования, ориентированную на потребности населения и представляющую разнообразный спектр образовательных услуг с учётом возрастных и индивидуальных особенностей развития ребёнка.

В Павлодарской области насчитывается 144 дошкольных организаций: г. Павлодар - 66; г. Екибастуз - 23; г. Аксу - 10; Актогайский район - 2; Баянаульский район - 5; Железинский район - 3; Иртышский район - 4; Качирский район - 3; Лебяжинский район - 7; Майский район - 7; Павлодарский район - 7; Успенский район - 3; Щербактинский район - 4.

Государственной программой развития образования РК предусмотрены 10 основных направлений, 7 из которых относятся к компетенции отдела образования города Павлодара.

В системе образования города Павлодара отмечается 100% выполнение плановых значений и достижение показателя выше республиканского значения по 26 показателям из 38.

На отчётный период отмечается досрочное 100% выполнение по 5 показателям:

- отсутствию в городе 3-х сменных школ;
- доле школьников, охваченных качественным и комфортным подвозом;
- обеспечению бесплатным горячим питанием учащихся из малообеспеченных семей;
- доле детей 5-6 лет, охваченных дошкольной подготовкой;
- охвату дошкольным воспитанием и обучением детей от 3 до 6 лет.

Выше республиканских отмечено выполнение по 21 показателю:

- по доле педагогов школ, имеющих высшую и первую категории – 69,4; - использованию в организациях образования системы электронного обучения – 72,9% ;
- количеству учащихся на 1 компьютер - 6,2;
- по доле школ, создавших условия для инклюзивного образования – 33,3;
- доле школ, имеющих кабинеты новой модификации (химии, биологии, физики, лингафонных мультимедийных кабинетов с сервисным обслуживанием) – 89,5 % ;
- доле педагогических работников дошкольных организаций с высшей и первой категорией (РК 2015 год – 30,5%)
- доле дошкольных организаций с полиязычным обучением – 14,7(РК 2015 год – 15%)
- доле дошкольных организаций, создавших условия для инклюзивного образования- 14,7 (РК 2015 год– 8,5%)
- доле педагогических работников, прошедших повышение квалификации от общего количества педагогов -83,4(2015 – 29)
- доле дошкольных организаций, участвующих в конкурсе по защите детских инновационных проектов(проектная деятельность, шашки, шахматы, здоровьесберегающие технологии) -23,5 (РК 2015 год – 15,5 %)
- по доле учащихся, успешно освоивших учебные программы по естественно-математическим дисциплинам - 54% (РК – 50%):
- доле аварийных школ – 0 % ;
- охвату школьников спортивными секциями в школах – 35,8%;
- охвату школьников спортивными школами – 29,7% ;
- доле педагогов, прошедших повышение квалификации по применению ИКТ в обучении - 64,2% ;
- охвату школьников художественным, музыкальным, техническим, научным творчеством – 55,1% ;
- доле организаций образования, в которых созданы Попечительские советы -87,5% ;

- доле детей, охваченных инклюзивным образованием - 85%;
- доле молодежи, принимающей участие в реализации мероприятий в сфере молодежной политики и патриотического воспитания -68%;
- доле молодежи, участвующей в деятельности молодежных организаций – 39% .

В Госпрограмме обозначены 2 количественных показателя без планируемой динамики, в том числе количество школ в рамках проекта «Назарбаев Интеллектуальные школы», в городе она введена в 2013 году. В рамках подготовки к переходу на 12-летнее обучение дефицит ученических мест составляет 4633 единицы. Причиной дефицита является демографический фактор и миграционные процессы. Для решения проблемы в 2013 году начато строительство 2-х школ на 1800 мест, в том числе в с. Кенжеколь сельской зоны г. Павлодара (600 мест), в г. Павлодаре (1200 мест). Срок ввода школ: 2015год.

Кроме того, достижение 5 показателей связано с конкретными условиями организации образовательного процесса в условиях сельской и городской зоны или их выполнение обеспечивается согласно планов МОН РК.

Так, показатель доли молодых специалистов, вновь прибывших для работы в организации образования в текущем году, составил 2,5%. Это связано с отсутствием дефицита педагогических кадров в школах города.

Ниже запланированных республикой показатели по доле руководителей организаций образования, прошедших повышение квалификации и переподготовку в области менеджмента – 10,4% и доли педагогов, преподающих предметы естественно-математического цикла на английском языке в школах - 0,7%. Организациями образования города обеспечивается 100% выполнение разрядов по курсовой подготовке. Для обеспечения преподавания предметов естественно-математического цикла на английском языке в школах требуется специальная подготовка педкадров на базе Вузов. Данный вопрос находится в компетенции МОН РК.[5]

Ниже республиканского показатель доли дошкольных мини-центров от общего числа дошкольных организаций – 26,1%. Данный показатель актуален для сельской местности.

По сравнению с республиканским, в городе ниже показатель доли частных детских садов от общего количества детских садов

– 5,6 %. В настоящее время функционируют 1 детский сад (Smart kid), 3 мини-центра («Солнышко», «Лингва», «Самал»).

По 5 показателям Госпрограммы, обеспечивающим внедрение 12-летнего обучения, сроки -2015,2016 год:

- с 2015 года во всех организациях образования, кроме МКШ, внедрен механизм подушевого финансирования;

- доля педагогов профильной школы, имеющих степень магистра – (2015 - не менее 10%, 2020 – 20%);

- в 1, 5, 11 классах с 2015 года осуществлен переход на 12-летнюю модель обучения;

- доля школ с естественно-математическим направлением от общего количества (2015 - 15%, 2020 -35%);

-количество профильных школ, %

Работа по реализации Государственной программы развития образования продолжается.

В настоящее время на территории города размещаются:

- 3 университета и института:

Павлодарский государственный педагогический институт (ПГПИ)

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова (ПГУ)

Инновационный Евразийский университет (ИнЕУ)

- Павлодарское музыкальное училище имени П. И. Чайковского, позже переименованное в Павлодарский музыкальный колледж и на базе которого в 2005 году создали ГУ Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одарённых детей»

Павлодарский машиностроительный колледж

43 общеобразовательных школы

Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления (функционирует с 27 августа 2013 года)

2 театра:

Павлодарский театр драмы имени А. П. Чехова

Казахский музыкальный драматический театр драмы имени Ж. Аймауытова

- 17 библиотек.

- Краеведческий областной музей

- Музей современного искусства.

- Дом-музей песенного творчества имени Майры Шамсутдиновой

- Дом-музей Багаева

- Музей им. Бухар Жырау

- Дом-музей им. Павла Васильева

- Филиал и клиническая база Государственного медицинского университета города Семей (СГМА) [6].

ЛИТЕРАТУРА

1 Сансызбаева Х. Н. Микрофинансирование малого бизнеса как основа обеспечения занятости населения//Финансы Казахстана (научно-практический журнал). - 2013. - № 4. - С. 53-59.

2 Сансызбаева Х. Н. Проблема бедности в Казахстане и пути ее преодоления// Экономика и статистика. Научно-информационный журнал - 2013. - № 5. - С. 30-35.

3 Об итогах социально-экономического развития г. Алматы за 2013 год и задачах на 2014 год. - 36 с.

4 Сайт научных статей Казахстана articlekz.com. Анализ развития региональных рынков труда <http://articlekz.com/article/9045>.

5 Сайт отдела образования города Павлодар. <http://goo.kz/loader/fromorg/1/1256>.

6 Свободная интернет-энциклопедия www.wikipedia.org.

ОЦЕНКА УРОВНЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СОВРЕМЕННОГО РЫНКА ТРУДА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

НУРГАЛИЕВА А. А.

к.э.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КОРАБАЕВ Б.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Современная научно-техническая революция существенно изменила материально-технические условия производства и жизни, но не менее важным следствием научно-технического прогресса стало коренное изменение структуры, содержания и характера запаса знаний, навыков, опыта рабочей силы. В условиях усложнения производства, расширения потока научно-технической информации, которая должна осваиваться в процессах массового производства продукции, произошел перелом в значении образования для развития производства. Пока производство удовлетворяло свои потребности в рабочей силе за счет неквалифицированных рабочих, система образования была довольно слабо связана с экономикой.

Поэтому вплоть до начала XX века подготовка немногочисленных инженеров, техников, квалифицированных рабочих по большей части не была ориентирована на общественные потребности. Подготовка рабочих кадров осуществлялась непосредственно на производстве, а наука чаще всего была делом отдельных ученых и оказывала еще сравнительно слабое воздействие на развитие общественного производства. Образование по своему содержанию носило в основном общекультурный характер и было в основном ориентировано на выполнение социальных функций. Но положение в корне изменилось, когда дальнейшее развитие производства оказалось невозможным без массового использования высококвалифицированной рабочей силы, то есть образование работников стало таким же необходимым условием хода производства, как, например, наличие орудий труда.

Было бы ошибочным недооценивать взаимозависимость проблем рынка образовательных услуг и рынка труда. В условиях отсутствия должного государственного регулирования этих рынков возможны и зачастую на практике проявляются абсурдные ситуации, когда государственные образовательные учреждения, ориентируясь на спрос на образовательные услуги со стороны выпускников, за деньги налогоплательщиков готовят будущих безработных, а потом другие государственные учреждения платят им пособия из кармана того же налогоплательщика.

Между тем, те же государственные образовательные учреждения должны были бы ориентироваться не на желания молодых людей, а на существующий спрос на специалистов тех или иных специальностей со стороны предприятий и учреждений, а еще лучше – на ожидаемые изменения конъюнктуры рынка труда.

О необходимости совершенствования механизма взаимодействия рынка труда и рынка образовательных услуг пишет Б. Захаров. По его убеждению, одной из серьезных проблем является несбалансированность профессионально-квалификационной структуры выпуска специалистов в учреждениях профессионального образования всех уровней с потребностями рынка труда. В настоящее время отмечается периодическое перенасыщение рынка труда специалистами определенных профилей и дефицит выпускников по ряду профессий и специальностей.

Отмеченная проблема является достаточно актуальной и для Павлодарской области – индустриально и экономически развитого региона северо-восточной части Казахстана.

Наш регион занимает одно из ведущих мест в республике по запасам многих полезных ископаемых. Здесь сосредоточено 35,7

% балансовых запасов угля страны (первое место в республике), 16 % никеля (второе место), 5,2 % золота (четвертое место), 3,7 % меди (пятое место), 2,3 % молибдена, 0,9 % цинка, 0,3 % свинца, 1,7 % барита, 30 % флюсовых известняков. Павлодарское прииртышье лидирует по выработке электрической и тепловой энергии, производству бензина и относится к числу наиболее энерговооруженных территорий Казахстана.

Высокий уровень социально-экономического развития региона также обусловлен следующим: развитая банковская сфера, динамичное развитие малого и среднего бизнеса, наличие квалифицированных специалистов, более высокий относительно других регионов республики уровень занятости.

В течение последних десятилет в области сложилась благоприятная экономическая ситуация, обеспечившая положительную динамику изменения большинства ее макроэкономических показателей.

Происходящие в обществе изменения отражаются в сложившейся к настоящему времени системе образовательной статистики. Она содержит многие сведения, характеризующие состояние, а также количественные и качественные изменения, происходящие в сфере образования.

Одним из существенных факторов, воздействующих на состояние системы образования, являются процессы демографических изменений. Недавний демографический спад непосредственным образом и в первую очередь отразился на деятельности наших общеобразовательных школ.

Как мы видим из представленной ниже таблицы 1, для Павлодарского региона характерен рост численности населения. По данному показателю Павлодарский регион занимает в республике 8 места.

Таблица 1 - Динамика численности населения Павлодарской области, тыс. чел.

	2012	2013	2014
По области	747,0	749,0	752,8
Городское население	514,4	518,2	524,9
Сельское население	232,6	230,8	227,9
в том числе:			
Павлодар г.а.	342,4	345,7	352,7
Городское население	331,2	334,4	339,2
Сельское население	11,2	11,3	13,5

Аксу г.а.	69,0	69,4	69,4
Городское население	45,9	46,0	46,0
Сельское население	23,1	23,4	23,4
Экибастуз г.а.	146,4	147,0	149,1
Городское население	137,3	137,8	139,7
Сельское население	9,1	9,2	9,4
Баянаульский район	27,8	27,9	27,7
Актогайский район	14,0	13,7	13,3
Железинский район	17,2	16,9	16,5
Иртышский район	19,5	19,0	18,4
Качирский район	21,3	21,3	21,0
Лебяжинский район	14,0	13,8	13,5
Майский район	12,0	11,8	11,5
Павлодарский район	29,2	28,7	26,6
Успенский район	12,9	12,8	12,6
Щербактинский район	21,3	21,0	20,5

Однако численность обучавшихся по видам образовательных учреждений показывает убывающую динамику (таблица 2).

Таблица 2 - Численность обучавшихся по видам образовательных учреждений на начало учебного года, чел.

	2011/2012	2012/2013	2013/2014
Общеобразовательные учреждения	91517	89051	88804
Профессионально-технические организации	29447	28144	25907
Высшие учебные заведения	21195	18076	15257

Как мы видим, сокращение контингента абитуриентов ведет к необходимости изменения структуры приема в государственные учебные заведения отдельных уровней образования. Исходя из общих тенденций изменения спроса населения на получение определенного уровня профессионального образования, спроса экономики на кадры

различного профиля, идет некоторое снижение доли подготовки кадров на уровне начального профессионального образования, при возрастании ее для среднего и высшего образования.

При этом следует отметить, что по результатам рейтинга вузов 2014 года, проводимого Министерством образования и науки РК, три региональных вуза – Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, Павлодарский государственный педагогический институт и Инновационный Евразийский Университет уверенно входят в число лучших вузов страны. По результатам единого национального тестирования уже четвертый год система общего среднего образования Павлодарской области удерживает лидирующее место среди областей республики. Таким образом, по качеству образовательных услуг наша область уверенно занимает ведущие позиции в стране.

Вместе с тем, анализ основных макроэкономических показателей развития Павлодарской области показывает, что рост объема валового регионального продукта, являющегося обобщающим макропоказателем регионального развития, имеет нестабильную динамику (таблица 3).

Таблица 3 - Основные социально-экономические показатели развития Павлодарской области

	2012	2013	2014
Зарегистрированные юридические лица (на начало года), единиц	12264	12821	13042
Численность населения (на конец года), тыс. человек	749,0	752,8	755,8
Естественный прирост, убыль (-) населения, человек	4772	5590	5616
Численность занятых в экономике, тыс. человек	417,5	418,0	420,3
Число безработных, тыс. человек	21,7	22,0	21,0
Уровень безработицы, %	4,9	5,0	4,8
Доходы населения, использованные на потребление (в среднем на душу населения в месяц), тенге	33096	37487	38771
Денежные расходы населения (в среднем на душу населения в месяц), тенге	31233	35052	36236
Среднемесячная номинальная заработная плата одного работника, тенге	85844	93639	102310

	2012	2013	2014
Валовой региональный продукт, млрд. тенге	1 528,4	1 766,0	1 766,4 ¹⁾
Валовой региональный продукт на душу населения, тыс. тенге	2 043,2	2 049,7	2 342,0
Доля ВРП области в республиканском объеме, процентов	5,0	4,5	4,6

Инвестиции в основной капитал в фактических ценах, млн. тенге	263 513	276 246	353112

Анализ характера инвестиционных процессов за последние три года позволяет выявить тенденцию к стабильному росту. В то же время, за период с 2012 по 2014 год объем инвестиций в основной капитал предприятий региона вырос на 89599 млн. тенге. Это несколько улучшило положение с обновлением основных средств.

Среди основных факторов, оказывающих влияние на рост производства, одну из главных ролей, наряду с ускоренной капитализацией, играет масштаб занятости населения с учетом его образовательно-квалификационного уровня.

Анализ образовательной структуры занятого населения (таблица 4) показывает низкую долю специалистов с высшим образованием. Наряду с этим, доля работников с высшим и средним профессиональным (специальным) образованием, определяющих наибольший вклад в производство, за этот период находилась на уровне 53,2-56,1%.

Таблица 4 - Структура занятого населения Павлодарской области по образованию, тыс. чел.

Годы	Экономически активное население	в том числе имеющее образование		
		высшее и незаконченное высшее	среднее профессиональное (специальное)	основное, среднее, общее, начальное
2012	441,1	100,7	180,0	160,4
2013	439,2	100,2	191,6	147,4
2014	440,0	105,5	215,5	118,2

В 2012-2014 годах доля безработных с этим уровнем образования была достаточно высока (таблица 5).

Таблица 5 - Структура безработного населения в Павлодарской области по уровню образования, тыс. чел.

Годы	Всего	в том числе имеющее образование		
		высшее и незаконченное высшее	среднее профессиональное	основное, среднее, общее, начальное
2012	22908	47908	7132	10978
2013	21725	3485	8292	9948
2014	22024	4968	10808	6248

Многое, как мы полагаем, здесь зависит и от ситуации на областном рынке труда, который, на наш взгляд, сейчас находится в состоянии крайней несбалансированности.

Вместе с тем, по трудоустройству выпускников начального профессионального образования за последние годы наблюдается положительная динамика (в 2012-2013 г.г. - 58%, в 2013-2014г.г. – 62% трудоустройства). При этом анализ трудоустройства выпускников 2014 года показывает, что в профессиональных школах (лицеях) № 1, 5, 9, 13, 15, 26, 31 от 60 до 80 % учащихся трудоустроены на тех же крупных предприятиях, где проходили практику (ПФ ТОО «Кастинг», АО «Машиностроительный завод», АО «Алюминий Казахстана», ТОО Кофейня «Крендель» и другие).

По данным департамента координации занятости и социальных программ области в 2013, 2014 годах ощущался недостаток выпускников с высшим образованием по специальностям: агрономия (52 вакансии), ветеринарная медицина (56), вычислительная техника и программное обеспечение (35), зоотехния (19), информатика, математика и физика (124), лечебное дело (317), педиатрия (33), библиотечное дело и библиография (21), электроэнергетика (18), теплоэнергетика (25), строительство (14). В то же время отмечен избыток выпускников по ряду специальностей: филология (132), финансы и кредит (192), архитектура (58), биология (59), журналистика (42), дизайн (60), юриспруденция (191), педагогика и психология (153), учет и аудит (69), экология (31), менеджмент (77) и т.д.

Анализ рынка труда, проведенный департаментом координации занятости и социальных программ, показал, что к 2015 году предприятиям потребуется более 93 тысяч специалистов. Нельзя также

не отметить, что сегодня подготовка кадров в профессиональных лицеях и колледжах отстает от потребностей производства как по количественным, так и по качественным показателям. Учебными заведениями системы начального профессионального образования в этом году выпущено порядка трех тысяч специалистов, а потребность экономики в квалифицированных кадрах при этом составила более десяти тысяч человек.

Этот краткий анализ убедительно доказывает отсутствие должной взаимосвязи между системой подготовки кадров специалистов для экономики области и ее соответствующими потребностями. Управление кадровым потенциалом Павлодарской области нуждается в постоянном мониторинге рынка труда и рынка образовательных услуг. Необходимы достоверные данные о соответствии спроса и предложения рабочей силы по профилю и уровню квалификации в разрезе специальностей (профессий), отраслей, территорий области, а также информация о причинах дисбаланса рынка труда.

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод о том, что с целью создания оптимальных условий для развития нашего региона и обеспечения его экономического роста, должны быть определены следующие приоритеты:

во-первых, увеличить госзаказ на подготовку специалистов высшей квалификации с учетом соответствующих потребностей экономики, установить норматив минимальных бюджетных расходов на систему профессионального образования по его ступеням;

во-вторых, - предоставить право подготовки кадров по первому высшему образованию только государственным, а по второму, третьему и т.д. высшему образованию – только негосударственным вузам;

в-третьих, - законодательно утвердить показатель «уровень удовлетворения запросов рынка труда» в качестве критерия социальной оценки работы государственных и негосударственных вузов. Наделить вузы правом от лица государства заниматься распределением выпускников бюджетных отделений (параллельно возложив на них обязанности оказания реальной помощи выпускникам контрактных отделений в трудоустройстве);

в-четвертых, - ввести государственное регулирование цен негосударственных услуг высшего профессионального образования путем установления их верхней и нижней планок;

в-пятых, - создать при Министерстве труда и социальной защиты, Министерстве образования и науки РК исследовательские центры, совместно занимающиеся разработкой системных рекомендаций по переориентации высшего профессионального образования на запросы рынка труда.

Подводя итог всему вышеизложенному, можно сделать вывод о том, что в современных условиях между программой экономического развития Павлодарской области и областной программой развития системы образования имеются существенные противоречия. Все это в полной мере подтверждает необходимость комплексного подхода к совершенствованию управления образовательным фактором экономического роста и повышения интеллектуализации общественного труда.

Қ. ЫДЫРЫСОВ ЛИРИКАСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ

НУРКИНА Н. А.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қабдыкәрім Ыдырысов – казак әдебиетінің, оның ішінде балалар әдебиеті мен аударманың дамуына өзіндік үлесін қосқан танымал тұлға. Шығармашылық қызметі барысында ақын казак балалар әдебиетіне көптеген тамаша туындылар берді, ол туындылар тұтастай бірнеше буынның бүлдіршіндеріне рухани азық болды. Оның қаламынан туған балалар тақырыбындағы өлеңдер мен балладалар, поэмалар, интермедия, скетчтер және басқа да сахналық қойылымдар белгілі дәрежеде әдебиетіміздің үлгілі шығармалары болды.

Қ. Ыдырысов 1928 жылғы 27 тамызда Павлодар облысы, Краснокутск (қазіргі Ақтоғай) ауданының Октябрьдің 25 жылдығы атындағы кеңшардың Жаңа ұйым ауылында дүниеге келген. Ақынның алғашқы «Жылқышы сыры» атты өлеңі қазақтың белгілі ақыны Қ. Бекқожиннің қолдауымен Павлодар облыстық «Қызыл ту» газетінде жарық көрді. Одан соңғы ақынның «Ертіс толқыны» (1958), «Саяхатта» (1959), «Әке жолы» (1953), «Адамның кейбір кездері» (1966), «Шуақты күндер» (1969), «Ел жатса да, еркем жатпайды» (1970) «Армысындар, балақай» (1968), «Ойлайық та, ойнайық» (1968), «Армысың, Арабстан» (1975), «Жолыққан жолдар» (1977), «Жарқын жағалау» (1977), «Аршында балақай»

(1980), т.б. қазақ тіліндегі кітаптарымен бірге, орыс тілінде шыққан «Жүрек лүпілі» (1967), «Қолыңды бер, дос», «Мен өсіп келемін» жинақтарын оқырман жылы қабылдады.

Қ. Ыдырысов поэзиясы өзіндік өрнегімен ерекшеленген, көркемдік сапасы жоғары, айтар ойы терең туындылар болды. Қ. Ыдырысовтың табиғи суреткерлігі де ерекше. Ол сан алуан тақырыпта жыр тербеген ақын. Ел мен ер, заман мен адам тақырыптары Қабыдкәрім поэзиясының алтын өзегі, асыл арнасы еді. Сонымен қатар ақынның азаматтық жырлары да біршама. Солардың ішінде екі ұрпақтың етене жақындығын, құрыштай бірлікте алға қарыштаушы армандастар бірлігін сүйсіне суреттеген «Қартаймандар, қаһармандар!» деген өлеңін айрықша атауға болады. Сол сарындас «Сәбит Мұқановқа», «Құдірет», «Ақын бақыты», «Әкелер» т.б жырлары көптің көңілінен шыққан көрікті дүниелер.

Тарихи негіздер Қ. Ыдырысов шығармаларында әртүрлі алынып отыр. Өмір шындығының бір шеті – тарихи оқиғалар, сондағы қатысқан тарихи тұлғалар. Қ.Ыдырысов тарихи тұлғаларды ала отырып, өз ойын, идеясын білдіреді.

...Есімде июнь айы қырық бірдің,
Ел үшін ер басына туыпты күн,-
Мен мұны бірден үш-төрт ұстазымды
Майданға шығарып сап тұрып білдім.
Сурылған қылыштай боп қынабынан
Ел үшін, ерлік үшін сұранды жан
Оқуды тастай салып, жармастық біз
Трактор - сол тұлпардың құлағынан.
Қиынға қайысса да бұғанамыз
Қалайша қия тартып бұға аламыз?
Әлде жан артық па еді, асыл ма еді,-
Ажалмен арпалысып жүр ағамыз.

Бұл сол кездегі балапан ұрпақтың бөрінің де жүрек сөзі болатын. Қабыдкәрім Ыдырысов болса бұл сөзді алғаш рет жырға түсірушілердің бірі болатын. Әрі айнытпай, әрі әдемілеп түсірді. Қабыдкәрім ұлы құбылыстарды жадағай емес, жанын сала жырлауға көшті. Адам бойындағы асыл қасиеттерді жарқыратып көрсетуге, келешек ұрпаққа үлгі-өнеге етуге құштарлықпен кірісті. Ата дәстүрін, әке жолын қууға шақырды.

Қабыдкәрім жырларының оқшау көрінетін, оқушыға жылы ұшырайтын бір ерекшелігі – осындай күрделі тақырыптардың өзін жүрегінің жалынына орап, өзгелердің көңіл пернесін дәл

тауып, сүйкімді жеткізе білуінде, қалың көптің қуаныш-ренішін өз жүрегінен өткізіп, соған табиғи жарастық табуында және елге деген махаббат, үлкенге деген құрметті ар туындай таза ұстауында.

Ақын Қ. Ыдырысов поэзиясында табиғат тақырыбындағы өлеңдер көптеп ұшырасады. Оның жырларында туған жер табиғаты, ондағы көрікті жерлер мен өзен-көлдер үнемі санадағы естеліктерге, күнделікті тыныс-тіршілікке байланыстырыла суреттеледі. Табиғат құбылысы мен адам көңіл-күйі үндестіріліп келетін «Бесқарағай» өлеңін мысал етуге болады. «Бесқарағай» - елді мекен атауы, қазақтың көрікті бір қонысы. Ақын сол мекеннің көркіне көз тоқтата отырып, табиғат өскіні - ағашқа тіл қатады:

Сездің бе, неге толқып келемін мен,
Жарысып ала қашқан өлеңіммен,
Мен мұнда жастық шақта талай келгем,
Желпініп, сенің жасыл желегіңмен [4, 147-б.].

Өлеңде табиғат пен адам болмысы осылайша ерекше көрсетіледі. *Жастық шақ пен жасыл желек екеуі* көңіл-күйді, ерекше ыстық ықыласты танытып тұр.

Қ. Ыдырысов реалист ақын болғандықтан оның өлеңдеріндегі табиғат суреті қарапайым өмір бейнесімен байланыстырылып беріледі. «Көлсайға барғанда» өлеңіндегі:

Жарысып, терек, қайың, қарағайлар,
Үстіңнен тал шашыңды тарап ойнар.
Жастығың қайта оралып, кетсең сүңгіп,
Жапырағы сыбдырлап салады ойлар [4,168-б.]

деген бейнелі жолдар ақынның өзіне тән қаламгерлік ерекшелігін көрсетеді. Табиғатты суреттеуде ақын кейіптеу, ауыстыру, теңеу сияқты көріктеу құралдарын ұтымды пайдаланады.

Жол қандай! Қарияның таспасындай [4,168-б.] – деп келетін күрделі теңеу өлең шырайын кіргізіп тұр.

Табиғат - поэзиядағы мәңгілік тақырып. Ол адамзат баласының басынан кешкен алуан тарихи кезеңдерді, адамның қат-қабат жан сезімін, күйініш-сүйініш халін, әлеуметтік өмірді, замана тынысын бейнелеуде жетекші орын алып келді. Әр кезең ақындары табиғатты, оның әсем құбылыстарын өзінше жырлады. Ал Қабыдкәрім Ыдырысов болса ол табиғатты формалық тұрғыдан ғана қызықтап қоймайды, сол табиғаттың әрбір туындысының мазмұнына терең үңіліп, өзіне ғана тән пайымдаулар жасап, өзгелерден ерекше суреттей білді, яғни оның табиғат бейнесі басқа ақындардан өзгеше.

Ал көптеген тамаша өлеңдері оқырманды парасаттылығымен, философиялық түйінділігімен толғантады. Мысалы, «Ұлылық» деген жырында ақын:

Сеземіз Сені-ағаның асыл жүзінен.
Кеземіз Сен деп-ерлердің өткен ізімен.
Сыйлаймыз Сені ақ шашты абзал анадай.
Іздейміз Сені Мәңгі өлместер тізімінен
Уа, Ұлылық! Алайықшы түсініп-
Кімсің Сен сонда? Меніңше, Сен –Кісілік!-
деп тұжырады.

Қабдыкәрім ақынның керемет жырлаған бейнелері – ана, бала, жар бейнелері. Ақын анаға деген махаббат, ана жүрегі, ана құдіреті туралы бірталай тамаша жырлар жазды.

Қанша ақын тебіренсе де тереңнен,
Жетпей жатқан осалдықты көрем мен.
Ана кейпі көктегі күн тәрізді
Аялаған, алаулаған тереңнен.
Сен де анашым, бір семья күнісің
Жарқыратқан шұғылаңмен үй ішін
Жылуыңа арқа төсеп біздер мәз,
Бізден жылу тарар екен кім үшін...

Өлең толықтай бір нәзіктіктен тұрады, жаныңа майдай тиеді, самалдай аялайды. Ананың көңілі, оның аялы алақаны, анаға деген махаббат, ананың махаббаты айқын аңғарылып тұр. Қабдыкәрім анасына көптеген өлең арнаған ақын. Оның осы тақырыптағы барлық өлеңдері бірін-бірі толықтырып тұрғандай.

Қабдыкәрім Ыдырысовтың азаматтық жырлары, азаматтық поэзиясы да ерекше бір төбе. Ақын жүрегінде үлкен бір қуаныш бар, мақтаныш бар. Ол желпінбей сөйлей алмайды. Оның түрлі тақырыпқа жазылған өлеңдері, жырлары бір төбе.

Қабдыкәрім ақынның көңіл-күйі, махаббат, адамдық, достық туралы жазылған лирикалық жырлары ерекше шабытпен жазылған жырлар.

Қасы-көзі қиылған аруымсың,
Бір өзіме бұйырған дәруімсің.
Неге жаным кеп қарайсың айнаға
Мен қарайын жүзіңе сені айна ғып
Мәз болайын жүз рет сені айналып.
Сен қарама, қарамашы айнаға
Айна беті – сурет, салқын – елес
Айна сенен құдіретті, жарқын емес

Егделікті, жаным ерте ойлама
Бұл наз – бәріміздің өз жарымызға айтар назымыздай.
Көңілде сәби бала бір
Тамашаларға талпынған.
Көктемде күлсе дала гүл
Кетпесін дейміз қалпынан
Домалақ жердің үстінде
Жақсылық тегіс мекендеп
Шипасы барлық кісіге
Ойлаймыз жетсе екен деп.

Оның жүрегі әлемге жақсылық, тыныштық тілейді. Ақынның жүрегі көктем гүлдерімен бірге гүлдейді, шешек атады.

Қорыта айтқанда, Қ. Ыдырысов қаламынан туған көркемдік бояуы нәрлі, сыршылдығы терең лирикалық өлеңдер ұлттық поэзиямыздан алар өзіндік орны бар туындылар. Қ. Ыдырысов ең әуелі қазақ балалар әдебиетіне қомақты үлес қосып, кеңестік кезеңде тұтастай бірнеше буын ұрпақты тәрбиелеуге өзінің шығармаларымен ат салысқан үлкен қаламгер. Оның қаламынан туып, әр жылдары кітап болып жарияланған үлкенді-кішілі бірнеше жинақтар көркемдік және тәрбиелік мәні жағынан жеткіншек ұрпақ үшін маңызды болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. - Алматы: Елорда, 2003. - 424 б.
- 2 Қазақ совет балалар жазушылары. Құрастырған Қ.Ергөбеков. -Алматы: Жазушы, 1987. - 192 б.
- 3 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиетінің тарихи очеркі. - Алматы: Мектеп, 1965. 4. Ыдырысов Қ. Таңдамалы. - Алматы: Жазушы, 1978. - 464 б.
- 4 Ахметов Ш. Қазақ совет балалар әдебиеті. -Алматы, 1976. -332 б.
- 5 Ыдырысов Қ. Ойнайық та ойлайық. -Алматы: Мектеп, 1963. - 130б.
- 6 Ыдырысов Қ. Қиял көзі қияда. - Алматы: Жазушы, 1977. - 178 б.
- 7 Мырзалиев Қ. Сөз сиқыры. -Алматы: Жазушы, 1982. - 463 б.
- 8 Қазақ совет поэзиясының антологиясы. -Алматы: Жазушы, 1966. - 512 б.
- 9 Ыдырысов Қ. Арабстан, армысың. -Алматы: Жазушы, 1974. -140 б.
- 10 Ыдырысов Қ. Жолыққан жолдар. -Алматы: Жазушы, 1971. - 232 б.

ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES: HOW TO TEACH BUSINESS ENGLISH USING THE INTERNET

NURSAPINOVA M., KABBASOVA A.
senior teachers, The S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

The Internet is a wonderful resource for teachers of business English. The Internet can enrich your lessons, provide you with authentic and up-to-date materials, and help you prepare for lessons as well as provide a fantastic opportunity for both your own research and that of your students. No matter how much experience or confidence you have in incorporating the Internet into your business English classes, you can take advantage of the benefits the Internet offers you at any level. Here are some tips to help to give you some ideas.

Even if you have no knowledge of your students' jobs or industries, the Internet is the perfect way to prepare before a course, or before meeting new students. If you are working within a company, find out a little about the company and its products and services by visiting its website. This will give you confidence and your students will appreciate your knowledge about what they do and respect your professionalism.

You may teach students who have roles you know very little about. In order to prepare, it is advisable to find out a little about their jobs in general terms. This will stand you in excellent stead when it comes to asking questions and setting contexts. When asking your students questions, you can ask in a little more detail, thereby giving students the opportunity to practise explaining their role in English. For example 'So you are an IT Co-ordinator. Does your job involve training staff, for example in Word and Excel?' You will feel able to prompt responses more effectively. You can find many job profiles on this website: [jobprofiles.monster.com/http://jobprofiles.monster.com/](http://jobprofiles.monster.com/)

Business contexts: The main difference between teaching general English and business English is setting contexts so that your students are practising language in settings they may find themselves in. The Internet is a great source of authentic materials which are ideal for use in business English classes, whatever the level of your students.

Corporate websites are one such source of authentic materials. Even though these materials are clearly intended for native speakers, you can adapt all types of activities to suit all levels of students when exploiting these materials. You can choose company websites that are related to your students' work, which can therefore provide the vocabulary practice

your students need. Then you can prepare questions about the content of the website you have chosen, and let your students scan the website for information (this can be timed activity if you choose). Whatever the level of your students, scanning activities are ideal because there is no need for them to understand every word. And they work with lots of types of websites. For example, you could pick 5 famous entrepreneurs and prepare questions about them (perfect for practising business-related vocabulary and structures, for example 'Which business did he found?') using <http://www.biography.com>. Then let your students create their own questions for the rest of the class, or prepare an imagined interview with a personality of their choice.

The structures that business English students have to learn are in principle the same as general English students. The difference is in context and vocabulary. Websites that are not necessarily intended for business audiences can be an ideal resource for business English teachers. For example, students could visit an airline website to practise travel vocabulary and structures.

Why not let students plan a business trip using a website such as www.ba.com? They may want to plan free time around their business meetings as well, so why not let your students find out more about their chosen destinations and let them plan an itinerary? www.lonelyplanet.com or www.businesstravel.com/articles.html will be very useful for their research.

The Internet also offers lots of authentic writing practice. From beginner level through to advanced, your students will be able to practice their writing skills within a business context using the Internet. One of the most important writing skills your students are likely to need is writing effective business emails. The correct tone, structures and layout are all components students need to learn. There are websites that give lots of useful information in writing business emails which are worth visiting. This website is very useful: http://owl.english.purdue.edu/handouts/pw/p_emaillett.html. Why not set a writing task and let students email you? You can reply with your comments. This is more realistic than students simply writing or typing out an email.

Projects: The Internet is an excellent research tool. By allowing your students to research a particular topic using the Internet, they can prepare either individually, in pairs or in small groups for a presentation or a piece of writing. Where books may be out of date or hard to come by, the Internet offers a host of free information that is current and relevant. Presentation skills are extremely useful, as is the ability to write concise

reports, therefore you are allowing students to practise vocabulary related to their field in addition to giving them the chance to do relevant research. If necessary.: pre-teach the vocabulary and structures your students are likely to need, and let them research either by giving them one or more relevant websites, or by allowing them to search for suitable websites themselves via search engines, for example the excellent <http://www.google.com>. As with any Web-based activity, the most important thing to remember is to set the students very concrete goals and achievable tasks. A presentation or piece of writing, therefore, is a perfect culmination of Internet research work.

Internet Jargon: A useful addition to any business English course is a lesson in Internet terminology. From a student being able to say their email address 'correctly (explaining that @ is pronounced 'at') to being able to understand and use English language websites with confidence, it may be worth spending some time on teaching useful Internet-related vocabulary and phrases. This website has lots of useful information about Internet and computer related jargon: <http://www.netguide.co.nz>.

To practise this terminology why not create a WebQuest for your students? A WebQuest is an inquiry-oriented activity in which students gather information from the Web. You can see some examples on onestopenglish by clicking here. You can make your WebQuest as simple or as complex as you want. It is a good idea to choose a theme if using more than one website, or to choose a relevant website to the topic or language you are teaching. To learn more about creating your own WebQuest have a look at this online tutorial: <http://www.teachersfirst.com/summer/webquest/quest-a.shtml>.

Numbers: The Internet provides a lot of materials that can be used to practise structures in a context familiar to your students. For example, many corporate websites publish annual reports and statistics (for example, <http://www.sony.net/SonyInfo/IR/>), providing you with numbers, prices and percentages in an authentic context. Students could analyze figures and practise useful structures related to statistics ('there was an increase in sales of 5% last year').

To practise numbers, prices and currencies, why not create a real situation by letting students use a commercial website. Your choice of website can depend on the vocabulary you want to teach or revise. You could practise office-related vocabulary using <http://www.officeworld.com>, food and drink using <http://www.harrods.com>, clothes at <http://www.gap.com> or you could find a website that sells items related to the industry your students are working in. Give your students a budget

and let them choose and order goods online. They can have practice too in the ordering process in English as close as possible to the point of purchase. Again, language related to buying online will also be useful for students ('shopping cart').

«ҰЛ ТУМАС ҚАЗАНҒАПТАЙ АТА ҰЛЫНАН»

НҰРБАЕВ Қ. Ж.

С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазанғап Сатыбалдыұлы (1771-1856 жж.) қазақтың атақты батыры бәсентиін Малайсарының үзеңгілес досы Байдаулет батырдың немересі, Бәсентиін елінің төбе биі, сауаттылығы мен абыройы үлкен саяси тұлға, руы бәсентиін ішінде бөрі. Қазанғап орыс тілін жақсы білетіндіктен «... Батыс-Сібір губернаторы мен Омбы облысының басшысы қазақ даласындағы істері бойынша алдымен осы қазекен арқылы байланысып отырған» [1, 43 б.]. «Мысалы, Қалқаман көлінен шығарылған тұзды түйелерге артып, Керекуге тасымалдау жұмысын ұйымдастыруда Сібір үкіметіне үлкен қолғабыс тигізген. Жалпы, ол дала билері атынан орыс үкіметімен келіссөз жүргізіп, халқының игілігіне қажетті міндеттерді өз мойнына алыпты» [1, 43 б.].

1843-1848 жылдар аралығында Қазанғап Сатыбалдыұлы Баянауыл округінің аға-сұлтаны қызметін атқарады. Алайда сонау 1820 жылдардың бас кезінде Орта Жүз қазақтарының аумағында алғашқы округтер құрыла бастағанда Қазанғап Сатыбалдыұлы дербес Баянауыл округін құру үшін көп еңбек сіңіреді және өзінің қарамағындағы бәсентиіндерді ғана емес «көрші Бура-наймандарды да осы округке кіруге көндіреді» [1, 43 б.]. 1833 жылы Баянауыл округі ашылғаннан кейін «халыққа да, жоғарғы ұлықтарға да ықпалы күшті, шен-шекпен, сый-сияпатқа басқалардан бұрын ие болған Қазанғап... - аға-сұлтан болып сайланбаса да есесіне - 5 болыс Бәсентиін елінің көңілін аулау үшін Қазанғаптың ұлы Бердәліні қазы қып сайлайды» [1, 43-44 б.]. Қазанғаптың аға-сұлтан қызметін атқарып жүргенінде жергілікті Омбы әкімшілігінің алдында қазақтардың қамын жеп мүддесін қорғағанын дәлелдейтін тағы мысал келтірсек «... бәсентиіндер казак әскерлерінің үлесіндегі жерге мал жіберіп, 29 мың сотық жердің шөбіне зиян...» – келтіргендіктен казак әскерінің Коряковский, Выдрин сияқты өкілдері қазақтардан айып шығынын толық төлеуін талап еткен екен [1, 29 б.]. Аталған

«... жерді ертеде қоныстанған қазақтар екендігі... - анықталса да, - бұл әрекеттерді қылмыс етіп көрсету үшін, казак атамандары Ертіс бойына мал жайылдырған қазақтарды жоғары жаққа қаралап көрсетеді» [1, 29-30 б.]. Осындай «... жағдайда аға-сұлтан Қазанғап Омбыға барып, қазақтарды көп айып төлеуден құтқаруды ойлаған – және – Қазанғапты арқа тұтқан бәсәнтиіндер салық төлеуден мүлде... – бас тартқан көрінеді» [1, 29 б.]. Демек, Қазанғап бабамыздың қазақ халқының мұң-мұқтажын патша үкіметіне жеткізіп, мүддесін қорғаудағы еңбегі орасан зор деп айтуға болады, өйткені ол өз заманында сауатты, орыс тілін жетік меңгерген саяси тұлғалардың бірі болған. Сондай-ақ патша үкіметіне де билік басында екі жаққа да жағымды, ымырашыл, қоғамдағы беделі жоғары адамның болғаны қолайлы болды.

Қазанғап Сатыбалдыұлының саяси қайраткер ғана емес мал шаруашылығы мен егін шаруашылығымен де айналысқан ірі кәсіпкер һәм халыққа жанашыр, демеуші болғанын тарихи деректер айғақтайды [2, 208-209 б.]. Мысалы, Қазанғап Сатыбалдыұлы 1843 жылы дуанбасы болған соң қызметін дуанға мешіт салдырудан бастаған екен және молда ғып Қазанның татары Ғабұлғафар есімді азаматты тағайындаған. Осы молдамен бірге еріп келген Рамазан деген татар жігітін Қазанғап Сатыбалдыұлы қолына ұстап, сауда-саттығын жүргізетін көмекші еткен. Ал Рамазанның немересі Абдулфаттах Рамазанов Павлодар қаласындағы Әлкей Марғұлан көшесінде Қазанғап биге арнап ақ күмбезді мешіт салғызған, бұл діни мекеме әлі де жұмыс істейді [1, 150-151 б.]. Демек, ақ мешіттің салынуына бабамыз Қазанғап Сатыбалдыұлының да қосқан үлесі бар деп айта аламыз. Зерттеуші-ғалым С.Н. Мамытова тарихи деректерге сүйене отырып Қазанғап Сатыбалдыұлы мен оның ұрпақтарының Ертіс өңірінде ірі кәсіпкер-саудагер болғандарын жазады [1, 131 б.]. Сондай-ақ айта кететін жәйт Қазанғап Сатыбалдыұлының қыстауы Коряков станицасынан 12 шақырым Бауыртас аталған жерде деген мәлімет сақталған [3, 443 б.].

Қазанғап Сатыбалдыұлының шешендігі де Арқа жұртының арасында кең тараған. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының деректеріне жүгінсек, сырым Малайсары батыр Байдаулет сардарға айтқан екен: «Байеке, ... бата-құтыңды кімге тастадың», - деп [1, 149 б.]. Сонда Байдаулет батыр: «Менің құтым балам Сатыбалдының тұңғышында қалады, онда қалмаса мылтығымның ұңғысында қалады», - деген екен [1, 149 б.]. «Байдаулет батырдың айтқаны келіп, Сатыбалдының үлкені Қазанғапта қалған екен. Қазанғапты сұраған сол заманның

адамдарынан мынадай сөз бар: «Шоң сөйлегенде қара арғымақты су түбіне батырады, Қазанғап сөйлегенде ол арғымақты су бетіне шығарады», - деген мағлұматтар бар [1, 149 б.]. Атақты Шөже ақын Ертіс бойындағы Бәсәнтиін елін аралап жүріп шығарған өлеңінде Қазанғап Сатыбалдыұлы туралы былай деген екен:

«... Тұсында Керекудің апай, бөрі
Жақсының күнде жиын жүрген жері
Жол бермей азулыға қарсы тұрған
Қазекең өткен екен кеменгері» [1, 42, 152 б.].
Танымал ақын Біржан сал Сара ақынмен айтысында...:
«Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан
Тұқымы дегдар шыққан жатынынан.
Полковник шен алады туған бала

Шырылдап түскеннен соң қатынынан», - деп, оны бүкіл Орта Жүз арғынның арысы ғып көрсетеді [1, 42 б.]. Есімі әлемге әйгілі атақты Абай ақынның әкесі Құнанбай да Қазанғап Сатыбалдыұлының үйінде жиі тоқтап, сыйлы қонағы, сырлас жолдасы болған, оны ерекше құрметтеген [1, 44-46 б.].

Қазанғап Сатыбалдыұлының атақ-шені мен марапатталған белгі-сыйлықтары жөнінде айтар болсақ (оның ұрпақтарына тиесілі сый-марапаттар жайында мағлұматты «Қазанғап би Сатыбалдыұлы» кітабынан қараңыз) ол «... Сібір қазақтарының ішінде бірінші болып... Санкт-Петербург қаласында ақ патшаның қабылдауында болған – және – сол жылы старшын шенін алған..., жыл сайын 50 сом ақша алып тұратын болған» [1, 42, 151 б.; 3, 190-191 б.]. «1810 жылы капитан шенін алды, - 1817 жылдан бастап штаб-офицер және – сыйлыққа шекпен бас киімімен 500 сом ақшадай (күміспен - автор) алған» [1, 42-43, 151 б.; 3, 190-191 б.]. «1825 жылы Батыс-Сібір генерал-губернаторының шекпенін иеленді» [1, 151 б.; 3, 190-191 б.]. 1833 жылы майор атағын, 1838 жылы 300 сом күміс ақша, 1842 жылы Владимир лентасына тағылған алтын медальды, 1844 жылы алтынмен апталған күміс бокалды иеленді [1, 42-43 б.; 3, 190-191, 443 б.].

Қазанғап Сатыбалдыұлының әйгілі атасы, Байдаулет батыр туралы бірер сөз айтар болсақ, ол Қайып хан елшілігінің құрамында 1716 жылдың қыркүйегінде Тобылға келіп, «... Сібір губернаторы М. Гагаринмен «мәңгілік бітім» жасасу, Ресеймен Жоңғар хандығына қарсы әскери одақ құру туралы келісімге қол жеткізу және оларға сауда-саттық жолымен Тобылға баруға мүмкіндік беру үшін Ресейдің жақын жердегі рыноктарына қазақ малшыларының кедергісіз баруына кепілдік алу... - мәселелері бойынша келіссөздер

жүргізген еді, - алайда Сібір губернаторы келіспеді» [4, 111, 127 б.].

Қазанғап би Сатыбалдыұлының танымал ұрпақтарына қатысты айтсақ, оның баласы Бердәлі Қазанғапұлы (1802-1842 жж.) Бәсентиін болысының биі, Баянауыл округінің қазысы (1833-1837 жж.), 1840 жылы аға-сұлтанға үміткер, «1841-1842 жылдары Баянауыл округінің аға-сұлтаны қызметін атқарды [1, 46-48, 151 б.].

Қазанғап Сатыбалдыұлының немересі Иса Бердәліұлы (шамамен 1825-1899 жж.) ауыл басшысы, биі болған, Алтыбай болысын басқарған. «Иса мырзаның қайтыс болуына байланысты «Дала уәялатының газетінде» 1899 жылғы, 14 қарашадағы № 42 санында жарияланған мінақыпта мынадай жолдар бар: «Иса Бердәлі баласы қашан болса да халық пайдасын ойлаушы еді» [1, 49 б.]. Сондай-ақ павлодарлық зерттеуші В.Д. Болтинаның мәліметтері бойынша бірінші бүкілресейлік санақ комиссиясының құрамына орыс шенділерімен қатар, Семей облысының әскери губернаторының 1896 жылы 14 қазандағы арнайы жарлығымен бекітілген Алтыбай болыстығы, «құрметті қырғыз» деген атағы бар Иса Бердалин сайланған [2, 198 б.].

Исаның баласы, Қазанғаптың шөбересі Қабыш Исаұлы Бердәлі есімі күллі Ертіс-Семей өңіріне әйгілі саяси және қоғам қайраткері, Павлодар уездік Алашорда кеңесінің төрағасы, А. Барлыбаевпен бірге Орынбор қаласында өткен ІІ қазақ құрылтайына қатысқан, ұлт-азаттық «Алаш» қозғалысының белді өкілі [1, 121-122, 124 б.]. Қабыш Исаұлы жетекшілігіндегі Алашорданың уездік кеңесі жас Қазақ мемлекетінің негізін қалыптастыруда айтарлықтай жұмыс жүргізді. «Атап айтар болсақ Алашорда кеңесінің басшылығымен Павлодар уезінде большевиктерге қарсы күрес үшін 150 жігіттен құралған «Алаш» әскері құрылды» [1, 124-125 б.]. Қабыш Бердәлінің «Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағында қоғамдық-саяси қызметінің және беделі жоғары болғанын дәлелдейтін тағы тарихи дерек келтірсек, 1919 жылдың 7 шілдесінде құрамында Райымжан Марсеков, Қабыш Бердалин және Тұрағұл Құнанбаев бар Семей облыстық делегациясын Уақытша Сібір үкіметі Министрлер кеңесінің төрағасы қабылдайды. Қазақтың сот ісі, қазақ жерлерінің әкімшілік құрылымы, жер қатынасын реттеу сынды мәселелерімен келіссөз жүргізген делегация мүшелері қазақ зиялыларын қудалауды тоқтату қажеттілігін де назардан тыс қалдырмаған» [1, 121 б.]. Сондай-ақ Қабыш Исаұлының «ақындық өнерін оның қаламынан

туындаған өлең-жырлары дәлелдей түседі» [1, 117-118 б.]. «Кезінде Біржан Сарамен айтысында «Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан» десе, Құдайберген Қадишамен айтысында Кереку-Ертіс өңірінде Қабыш Бердалиннің беделдігі атап өтіледі:

«Затында Апай-Бөрі Қабыш боп тұр

Қабыштар Керекуді қырына ілген» [1, 120 б.].

Мақала соңында айтарымыз, бүгінде Қазанғап Сатыбалдыұлының өмірі мен қызметіне қатысты мұрағаттық, өзге де деректер толық жинақталмаған, сондықтан әр аймақтың, жалпы Қазақстанның дамуына үлес қосқан тарихи тұлғалар тақырыбында ғылыми-зерттеу жұмыстар жүргізу Қазақстан тарихы үшін маңызды және өзекті мәселелердің бірі екені айқын. Бұл тақырыпты зерттеу жақын болашақтың еншісінде деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазанғап би Сатыбалдыұлы. Павлодар: «Кереку», 2008.
- 2 Среднее Прииртышье в источниках и материалах. Сборник документов и материалов (XVIII - начало XX вв.). Том 1-2. Павлодар: «Кереку», 2008.
- 3 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Часть 1. VIII том. А.: «Дайк-Пресс», 2006.
- 4 Қазақстан тарихы. Бес томдық, 3 том. А.: «Атамұра», 2010.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ДАМУ ҚАРҚЫНЫ

НҰРФАЛИЕВА А. А.

э.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Павлодар облысы Қазақстанның ең ірі индустриясы дамыған орталығының бірі, әр түрлі саладағы өндірістік кешендері бар, құрылыс материалдары және шикізат өндіруші өндірістер, машина жасау, мұнай өңдеу кешендерінің орталығы. Металлургия өндіретін және өндейтін өндіріс орындарының 70 пайызымен қамтамасыз ететін аймақ.

Жалпы республика көлемінде территориялық еңбек бөлінісінде өздік орынды иеленушілердің бірі: бұнда тас көмірдің 62 % шығады, лигниттің 96 %, электрқуатың – 41 %, феросплав өндірудің 75 %, мұнайды қайта өңдеудің және жерасты батпағын өңдеудің – 100 % шоғырланған.

Павлодар облысында ең ірі Қазақстан бойынша алюминий өндірісі дамыған АҚ «Қазақстан Алюминий» өндірісі бар.

Алюминий өңдеу өндірісі арқылы «Қазақстанның электролиз зауыты өсті».

2014 жылы 4500 жұмыс орны құрылды, аймақта халықты жұмыспен қамту көрсеткіштері жоғарылады, Павлодар қаласында жұмыссыздар санының деңгейі 3 % төмендеді, халықтың еңбек көзі 5,2 % құрады. Әлемдік бәсекелестік нарығына ферросиликомарганец, ферромарганец, АЗФ ТНК «Қазхром», 75 пайыз өнімдерді Еуропаға, Азияға, Америка мен Ресейге экспортқа шығарылады. Облыста 10 өндіріс орындары ашылып, металлургия зауыты, темір жолға қажетті шығаратын зауыттар жобалары белгіленеді, каустика содасын, хлорлар технологиялары бар зауыттар да ашылды.

Облыста жұмыс орындарын сақтауға байланысты 344 Меморандум іс-әрекет етуде, дағдарысқа қарсы бағдарламалар негізінде Жол картасы әлеуметтік бағдарламасы өз жалғасын табууда. Мемлекет басшысының жолдауы бойынша жол картасына облыста 2012 жылы 6,1 млрд. теңге бөлінді, әлеуметтік нысандардың 183 жөндеуден өткізді.

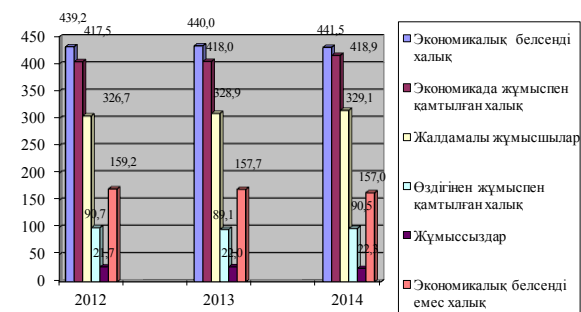
Жол картасы шеңберінде 2012 жылы 12 мың адам жұмыспен қамтылды. Жаңа өндіріс орындарын құруға байланысты ауыл шаруашылығында 1 мың жаңа жұмыс орындары құрылды, жастар практикасы бойынша 5096 адам жұмыспен қамтылды және әлеуметтік жұмыс орындары ашылды. Кәсіби даярлық және қайта даярлау курстарына 3073 жұмыссыз оқуға жіберілді, жалпы облыс бойынша 5000 жұмыссыз жүрген адамдар жұмысқа орналастырылды. Өткізілген жұмыстардың нәтижесінде жалпы облыс бойынша 34 мың адам жұмыспен қамтамасыз етілді. Павлодар облысының еңбек нарығының негізгі индикаторлары 1-кесте мен 1-суретте көрсетілген.

Кесте 1 - Павлодар облысының еңбек нарығының негізгі индикаторы

Атаулары	2012 жыл	2013 жыл	2014 жыл
Экономикалық тұрғыдан белсенді халық, мың адам	439,2	440,0	441,5
Экономикада жұмыспен қамтылған халық, мың адам	417,5	418,0	418,9
Жалдамалы жұмысшылар, мың адам	326,7	328,9	329,1
Өздігінен жұмыспен қамтылған халық, мың адам	90,7	89,1	90,5
Жұмыссыздар, мың адам	21,7	22,0	21,9
Жұмыссыздық деңгейі %	4,9	5,0	4,9

Жастар жұмыссыздығының деңгейі % (15-24 лет)	4,1	3,6	3,4
Экономикалық тұрғыдан белсенді емес халық, мың адам	159,2	157,7	157,0

1-кестенің мәліметтеріне байланысты экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың саны 2014 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 2,3 мың адамға артқан, жұмыспен қамтылғандар саны керісінше 2014 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 0,9 мың адамға артқан, жұмыссыздық деңгейіне шаралар қолданылып ол 4,9% көлемінде сақталған, жастардың жұмыссыздық деңгейі де 2012 жылға қарағанда 0,7 % кеміген.

Сурет 1 - 2012-2014 жылдар аралығындағы Павлодар облысының еңбек нарығының динамикасы

1-суреттің мәліметтеріне сүйенсек 2013 жылы жұмыссыздардың саны 22,0 мың адамды құраса 2014 жылы ол 0,1 мың адамға артып 21,9 мың адамды көрсеткен. Ол мемлекеттегі басқару органдарының жұмыспен қамту саясатының дұрыс бағытта атқарылғандығының нәтижесінде орын алған.

Индустриялық даму стратегиясын жүзеге асыру барысында 3209 жаңа жұмыс орындары ашылатын болады, өнеркәсіпте істейтіндер саны 1,8 мың адамға көбейеді деп күтілуде.

Аграрлық өнеркәсіп кешенін дамыту бағдарламасы шеңберінде ауыл шаруашылығы бейініндегі мамандарға сұраныс артады деп күтілуде. Болжау кезеңінде ауыл шаруашылығы саласында 8472 жаңа жұмыс орны ашылатын болады, ал осы саладағы жұмыспен қамтылғандар саны 2,0 мың адамға көбейеді.

Нарықтық инфрақұрылымдарды ұйымдастыру, тұрмыстық және халыққа сервистік қызметтер көрсету, көлік, байланыс,

мектептегі білім беру, ғылым қызметкерлеріне тұрлаулы сұраныс болады деп болжануда.

Экономиканың білікті кадрларға қажеттілігі басқару және әкімшілік-өндірістік қамтамасыз ету саласындағы басшылар мен мамандарға деген тұрлаулы сұраныспен сипатталатын болады. Өнеркәсіп, көлік, құрылыс, байланыс және т.б. кәсіпорындарының менеджмент және шаруашылық қызметін талдау салаларында тікелей жұмыс істейтін мамандарға деген сұраныс едәуір артады.

Қоғамды ақпараттандырудың дами түсуі процесіне байланысты компьютерлік технологияны игерген білікті мамандарға және техникалық орындаушыларға сұраныс көбейді деп болжануда.

Павлодар облысының аудандары бойынша 2014 жылы «Жұмыспен қамту-2020» бағдарламасы бойынша кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыруға жіберілген тұрғындар саны келесідей болды 2-кестеге сәйкес.

Кесте 2 - 2013 жылы кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыруға жіберілген тұрғындар саны

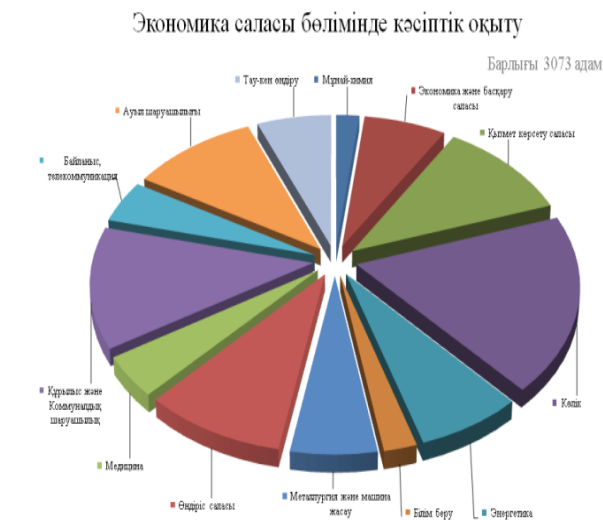
Адам			
Қалалар мен аудандар	Жоспар	Факт, адам	%
Павлодар қаласы	1010	1010	100,0
Ақсу қаласы	390	390	100,0
Екібастұз қаласы	570	570	100,0
Ақтоғай	95	95	100,0
Баянауыл	143	143	100,0
Железин	102	102	100,0
Ертіс	125	125	100,0
Качир	120	120	100,0
Лебяжі	95	95	100,0
Павлодар	110	110	100,0
Май	106	106	100,0
Успен	102	102	100,0
Шарбақты	105	105	100,0
Облыс бойынша	3073	3073	100,0

Жоғарыда келтірілген мәліметтеріне сәйкес облыс бойынша 3073 адам кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыруға жіберілді оның ішінде басым бөлігін Павлодар қаласынан адамдары алды, яғни 1010 адам біліктілігін жоғарлатты. Содан соң

Екібастұз қаласы-570 адам мен Ақсу қалалары бойынша 390 адам жіберілді. Ең төменгі деңгейді Лебяжі мен Ақтоғай аудандары көрсетті, яғни 95 адам өз біліктілігін арттырды.

Еңбек нарығында талап етілетін 76 мамандық бойынша 41 оқу орынында кәсіптік оқыту жүргізілді.

2013 жылы экономика саласында кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыруға жіберілгендер саны 2-суретте берілген.

Сурет 2 - 2013 жылы экономика саласында кәсіптік даярлау, қайта даярлау және біліктілікті арттыруға жіберілгендер саны

953 адам оқуын жалғастырып жатыр. Олар 2-ден 3 жылға дейін оқитын түлектер болып табылады.

Қайта даярлау және біліктілік арттыру тобының 2066 адамы оқуын аяқтап, еңбек нарығында талап етілетін мамандық алып, біліктіліктерін арттырды. Оларды жұмысқа орналастыру жөнінде 351 жұмыс берушімен келісімшарт жасалды. 1351 адам немесе 65 пайызы жұмысқа кірісті. Кәсіптік оқыту үшін республикалық бюджеттен 836,0 млн. теңге бөлініп, қаражат толықтай игерілді.

Әлеуметтік жұмыс орындарына орналасқан азаматтарға еңбекақысын төлеуді қаражаттандыру мақсатында республикалық бюджеттен 70,1 млн. теңге қарастырылды. 2014 жылы әлеуметтік жұмыс орындарына орналасқандар саны 3-кестеде берілген.

Кесте 3 - 2013-2014 жылдары әлеуметтік жұмыс орындарына орналасқандар саны

Адам

Қалалар мен аудандар	2013 жыл		2014 жыл	
	Жоспар	Факт	Жоспар	Факт
Павлодар қаласы	341	577	425	435
Ақсу қаласы	80	137	95	95
Екібастұз қаласы	150	163	110	180
Ақтоғай	10	13	25	80
Баянауыл	30	33	25	45
Железин	20	27	35	35
Ертіс	40	57	35	35
Қашар	15	27	20	30
Лебяжі	10	11	20	35
Павлодар	30	30	30	50
Май	40	63	55	55
Успен	5	7	15	15
Шарбақты	19	30	10	20
Облыс бойынша	790	1175	900	1110

3-кестеге сәйкес 2013 жылы жоспардағы 790 адамның орнына 1175 адам, 2014 жылы жоспардағы 900 адамның орнына 1110 адам жұмысқа орналастырылды. Әлеуметтік жұмыс орындарына орналасқандардың басым бөлігін Павлодар, Ақсу, Екібастұз қалаларының тұрғындары құраса, әлеуметтік жұмысқа орналасқандардың ең аз саны Успен, Қашыр мен Шарбақты аудандарында байқалды. Бағдарламаға қатысушылардың орташа айлық жалақысы 38,4 мың теңгені құрады. Жұмыс берушілер мен мемлекет оларға ай сайын 19200 теңгеден төлеп отырды.

Қазіргі кезде экономиканың нақтылы секторында жұмыссыздықпен күресу мәселесі жұмыс орындарын құрылуымен, жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізумен, жұмыссыздықтан қорғау мен біртұтас түрде қаралуға тиіс.

Жұмыспен қамтудың негізгі басымдықтарының бірі - жаңа жұмыс орындарын ашу.

Халықтың тұрмыс деңгейін арттыру, өнімді жұмыспен қамтуға жәрдемдесу мемлекеттің әлеуметтік экономикалық саясатының маңызды бағыттары болып қалып отыр. Елдегі нарықтық

қатынастардың дамуы барысында халықтың жұмыспен қамтылуына байланысты сұрақтардың барлығы бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Еңбек нарығындағы ең өзекті мәселелері анықталды:

- облысымыздың әр түрлі аймақтарындағы жұмыспен қамту деңгейінің біркелкі еместігі өседі;
- жұмыссыздық мерзімінің өсу ұзақтығы;
- жұмысшы кадрлардың көп бөлігінің материалдық өндіріс пен ғылым салаларынан қызмет көрсету саласына өтуі;
- жұмыссыздықтың қатары әйелдер мен жастардың құрамында көбейеді.

Сонымен қатар жұмыспен қамту саласындағы өзгерістер ұлттық еңбек нарығында келесідей кері үрдістердің пайда болуына әкеледі:

- жабық жұмыссыздықтың өсуі;
- жұмысшының кәсібилік деңгейі мен табысы арасындағы нақты байланыстардың жоқтығы;
- жалақыны төлеудегі кешіктірулер;
- кәсіби аурулардың және зақымданудың өсуі (рухани ескірген жұмыс орындарының көбеюі);
- білікті мамандардың тапшылығы, сондай-ақ оларды қажетті мамандықтар бойынша тез арада қайта даярлаудың мүмкіндігінің жоқтығы;

- жұмыспен қамтылған халықтың жұмыс уақытын толық пайдаланбауы (ол білікті жұмысшылардың еңбек потенциалын жоғарылатуына әкеледі);

- жастар, әйелдер, мүгедектер, әскери міндетін атқарып келген әскери қызметкерлер, сондай-ақ бұрын жұмыс орындарын талап етпеген зейнеткерлер мен жасөспірімдер сынды халықтың әлеуметтік-демографиялық топтарының жұмысқа тұруындағы мәселелердің қауырттылығы.

Сонымен қатар халықты жұмыспен қамтуды арттырудың барлық мүмкіндіктері жергілікті жұмыс күші сапасының жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес болған жағдайда ғана іске асырылуы мүмкін. Сондықтан басым міндет облыстың оқу орындарының және еліміздің басқа өңірлерінің және шетелдердің білім беру ұйымдарының әлеуетін пайдалана отырып, жаңа өндірістерде жұмыс жасау үшін жергілікті мамандарды дайындау болып табылады.

Ұсыныстар:

- жеткіліксіз мамандарды даярлау, жұмыскерлердің біліктіліктерін арттыру;

- экономиканың қайта құрылуы нәтижесінде жұмыссыз қалғандарды қоғамдық жұмыс орындарына жіберу;
- жеке меншік кәсіпорындарды марапаттау;
- тұрғындардың өзін - өзі жұмыспен қамтуына ынталандыру, орта және шағын бизнесті дамыту;
- тұрғындарға бос орындар туралы (вакансия) мол ақпарат беру (бос орындар жәрменкесін, ашық есік күндерін және т.б. өткізу).
- жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысты теңестіру жөніндегі шараларды қабылдау;
- мемлекет бюджетінен бөлінген қаражатты тиімді пайдалану;
- жұмыспен қамту мәселесіне байланысты бағдарламалар бекіту және оны ұтымды жүзеге асыруын қадағалау;
- қазіргі дағдарыс кезіндегі жұмыспен қамту мәселесіне көп көңіл бөлу;
- жас түлектерді жұмыспен қамтамасыз ету;
- жұмыссыздықты жою;
- жұмысқа орналасуға жәрдемдесу.

Павлода облысы бойынша еңбек ресурстарын пайдалануды жақсартудың негізгі шаралары келесідей болуы керек:

- облыс тұрғындары үшін жалпы ұлттық деңгейдегі бос тұрған жұмыс орындары мен жұмысшыларға қойылатын талаптар жөнінде ақпараттық жүйені қалыптастыру;
- болашақта еңбек нарығының тапсырысына еңбек ресурстарын қайта дайындау;
- елдің барлық аймақтарында оның ішінде ауылдық жерлерде еңбекке сұраныс пен ұсыныс бойынша инфрақұрылымды дамыту;
- жаңа жұмыс орындарын ашылуына қолдау көрсету;
- салааралық және кәсіпкерлік еңбек ресурстарын, еңбектің көші-қонын реттеп қайта орналастыруға өз үлесін қосатын іс-шараларын жасап қабылдау;
- мамандық, тұрақты кәсіп және алдын-ала сұраныс бойынша, орнынан босап қалған жұмысшыны қайта дайындау жүйесін және кәсіптік білім беру мониторингін жасау;
- еңбек ресурстар нарығындағы қажеттілікке қол жеткізу үшін басқару және қаржыландыру жүйесін жетілдіру қажет.

Жұмыспен қамту саласындағы мәселелер мен оларды шешу жолдары 4-кестеде берілген.

Кесте 4 - Жұмыспен қамту саласындағы мәселелер мен оларды шешу жолдары

Жұмыспен қамту саласындағы мәселелер	Жұмыспен қамту саласындағы мәселелерін шешу жолдары
облысымыздың әр түрлі аймақтарындағы жұмыспен қамту деңгейінің біркелкі еместігі өседі	әр түрлі аймақтарындағы ерекшеліктерін ескеріп, жұмыспен қамту жүйесін жетілдіру бойынша іс-шаралар өткізу
жұмыссыздық мерзімінің өсу ұзақтығы	жұмыстарын жоғалтқан азаматтарды әлеуметтік кепілдемемен қамтамасыз ету
жұмысшы кадрлардың көп бөлігінің материалдық өндіріс пен ғылым салаларынан қызмет көрсету саласына өтуі	жұмысшыларды тиімсіз сектордан тиімді секторға, тұрғындардың жұмыспен қамтылуына және экономикадағы көлеңкелі сектормен күресудегі шаралар өткізу
жұмыссыздықтың қатары әйелдер мен жастардың құрамында көбейеді	қосымша жұмыс істеу, үйде отырып жұмыс істеу, қосымша табыс көздерін жасау және іздеу; еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетсіз тұрғындар тобына әлеуметтік қорғауды күшейту
жабық жұмыссыздықтың өсуі	тұрғындарға бос орындар туралы (вакансия) мол ақпарат беру (бос орындар жәрменкесін, ашық есік күндерін және т.б. өткізу); жұмыссыз қалғандарды қоғамдық жұмыс орындарына жіберу
жұмысшының кәсібилік деңгейі мен табысы арасындағы нақты байланыстардың жоқтығы	жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысты теңестіру жөніндегі шараларды қабылдау

жалақыны төлеудегі кешіктірулер	жұмыспен қамтуға кепілдік беру, еңбек ақысын төлеу, еңбек жағдайын жасау және режимі жөніндегі мәселелерді шешудегі әлеуметтік серіктестік (жұмысшылар, жұмыс берушілер, мемлекет) жүйесін құру
білікті мамандардың тапшылығы, сондай-ақ оларды қажетті мамандықтар бойынша тез арада қайта даярлаудың мүмкіндігінің жоқтығы	шетел жұмыс күшін тартуды реттеу, олардың еңбек қызметіне жағдай жасау;

Қорыта келе еңбек нарығы және халықты жұмыспен қамту саласындағы үдерістер әрқашан әлеуметтік – экономикалық даму аспектілерінің орталық мәселелері болып табылады. Өйткені елдің тұрақты дамуы тікелей тұрақты жұмыспен қамтылу және еңбек нарығы саласындағы әртүрлі қолайсыз жағдайлардың алдын алумен байланысты.

Қазіргі кезде экономиканың нақтылы секторында жұмыссыздықпен күресу мәселесі жұмыс орындарын құрылуымен, жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізумен, жұмыссыздықтан қорғау мен біртұтас түрде қаралуға тиіс.

Жұмыспен қамтудың негізгі басымдықтарының бірі - жаңа жұмыс орындарын ашу.

Халықтың тұрмыс деңгейін арттыру, өнімді жұмыспен қамтуға жәрдемдесу мемлекеттің әлеуметтік экономикалық саясатының маңызды бағыттары болып қалып отыр. Елдегі нарықтық қатынастардың дамуы барысында халықтың жұмыспен қамтылуына байланысты сұрақтардың барлығы бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Информационное агентство KazakhstanToday. «МОН планирует в ближайшие два года сократить количество вузов до 100». Дата обращения: 26.03.13г. (/kt.kz).

2 Официальный сайт премьер-министра РК. «Главным критерием оценки вузов страны является трудоустройство выпускников». Дата обращения: 26.03.13г. (primeminister.kz).

3 Алашеев С. Ю. Кутейницына Т. Г. Обзор мировых практик организации взаимодействия рынка труда и системы профессионального образования. - Центр профессионального образования Самарской области, г.Самара. Дата обращения: 05.03.13г.

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

НҰРФАЛИЕВА А. А.

э.ғ.к., доцент,

АХМЕТОВА Д. Д., БЕЙБІТХАНҚЫЗЫ А.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Еліміздегі экономикасының бәсекеге қабілеттілігі мен экономиканың жаңа деңгейіне жетуі біршама күрделі кезеңді қамтиды. Осы кезеңдегі бәсекеге қабілеттілікті бағалауды үйренбей, оны өлшейтін көрсеткіштерді білмей басқаруға болмайды. Бәсекелестік -нарықтық экономиканың тиімді қызмет етуі үшін қажетті басты механизм.

Әлемдік экономиканың жаһандануы мен халықаралық экономиканың бәсекелестігі жағдайында ұлттық экономиканың бәсекеге қабілетсіздігі әлемің алдыңғы қатарлы елдерінің даму деңгейімен айырмашылықты қысқартуға бағытталған барлық талпыныстарымызды жоққа шығара отырып, Қазақстанды әлемдік экономикадан тыс қалдыруы мүмкін. Сол себептен біз үшін еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселесі өзекті болып табылады. Осыған орай мемлекетімізде алдыңғы он жыл ішінде әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру мақсаты қойылып отыр, сонымен қатар экономиканы әртараптандыруға бағытталған және ұзақ мерзімді перспективаға негізделген индустриалды-инновациялық стратегияны жүзеге асыру ісі бастау алды. Стратегияда экономикадағы жетекші салаларды кластерлік үлгімен дамыту қарастырылған, сол себептен елімізде осы бағытта әр түрлі жұмыстар атқарылып жатыр. Қазіргі кезде кластерлер елдердің, сол сияқты жекелеген аймақтардың экономикасын дамыту мен бәсекеге қабілеттілігін көтеруде танымал әрі маңызды құрал болып табылады.

Кластер –бұл қосымша құнды құру үрдісінде өзара байланысқан жабдықтаушылар, өндірушілер, тұтынушылар, өнеркәсіптік

инфрақұрылым элементтері мен зерттеу институттарының жүйесі. Ол адам капиталы, ғылыми, инновациялық және өндірістік әлеуеттердің шоғырлануымен сипатталады, әйтпесе кластерлер тұрақты әрі бәсекеге қабілетті бола алмайды. Кластерлік жүйе алдыңғы қатардағы ұлы елдер экономикасының көп бөлігін қамтыған. Күннен күнге кластерлер экономикалық дамудың ұлттық және аймақтық жоспарларының маңызды құраушысына айналууда. Дәстүр бойынша кластерлер теориясы көп жағдайда қызметтер секторының, оның ішінде туризмнің, жоғары қарқынмен дамып келе жатқаны мен болашақтағы зор әлеуетіне қарамастан өндірістік өнеркәсіпке бағытталған.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің ниетімен жасалған Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін бағалау жобасы нәтижесінде анықталған жеті салада кластерлік бастаманы енгізу жөнінде шешім қабылданды. Оның ішінде туризм индустриясының ел экономикасындағы перспективті салалардың бірі және осы саланың өркендеуі мен дамуы үшін нақты нарықтық мүмкіндіктердің бар екендігі анықталды. Қазақстанның туризм үшін қажетті табиғи ресурстары бар бола тұра оны дамытуда өзінің мүмкіндіктерін толығымен қолданбайды деген болады. Сол себептен «туризм» пилоттық кластерін дамыту мен оның перспективаларын анықтау өзекті мәселе болып табылады. Еліміздің әлемдік туризм нарығында өзінің орнына ие болуына ерекше мүмкіндігі бар, ол үшін туристер үшін тартымды жаңа территориялар мен объектілерді ашып, оларды қамсыздандыру керек. Туризм кластерінің дамуына барынша қолайлы жағдай жасау, осы мақсаттағы тиімді әрі жедел жолдардың бірі.

Қазіргі уақытта туризм әлемдік шаруашылықтағы неғұрлым қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі және ең табысты бизнестердің бірі болып табылады. Ол мемлекет экономикасы үшін маңызды. Туризмнің негізгі үш оң әсерін байқауға болады: ол шетел валютасының құйылуын қамтамасыз етеді, төлем балансы мен жиынтық экспорт сияқты маңызды экономикалық көрсеткіштерге жағымды әсерін тигізеді, халықтың жұмыс бастылығын арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар туризм экономиканың 32 саласының дамуы мен елдің инфрақұрылымын дамытуға жағдай жасайды. Сондықтан Қазақстандағы басымдықты кластерлердің бірі – туризм кластерінің дамуына баса назар аударған жөн.

Кластерлік теорияның негізін қалаушы Майкл Портер зерттеулері, сонымен қатар басқа да кластерлік зерттеулерде дәстүрлі түрде басты назар өндірістік өнеркәсіпке аударылған. Бұл басымдық

қызмет көрсету секторының, оның ішінде туризм маңызының өсуі мен оның зор болашағына қарамастан әлі де сақталуда. Туризмге тән осы салада қызмет етуші объектілердің дамуы мен табыс алуында бір-бірімен тығыз байланыста болуы мен туризм саласының басқа салалар дамуына тәуелді болуы сияқты ерекшеліктерді ескере отырып, оның кластерлік әдіспен дамуының маңыздылығы өзекті.

Кластерлер туралы білімді өсіріп, кластерлік тұжырымдаманың не үшін керектігін түсіну түрлі деңгейдегі жеке және мемлекеттік кәсіпорындар үшін маңызды, өйткені бұл механизмді іске қосу арқылы кез келген субъект кластер құраушысы бола отырып экономикалық өсу мен дамуға өз үлесін қоса алады. Бүгінгі күні басқа елдермен салыстырғанда еліміздің бәсекелестік жағынан артықшылықтары жоқ емес. Осы артықшылыққа экономикалық жағынан тартымды әрі ішкі тұтыну үшін арзан энергия мен басқа да пайдалы кен қазбаларының қорлары жатады. Сонымен бірге еліміздің экологиялық және геэкономикалық, оның ішінде аумақтың транзиттік әлеуеті де баршылық.

Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін елдің бәсекеге қабілеттілігінен ажырата білген дұрыс. Сол себепті экономиканың бәсекеге қабілеттілік проблемасы елдің инвестициялық тартымдылығымен байланысты, ал елдің бәсекеге қабілеттілігі елдегі өмір сүрудің сапасымен байланысты. Бәсекеге қабілеттілік бәсекелестік артықшылықтың болуын тіркейтін нәтиже болып табыламақ. Бәсекеге қабілеттілікке кәсіпорынның қызметіне ықпал ететін нарықтағы стратегиялық және тактикалық өзгерістер (сұраныстың өзгеруі, демографиялық өзгерістер, табиғи құбылыстар және т.б.) ықпал етеді. Ұйымның бәсекеге қабілеттілігі оның қазіргі жағдайын талдау нәтижелерінің негізінде алынады. Осы процесте бәсекелестік артықшылық көздері, бәсекеге қабілеттілікті, жұмыстың тиімділігі мен тұрақтылығын, сондай-ақ бәсекелестік ортасының даму жағдайы мен оның даму үрдістерін арттыру факторлары анықталады.

Бизнес жағдайының өзгеруі салдарынан ұйымның бәсекелік жай-күйін жүйелі түрде талдау қажет. Кәсіби жасалған талдау іске асырылатын бәсекелестік стратегиясының артықшылықтары мен кемшіліктерін, ұйымның мүмкіндіктері мен нашар жақтарын анықтауға, сондай-ақ бәсекелестік жағдайында өзін қорғау қабілетін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау нәтижесінде алынған ақпаратты басшылық бизнестің өзгерген жағдайын да ұйымның қажетіне жауап беретін стратегия әзірлеу үшін пайдалана алады. Ұйымның бәсекеге

қабілеттілігін талдау нәтижелерінің негізінде бағалау үшін жүйелі, кешенді және нормативтік тәсілдемелер қолданылады.

Ұйымның бәсекеге қабілеттілігі жүйелік тәсілдеме тұрғысынан бағаланғанда бизнестің сыртқы және ішкі ортасының факторлары жеке бағаланады. Бәсекелестік артықшылықтарды бағалау кезінде кешенді тәсілдеме тұрғысынан техникалық, құқықтық, нарықтық, ғылыми, экономикалық, ұйымдастыру, психологиялық және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін және өзара ықпал ететін басқа да аспектілер ескеріледі. Бағалауда нормативтік тәсілдемені қолданумен қатар ұйымның бәсекеге қабілеттілігінің нақты факторлары нормаланады және мониторинг жасалады. Бәсекелестікке қабілеттік экономикадағы нарық типтеріне байланысты сатушы баға қалыптастырғанда әртүрлі деңгейдегі еркіндікте болады.

Экономистер нарықтың төрт түрін бөліп көрсетеді және әрқайсысы баға қалыптастыру бойынша өз шарттарын ұсынады. 1. Таза бәсекелестік нарығы ұқсас тауар өнімінің, мысалға, бидайдың, мыстың, бағалы қағаздардың көптеген сатушыларынан және сатып алушыларынан құралады. Бірде-бір жеке сатып алушы не сатушы нарықтағы күнделікті тауардың баға деңгейіне үлкен ықпалын тигізе алмайды. Сатушы нарық бағасынан жоғары баға да сұрамайды, себебі сатып алушылар қажетті тауар көлемін керегінше осы нарықтан ешқандай кедергісіз нарық бағасымен сатып ала алады. Сатушылар нарық бағасынан төмен баға да сұрамайды, өйткені барлық тауарын нарықтағы бағамен сата алады. Бұл нарықта маркетингтік зерттеу, тауарды дайындау, баға қалыптастыру, жарнама және өткізуді ынталандыру минимальды болады, бірақ та мүлдем нольге жеткізбейді. 2. Монополиялық бәсекелестік нарығы келісімді біркелкі нарықтық бағамен емес кең диапазонды бағалармен жасайтын сатып алушылармен, сатушылардан құралады. Баға диапазонының болуы сатушылардың, сатып алушыларға тауарлардың әр түрлі варианттарын ұсыну мүмкіншілігінде. Реальды бұйымдар бір-бірінен сапа, қасиеті, сырт безендіруі бойынша айырмашылықта болады. Айырмашылық тауарға қосымша атқарылатын қызметтерде де болуы мүмкін. Бағадан басқа кейбір айырмашылықта болу үшін сатушылар әр түрлі тұтынушылар сегменттеріне түрлі ұсыныстар дайындауға тырысады және тауарларға маркалық атау беру тәжірибесін, жарнаманы және жеке сату әдістерін кеңінен пайдаланады. Бәсекелестердің көп болуына байланысты олардың маркетингтік стратегиясы әр фирмаға тигізетін ықпалы олигополистикалық нарық жағдайынан төмен болады.

3. Олигополистикалық нарық баға белгілеу саясатына және бір-бірінің маркетингтік стратегиясына өте сезімтал біршама сатушылардан құралады. Жаңа талапкерлердің нарыққа енуі өте қиын болғандықтан сатушылардың саны көп болмайтын. Әр сатушы бәсекелестің стратегиясына және қимылына дереу қарсы әрекет көрсетеді. Егер қайсы бір болат қорыту компаниясы өз бағасын 10 % төмендетсе, сатып алушылар дереу осы компанияға ауыса бастайды. Басқа болат өндірушілер бұл жағдайды ескеріп не бағаны төмендетуі, не атқаратын қызмет санын, не көлемін өсіруге тиіс. Олигополистер бағаны төмендету арқылы ұзақ уақытқа созылатын нәтижеге жететініне ылғи сенімде бола алмайды. Екінші жағынан олигополистер бағаны жоғарылатса, оның бәсекелестері оған ермеуі мүмкін. Мұндай жағдайда ол бағаны не бұрынғы қалпына келтіруі керек, не өз клиенттерінің бәсекелестер жағына ауысуына дайын болуы керек.

4. Таза монополия жағдайында нарықта тек қана бір сатушы болады. Бұл мемлекеттік мекеме (мысалға, Қазақстанда темір жол компаниясы), жеке жүйеленетін монополия (мысалға, “Қарағанды-Жылу”) не жүйеленбейтін монополия (мысалға, нарыққа нейлонмен шығаркөзіндегі “Дюпон”). Әр ерекше жағдайда баға белгілеу әр түрлі болып құралады. Мемлекеттік монополия баға саясаты көмегімен әр түрлі мақсатты көздеуі мүмкін. Ол тауар сатып алушылар үшін өте маңызды болып, бірақ олар оны толық бағасына сатып ала алмайтын жағдайда, оның бағасын өзіндік құнынан төмен белгілеуі мүмкін. Баға тек шығындарды қайтару, не жақсы табыс табуы көздеуі мүмкін. Тұтынысты жалпы қысқарту мақсатында өте жоғары баға белгіленуі де мүмкін. Жүйеленген монополия жағдайында үкімет компанияға “Әділ нормалы табыс” келтіретін, соның нәтижесінде мекемеге өндірісті қолдап отыратын, ал қажетті жағдайда оны кеңейтуге мүмкіншілік беретін баға тағайындауға ұлықсат береді. Оған керісінше, жүйеленбейтін монополия жағдайында фирма нарық көтеретін кез келген бағаны белгілей алады. Дегенмен бірқатар себептерге байланысты, фирма мүмкіншілігінше максимальды бағаны тағайындамайды. Бұл әрі мемлекеттік жүйелеуді енгізуден сескену, әрі бәсекелестерді елеңдетпеу, әрі төмен бағаны пайдаланып -нарықты игеруді тереңдете түсу. Беделді тауарлар үшін сұранымның қисығы басқаша болады. Тұтынушылар тауардың бағасы неғұрлым жоғары болса, сапасы да соғұрлым жоғары болады деп есептейді. Бірақ бағаны шектен тыс жоғары бағаласа сұраным күрт төмендейді. 2020 жылға дейінгі даму бағдарламасын жүзеге асыра отырып, қазақстандықтар

сапалы медициналық қызметке, білім алуға қол жеткізеді. Елімізде тұрғын үй-коммуналдық қызметі едәуір артты. Зейнеткерлер, мүгедектер және тұрмысы төмен отбасылар сенімді түрде қорғалатын болады. «Біз 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясында айқындалған мақсаттарды жүзеге асыра отырып, тәуелсіздігі бекем, экономикасы өркендеген, саяси тұрақтылығы орныққан Қазақстанды құру туралы миссиямызды табысты орындап шығамыз», – деп атап көрсеткен Елбасы. Осы Елбасының атап көрсеткен қағидаларын басшылыққа ала отырып, ел экономикасын көтеруде бәсекеге қабілетті ұлттық экономикамызды қалыптастыруда, қазіргі күнде сұранысқа ие инновациялық-технологиялық үрдістерді басшылыққа алып, білім сапасын жаңартып, жалпы ішкі өнімді сапалы өндіріп, әлеуметтік хал-ахуалымызды басты орынға қоюымыз шарт.

Ұлттық экономикадағы нақты саланың дамуын қамтамасыз етуде, отандық өндірушілердің өнімдерін әлемдік нарықтың сұранысына сәйкестендіру бағытында атқарылатын іс-шаралардың тобына шығарылатын өнімдердің бәсекелік қабілетін қамтамасыз ету мәселесін жатқызуға болады. Қазіргі кезде өзекті болып отырған мемлекеттің экономикалық, азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру әрекеттері де сыртқы өндірушілердің ұқсас өнімдеріне төтеп бере алатын отандық өнімдердің өндірілуіне тәуелді. Еліміздің табиғи, экономикалық, ұлттық ерекшеліктеріне сай иелігіміздегі құндылықтарды барынша тиімді, әрі ұтымды жұмсау, тек ішкі нарықта ғана емес, әлемдік нарықта да жоғары сұранысқа ие болатын халық тұтынатын тауарлар шығару, сол нарықтың қомақты бөлігін қосылған құны жоғары өнімдер өткізу арқылы иемдену, осы арқылы мемлекетіміздің беделін арттыру бүгінгі таңда қарқынды жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық үрдістердің негізін қалайды.

Сонымен қатар, тұтыну нарығындағы өскелең талаптар да отандық тауар өндірушілерге шығаратын өнімдерінің бәсекелік қабілетін арттыру мәселесін алдыңғы қатарға қойып отыр. Мұның өзі бәсекелік ортаның дамуына, өндірілетін өнімнің сапасын жоғарылатуға, бағаны төмендетуге ықпалын тигізіп, тұтынушылардың кең көлемді сұранысын қанағаттандыруға итермелейді. Бәсекеге қабілетті өнім шығару кәсіпорынның, саланың дамуына ықпал ететін негізгі фактор екенін уақыттың өзі дәлелдеуде.

Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз — кез-келген экономикалық объектілерге тән қасиет. Физикалық табиғатына және атқаратын қабілетіне қарамай, барлық тауарлар, сондай-ақ оларды өндіру,

пайдалану жүйелері бәсеке мәселесі шеңберінде қарастырылады, тіпті мұндай талдау аспектісі абстрактілі емес, нақты экономикалық қызметтің практикалық мәні. М. Эрлих және Дж. Хайн пікірлері бойынша бәсеке қабілеті - фирманың өз тауарын сату қабілеті. «Бәсеке қабілеттілік» түсінігі ХХ ғасырдың 70 жылдарында Батыста пайда болды. Шамамен сол уақытта өнімнің бәсеке қабілеттілігі мәселесімен КСРО да айналыса бастады. Бәсекеге қабілеттілік — өнеркәсіптік өнімнің құндық және сапалық параметрлерін ғана қамтымай, сондай-ақ кәсіпорын қызметіндегі инвестиция мен инновациялық басқаруға, менеджмент деңгейіне тәуелді жан-жақты ұғым.

Өнімнің бәсекеге қабілеттілігі - тауарлардың тұтынушы қажеттілігін жоғары деңгейде қанағаттандыруын және осының арқасында нарықты өз орнын табуы. Басқа сөзбен айтқанда, бұл тұтынушының талғамына сай келетін және оның сатылуын қамтамасыз ететін өнімнің қасиеттері.

Қазақстанның бәсекеге қабілетті ғылымының өркендеуі үшін екі мәселенің шешілуін атап кеткен орынды. Біріншіден, ғылымның жаңа жетістігін өндіріске енгізудің тетігін қалыптастыру керек. Біз осы уақытқа дейін ондай тетіктің жоқ екендігін дәлелдеумен келдік. Енді оны дәлелдеудің керегі жоқ, ондай жүйені құру керек. Ол үшін:

- монополияға қарсы саясатты жетілдіру; бәсекелестікті қамтамасыз ету;
- амортизациялық саясатты жетілдіру; өндірістің өндіруге қабілетті жақтарындағы тепетеңдікті сақтай отырып, ғылыми прогресті енгізу;
- нанотехнологиялық саясатты жетілдіру; фирмалар мен ғылыми құрылымдарды ынталандыра отырып инновациялық өнімдерді енгізу;
- зияткерлік меншік саласына қатысты саясатты жетілдіру; ғылыми жаңалықтарды материалдық қолдау арқылы ғалымдардың ынтасын ояту мен қорғауды жолға қою.

Бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын факторлар – экономикалық әлеует және экономиканың өсу қарқыны; өндіріс тиімділігі; халықаралық еңбектің бөлінуіне қатынасуы; ішкі рыноктың серпінділігі мен сыйымдылығы; ғылым мен техниканың даму деңгейі, техникалық жетістіктерді игеру қарқыны; қаржылық жүйенің айқындылығы мен икемділігі; экономиканы мемлекеттік реттеудің ықпалы; еңбек ресурстарының біліктілік деңгейі мен олармен қамтамасыз етілуі; әлеуметтік-экономикалық және ішкі саяси ахуал.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2010 жылғы 29 қаңтардағы «Жаңа он жылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында экономиканы диверсификациялау және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы Қазақстан экономикасының тұрақты және біркелкі дамуына ерекше көңіл бөлген болатын. Тауар өндірушілердің басым бөлігі өз шаруашылық қызметтерінде және кәсіпкерлікте еркін болған жағдайда ғана бәсекелестік – нарықтық механизмнің жұмыс істеуінің маңызды бөлшектерінің бірі ретінде қызмет ете алады. Бұл дегеніміз, тауар өндірушілердің еркін түрде жабықтаушылар мен тұтынушыларды таңдауына, салық төлегеннен кейін қалатын пайданы жұмсауына, шаруашылық қызметтерімен және өнеркәсіптің дамуымен байланысты басқа да мәселелерді өз беттерінше шешуіне мүмкін-дік береді. Ал 2010 жылғы қаңтардағы Жолдауында Индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасын жария етті. Қазірдің өзінде оны іске асырудағы бірінші жылда нақты нәтижелер бар. Мемлекет 152 кәсіпорынын іске қосты. Елімізде барлығы 800 әртүрлі өндіріс орындары құрылды. 2014 жылға дейін құны 8,1 триллион теңгені құрайтын 294 инвестициялық жобаны іске асыру жоспарлануда. Жаңа өндіріс орындарының пайда болуы Қазақстан нарығындағы жаңа бәсекелестердің пайда болуына ықпал жасайды. Бүгінде ұлттық дәулетіміздің үштен бір бөлігі шағын және орта бизнестен құралады. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі – ұлт пен жастар білімінің бәсекеге қабілеттілігіне байланысты.

Бәсекеге қабілеттіліктің барлық факторларының қызметі адами әлеуетпен толығады. Адам мүмкіндіктерін жүзеге асырудың маңызды бағыты – еңбек, оны ынталандыру және кәсіпкерлік ресурс. Кәсіпкерлік нарықтық экономиканың қозғаушы күші болып табылады және өндіріс процесінде барлық ресурстарды біріктіреді. Атап өтетін мәселе, тіпті нарықтық экономикалық тарихы бай елдердің өзінде халықтың 15%-ы кәсіпкерлік қабілетке ие, ал іс жүзінде одан 2-3 есе аз адам кәсіпкер болады екен. Еңбек және оны ынталандыру экономиканы дамытуда ең ірі қор болып отыр. Бұл еңбек әлемде негізінен жалдамалы, яғни меншік қатынасын тікелей сезінбейтін еңбек болып отыр. Дайындалған жоғары білікті мамандар – барлық деңгейлер мен бағыттардың бәсекеге қабілеттілігін құрудың негізі болып табылады. Ұлттық экономиканың белгілі бір саласында қызмет ететін фирма нақты фактор мәніне байланысты бәсекелік артықшылықты құруға және оны ұстап тұруға қажет қолайлы не болмаса тиімсіз өндіріс шартына жолығуы мүмкін.

Бұл факторлар жалпы және арнайы болып бөлінеді, яғни барлық фирмаларға немесе жекелеген нақты бір фирмаларға қатысты факторлар болады. Фирма стратегиясы, оның құрылымы мен бәсеке факторларын қарастырып бастасақ, әрбір фирма бәсекелік артықшылықтан көбірек пайда табуы және ең жақсы позицияны жаулап алу үшін өзінің жеке бәсекелік стратегиясын ұстанатынын айту қажет. Бұл дегеніміз бәсекелес фирмалардың акциялары мен контракциялары фирманың қызмет етуінің жаңа шарттары мен жағдайларын құруға алып келеді. Егер елде бәсеке болмаса немесе бәсекелік орта әлсіз жетілген болса, фирмалар арасында бақталастық болмаса, егер фирмалардың стратегиялары бәсеке жағдайындағы қызметке икемделмеген болса, ішкі, сыртқы нарықтарда бәсекелік артықшылықтың пайда болуына сенуге болмайды.

«Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі заманауи әлемнің экономикалық дамуының негізі болып табылады», - деп есептейді ғалымдар. Экономикалық өзара қатынастың күрделену жағдайында, жаһандану үрдістерінің кеңеюімен байланысты ел экономикасын жеделдете жаңғырту қажеттілігін негіздейтін мәселелер кезек күттірмейді. Сонымен, біздің экономикамыздың алдында тұрған міндеттерді шешу қажеттілігі әлемдік қаржылық дағдарыстың дамуымен байланысты. Қазақстан үшін ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету - ең маңызды қажеттілік. Бәсекеге қабілеттіліктің ең басты кезі саяси еркіндік пен ұлттық табыс болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Елбасының Қазақстан халқына жолдауынан, 2010 ж.
- 2 Республикадағы кондитерлік сала кәсіпорындарының бәсеке қабілеттілігінің ерекшеліктері // Халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция. «Көлік коммуникациялық кешені дамуының қаржы-экономикалық механизмін жетілдіру». – Алматы, 2008. 231-233 б.-0,2 б.т.
- 3 Сәбден О. «Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі» Алматы, 2008 ж
- 4 Воронов А. Конкуренция в XXI веке // Маркетинг – 2005- № 5-б. 16-25
- 5 «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылдың 28 қаңтарындағы Жарлығы.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ МЕН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

НҰРФАЛИЕВА А. А.

э.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
КУЛУМБАЕВА Г. Н., НУРПЕИСОВА Г. Б.
студенттер, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Еңбек нарығы мен білім беру қызметтерін көрсету нарығының әрқайсысы әлеуметтік кеңістіктің ерекше сегменттері болып табылады. Білім беру қызметтері нарығы білім беру қызметін өндіру, бөлу және тұтыну үдерістерінде өзара әрекет ететін қоғамдық қатынастардың, институттардың жүйесін береді. Өз кезегінде еңбек нарығы жұмыс күшін бөлу мен қайта бөлу механизмі болса, білім беру қызметтерін көрсету нарығы сұраныс пен ұсыныс, жұмыс күшінің резерві, бәсеке, инфрақұрылым сияқты элементтерді қамтитын жұмыс күшін бөлу мен қайта бөлу механизмі болып табылады.

Еңбек нарығы мен білімдік қызмет көрсету нарығының өзара әрекетінің үдерісі бәсеке мен нарықтық қатынастарға қатысушылардың іс-әрекеттік стратегияларының келісілуінің диалектикасын білдіреді. Бұл стратегиялар қажеттіліктерін қанағаттандыруға, еңбектік қамту мен білім беру аяларындағы құндылықтары мен өмірлік мәндерін жүзеге асыруға бағытталған жекелеген адамдардың, әлеуметтік топтар мен ұйымдардың өмірлік қызметінің тұрақты тәсілдері мен әдістері ретінде көрінеді. Олар субъектілердің лауазымдық дивансификациясымен сипатталады, атап айтқанда: ұзақ мерзімді сипаты болады; көптеген факторлар әсерін тигізетін сұраныс пен ұсыныс нысанында жүзеге асырылады. Бұл нарықтардың өзара әрекетін реттеу нарықтық қатынастарға қатысушылардың стратегияларын келістіруді қамтамасыз ететін технология болып табылады. Осының нәтижесінде жұмыс күшіне сұраныс қанағаттандырылады, адам тұлғасының дамуы үшін жағдай жасалынады және мемлекеттің жиынтық (демографиялық, экономикалық, зияткерлік ж.б.) әлеуеті жинақталады. Бұл жағдайда еңбек нарығы мен білімдік қызмет көрсету нарықтарының өзара әрекетінің негізін адам капиталы теориясы береді.

Қазақстанда еңбек нарығы мен білім беру жүйесінің өзара әрекетінің бірнеше үлгісі ауысты.

1) Кеңес үкіметі үлгісі.

Мұнда халық шаруашылығы үшін дайындалатын кадрлар көлемін мемлекеттік жоспарлау мемлекеттік деңгейде салалық

қағидаты бойынша іске асырылды және білім алу тек бюджет қражаты есебінен ғана қаржыландырылды.

2) Өтпелі кезең үлгісі.

Еңбек нарығындағы жағдай негізінен тұрғындарды жұмысқа орналастыру қызметі арқылы реттелді. Ал кадрларды дайындау жүйесі қаржының жетіспеушілігі жағдайында тұрғындардың төлем қабілеттілігіне бағытталды, оқытудың ақылы нысандары дамыды.

3) Кадрларға қажеттілікті Қазақстан субъектілері деңгейінде болжау арқылы реттеу үлгісі.

Мұнда кадрларға қажеттілікті мамандықтар шеңберінде болжау орын алады. Қажетті мамандықтар бюджет арқылы қамтамасыз етіледі [1, 1-2 бб.].

Еңбек нарығының экономикасы кез келген мемлекетпен экономиканың микро- және макро деңгейімен байланысты экономикалық білімнің маңызды облысы болып табылады. Еңбек нарығы экономикасының сұрақтары еңбек нарығының экономикасында ұзақ уақыт тарихи қарастырылмады, тек XIX ғ. соңында саяси жағдайы әсерінен экономикалық теорияда жаңа кезеңнің пайда болуымен, еңбек нарығының мәселесі аталған шығыс экономистердің жағынан белсенді талдана және қарастырыла басталды.

Еңбек нарығының тек өзіне тән қасиеттері, яғни ерекшеліктері бар. Еңбек нарығы – бұл ресурстар нарығы, басқа да өндіріс факторларының нарығы сияқты жалпы ұқсастығы мен айырмашылығы бар. Еңбек нарығының басқа да ресурстар нарығынан ең негізгі ерекшелігі – нарықта маңызды институттардың (мемлекет, корпорациялар, кәсіби одақтар) болуы. Еңбек – ресурс, өндіріс факторы. Еңбектің басқа факторлардан, яғни жер мен капиталдан айырмашылығы, еңбек - адамның қызмет, әрекет етуі.

Егер біздің мемлекетіміз туралы айтатын болсақ, Қазақстан Республикасында 1992 жылға дейін еңбек нарығы болған жоқ. Себебі, еңбек нарығының экономикасы көп уақыт бойы талапты болмады, басқа сөзбен айтқанда экономика білімінің берілген бөлімін оқу артық деп есептелінді.

Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Қазақстан Республикасында шетелдік жұмыс күшін реттеуге бағытталған, қосымша жұмыс орындарын құру, шетелдік жұмыс күштеріне үйретуші мекемелерде қазақстандық азаматтарды кәсіптік даярлау жұмыстарын жүргізеді, еңбек беру проблемалары туралы мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстан аумағында халықты жұмыспен қамту деңгейін,

жұмыссыздық және кедейшілікпен күресу жөніндегі бағдарлама көрсеткішіндегі келеңсіз әрекеттерді жою мақсатында кешенді іс-шаралар қабылданады [2].

Еңбек нарығының мәселелері үнемі экономистерге назар аударады. Экономикалық ойлауда еңбек нарығы мәселелерін талдау кезіндегі бірнеше жолдар белгілі. Еңбек нарығы сұрақтарының жоспарындағы негізгі жолдарды қарастырамыз.

1) неоклассикалық.

Еңбек нарығы еңбек нарығының баға балансына әсер етеді. Еңбек ақы сұраныс және ұсыныс реттеушісі болып саналады. Білімдегі инвестирлеу, персоналды оқыту қажетті болып саналады. Жұмыс күшінің бағасы сұраныс және ұсынысқа байланысты ұлғая және кішірейе талапқа көңіл аударады, ал жұмыссыздық – бұл еркіндік іс немесе профсоюздік іс.

2) классикалық.

Экономика тұрақты, ал еңбек нарығы одан да тұрақтырақ. Сатушы және сатып алушының жұмыс күші конфликтісі адамның интеллектуалдылық және физикалық әдісімен және оларды капиталға түзетуінің мойындауымен байланысты.

3) кейнсиандық.

Кейнсиандар әр уақыттағы қалыпсыздықтың пайда болуы ретіндегідей еңбек нарығы қарастырады. Еңбекақысы қатаң түрде бекітілген және өзгермейді, одан кейін ол еңбек реттеушісі болып саналмайды.

4) монетаристік.

Монетаристер қатаң бағаның пайда болуынан жұмыс күшіне шығады. Олар жұмыссыздықтың табиғи деңгейі түсінігінен шығады, яғни бұл ықтималды деңгей экономикада тұрақтылықты қамтамасыздандырады. Еңбек нарығы салмағы үшін мониторинстер орталық банктің ақшалы-несиелі саясатының құрал-жабдықтарын пайдалануды ұсынады – есептік ставка, резервті талаптар, ашық нарықтағы операциялар.

5) институционалистер.

Мұнда кәсіби және салалық құрамдарының талдауына, жұмыс күшінің айырмашылығына және еңбек ақы деңгейі сәйкестігіне назар аударады. Олар кәсіби және демографиялық топтың жеке саласы динамикасының ерекшеліктеріне еңбек сипатын түсіндіреді. Экономика әлемі адамның тәрбиесінен және оның қоғамдық институтына байланысты деп есептейді.

б) қазіргі заманға сай мектептер – мысалы, экономика ұсыныстары.

Осы мектептің ұсынушылары бұрыс салық салуға байланысты еңбек нарығындағы қиыншылықтар тауары деп есептейді, неғұрлым аз төленсе, соғұрлым өндірістің белсенділігі көп болады, әрі қарай бюджетке көп түседі. Сондықтан салықтан пайданы міндетті түрде тазалау тиіс, ал бюджет – жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, әлеуметтік төлеуден жұмыс істеуді әлсіретеді [3, 9-10 бб.].

2014 жылдың көрсеткіштері бойынша Павлодар облысы еңбек нарығын дамыту бойынша 3 орында. Еңбек нарығын дамыту деңгейі бойынша Алматы және Астана қалаларынан кейін өңірлік көшбасшылар үштігіне кіреді. Сондай-ақ жалдамалы жұмысшыларды төлем карталарымен қамту бойынша – 12 орында. Жалдамалы жұмысшылар облыс тұрғындарының 44 пайызын құрайды. Қазақстан бойынша бұл көрсеткіш 35 %-ға тең. Бір жылда (2013-2014 жылдардың II тоқсанында) өңірдегі жалдамалы жұмысшылардың қатары 2111 адамға артқан. Еңбекақы қоры 9 %-ға, орташа айлық көлемі 4,8 %-ға ұлғайды. Еңбек нарығы дамуының төмендеуіне ірі және орта кәсіпорындар санының азаюы себеп болған. 2013-2014 жылдары тамыз айында орта бизнес кәсіпорындары 15 бірлікке, ірі кәсіпорындар 7 бірлікке кеміген. Еңбек нарығы дамуының тежелуі аймақтың төлем карталары артуына да әсер етуде [4].

Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығы жағдайын зерттеп, келесі тұжырымдарды айтуға болады:

- халықаралық стандарттарға қарағанда, жұмыссыздықтың табиғи дәрежесі фрикциондық және құрылымдық жұмыссыздықтың қорытындысы болады. Республикалық және аймақтық еңбек нарығындағы жұмыссыздықтың табиғи дәрежесі негізінде өнімнің түсуімен сипатталады;

- еңбек нарығы жағдайының күшеюі жұмыс күшіне озып бара жатқан сұраныс, жұмысшылар нақты босатылу қарқынның өсуі және жасырын жұмыссыздықтың едәуір өсуі;

- материалдық өндірісте жұмыс бастылықтың деңгейі түсіп, халыққа қызмет көрсететін саласында жұмыс істейтіндердің саны көбейді;

- материалдық өнім саласында жұмысшылардың саны мүлде төмендеуі еңбек өндіргіштігінің өсуімен толтырылмайды. Толық емес жұмыс бастылықты және жасырын жұмыссыздықтың едәуір масштабтары аз нәтижелі еңбегімен өнеркәсіпте соңғы көрсеткіштерде көрінеді. Республиканың Ұлттық жалпы өнімнің қысқаруы, Қазақстан халқының материалдық тұрмыс дәрежесінің төмендеуі. Еңбек нарығындағы жағдай талдау еліміздің әлеуметтік-

экономикалық саясатымыздың ең маңызды бағытының біреуі боп саналады [2].

Ал білім беру қызметін алатын болсақ, Қазақстан экономикасы техникалық білім жүйесін және қызмет көрсету еңбегіне қатысты білікті мамандар санын ұлғайтуды қажет етеді. Бүгінгі күні 848 техникалық және кәсіптік ұйымдарда 605 мыңнан астам адам, 158 мамандық пен 216 кәсіптік білім және орта білім алудан кейінгі оқу орындарында оқытылуда (ТиКО 318 кәсіптік лицейлер мен 530 колледж). Аталған ұйымдар жыл сайын 45 мың маман дайындайды. Соған қарамастан, еңбек нарығының осы мамандарға қажеттілігінің 30–40%-ы ғана қанағаттандырылады [1, 4 б.].

Павлодар облысында инновациялық оқу мекемелері қызмет етеді: мектепке дейінгі гимназиялар, жалпы білім беру лицей мен гимназиялары, дарынды балаларға арналған мектептер. Сонымен бірге мектептен тыс білім беру мекемелері ұйымдастырылған – облыстық оқушылар Сарайы, балалар шығармашылық ұйымдары, музыкалық және спорт мектептері, жасөспірім ұжымдары, т.б.

Облыс аумағында барлық мектептер, бастауыш және орта кәсіби білім беру мекемелердің компьютеризациясы аяқталды. Ғаламтор желісіне бүкіл облыс мектептері жалғанды.

Білім беру қызметінің дамуы жыл сайын артатын қаржыландырумен сипатталады. Білім беру жүйесіне бөлінетін қаржы 1998 жылдан 2010 жылға қарағанда 6 есе өсті (4,2 млрд теңгеден 25,5 млрд теңгеге дейін).

1–3 кестелерде Павлодар облысындағы білім беру мекемелерінің саны көрсетілген.

Кесте 1 - Мектепке дейінгі білім беру саны

Мектепке дейінгі білім беру	
Қала/аудан	Мектепке дейінгі ұйымдар саны
Павлодар қ.	66
Екібастұз қ.	23
Ақсу қ.	10
Ақтоғай а.	2
Баянауыл а.	5
Железинск а.	3
Ертіс а.	4
Қашыр а.	3
Лебяжье а.	7

Май а.	7
Павлодар а.	7
Успенск а.	3
Шарбақты а.	4

Білім беру жүйесінің даму Бағдарламасымен 2008–2010 жж. мектепке дейінгі ұйымдар құрылысы бойынша іс-шаралар жүргізілді. Бір жыл ішінде 14 мекеме қалпына келтірілді, 1 мекеме құрылды және 2270 орынға есептелген 5 балабақша аумағы кеңейтілді.

Кесте 2 - Орта білім беру мекемелерінің саны

Орта білім беру	
Қала/аудан	Орта білім беру мекемелерінің саны
Павлодар қ.	45
Екібастұз қ.	49
Ақсу қ.	34
Ақтоғай а.	30
Баянауыл а.	33
Железинск а.	36
Ертіс а.	31
Қашыр а.	31
Лебяжье а.	23
Май а.	14
Павлодар а.	28
Успенск а.	20
Шарбақты а.	28

Облыста 2 гимназия, 2 лицей, 12 арнаулы мектеп бар. 2010 жылы арнаулы мектеп қатарына Ақсу қаласындағы гимназия қосылды. Колледж саны – 29. Оның 22-сі Павлодар қаласында, 5-еуі Екібастұз қаласында, қалған екеуі Ақсу қаласы мен Красноармейка селолсында орналасқан.

Кесте 3 - Жоғары оқу орындар саны

Жоғары білім беру	
Қала/аудан	Жоғары оқу орындар саны
Павлодар қ.	3
Екібастұз қ.	1

Жалпы облыс аумағында 4 жоғары оқу орны қызмет етеді. Оның үшеуі Павлодар қаласында, біреуі Екібастұзда орналасқан: С.Торайғыров ат. Павлодар Мемлекеттік Университеті. Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Институты. Инновациялық Еуразиялық Университеті. Академик Қ.Сәтбаев ат. Екібастұз Инженер-Техникалық Институты.

Сонымен қатар облыста басқа жоғарғы оқу орындардың филиалдары қызмет етеді [5].

Қорытындылай келсек, соңғы жылдары Павлодар облысында еңбек нарығы мен білім беру қызметі жоғары қарқынмен дамуда. Павлодар қаласының еңбек нарығы халықтың жұмыспен қамту деңгейінің өсуімен және жұмыссыздық деңгейінің азаюымен сипатталады. Ал білім беру жүйесін айтатын болсақ, ол түрлі бағыттағы оқу мекемелерінің дамуымен, жаңа ұйымдардың құрылуымен анықталады. Міне, қазіргі кезде инженерлік білімнің қарқынды дамуы, мемлекет тарапынан техникалық мамандықтарға бөлінетін гранттардың жедел өсуі, қосымша жұмыс орындарын құру, шетелдік жұмыс күштеріне үйретуші мекемелерде қазақстандық азаматтарды кәсіптік даярлау және т.б. Павлодар облысындағы еңбек нарығы мен білім беру қызметінің жетілдіруінің көрсеткіші болып табылады, және осы екі нарық ұйымдастырылған үдеріс элементтері түрінде үнемі өзара әрекет жағдайында болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/5469/enbek-narygy.pdf>.
- 2 http://studentke.com/ebek_naryiyida_alyp_tasu_erekshelkter_men_problemalary.html.
- 3 Еңбек нарығының экономикасы: оқу-әдістемелік құралы/ құраст. С.Қ.Құнязова. – Павлодар: С.Торайғыров ат. ПМУ, 2008. – 46 б.
- 4 <http://m.pavon.kz/post/view/37488>.
- 5 https://ru.wikipedia.org/wiki/Павлодарская_область.

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫ МЕН БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ

НҰРФАЛИЕВА А. А.

э.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі ғылыми-техникалық төңкеріс өндіріс пен өмірдің материалдық-техникалық жағдайларын елеулі өзгертті, бірақ сонда да ғылыми-техникалық ілгерілеудің маңызды себебі білім, дағды қорының құрылымы, мазмұны мен сипатының, жұмыс күші тәжірибесінің түбегейлі өзгеруі болды. Өндірісті күрделендіру, өнімді жаппай өндіру үрдістерінде игерілуі тиіс ғылыми-техникалық ақпарат ағынын кеңейту жағдайларында өндірісті дамыту үшін білім беру мәнінде үлкен өзгеріс болды. Өндіріс өзінің жұмыс күшінде қажеттілігін біліксіз жұмысшылар арқылы қанағаттандырып жатқанда, білім беру жүйесі экономикамен нашар байланыста болды.

Сондықтан ХХ ғасырдың басына дейін азғана инженерлер, техниктер, білікті жұмысшыларды даярлау көбінесе қоғамдық қажеттіліктерге бағытталмады. Жұмыс кадрларын даярлау тікелей өндірісте жүзеге асырылды, ал ғылым көбінесе жеке ғалымдардың ісі болды және қоғамдық өндірістік дамуына салыстырмалы түрде нашар әсер етті.

Білім өзінің мазмұны бойынша негізінен жалпы мәдени сипатқа ие болды және негізінен әлеуметтік функцияларды орындауға бағытталды. Бірақ өндірісті ары қарай дамыту жоғары білікті жұмыс күшін жаппай пайдаланусыз мүмкін емес болған кезде, яғни жұмыскерлердің білімі өндіріс барысының қажетті шартына айналған кезде, мысалы еңбек құралының болуы сияқты, жағдай түбінде өзгерді. Білім беру қызметтері нарығы мен еңбек нарығы мәселелерінің өзара тәуелділігін соңына дейін бағаламау дұрыс болмас еді. Осы нарықтардың тиісті мемлекеттік реттелуі болмаған жағдайларда мүмкін көбінесе практикада ақылға сыймайтын жағдайлар байқалады, мемлекеттік білім беру мекемелері оқу бітірушілер тарапынан білім беру қызметтеріне деген сұранысқа бағыттала отыра, салық төлеушілердің ақшасына болашақ жұмыссыздарды дайындайды, сосын басқа мемлекеттік мекемелер сол салық төлеушінің қалтасынан оларға жәрдемақы төлейді. Алайда, сол мемлекеттік білім беру мекемелері жастардың қалауына емес, кәсіпорындар мен мекемелер тарапынан сол немесе басқа

мамандықтардың мамандарына келесі сұранысты ескеруі тиіс еді, тіпті еңбек нарығы жағдаятының аяқ астынан өзгеруіне.

Еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының өзара әрекеті механизмін жетілдіру қажеттілігі туралы Б. Захаров жазады. Оның ойынша, маңызды мәселелердің бірі барлық деңгейдегі кәсіптік білім беру мекемелерінде мамандар шығарудың кәсіптік-біліктілік құрылымының еңбек нарығы қажеттіліктерімен теңгерімсіздігі болып табылады. Қазіргі уақытта еңбек нарығын белгілі бейіндердің мамандарымен жүйелі түрде молықтыру және кәсіптер мен мамандықтар бойынша оқу бітірушілердің тапшылығы байқалады. Аталған мәселе Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігінің индустриалдық және экономикалық тұрғысынан дамыған аймақ – Павлодар облысы үшін де айтарлықтай өзекті болып табылады. Біздің аймақ көптеген пайдалы қазбалар қорлары бойынша республикада алдыңғы орындардың бірін алады. Мұнда елдің баланстық көмір қорының 35,7 % (республикада бірінші орын), никельдің 16 % (екінші орын), алтынның 5,2 % (төртінші орын), мыстың 3,7 % (бесінші орын), молибденнің 2,3 %, цинктің 0,9 %, қорғасынның 0,3 %, бариттің 1,7 %, қосынды әктастардың 30 % шоғырланған. Павлодар ертіс өңірі электр және жылу энергиясын өндіру, бензин өндірісі бойынша көшбасында тұр және Қазақстанның анағұрлым энергиямен жаракталған аумақтар қатарына жатады.

Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жоғары деңгейі де төмендегідей: дамыған банк саласы, шағын және орта бизнестің динамикалық дамуы, білікті мамандардың болуы, республиканың басқа аймақтарымен салыстырғанда анағұрлым жоғары жұмыспен қамту деңгейі. Соңғы он жыл ішінде облыста оның макроэкономикалық көрсеткіштерінің көбісінің өзгеруінің оң динамикасын қамтамасыз еткен қолайлы экономикалық жағдай қалыптасты.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер қазіргі уақытта пайда болған білім беру статистикасы жүйесінде байқалады. Ол жағдайды сипаттайтын көптеген мәліметтерден, сонымен қатар білім беру саласында болып жатқан сандық және сапалық өзгерістерден тұрады. Білім беру жүйесінің жағдайына әсер еткен елеулі факторлардың бірі демографиялық өзгерістердің үрдістері болып табылады. Жуырдағы демографиялық құлдырау тікелей түрде және ең бірінші кезекте біздің жалпы білім беру мектептеріміздің қызметіне әсер етті.

Төменде келтірілген 1-кестеде көріп тұрғанымыздай, Павлодар өңірі үшін халық санының өсуі тән. Бұл көрсеткіш бойынша Павлодар өңірі республикада 8 орынды алады.

Кесте 1 - Павлодар облысының халық санының динамикасы, мың адам

	2012	2013	2014
Облыс бойынша	747,0	749,0	752,8
Қала тұрғындары	514,4	518,2	524,9
Ауыл тұрғындары	232,6	230,8	227,9
соның ішінде:			
Павлодар к.	342,4	345,7	352,7
Қала тұрғындары	331,2	334,4	339,2
Ауыл тұрғындары	11,2	11,3	13,5
Ақсу к.а.	69,0	69,4	69,4
Қала тұрғындары	45,9	46,0	46,0
Ауыл тұрғындары	23,1	23,4	23,4
Екібастұз қ.а.	146,4	147,0	149,1
Қала тұрғындары	137,3	137,8	139,7
Ауыл тұрғындары	9,1	9,2	9,4
Баянаул ауданы	27,8	27,9	27,7
Ақтоғай ауданы	14,0	13,7	13,3
Железинка ауданы	17,2	16,9	16,5
Ертіс ауданы	19,5	19,0	18,4
Қашыр ауданы	21,3	21,3	21,0
Лебяжі ауданы	14,0	13,8	13,5
Май ауданы	12,0	11,8	11,5
Павлодар ауданы	29,2	28,7	26,6
Успенка ауданы	12,9	12,8	12,6
Шарбақты ауданы	21,3	21,0	20,5

Алайда білім беру мекемелерінің түрлері бойынша оқығандар саны азаймалы динамиканы көрсетеді (2 кесте).

Кесте 2 - Оқу жылының басына білім беру мекемелерінің түрлері бойынша оқығандар саны, адам.

	2011/2012	2012/2013	2013/2014
Жалпы білім беру мекемелері	91517	89051	88804

Кәсіптік-техникалық ұйымдар	29447	28144	25907
Жоғары оқу орындары	21195	18076	15257

Көріп тұрғанымыздай, талапкерлер құрамының қысқаруы білім берудің жеке деңгейлерінің мемлекеттік оқу орындарына қабылдау құрылымын өзгерту қажеттілігіне әкеледі. Кәсіптік білім берудің белгілі деңгейін алуға халықтың сұранысының, әртүрлі бейіндегі кадрларға экономика сұранысының өзгеруінің жалпы үрдістерін ескере отыра, орташа және жоғары білім беру оның өсуі кезінде бастапқы кәсіптік білім беру деңгейінде кадрлар даярлау үлесінің кейбір төмендеуі болып жатыр.

Сонымен қатар ҚР Білім және ғылым министрлігімен жүргізілген 2014 жылдың ЖОО рейтингі нәтижелері бойынша үш аймақтық ЖОО – С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты және Инновациялық Еуразиялық Университет елдің үздік ЖОО-ның қатарына сенімді түрде енетіндігін атап өткен жөн. Ұлттық бірыңғай тестілеу нәтижелері бойынша төртінші жыл қатарынан Павлодар облысының жалпы орта білім беру жүйесі республика облыстары арасынан көшбасшы орынды ұстап тұр.

Осылайша, білім беру қызметтерінің сапасы бойынша біздің облыс елде басты орындардың бірін сенімді түрде алады. Сонымен бірге Павлодар облысының дамуының негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерін талдау аймақтық дамудың жалпы макрокөрсеткіші болып табылатын жалпы аймақтық өнім көлемінің өсуін көрсетеді (3 кесте).

Кесте 3 - Павлодар облысының дамуының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері

	2012	2013	2014
Тіркелген заңды тұлғалары (жыл басына), бірлік	12264	12821	13042
Халық саны (жыл соңында), мың адам	749,0	752,8	755,8
Табиғи өсім, халықтың азаюы (-), адам	4772	5590	5616
Экономикадағы жұмыс бастылар саны, мың адам	417,5	418,0	420,3
Жұмыссыздар саны, мың адам	21,7	22,0	21,0
Жұмыссыздық деңгейі, %	4,9	5,0	4,8

	2012	2013	2014
Тұтынуға қолданылған халық кірістері (орташа есеппен айына халық басына шаққанда), теңге	33096	37487	38771
Халықтың ақшалай шығыстары (орташа есеппен айына халық басына шаққанда), теңге	31233	35052	36236
Бір жұмыскердің орташа айлық номиналдық еңбекақысы, теңге	85844	93639	102310
Жалпы аймақтық өнім, млрд. теңге	1 528,4	1 766,0	1 766,4 ¹⁾
Халық басына жалпы аймақтық өнім, мың теңге	2 043,2	2 049,7	2 342,0
Республикалық көлемде облыстың ЖАӨ үлесі, пайыз	5,0	4,5	4,6
Іс жүзіндегі бағадағы негізгі капиталға инвестициялар, млн. теңге	263 513	276 246	353112

Соңғы үш жыл ішінде инвестициялық үрдістер сипатын талдау тұрақты өсу үрдісін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар 2012 жылдан 2014 жыл аралығында аймақ кәсіпорындарының негізгі капиталға инвестициялар көлемі 89599 млн. теңгеге өсті. Бұл негізгі қаражатты жаңғыртумен жағдайды біраз жақсартты.

Өндірістің өсуіне әсер ететін негізгі факторлар арасында жеделдетілген капиталдандырумен қатар басты рөлдердің бірі біліми-біліктілік деңгейін ескере отыра, халықты жұмыспен қамту ауқымын атқарады. Жұмысбасты халықтың біліми құрылымын талдау (4 кесте) жоғары білімі бар мамандардың төмен үлесін көрсетеді.

Сонымен қатар өндіріске көп үлесті анықтайтын жоғары және орташа кәсіптік (арнайы) білімі бар жұмыскерлер үлесі осы кезең ішінде 53,2-56,1 % деңгейінде болды.

Кесте 4 - Білім бойынша Павлодар облысы халқының жұмысбасты халық құрылымы, мың адам.

Жылдар	Экономикалық тұрғысынан белсенді халық	Соның ішінде білімі барлар		
		Жоғары және аяқталмаған жоғары	Орташа кәсіптік (арнайы)	негізгі, орта, жалпы, бастауыш
2012	441,1	100,7	180,0	160,4
2013	439,2	100,2	191,6	147,4
2014	440,0	105,5	215,5	118,2

2012-2014 жылдары осы білім беру деңгейі бар жұмыссыздар үлесі айтарлықтай жоғары болды (5 кесте).

Кесте 5 - Білім беру деңгейі бойынша Павлодар облысындағы жұмыссыз халық құрылымы, мың адам.

Жылдар	Барлығы	Соның ішінде білімі барлар		
		Жоғары және аяқталмаған жоғары	Орташа кәсіптік (арнайы)	негізгі, орта, жалпы, бастауыш
2012	22908	47908	7132	10978
2013	21725	3485	8292	9948
2014	22024	4968	10808	6248

Көбісі, біздің топшылауымызша, мұнда облыстық еңбек нарығындағы жағдайға да байланысты, ол біздің пікірімізше, қазір өте теңгерімсіздік жағдайында тұр.

Сонымен қатар соңғы жылдар ішінде бастауыш кәсіптік білім берудің оқу бітірушілерін жұмысқа орналастыру бойынша оң динамика байқалады (2012-2013 жж. - 58%, 2013-2014 жж. – 62% жұмысқа орналастыру). Сонымен бірге 2014 жылдың оқу бітірушілерінің жұмысқа орналасуын талдау № 1, 5, 9, 13, 15, 26, 31 кәсіптік мектептерде (лицейлерде) оқушылардың 60-тан 80 % дейін тәжірибеден өткен сол ірі кәсіпорындарға жұмысқа орналасқандығын көрсетеді («Кастинг» ЖШС ПФ, «Машина жасау

зауыты» АҚ, «Қазақстан алюминийі» АҚ, «Крендель» кофеінесі ЖШС және басқалары).

Облыстың жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар департаментінің деректері бойынша 2013, 2014 жылдары мамандықтар бойынша жоғары білімі бар оқу бітірушілердің жетіспеушілігі сезімді: агрономия (52 бос орын), ветеринарлық медицина (56), есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету (35), зоотехния (19), информатика, математика және физика (124), емдеу ісі (317), педиатрия (33), кітапханатану және библиография (21), электр энергетикасы (18), жылу энергетикасы (25), құрылыс (14). Сонымен қатар мамандықтар қатары бойынша оқу бітірушілердің артылуы байқалады: филология (132), қаржы және несие (192), сәулет (58), биология (59), журналистика (42), дизайн (60), заң саласы (191), педагогика және психология (153), есеп және аудит (69), экология (31), менеджмент (77) және т.б. Жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар департаментімен жүргізілген еңбек нарығын талдау 2015 жылға қарай кәсіпорындарға 93 мыңнан астам маман қажет екендігін көрсетті.

Сонымен бірге бүгінгі таңда кәсіптік лицейлер мен колледждерде кадрлар даярлау сандық та, сапалық көрсеткіштер тұрғысынан да өндіріс қажеттіліктерінен қалып бара жатқандығын атап өткен дұрыс. Осы жылы бастауыш кәсіптік білім беру жүйесінің оқу орындары үш мың маманды оқытып шығарды, ал білікті мамандарға экономиканың қажеттілігі он мыңнан астам адамды құрады.

Бұл қысқа талдау облыс экономикасы үшін маман кадрлар даярлау жүйесі мен оның тиісті қажеттіліктері арасындағы тиісті өзара байланыстың болмауын сенімді түрде дәлелдейді. Павлодар облысының кадрлық әлуетін басқару еңбек нарығы мен білім беру қызметтері нарығының тұрақты мониторингін қажетсінеді. Жұмыс күшінің сұранысы мен ұсыныстарының мамандықтар (кәсіптер), салалар, облыс аумақтары аясында бейін мен біліктілік деңгейі бойынша сәйкестігі туралы сенімді деректер, сонымен қатар еңбек нарығының дисбалансының себептері туралы ақпарат қажет.

Барлық жоғарыда айтылғандардан біздің аймақтың дамуы және оның экономикалық өсуін қамтамасыз етуі үшін оңтайлы жағдайлар жасау мақсатында келесі артықшылықтар анықталуы тиіс деген қорытынды жасауға болады:

- біріншіден, экономиканың тиісті қажеттіліктерін ескере отыра жоғары білікті мамандар даярлауға мемтапсырысты көбейту, оның

сатылары бойынша кәсіптік білім жүйесіне ең төмен бюджеттік шығындар нормативін белгілеу;

- екіншіден, - бірінші жоғары білім бойынша тек мемлекеттік оқу орындарға кадрлар даярлау құқығы берілсін, ал екінші, үшінші т.б. жоғары білім бойынша – тек мемлекеттік емес ЖОО-ға;

- үшіншіден, - «енбек нарығы сұраныстарын қанағаттандыру деңгейі» көрсеткішін мемлекеттік және мемлекеттік емес ЖОО жұмысын әлеуметтік бағалау критерийі ретінде заңды түрде бекіту.

ЖОО мемлекет атынан бюджеттік бөлімдердің оқу бітірушілерін бөлумен айналысу құқығын беру (оларға нақты бөлімдердің оқу бітірушілеріне жұмысқа орналасуға нақты көмек көрсету міндетін қатар жүйтеу);

- төртіншіден, - жоғары кәсіптік білім берудің мемлекеттік емес қызметтерінің бағасын олардың жоғары және төменгі сатыларда орналастыру жолымен мемлекеттік реттеуді жүргізу;

- бесіншіден, - Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі, ҚР Білім және ғылым министрлігі жанынан еңбек нарығы сұраныстарына жоғары кәсіптік білімді қайта бағдарлау бойынша жүйелік ұсыныстарды әзірлеумен бірлесіп айналысатын зерттеу орталықтарын құру.

Барлық жоғары айталғандарға қорытынды келтіре отыра, Павлодар облысының экономикалық даму бағдарламасы және білім беру жүйесін дамытудың облыстық бағдарламасы арасындағы қазіргі жағдайларда елеулі қарама-қайшылықтар бар деген қорытынды жасауға болады. Мұның барлығы толықтай экономикалық өсудің біліми факторларын басқару мен қоғамдық еңбекті зияткерлендіруін арттыруды жетілдіруге кешенді тәсіл қажеттілігін растайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н. А. Казахстан-2030. – Алматы, 2001. – 12 с.
- 2 Нұрғалиева А. А. Кәсіпкерлік қызметінің негіздері: оқу құралы. – Павлодар, 2012. – 97 б.
- 4 Нұрғалиева А. А. Ауылдық аудандара әлеуметтік инфрақұрылымды дамытудың экономикалық механизмі : монография. – Павлодар, 2011. – 196 б.
- 5 https://ru.wikipedia.org/wiki/Павлодарская_область.

«НҰРЛЫ ЖОЛ – ПУТЬ В БУДУЩЕЕ» – ЭТО В ПЕРВУЮ ОЧЕРЕДЬ ВОСПИТАНИЕ ВЫСОКОНРАВСТВЕННОГО И ВЫСОКООБРАЗОВАННОГО ГРАЖДАНИНА НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

ОМАРОВ Ж. М.

к.т.н., асоц. профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МУКЫШЕВА К. С.

докторант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

КАДЫРХАНОВА А. А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Послание Лидера нации, Президента Казахстана Н. А. Назарбаева «Нұрлы жол – путь в будущее» - это путь к счастливому будущему – «Вхождения независимого Казахстана в число 30-ти развитых стран мира», через активную и смелую реформу образования, науки и экономики, создания устойчивой динамично развивающейся рыночной экономики.

Президентом независимого Казахстана Н.А. Назарбаевым поставлена амбициозная задача двадцать первого века – это войти в мировые лидеры не только экономического, а в первую очередь образовательного и политического развития. Это комплексная, системная и глубоко продуманная стратегическая программа и задача развития суверенного Казахстана в новом тысячелетии.

Многие ученые и специалисты на протяжении ряда лет спорят о путях построения высококачественной системы образования для детей. Еще на заре двадцатого века великий ученый-теолог и мыслитель Машхур Жусуп Копеев предсказал, что в начале нового тысячелетия будет небывалый расцвет Казахстана, основанный на великой мудрости степи, на равенстве, любви и взаимном уважении ее граждан и в первую очередь на передовой модели образования и науки в новом тысячелетии.

Пока Казахстан и другие страны СНГ слепо копируют европейскую модель образования, не учитывая исторических и национальных сторон, сложившихся испокон веков культурных, языковых и образовательных основ наших государств, то такие страны как Финляндия, Сингапур, Китай и другие быстроразвивающиеся экономики мира создали свою своеобразную систему образования, основанной на своем историческом, культурном и образовательном фундаменте и новой надстройкой с учетом опыта всех передовых образовательных систем других государств, имеющих в мире. Это

позволило им в короткие сроки вырваться вперед на более высокий уровень не только в образовании, но и также в плане экономического и социального развития.

В качестве хорошего примера необходимо на наш взгляд перенять передовой пример, как Финляндия построила сильную систему образования, почти с нуля. Финляндия не имела успешной системы образования в 1970х, в то время как Соединенные Штаты были бесспорным лидером образования в мире. Тем не менее, эта страна создала продуктивную систему преподавания и обучения путем расширения доступа при целенаправленном инвестировании в амбициозные образовательные цели, используя стратегические подходы в построении преподавательского потенциала. Финляндия неожиданно стала мировым лидером в успеваемости студентов и финская стратегия образования противоположна американской [1, стр. 5].

В недавнем анализе политики образовательных реформ, финский аналитик Паси Салберг описывает, как с 1970х, Финляндия изменила традиционную систему образования “в модель современной, государственно – финансируемой системой образования, основанной на равенстве, хорошем качестве и расширении участия в сфере образования – все это по разумной цене”. На сегодняшний день более чем 99% студентов успешно получают обязательное образование, и более 90% получают среднее образование. Две трети выпускников поступают в университеты или профессионально ориентированные политехнические лицеи. Более 50% финского взрослого населения участвует в программах обучения взрослых. 98% затрат на образование всех уровней покрывается государством, нежели частными средствами. Несмотря на то, что был ощутимый пробел в достижениях среди студентов Финляндии в 1970х, связанный с социально-экономическим статусом, этот пробел был постепенно сокращен в результате реформирования учебных программ, начавшегося в 1980х. К 2006 году разница между финскими школами, согласно шкале ПМОУ (Программа Международной Оценки Учащихся) была только 5%, в то время как средняя разница между школами стран ОЭСР (Организации Экономического Сотрудничества и Развития - так называемые «развитые» страны) составляла 33%. Большая разница между школами в основном зависит от социального неравенства. [2, стр.7].

Общая разница между достижениями среди финских студентов также ниже, чем в других развитых странах. Несмотря на тот факт, что иммиграция из других стран с низким уровнем образования резко

выросла за последние годы, и происходит борьба с лингвистическим и культурным различием. Недавно проведенный анализ отметил, что в некоторых сельских школах число детей иммигрантов или тех, у кого родной язык не финский, достигает 50%. Несмотря на то, что большинство иммигрантов является выходцами из таких стран, как Швеция, начиная с 1990х стала расти, группа вновь прибывших из таких стран, как Афганистан, Босния, Индия, Иран, Ирак, Сербия, Турция, Тайланд, Вьетнам и других стран. Эти новые эмигранты говорят на более чем 60-ти языках. Несмотря на это, успеваемость и равенство в Финляндии растут.

В связи с этими тенденциями, многие смотрят на Финляндию как на ключ к загадке в области изменений в сфере образования. Как отметил один аналитик: «Многие из тех, кто посещает Финляндию замечают прекрасные здания школ, в которых учатся спокойные дети и высококвалифицированные преподаватели. Они также отмечают автономию школ, не сильное вмешательство центральных органов администрации в ежедневную жизнь школы, систематические методы для решения проблем в жизни студентов, и целевая профессиональная помощь для тех, кому она необходима.

Лидеры Финляндии связывают эти достижения с интенсивными инвестициями в обучение преподавателей – все преподаватели получают трехгодичную высококачественную подготовку за счет государства – плюс масштабный пересмотр учебных планов и программ и системы оценки, предназначенных для обеспечения доступа к «мыслящим учебным планам и программам» для всех студентов. Недавний анализ Финской системы обобщил основные принципы следующим образом:

Ресурсы для тех, кто в них нуждается.

Высокие стандарты и поддержка специальных нужд.

Квалифицированные преподаватели.

Оценка образования.

Баланс децентрализации и централизации.

Процесс перемен почти полностью перевернул политику в Соединенных Штатах. За последние 40 лет, Финляндия трансформировалась из высоко централизованной системы, опирающейся на внешнюю оценку, в более локализованную систему, в которой высоко квалифицированные преподаватели разрабатывают учебные планы из не очень четких национальных стандартов. Эта новая система реализуется через равное финансирование и усиленную подготовку всех преподавателей. Логика системы состоит

в том, что инвестиции в потенциал местных преподавателей и учебных заведений для удовлетворения потребностей всех студентов, связанные с вдумчивыми целями, могут раскрыть местный творческий потенциал в целях достижения общих справедливых результатов. Тем временем, Соединенные Штаты больше используют внешнюю оценку – зачастую усложненную дифференцированным доступом к учебным планам и программам – создавая несправедливые условия для местных учебных заведений. Ресурсы для детей и школ, в форме общего финансирования и наличия подготовленных, опытных преподавателей стали более разрозненными во многих штатах, что подрывает способность школы соответствовать желаемым результатам. Салберг отмечает, что Финляндия приняла совсем другой путь. Он отмечает: «Финны систематически работают вот уже более 35 лет, чтобы обеспечить наличие компетентных профессионалов во всех учебных заведениях, которые могут создать лучшие условия обучения для всех студентов, вместо того, чтобы верить в то, что стандартные инструкции и соответствующее тестирование могут быть использованы в последнюю минуту, чтобы поддержать процесс обучения студентов и слабые школы». Салберг определяет комплекс глобальных реформ, реализованных особенно в Англо-Саксонских странах, от которых отказалась Финляндия, включая стандартизацию учебных программ и проведение частых внешних тестов; сужение содержания учебных программ и сведение их к базовым навыкам в области чтения и математики; сокращение использования инновационных стратегий преподавания; использование образовательных идей из внешних источников, нежели чем развитие местного внутреннего потенциала для инноваций и решения проблем; а также внедрение строгих механизмов отчетности, основанных на поощрениях и санкциях для студентов, преподавателей и школ. В качестве сравнения, он поясняет: «Финская образовательная политика это результат 40-летних систематических, в основном намеренных работ, которые создали культуру разнообразия, доверия и уважения среди Финского общества в целом, и в образовательной системе, в частности... Развитие образовательного сектора основывалось на равных возможностях для всех, равном распределении ресурсов, нежели чем на конкуренции, на преемственных мерах на ранней стадии и построении постепенного доверия среди практиков, особенно среди преподавателей». Равенство в возможностях обучения поддерживается разными способами в дополнение к основному финансированию.

Как и в случае многих других европейских и азиатских стран, почти половина времени учителя используется, чтобы отработать практику по школьной программе, а также для коллективного планирования и сотрудничества с родителями, что позволяет школам и семьям более тесно сотрудничать в интересах студентов. В результате: «Финские учителя - сознательные, критические потребители профессионального развития и услуг производственного обучения. Наряду с повышением уровня профессиональной подготовки педагогического персонала, за последние два десятилетия повысилось также качество поддержки профессионального развития преподавателя. Большая часть обязательного, традиционного производственного обучения исчезла. На ее месте появились долгосрочные программы и возможности профессионального развития на базе учебного заведения или муниципалитета. Непрерывное повышение педагогического профессионализма учителей стало правом, а не обязанностью. Этот сдвиг в условиях и методах обучения преподавателей, часто отражаются на способах организации обучения в классе. Как следствие укрепления профессионализма в школе, стало понятно, что учителя и школы несут ответственность за свою работу, а также за решение большинства проблем, без передачи их другим. Сегодня финская профессия учителя находится на одном уровне с другими профессиональными работниками, учителя могут диагностировать проблемы в своих классах и школах, принимать решения, основанные на фактических данных и часто альтернативные пути, а также оценивать и анализировать воздействие реализованных процедур.

Акцент на обучение и развитие профессиональной практики в подходе Финляндии в организации системы образования привел, по всем данным, к распространению эффективных методов преподавания в учебных заведениях. Кроме того, усилия в направлении обучения школ на опыте друг друга привели к «широкому наращиванию потенциала»: широкое внедрение эффективной практики и экспериментирования с инновационными подходами в рамках всей системы, «поощрение учителей и школ в продолжении расширения набора методов обучения и преподавания, нацеленного на индивидуума, чтобы удовлетворить потребности всех учащихся».

Финский чиновник так отметил этот ключевой урок, извлеченный из реформ, которые позволили Финляндии, подняться от неравной, посредственной системы образования к самой высокой

позиции на международном уровне: «Укрепление позиций профессии преподавателя дает хорошие результаты. Профессиональные преподаватели должны иметь пространство для инноваций, потому что они должны попытаться найти новые пути повышения эффективности обучения. Преподаватели не должны рассматриваться в качестве техников, чья работа заключается в осуществлении строго продиктованных учебных программ, но в качестве специалистов, которые знают, как улучшить качество обучения для всех. Это сложная задача что, безусловно, требует изменений в программах подготовки учителей и преподавателей. Преподаватели занимают самое высокое место по значимости, потому что образовательные системы работают через них.

В основном финские школы небольшие (менее чем 300 учеников) с относительно небольшими классами, и одинаково хорошо оснащены. Идея заботы о студентах (в личном плане и в плане их образования) является основным принципом в школах. Все студенты ежедневно получают бесплатное питание, а также бесплатное медицинское обслуживание, транспорт, учебники и консультации в школах, таким образом, создана надежная база для учебы. Более того, доступ к качественным учебным программам и преподавателям стал основным аспектом Финской образовательной политики [3, стр.10].

Все это архиважно и для молодого государства как Казахстан, учитывая многонациональный состав населения независимого Казахстана - это свыше 130 народностей и национальностей, дружно проживающих на необъятных просторах нашей родины, также с резким оттоком людей с сельских районов в промышленные города и другие страны ближнего и дальнего зарубежья, в аулах и селах стало много малокомплектных классов и небольшое количество учеников, как и в Финляндии менее чем 300 учеников.

Одной из больших пробелов и проблем в системе школьного и среднего, но и также уже высшего образования в странах СНГ является низкий процент учителей и преподавателей мужского пола ввиду низкой оплаты учительского и преподавательского труда – это негативно сказывается не только на уровне образования но и в плане воспитательного процесса.

Как показывают научные исследования ученых, мужское мышление резко отличается от женского и поэтому преподавание особенно фундаментальных или точных наук учителями и преподавателями мужского пола дают более высокие результаты

вследствие их отличия, как в методиках подачи знаний так и в мышлениях и суждениях по их решению.

Также одной из основных проблем образования и науки в странах СНГ является стандартизация учебных программ и частое проведение внешних тестов, сужение содержания учебных программ, низкое качество учебников и учебных материалов, оторванность их от реальной жизни и их несоответствие уровню современных научно-технических достижений, слабая материально-техническая база учебных заведений и многие другие проблемы, описанные выше.

Еще одним из веских аргументов для принятия финской системы образования странами СНГ является еще то, что до революции 1917 года, Финляндия находилась, как и все страны СНГ в составе Российской империи и ее система образования в основе все равно близка к сложившейся Советской модели образования.

Неконтролируемая коммерциализация образовательной системы, ликвидация независимой Академии наук во многих странах СНГ, создание множества частных университетов и «карманных» научно-исследовательских научных организаций и центров по подготовке и переподготовке кадров при каждом министерстве и ведомстве, привело к застою в развитии образования и науки. И многие государственные университеты и научные центры остались без источников финансирования, произошел отток ученых и высокоинтеллектуальных специалистов в дальнее и ближнее зарубежье. Все это нанесло большой урон не только науке, но и всей экономике независимого Казахстана.

Можно с большой досадой вспомнить, когда Лидеры Советского союза - генеральные секретари компартии СССР большой И. В. Сталин и недалёковидный Н. С. Хрущев начали бороться один с учеными врачами и биологами, другой с математиками, которые были в первых рядах в мире в области генетики, микробиологии и кибернетики и тогда многие выдающиеся ученые были репрессированы или уехали за рубеж. В основном уехали в США и там получили резкое развитие такие отрасли науки как генетика, микробиология и кибернетика и началось использование их передовых достижений во всех отраслях экономики в том числе в программных продуктах компьютерных и других вычислительных систем. И до сих пор США являются лидерами в этих областях науки, все это дало рывок в развитии не только науки, но и всей экономики в целом, то есть полная автоматизация и роботизация многих технологических процессов с учетом всех передовых

достижений в различных областях науки, привело к резкому росту в десятки и более раз производительности труда и ее рентабельности, вследствие этого удешевления в десятки и более раз себестоимости производимой американскими компаниями своей продукции. И США за короткие сроки стали мировыми лидерами не только в научном, но и в экономическом и технологическом развитии.

И когда весь цивилизованный мир переходит к всеобщему бесплатному образованию и бесплатному питанию не только в дошкольных учреждениях и школах, но и также в средних и высших учебных заведениях, то споры в Казахстане о прекращении финансирования питания в дошкольных организациях и школах напрямую противоречат программе вхождения независимого Казахстана в число 30-ти развитых стран мира, озвученной Лидером нации, Президентом Казахстана Н. А. Назарбаевым с высокой трибуны перед обеими палатами парламента и казахстанским народом.

В Казахстане, после развала Советского союза вообще сошло на нет послевузовское образование, особенно курсы по подготовке и переподготовке инженерных кадров и т.д.. В Советское время выпускник вуза на протяжении трех лет после ее окончания как молодой специалист проходил, как теоретические так и практические образовательные курсы и государство в законодательном порядке обеспечивало молодых специалистов жильем и это было хорошим социальным пакетом для поддержки молодых граждан государства. Все это способствовало становлению активной гражданской позиции молодых людей во всех сферах жизни государства и способствовало неуклонному росту научного и экономического благосостояния государства, политической и социальной стабильности, не было сильного оттока молодых граждан, высококвалифицированных специалистов и ученых в дальнее и ближнее зарубежье, что сейчас мы наблюдаем в Казахстане.

И независимому Казахстану, хороший опыт по стратегии реформирования финских школ, также активно нужно перенять, это позволит за короткие сроки значительно повысить интеллектуальный потенциал учащихся, выявить талантливую молодежь, которая уверенно поведет молодое государство к новым вершинам научного и экономического развития. «Мощь любого государства определяется в первую очередь высоким уровнем нравственности, образования и культуры» об этом неустанно твердит во всех своих выступлениях Глава государства, Президент независимого государства Н. А. Назарбаев.

На основе послания «Нұрлы жол-путь в будущее» может быть сделан основной вывод, что главной задачей современных педагогов является воспитание высоконравственного и высокообразованного человека, как сказал великий русский ученый и гуманист К.Э. Циолковский -это воспитание «Гражданина вселенной», который «будет болеть душой и сердцем не только за свое государство но и за все человечество и вселенную в целом».

И Лидер нации, Президент независимого Казахстана Нурсултан Абишевич Назарбаев, как в свое время, пророк «Ной» ведет под своим небесно-голубым флагом дружный и многонациональный, высоконравственный и высокообразованный народ Казахстана на большом и просторном корабле «Казахстан» к новым «великим свершениям»!

ЛИТЕРАТУРА

1 Ф. Бухбергер и И. Бухбергер 2004, Способность решения проблем системы педагогического образования как условие успеха? Анализ «Примера Финляндии», Ф. Бухбергера и С. Бергхамера (ред.), Анализ политики образования в сравнительной перспективе.

2. П. Салберг, 2007, Политика образования для содействия обучению студентов: Финский подход, журнал политики образования.

3. П. Салберг, 2009 года, Перемены в сфере образования в Финляндии, А. Харгривз, М. Фуллан, А. Либерман, Д. Хопкинс (ред.), Международный Справочник изменений в образовании.

МАҒЖАН ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ТАБИФАТ ТЫНЫСЫ

ОРАЗБАЕВА Б. Қ
мұғалім, №19 жалпы білім беру орта мектебі, Павлодар қ.

Мағжан Жұмабаев – талантымен де, табиғатымен де ешкімге ұқсамайтын дара тұлға. Ол сыршыл, толғағыш, суретші, сөз ұстасы, түршіл, романтик, «мәдениетшіл ұлт ақыны».

«Мағжан – ақын, өте күшті ақын. Мағжанның қуаты – оның лиризмнің нәзіктігінде, сырластығында, кейіпкерлерінің ақындық жарқындығында, сөздерінің нақтылығында, оның сөздері Маржан жібі секілді нәзік те, мамық секілді женіл, әуенді де сазды. Мағжан – бірінші кезекте терең лирикалық ақын.

Мағжан өлеңдері – оның өзінің жанымен, халқымен сырласады», - дейді Жүсіпбек Аймауытов.

Мағжан өзін табиғаттың бір бөлшегіндей сезінеді, табиғатты жырлап келіп, оның аясында өмір сүріп жатқан адамдар жайлы жазбау, әрине, мүмкін емес.

Ана тіліне арнаған өлеңінде былай дейді:

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың,
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...

Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,

Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!

Бағыт сілтер Шолпан жұлдызындай қашан, қайда жүрсен де жарқырап осы – туған тіл деп жырлайды Мағжан жыры. Тас бауыр тағдыр қара жердің бетіне бырдай шашқан қазақтарды бір құшаққа тарта алар күш – тек қана қандастық емес, анадай аялап, бір шаңырақ астына жинайтын магнитті күш – туған тіл- дейді Мағжан [3. 31 бет].

Мағжан ақынның көптеген өлеңдерінде «күн», «жұлдыз», «ай» сөздері жиі кездеседі. Бұған қарап ақынның табиғатпен ажырамас бірлікте екенін байқауға болады. Мысалы, «Бір күні» өлеңінде:

Қыздырып Күн, ойлауға ерік бермей,

Мал шулап, бөлді ойымды ырық бермей.-десе,

«Туған жер» өлеңінде:

Жаратылдым топырағыңнан, сен – түбім,

Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан – тәнім.

Сенен басқа жерде маған қараңғы,

Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім.-

дейді. Яғни бұл жолдар арқылы туған жеріне деген махаббатын, ондағы күннің жылуын, ай мен күннің жарықтығын өз жерінде ғана сезіне алатынын жеткізеді. Осындай ой желісі «Сағындым» өлеңінде де «Абақтыда айдаң күннен жаңылдым», «Алтын күнді, қара жерді сағындым», «Абақтыда айға баға күні ұзақ» деген жолдармен жалғасады.

Мағжан Жұмабаевтың көп өлеңдері махаббат лирикасын құрайды. Мұндағы жүрек жарды сезімі, сүйгеніне деген сағыныш, сүйініші табиғатпен астарласа берілген. Өлең жолдарына көз жүгіртіп көрейік. «Жарыма» өлеңінде:

Сол күнде, алтын сәулем, қолыңды бер,

Жасытпа, жолым бастап алдыма жүр.

Қара түн қорқынышты қаптағанда

Жарқырап жұлдызым боп, төккейсің нұр.

Осы жолдарда ақын жарын жарыққа жетелер, жақсылық жаршысы ретінде таныса, «Есімде..тек таң атсын!» өлеңінде:

Күн алтын жан-жағына сәуле шашты,

Жарық пен қараңғылық араласты.

Сәулесі қызыл алтын – сәлемі еді,

«Көргенше қош, алаш!» - деп амандасты.

Ай туып, Күн орнына көкте қалқып,

Гүлдерден мас қыларлық иіс аңқып,

Төңірек тыныш ұйқыға батқан шақта

Кетіппіз біраз ғана біз де қалғып.

Мұндай тіркестер «Зар» өлеңінде де көрініс тапқан.

Күз жетіп, жердің жүзі солғын тартса,

Алтын күн нұры кеміп, салқын артса.

Алтын күн алтын сәуле жерге шашар,

Жан кіріп, жан-жануар қыбырласар.

Жоғалды, батты, кетті сәулем – күнім,

Жайнаған жүз құлпырып, қызыл гүлім.

Сәулесіз, Айсыз – Күнсіз қараңғыда

Өтермін аһ ұрумен шықпай үнім.

«Алтын Күн» тіркесі бірнеше өлеңінде (жоғарыда аталған өлеңдерінен басқа да «Батқан күн, атқан таңның жыры», «Қараңғы, дауылды түн», «Жазғытұрым» т.б.), тіпті бір өлеңнің ішінде де қайталануы жиі кездеседі және берер мағыналары да бір – Алтын Күннің жылуы, алтын сәулесі. Күн – жарық, жақсылық, қуаныш нышаны болса, ай – қараңғылық, қайғы – мұң белгісі. Түнге нұрын шашқан Ай болса да, күндізгімен салыстырғанда көмескі, күңгірт. Мұны «Айға» өлеңінен анығырақ байқауға болады:

Күн батып, қараңғылық қанат жайды,

Аспанда сансыз жұлдыз жарқырайды.

Отырған қараңғы үйдің терезесінен

Көремін мұнды, нұрлы толған Айды.

Ақынның «Батқан күн, атқан таңның жыры» атты туындысындағы тіркес пен берер ойы мүлде бөтен.

Алтын Күн батып барады,

Алтын Күн ақырын өледі.

Сорлы бұлттар – сорлы жар,

Қан жылап Күнді көмеді.

Сорлы бұлт – жесір жар алтын Күнін – күйеуін қан жылап жоқтап отыр. Мұнда Күн – тіршілік иесі, бір шумақтың өзінде кейіптеу, көріктеуіш, теңеу түйдектеле берілген.

Ал «От» өлеңінде лирикалық қаһарман өзін осы «Алтын Күннен» жаралған жалынды жан иесі етіп суреттейді.

Күннен туған баламын,
Жарқыраймын, жанамын.
Күнге ғана бағынам.
Өзім – күнмін, өзім – от,
Сөзім, қысық көзімде – от,
Өзіме - өзім табынам.
Қараңғылық бұққанда,
Қызарып күн шыққанда,
Күн отынан туғанмын;
Жүрегімді, жанымды,
Иманымды, арымды
Жалынменен жуғанмын.

Ақын алдымен Күннің құдіретін оның жылу шашар, жарық берер қасиетімен бағаласа, өзін сол Күннің жалынынан жаралған, бойында оттай ыстық қуаты бар, жігерін жалынмен жаныған жанға балайды.

Енді бірде ақын «Күн», «Ай», «Жұлдызды» сүйгеніне сыйлар сұлулықтың сырындай, жаратылыстың жауһар жасынындай қырлайды. Махаббат, сезім, сүю деген – бұл дүниенің ең ерекше еншісі.

Келші, көзім, күн бетінді көрейін,
Сүйші, сәулем, тұншығып мен өлейін.
Жет, жұлдызым, жылжып қана жібектей,
Жұлдызды – жүзік, Айды алқа ғып берейін.
Сөзің – сиқыр, есті тұман басқандай,
Ессіз жүрек дария болып тасқандай.
Күлкің, Күнім, күндей күміс табаққа
Мінсіз сұлу меруертті шашқандай.

Осы жолдарда ақынның сөз қолданысына қарайықшы, тұнып тұрған теңеу, ауыстыру, көріктеуіш, кейіптеу. Сүйгенін өзіне «көзім», «сәулем», «жұлдызым», «күнім» деп қаратып, оның жүзін – күнге, жүрісін – жібекке, сөзін – сиқырға, күлкісін – күміс табаққа шашылған меруертке теңей келе, оған жұлдыздан – жүзік, айдан – алқа сыйлайды. Айналасы екі шумақта қаншама қалауын тапқан құнды құрастырулар жатыр.

Сыншылардың Мағжан - сыршыл ақын деп бағалаулары бекер еместігіне көзіміз жеткендей.

Бүкіл лирикасының ішіндегі табиғаттың тынысы – «Ай, күн» сөздерінің қолданылуына ғана тоқталдым. Ал басқа да туындыларындағы тұнған табиғат сырларын, сыршылдық пен

сыншылдықты ұран еткен асыл дүниелерін кейінгі күн еншісіне қалдырдым.

Карл Маркс: «Батырлардың өлуі күннің батқанымен бірдей» деген екен. Батырларынан, батырларға бергісіз ақындарынан әлсін - әлсін айырыла берген халық – ана күнінің қаншама рет мезгілсіз батқанын көзімен көріп, қабырғасы қаншама рет қайысты екен?..

Тірідей айырылып, атаусыз өлген, көмусіз қалған аяулы ақыны, біртуар бірегейі Мағжанның туған жұрты қатарынан қаншама жыл ішінен таусыла, қан жылап жоқтады екен?! Бірақ поэзияның алтын күндері батпайды өсте! [3. 8 бет]

Таудай талант Мағжан – қазақ халқының күңгірт тартпас мәңгілік мақтанышы, ол әрі көптің жүрек жарасындай ұмытылмас өкініш – қасіреті...

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. Алматы, 2002.
- 2 Мәшһүр-Жүсіп Қ. Көркем сөздің құдіреті. Павлодар, 2000.
- 3 Әлімбаев М. Толқыннан толқын туады. Алматы, 1992.
- 4 Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы. Астана, 2007.

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВ – ПУБЛИЦИСТ

БАТКЕЕВА Б. Т.
профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ОРАЗБАЕВА Н.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

*«... классикалық реализмді
өз шығармасында жарқырата пай-
даланып, ешкімге жалынып-жалтылдамай
өзіндік еркіндік пен
тәуелсіздікті пайдаланып,
алашыыл қалпын сақтап өткен
дарын-Жүсіпбек».
Тұрсынбек Кәкішұлы*

XX ғасыр басында алмасқан қоғамдық құрылыстар мен жіктелеген екі дәуірдің шекарасында өмір сүріп, сол бір аласапыран заманның шындығын әдебиет тілінде үлкен суреткерлікпен бейнелеген қаламгердің бірі – **Жүсіпбек Аймауытов**. Әдебиеттің әр

алуан жанрларында қалам сілтей жүріп, ол қазақ әдебиетінің жаңа өріске шығуына мол еңбек сіңірді. Сан қырлы талант иесі Жүсіпбек Аймауытовтың артында қалған шығармашылық мұрасы аса бай. Оның ішінде көптеген өлеңдер, «Қартқожа», «Ақбілек» романдары, «Күнкейдің жазығы» хикаяты мен «Әнші» секілді бірқатар көркем әңгімелері, «Рәбиға», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Ел қорғаны», «Шернияз» пьесалары, «Нұр күйі» поэмасы, сондай-ақ бірсыпыра сын мақалалар мен аудармалары бар. Газет беттерінде жарияланған публицистикалық мақалаларының өзі бір төбе.

Жүсіпбек Аймауытовтың әдеби мұрасының ең салмақты саласы – прозалық шығармалар. Кішігірім әңгімелерден бастап жазушы қаламынан «Қартқожа», «Ақбілек» романдары туды.

«Қартқожа» романы 1926 жылы Қызылордада кітап болып басылып шықты. Роман жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ еңбекшілерінің, олардың әлеуметтік аласапыран тұсындағы тағдырын бейнелеген алғашқы күрделі шығармалардың бірі болды. Онда 1916 жылғы Ресей патшасының қазақ жастарын майданның қара жұмысына алу туралы жарлығы кезіндегі аласапыран, патшаның тақтан құлауы алдындағы қазақ ауылының көрінісі, адамдар психологиясы көркем бейнеленген. Жазушы осы тартыстар арқылы қазақ кедейінің қоғамдағы теңсіздіктің сырын ұғуы, әлеуметтік әділетсіздіктің себептерін түсінуі секілді ояну процесін көрсетуге ұмтылады.

Романдағы оқиғалар бас кейіпкер Қартқожаның басынан өткен нақты жағдайларға негізделген. Сол арқылы жазушы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының басталуы мен оның патшаны тақтан құлатқан 1917 жылғы ақпан төңкерісіне ұласуы, қазақ азаматтарының ел ішіндегі әлеуметтік тартысқа араласуы, алаш қозғалысының өмірге келуі, ақтар мен қызылдардың соғысы, қазан төңкерісі, азамат соғысы тұсындағы жайларды баяндайды. Осы оқиғалар тұсында роман кейіпкері Қартқожа да есейіп, ес жинайды, алға қарайды, болашаққа бет алады.

Төңкерістен кейінгі біздің Тұрар Рысқұлов сияқты саясаткер, не болмаса атылып кеткен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы қандай зиялы қауымдар болды?! Қазақ неге екіге бөлінді? Ол қазақтарды екіге бөлген өздері емес – заман, саясат болғанын осы «Қартқожа» романы толық ашып береді.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романы кезінде кітап болып шықпаған. 1927-1928 жылдары баспасөзде жарияланған. Тақырыбы жағынан ол «Қартқожа» романымен үндес. «Қартқожада»

көтерілетін күрес, азаттық идеясы «Ақбілекте» одан әрі жалғасады. Романда ескі ортадағы жікшіл тартыстардан қорлық көрген қазақ қызының төңкерістен кейінгі жаңа сипатты заманның мүмкіндігіне сай өз құқығы үшін күресу жолы баяндалады. Шығарманың бас кейіпкері Ақбілек өшіккен адамдардың кесірінен ақ әскерлерінің тұтқынына түсіп, неше қилы қорлық көреді. Елінде де алуан қиындыққа жолығады. Кейін төңкерістен соң қалаға кетіп, оқу оқып, өз бақытын табады. Ақбілектің басынан өтетін осы оқиғалар арқылы Жүсіпбек сол бір қилы-қыстау кезеңдегі қазақ ауылдарындағы өмір шындығын, адамдардың қилы-қилы тағдырын кең бейнелейді. Роман кейіпкерлері заман өзгерістерімен ілеседі, қоғамдағы өз орындарын іздейді. Түптің түбінде дегендеріне жетеді. Қысқасын айтқанда, «Ақбілек» романы – бір ғана қазақ қызының күрделі тағдыры негізінде әлеуметтік төңкерістер тұсындағы қазақ ауылының өзгеру процесін суреттеген алғашқы қазақ романдарының бірі.

Ж. Аймауытұлының «Ақбілек» романы қоғамдық ахуал мен кезең көріністерін, өмір-уақыт шындықтарын, шабытты шақ пен талант қолтаң-басын айқындаумен қоса негізгі тұлғаның тағдыр-талайын, адами әлемі мен бедерлі бейнесін, қыр елінің тұрмыс-дәстүрлерін, тәрбие-тағлымдарын т.т. жан-жақты ашады. Басты байқалар ерекшелік-туынды тақырыбы мен табиғатына, авторлық ұстаным мен образ жасау шеберлігінен тіл-стиль сипаттарынан ұлттық мұрат-мүдде, ел-жердің қадір қасиеті, адам әлемі мен мүмкіндіктері кең көлемде көрініс береді. Осы орайда, бір ғана Ақбілек бейнесі – қазақ қыздарының азаттық-теңдік жолындағы талайлы тарихын, қиын-қыстау соқпақтарын, қилы кезеңдерін алға тартады. Сондай-ақ, адал еңбек пен ақыл-парасаттың, жастық пен махаббаттың, құштарлық пен сүйіспеншіліктің, әсемдік пен сұлулықтың көркем шежіресі, үздік үлгісі болып табылады.

Аймауытов Ж. «Ақбілек» романы жанр табиғаты мен талабына толық жауап берумен бірге кемел ой мен көркемдікке, нақышты тіл мен келісті суреттеулерге де толы. Оны, атап айтқанда, Алтай мен ауыл көріністері, Ертіс – Күршім сипаты, Марқакөлдің мөлдір суы мен оның айналасындағы аң-құс, жан-жануарлар әлемі, алуан түсті адам портреттері мен этнографиялық деректер байыта, толықтыра түседі. Сайып келгенде, қазақ қызының өмір, тағдыр жолын баяндағанда да Ж.Аймауытұлының ескі ауыл, этнографиялық суреттерді, адамдар қарым-қатынасын ой мен сезім өрілімі арқылы риясыз жеткізер тіл байлығына, шеберлік иірімдерінің үлгі-өрнектеріне көз жеткіземіз. Сондай-ақ, романдағы әлеуметтік-психологиялық иірімдерден,

жекелеген кейіпкерлерді мүсіндеу мен олардың ішкі монологтарынан, ең негізгісі қазақ тұрмысы мен заман көріністерінен, уақыт сырынан реалист суреткердің қолтаңбасы айқын көрінеді. «Ақбілек» әлемі – халқымыздың өткен өмірі мен тарихының, қазақ қызы мен әйелінің тағдыр – талайын кең көлемде суреттеген тағлымды туынды. Жазушы Р. Токтаров «Ақбілек» романынан адам мінездерінің энциклопедиясын көруге болады» деп қысқа да нақтылы түйін жасайды.

Екі заман шекарасында көзін аша бастаған туған халқының ақылы, ойы, ары, баскөтерері болып, оның қамы үшін, тағдыры мен болашағы үшін бастарын тауға да, тасқа да соғып, ақыры бір кездерде біздің елді жайлаған зорлық-зомбылық дертінің, социалистік заңдылықты бұзудың құрбаны болып кеткен арыстарымыздың қатарында Жүсіпбек Аймауытовтың орны ерекше.

Ж. Аймауытовтың үлкен ұлы Бектұрдың айтуынша, «Ол мейірімді болатын. Кісінің әңгімесін құлақ қойып, мұқият тыңдайтын. Ешкімді бөле-жармай, теңдей жақсы көретін. Қолы қалт еткенде, күн демей, түн демей жазумен айналысатын».

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ақиқат. – 2010. – №12. – 58 – 63б.
- 2 <http://e-history.kz>.
- 3 <http://asyl-bilim.kz>.
- 4 Ж. Аймауытов сайты.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЭТНОСОВ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

ОСПАНОВ Н. М.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МАМЫТОВА С. Н.

д.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одним из ключевых направлений государственной политики в сфере национальных отношений является формирование патриотизма и толерантности граждан Казахстана. Известно, что путь к толерантности лежит через понимание и уважение многообразия культур, самобытности народов нашей многонациональной страны. Поэтому сохранение и пропаганда уникальной культуры всех народов Казахстана является весьма актуальной проблемой.

Современные перемены, происходящие в образе жизни и культуре этносов Казахстана в процессе интенсивного взаимодействия, вхождение их в социокультурное пространство современного мира обусловили стремление к их культурному самоутверждению, желанию сохранить этническую и культурную идентичность. В этих условиях для успешного развития диалога между этносами важную роль играет, созданная в 1995 году по инициативе Президента РК Н.А. Назарбаева, Ассамблея народа Казахстана. В этом году в Казахстане отмечают юбилей этого уникального института гармонизации межнациональных отношений. Его опыт плодотворной деятельности вызывает огромный интерес исследователей не только Казахстана, но и зарубежных экспертов.

Особое внимание заслуживает в ее работе направление, связанное с развитием этнокультурного взаимодействия, которое имеет важное значение не только для сохранения и развития культуры каждого этноса, но и для обеспечения единства многонационального казахстанского общества. Это особенно важно, поскольку в настоящее время ярко проявляются, с одной стороны, направленность движения современной цивилизации к обретению общечеловеческих ценностей, а с другой стороны, - обострение межнациональных конфликтов, приводящих к серьезным и тяжелым последствиям.

Богатый опыт этнокультурного взаимодействия в рамках деятельности Ассамблеи народа Казахстана содержит история Павлодарского Прииртышья, которое представляет собой этнокультурное пространство, характеризующееся исключительным многообразием. Здесь пересеклись пути и судьбы многих этносов: представители примерно 60 национальностей проживают на этой территории. В условиях полиэтничного существования этносов Павлодарского Прииртышья в регионе сложился многовековой диалог культур.

Миграции, переселения народов, происходившие на протяжении столетий, обусловили дисперсность расселения этносов и наличие множества контактных зон в регионе, в которых исторически развивались активные межкультурные связи. Одна из первых волн переселений из центральных губерний России в Прииртышье начинается еще в XVIII веке. Наиболее интенсивное переселение в край происходит во второй половине XIX – начале XX века, когда завершилось вхождение Казахстана в состав Российской империи. В процессе колонизации край постепенно заселяли казаки, крестьяне из России, Украины, Белоруссии.

С приходом переселенцев многие элементы традиционной культуры стали постепенно утрачиваться, изменилась хозяйственная практика, начался процесс взаимозаимствований. Переселенцы, большинство из которых были крестьяне, принесли с собой специфические культурно-бытовые особенности, оказавшие влияние на коренное население, но с другой стороны сами подверглись значительному культурному воздействию иноэтнического местного населения. Казахи, являющиеся титульной нацией, находились в тесном контакте со всеми народами, с которыми связала их историческая судьба.

Не миновала прииртышскую землю участь стать местом политической ссылки и депортации в советский период. В конце 30-х – середине 1941 гг. на павлодарской земле появились первые депортированные народы из разных регионов Советского Союза. Позже во время войны сюда были насильственно переселены чеченцы, ингуши, балкарцы, карачаевцы, кабардинцы. Особенно много было немцев, депортированных из Поволжья, Крыма и Кавказа. Немцы Павлодарского Прииртышья занимали 4 место по численности в составе немцев КазССР – 10% [1, с. 57]. В результате размещения в области депортированного немецкого населения из различных областей и районов Союза происходят процессы внутриэтнической консолидации и ассимиляции. Усиливается также интерферирующее влияние казахского и русского языков на немецкий, развивается полиязычие. Среди активно употребляемых слов из казахского языка можно назвать «қонақ», «той», «дастархан».

Крупные этнодемографические изменения произошли в период освоения целины, а также в ходе интенсивной индустриализации края. Это внесло определенные коррективы в межнациональные отношения. Процессы культурного и экономического взаимодействия казахов и других народов были достаточно сложными, противоречивыми, но, в большей степени, позитивными.

Современный этап характеризуется накоплением первоначального опыта возрождения различных культур в полиэтничном сообществе на уровне Ассамблеи народа Казахстана, этнокультурных центров.

В Павлодарском Прииртышье сейчас действуют 19 областных, 14 городских и более 45 районных этнокультурных объединений. Они являются инициаторами и участниками многих общественно-значимых акций и мероприятий, проводимых в области в рамках реализации государственной национальной политики. Прежде

всего, их деятельность способствует развитию языков, сохранению традиций народов. У людей появилась возможность национального самовыражения, пропаганды своей культуры, языка. Ежегодно в Павлодаре в мае проводится неделя славянской письменности, а в апреле – неделя тюркской письменности, в рамках которых организуются научные конференции, круглые столы, выставки.

Особая роль в создании условий для развития культуры, традиций, обычаев и языков этносов, проживающих на территории области, отводится областному фестивалю этнических культур «Дружба. Единство. Независимость» и традиционному летнему фестивалю «Живем в семье единой». Действенным средством возрождения культурно-исторического наследия этносов, проживающих в регионе, является работа творческих коллективов этнокультурных объединений. Следует отметить, что ряд этнокультурных объединений имеют несколько десятков творческих коллективов. Например, павлодарское общество немцев «Возрождение» имеет более 40 творческих объединений.

Работа этнокультурных объединений находит широкое освещение в СМИ. В областных газетах выходят специальные рубрики, спецвыпуски, приложения к газетам, посвященные проблемам межнационального взаимодействия. Популярна еженедельная передача «Казахстан – наш общий дом», который звучит на разных языках.

Большую работу по изучению языков, культурных традиций и обычаев многонационального народа проводит Школа национального возрождения – учебное заведение дополнительного образования, ориентированное на создание условий для изучения родного языка, истории, культуры, обычаев и традиций этносов. В структуре школы работает 14 учебных национальных отделений. Все обучение направлено на то, чтобы они усвоили нравственные ценности национальной культуры этносов, выросли патриотами, с высоким чувством ответственности за сохранение мира и согласия в нашей многонациональной стране.

Ассамблея стала истинно демократическим регулятором межэтнических отношений. Ежегодно на сессии Ассамблеи обсуждаются важные вопросы жизни общества и ключевые направления развития государства. При ассамблее действуют научно-экспертная группа и клуб журналистов по этнической тематике.

С каждым годом растет интерес к Ассамблеи народа Казахстана у молодых. Их участие в деятельности Ассамблеи придает

ему особую энергию и подвижность. Сейчас при национально-культурных центрах действуют 16 молодежных клубов. Их основной целью является приобщение молодежи к культуре, языку, истории и народному творчеству, а также создание условий для духовно-нравственного, интеллектуального и физического потенциала, социального статуса и экономического положения, политической, правовой, экологической и духовной культуры подрастающего поколения. Главным принципом, проводимым в молодежной политике многонационального Казахстана, является создание равных условий для духовного и физического развития, участия в общественно-политической жизни страны, запрет на любые дискриминационные действия по отношению к молодым людям другой нации, веры, социального положения, одинаковый доступ молодежи к социальным правам, к информации.

Чтобы привлечь молодежь в клуб, заинтересовать их, при клубах организуются кружки по интересам. Каждый находит для себя занятие, соответствующее интересам, характеру, вкусам. Ежегодно проводятся такие мероприятия, как обрядовые праздники, выставки национальной кухни и прикладного творчества, национальные состязания, а также. В этом году на базе Дома Дружбы г. Павлодара, при активном содействии Секретариата Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области, представители молодежи под руководством ученых-экспертов приняли участие в историко-этнографической экспедиции «Павлодарское Прииртышье – крупный центр межэтнического взаимодействия и территория толерантности». В рамках реализации проекта «Память во имя мира» проводился сбор информации по истории этносов края, выявлялись новые, значимые события в истории межнационального взаимодействия. Полученные результаты имели большое значение для воссоздания целостной картины межкультурного взаимодействия в регионе и популяризации этнокультурного наследия народов Павлодарского Прииртышья. Было собрано множество свидетельств большого вклада различных этносов в развитие региона и страны, в целом.

Так, в Щербактинском районе Павлодарской области заметный след в социально-экономическом развитии с. Орловка оставил В. В. Поляков, бессменный председатель колхоза «Победа». Более 34 лет он руководил хозяйством, сделал его передовым. Он требовательно, по-крестьянски расчетливо, бережно, особенно в отношении кадров, вел хозяйство. Удачный год удался в 1972 г., когда колхоз дал государству невиданный урожай –

19200 тонн зерна! До сих пор село Орловка, которое возглавляет сын Владимира Пантелеевича, является рентабельным, стабильным и благоустроенным. Его можно, без преувеличения, назвать большой, дружной семьей, в которой живут и трудятся представители разных этносов, объединенные общими интересами, любовью к земле и своему селу – с его ценностями и традициями [2, с. 90].

На благодатной земле Успенского района также большой вклад в укрепление мира и согласия вносят любители поэзии Л. И. Белая, Н. В. Борисенкова, Т. М. Баянова, Н. И. Середа, В. В. Окатенко, Н. М. Бершова, С. М. Романенкова, З. В. Амельченко, И. В. Дроздова. В их произведениях отражена великая любовь к Родине, звучит призыв к верному служению своему Отечеству.

Тебя я прославляю цветущая моя
Делю с тобой радости, земля моя
Пою о мире песни для тебя
Цвети республика моя! [3, с. 6].

Создание условий для сохранения и развития культуры всех этносов, проживающих в стране, укрепление стабильности межэтнического согласия дают зримые результаты. К наиболее значимым достижениям за годы независимости, в частности, можно отнести тот факт, что нам удалось переломить динамику миграционных процессов в республике. Если раньше люди уезжали из страны в основном по экономическим причинам, то теперь тысячи семей эмигрантов возвращаются в Казахстан, признавая его своей единственной родиной, прочным и комфортным домом.

Последовательная национальная политика, эффективно решающая вопросы межэтнических отношений, значительно повысила международный авторитет Республики Казахстан.

Во многом благодаря работе Ассамблеи народа Казахстана нам удалось выстроить в регионе оптимальную модель гармонизации межэтнических отношений с учетом исторических особенностей нашей страны. Открытость, атмосфера взаимообогащения культур, во всевозможных формах контактов и проводимых мероприятиях, создают мощный потенциал доверия и толерантности в обществе.

Прошлый опыт взаимоотношений не должен быть забыт, и он ценен для нашего времени, поскольку давал хорошие результаты в деле установления межэтнических связей и полезных культурных взаимодействий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Подопригора Ю.И. Немцы Павлодарского Прииртышья. – Алматы, 2010.- 160 с.
- 2 Гегер В., Гостищев Н., Кызыр Д. По вехам нашей памяти. – Павлодар, 2004. – 181 с.
- 3 Белая Л.И. Моя республика / Поэтический дневник земли Успенской. – Павлодар, 2013. – 157 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

ОСПАНОВА Д.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Адамның барлық танымдық әрекетіне дүниені тануға бағытталған бір дамушы үрдіс ретінде қарау керек, себебі бұл әрекеттер объектінің ұқсастығы мен айырмашылығын ажыратудан басталады. Бұл әрекеттердің нәтижесінде концепт қалыптасады. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір аса ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұжымдық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет.

Когнитологтар белгілеген концептіні анықтаудың жолдары мынадай ретте жүргізіледі: концептілер бақыланған, қиялдан туған бейнелерді өзара ұқсастырып, ұқсас дүниелердің ортақ белгілерін бір ортаға жинақтайды. Бұл білім санада сақталып, субъектінің тәжірибесі ретінде оның концептуалдық жүйесінің құрылымдық элементтеріне айналады. Екі не одан да көп әр түрлі объектілердің (бейне, дүние) әрқайсысы бір элемент ретінде категорияның құрамына ене алады. Осы белгі төңірегіне жинақталған дүниелер бір класқа ене алады. Әрбір класс топтаса келіп, категорияны құрайды немесе маңызды концептілер кодталады.

Қазіргі тіл біліміндегі зерттеулер тәжірибесінде өзектеліп, осы саланың ғылыми терминологиясының жүйесі ретінде анықталған, қалыптасқан когнитивтік лингвистиканың тірек терминдері: сана, зерде, ой, білім, концептуалдану, концептуалдық жүйе, когниция, дүниенің тілдік бейнесі, когнитивтік қор, ментальді репрезентация, когнитивтік модель, категориялану, вербалдану, ментальдылық, мәдениеттің тұрақтылығы, концепт, дүние бейнесі, концептосфера, ұлттық мәдени кеңістік, т.б. Көріп отырғанымыздай, олардың

бәрі бірдей тың терминдер емес, көбі бұрыннан бар қолданыс негізінде қалыптасқан. Бұл тілді зерттеу тарихындағы ғылымның сабақтастығын көрсетеді. Аталған ұғымдардың әрқайсысы когнитивтік әрекеттер мен адамның білім алу және белгілі бір шешімге келуіне тікелей қызмет етеді. Когнитивтік қызметтер ақпаратты өңдеуші әрекеттерге жатады және бұл әрекет нәтижесі сананың ерекше құрылымында қорытындыланады. Ал тілдік қызмет – когнитивтік қызметтердің бір түрі ғана.

Осы арада жалпы когнитивизмнің адамның сана, зердесін, ойлау қабілетін және ментальді әрекеттері мен оның жай-күйін зерттейтін ғылыми бағыт екеніне, яғни оның адам болмысындағы білімі мен танымы туралы, дүниені қабылдау және тануы туралы ғылым екеніне назар аударылуы қажет. Жалпы таным-білімге, жан-жақты жинақталған ақпараттарға қатысты әрекеттердің барлығы когниция немесе когнитивтік әрекеттер деп аталады.

Концепт ұғымы қазіргі тіл білімінде ХХ ғасырдан бастап белсенді қызмет атқара бастады. Алғашқыда концепт тілді логикалық талдау тұрғысынан тану бірлігі ретінде анықталып, ұжымның тұлғаның мәдени, рухани ой-санасын, менталитетін тануда қарқынды қызмет атқарады. Сөйтіп рухани мәдениетті танытатын тірек сөздерді (тірек-ұғым) концепт деп атау қарастырылды. (Н. Д. Арутюнова, А. Н. Мороховский, Д. С. Лихачев, В. В. Колесов т.б.). Н. Д. Арутюнова: «Мәдени концептілер – бұл ең алдымен философиялық мәдени терминдердің қарапайым сәйкестігі (үйлесімі). Осы ұғымды білдіретін тіл бірліктері ғылыми философиялық, мәдени ұғымдарды таныта отырып, жалпыға ортақ күнделікті қолданыстағы мағыналардың таңбасы бола алады», -деп түсіндіреді [1,117 б]. Мысалы, тіл иесі күнделікті қолданыстағы (тағдыр, ақиқат, ар,ождан, еркіндік т.б.) сөздерді нақты дифиниция арқылы таныта алмайды. Сондықтан бұл сөздер ұжымдық санада қалай танылса, қай қырынан басым түссе, сол мәнді танытатын (көбіне әлеуметтік, мәдени мазмұн) тіл бірліктері арқылы ұғынылады. Бұл ұғымдық мән субъектінің жеке өмірлік тәжірибесі, жинаған ақпараты арқылы бірнеше тіл бірліктері арқылы көрініс табады. А. К. Мороховский зерттеулерінде концепт ұғымы мен оның қалыптасуы тілдің семантикалық мазмұны арқылы анықталады. Ғалым тілді үш түрлі семантикалық топқа ажыратады:

1. Мәдени сөздер;
2. Ғылыми сөздер;
3. Идеологиялық сөздер;

Топтастырудағы басты себеп: біріншіден, олардың мағынасы белгілі бір мақсатқа бағытталады, екіншіден, олардың әрқайсысының қалыптастырушы иелері бар, үшіншіден, олардың қолданылу орны аясы бар. Мәселен, ғылыми терминдерді жеке тұлғалар қалыптастырады, мақсаты-жаңа идеялар мен концептілердің атауын береді. Мәдени сөздер-әлеуметтік ортада қалыптасады, мақсаты- социумда мазмұндық сипат алған концептілерді рухани санада тіл арқылы бекіту, нақтылау. Идeологиялық сөздер жеке тұлғалар санасында қалыптасып, социумға қолданысқа ұсынады, мақсаты-үгіт, насихат, нұсқау. Бұл сөздер иллюзорлы (бұлдыр) санадағы бейнелерді танытуда айқын көрінеді. [2,55 б]. Концепт табиғаты жөніндегі ғылыми зерттеулерінде А. Вежбицкая: "Концепт идеалды дүниенің объектісі ретінде танылып, субъектінің дүние туралы түсінігінде қалыптасады",- деген тұжырым жасаған [3,79 б]. А. Вежбицкаяның бұл пікірі С. А. Аскольдов-Алексеевтің: "Концепт санадағы актілердің мазмұны" [4,29 б]- деген пікірімен сабақтас. Демек, концепт тілге дейінгі санадағы ой әрекеті арқылы пайда болып, ондағы мазмұнды танытатын бірлік ретінде ұғыныла бастады.

Бұдан кейін зерттеушілер (В. В. Колесов, Д. С. Лихачев, Е. С. Кубрякова, Р. И. Павиленис т.б.) концептіні ментальды түсінік ретінде тани бастады.

Д. С. Лихачев зерттеулерінде концепт ұғымының тұлғалық санасында шоғырланып, өзара байланыс жасай отырып, концептілік отау (орта) құрайтынын дәлелдейді. Бұл отауды "концептосфера" деп атап көрсетеді [5, 7 б]. Кейінгі зерттеулерде концептосфераның қызметі концептілік жүйеге айналады. Ғалым зерттеулерінде концептосфера концепт-1 (алғашқы ментальды түсінік және концепт-2 (рухани мәдениеттің тірек сөздері) арқылы құралған. Олардың тілдік көрінісі көп жағдайда фразеологизм болып табылады. Н.К.Рябцева концепт қасиеттерін былай айқындайды:

- адам санасындағы ақпарат тұлғаның тәжірибесі, танымы, қабылдауы арқылы толығып, өзгеріп отырады;

- концепт логикалы ұйымдасқан динамикалық құрылымнан тұрады. Оның базистік элементі – негізгі құрылым болып танылса, прототиптік мазмұндары – көмекші элементтер болып саналады;

- көмекші элементтер болып саналады;

- концепт (санадағы ескі және жаңа ақпараттар) уәждеделген және өңделіп ұсынылған өнім ретінде танылады [17, 74 б].

Концепт – лингвистикалық категория. Бірақ басқа лингвистикалық терминдермен балама қолдануға болады. Концепт когнитивтік тіл

білімінің басты термині ретінде қарала бастағаннан-ақ мағына мен ұғым лингвомәдени бірлік терминдерімен ауыстыра қолдану жағдайы кездесе бастады. Сондықтан зерттеушілер ең алдымен осы ұғымдарды ара жігін ажыратып көрсеткенді жөн көрді. Ю. Степанов "Мағына тек тіл жүйесінде ғана анықталатын тіл білімінің термині, ал ұғым тіл білімі мен логика саласындағы логикалық қатынастар жүйесінде анықталады", - деп көрсетеді. С.Аскольдов-Алексеев "концепт - лексикалық мағынаға қарағанда ауқымы кең дүние", - деп таниды.

"Концепт" пен "ұғым" терминдері ішкі формасына қарай бірдей: концепт латынның "conceptus - ұғым" сөзінің калькалық аудармасы [2]. Бірақ қазіргі таңда екі ұғымның да өзіндік ерекшелігі байқалуда. Егер ұғым танылатын объектінің мәнді, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал концепт ұлттық болмысқа негізделген ментальды білім жиынтығы. Оның мазмұн межесі – объект туралы ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық білімі ақпараттар шоғыры болса, тұрпат межесі – тіл бірліктерінің жүйеленген көрінісі (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.). Концептіні таныту мақсатында кез-келген тілдік бірлік, лексикалық мағынасы бар сөздер қолданылады. Ал концепт ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы жалпы адамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Мысалы, қазақ халқы үшін киіз үй, шаңырақ, камшы, жазық дала, көш, бөрік, бесік, домбыра, тұмар т.б. сөздер лингвомәдени бірлік ретінде ұлттық мәдени концепт деп таныла алады. Ал орыс халқы үшін баспалдақ, коңырау лингвомәдени бірлік ретінде мәдени концепт деп танылады.

Концепт пен ұғымның басқа да өзгешеліктері бар: ұғым өз бойына мәнді, маңызды белгілерді жинайды, ал концепт – бұнымен қоса, мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Ұғым құрылымына қарағанда концепт құрылымының шеңбері едәуір кең. Концепт пен ұғымды оның құрылымдары арқылы ажыратуға болады. Ұғым құрылымында тек мазмұндық элементтер болады, оған концептілік құрылымдағы барлық компонент ене бермейді. Концептінің әрқашан эмоционалды, экспрессивті, бағалауыш сәулелері көрінеді (В. А. Маслова). Яғни концепт бойынан адамның объект (дүние) туралы жағымды, жағымсыз бағасы, әсері, эмоциясы, ойы, танымы көрінеді.

А. Б. Бабушкин концепт пен ұғым терминдерін ұқсас деп танып, ғылыми саладан оның бірін, яғни "ұғымды" ығыстырып шығаруды ұсынады. "Қазіргі таңда тілші-ғалымдар "ұғым" терминін

классикалық мәнде қолдана бермейді, оның орнына концепт деп аталатын ойлау конструктісін қолданғанды жөн көреді» [6, 14 б]. Н.Н.Болдырев, керісінше екі терминнің де қолданылу аясы бар деп есептеп, оларды былай ажыратады: “Егер ғылыми танымда ұғымның көлемі (берілген дүниені толықтыратын белгілер мен қасиеттерінің жиынтығы) және мазмұны (ондағы бір немесе бірнеше объекті белгілерінің біріккен жиынтығы) болса, ал концептіде ұғымның мазмұндық бөлігі ғана көрінеді.

Қазіргі тіл білімінде “концепт” ұғымы кең мағынада қолданылады және тілдің семантикасын бейнелеуде немесе тілдің мағынасын айқындауда концептілік құрылымға сүйенеді.

Сонымен концепт пен ұғым ғылымда екі түрлі термин. Ұғым – логика мен философия термині, ал концепт – математикалық логика, мәдениеттану, когнитивтік тіл білімі термині. Концепт пен мағына біржақты ұғымдар емес. Концепт дүние туралы тұрақты мәліметтер жинайды, ал сөз өз мағынасымен концептінің бір элементін ғана танытады. Дегенмен, концептіні анықтауда оны танытып тұрған мағыналар мен сөйлемдерге, дискурсқа сүйенеміз [2]. Концепт объектінің семасы арқылы да танылады. Бірақ ол мазмұн – жадыда саналы түрде автоматты сақталған форма. Концепт сөзден туындайтын идеялардың санада өңделіп, болжам ұсыну бірлігі. Концепт бұл жалпы мағына емес, ол жалпы түсінік. Концептіні барлық жағдайда бейне деп тани алмаймыз, себебі, ол бірде бейне ретінде, бірде жалпы идея ретінде танылады. Дегенмен, сөздің мағынасы концепт қалыптастырушы материал ретінде қызмет атқарады. Сондықтан да концепт термині түсінік беруде санадағы ментальды бейнелерден бұрын сөздің мағынасы бірден тілге тиек болады. Концепт терминін анықтау сөз мағынасының қалыптасуына үнілуден туындайды. В. Виноградов зерттеулерінде сөз мағынасы ұғым белгілерімен сәйкестендіріліп, “ақиқаттың үзігі формасында танылған” [7, 16 б]. Г. В. Колшанский, Б. А. Серебrenниковтардың зерттеулерінде де сөз мағынасын санадағы мазмұнның бейнеленуі мен таныту басым көрінеді [8, 193 б]. Демек, сөз мағынасы санадағы ұғымның мазмұнына қызмет етеді. Сөз мағынасын сана әрекеті арқылы танылатын ойлау субстратының бір элементі деп тануға болады.

Қазақ халқында «Жер» ерекше бағаланады. Адамзат баласы үшін ардақты жа ең қымбат жан – ана. Жер қазақ ұғымында анамен пара-пар алынады, «Жер-ана» деген ұғым қалыптасқан. Мұны тіліміздегі жермен қатысты тұрақты тіркестердің, алғыс-қарғыс

сөздердің, мақал-мәтелдердің мән-мағынасынан көре аламыз. Жер атауының концептілік мағыналарын білдіретін мынадай тұрақты тенеулерді атауымызға болады: жерден пішіп алғандай, жер тенгедей, аспан тебінгідей, жер мен көктей т.б.

«Жер» мен «Су» көркемдіктің концептісі ретінде танылатын болғандықтан, кейде екеуі қатар бір тұрақты тіркестің құрамында да кездеседі. Бұған мына тұрақты тенеулерді атауымызға болады: жер шырайы, судай жаңа, судай жорға, судай таза т.б.

«Жер» мен «Су» концептісінің қатар қолданыс табуы: жер жастанып, су сүйеніп отыр.

Жермен қатысты алғыс-қарғыс сөздер: жер жарығын бітедім бе?, жер қуанышынды көргір, жер жұтқыр, жер жастанғыр, жерге қарағыр, жер бол, т.б.

Жер концептісінің мақал-мәтелдердің құрамында келуі: жер түбінен ойлады; Күн түспеген жер көгермес, көсемі жоқ ел көгермес; т.б.

Тіліміздегі «Жер» атауымен байланысты тұрақты сөз тіркестердің, алғыс-қарғыс сөздердің, мақал-мәтелдердің бұлайша мол ұшырасуын көне замандардағы осы жерге табынудың, құрметтеудің уақыт өте келе концептілік мәндерге ауысуының нәтижелері деп түсінгеніміз жөн.

Ал «Жерге» табынудың бастауы тым көне замандардан басталады. Қытай жылнамаларының жазуынша, хундар мен уханьдар Күнді ерекше құдай деп танып, оған табынған. Түркі халықтарының шығу тегі жағынан хуин тайпаларымен байланысы бар.

Қазақ халқында тура жердің өзіне табыну тым әлсіз сақталған. Мысалы, жер қазуға болмайды, жерге түкіруге болмайды, жер өртеу т.б. ертеден келе жатқан ырымдар. Түңілген жағдайда жерге түкіретін болған.

Жерге табынушылықтың ізі, жоғарыда аталған, алғыс-қарғыс сөздердің мән-мағыналарынан байқалады. Мәселен, қазақ «жер жастанғыр!» деп қарғайды.

Жердің қасиетті танылуы, жерге табыну ауыспалы мағынасы ретінде оны алмастырады, яғни оның орнына қолданыла береді. Сондықтан Жерді құрметтеушілік осы сөздердің қолданылуынан да байқалады. Ұялу «жерге кіріп кете жаздады», «жер болды», т.б.

Жер айналуына байланысты күннің қозғалысын бақылай отырып, халқымыз уақытты айырған. Қазақ тіліндегі таң қылаң берді, таң сыз берді, таң сібірледі, таң арайланды, таң құлан иектенді, күннайза бойы көтерілді, кіші сәске, сиыр сәске, шабдар сәске, сәске, қан сәске, ұлы сәске, шаңқай түс, тал түс, түс ауды, күн төбеде

ауды, күн еңкейді, күн ұясына қонды, күн қызарды, күн батты деген сөз, сөз тіркестері — бір тәуліктің күндізгі мерзіміндегі тікелей күннің аспандағы қозғалысымен байланысты шыққан халқымыздың өзіндік уақыт өлшемдерінің атаулары. Жалпы қазақ тіліндегі көптеген күнтізбе атауларын жердің қозғалысымен байланысты шыққан деп айтуымызға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Арутюнова Н.Д. Образ/ опыт концептуального анализа // Референция и проблемы текстоборудования. -М., 1988. -45-50 с.
- 2 Мороховский А.Н. “Культурные” и “некультурные” слова // Концептуальный анализ: методы, результаты, перспективы. Тезисы конференции. -М., 1990. -13-23 с.
- 3 Вежбицкая А. Язык, Культура. Познание. -М., 1996. -255 с.
- 4 Аскольдов-Алексеев С.А. концепт ислово // Русская речь. Новая серия. Вып I I. -Л., 1986. -23-30 с.
- 5 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Серия, лит.и яз., 1993., №1. -56-60 с.
- 6 Рябцева Н.К. “Вопрос” прототипическое значения концепта // Логический анализ языка. Культурные концепты. -М., 1991. 89-95 с.
- 7 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико- фразеологический семантике языка их личностная и национальная специфика. Дисс... док. Филол. Наук. Воронеж, 1998. 156 с.
- 8 Павиленис Р.И. Проблемы смысла; Современный логико-функциональный анализ языка. -М., 1983. -125 с.
- 9 Нишанов В.К. О смысле смысла // Экспериментальный анализ смысла. -Фрунзе., 1987. -56-60 с.

МӘШҰР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ОТ» КОНЦЕПТІСІ

ОСПАНОВА Д.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіл – таным бәйтерегі. Сондықтан тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемді тануының өзегі болып табылады. Э. Сепир мен Б. Уорф болжамы бойынша түрлі тіл өкілдері әлемді өз көзқарасы негізінде танып, өзінше пайымдайды. Басқаша айтқанда, тіл

біздің ата-бабаларымыздың «ғалам бейнесін» қалпына келтіруге көмектеседі. Кез келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: бір жағынан, кез келген тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты болса, екінші жағынан нақты әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік – мәдени қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады. Осының нәтижесінде жеке тіл өзіндік сипатқа ие болады. Әр табиғи тіл ғаламды өзінше бөлшектейтіні белгілі, ол дегеніміз – тілдің өзінің ерекше концептуализациялық (әлемді ұйымдастыру) әдістері бар. Басқаша айтқанда, әр концептуальды тілдің негізінде ерекше бір модель жатыр немесе ғалам бейнесі бар. Сондықтан сөйлеуші осы модельге байланысты өз ойын жинақтап, баяндауы қажет. Соңғы кездегі ғаламның тілдік бейнесін зерттеу бағытында ізденістерде ұлттық сипатқа ие жеке концептілер қаралады. Концепт ұғымы – когнитивтік лингвистикадағы негізгі ұғым. Семантикалық бағытта концепт сөзге сәйкес келсе, логикалық бағытта ұғыммен сәйкес келеді. Демек, әлемнің пәк бейнесі (наивная картина мира) когнитивтік модельде айқындалады. Ол өз кезегінде ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Ал ғаламның кез келген ұлттық тілдік бейнесінің әмбебаптығы және өзіндік ерекшелігін айқындайтын метафора, теңеу және символ болып табылады.

Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ – сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тану мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты.

Концепт ұғымымен байланысты әлем бейнесі және әлемнің тілдік көрінісі қазіргі тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Әлем бейнесін ұлт, әр адам, әр ұжым мүшесі өз дүниетанымына, мәдениетіне, ментальдық ерекшелігіне, ұлттық психологиясына, жеке психикасына, т.б. байланысты түрлі қабылдайды.

Әлемнің тұтас бейнесін тілдік бірліктер арқылы танымдық аспектіде айқындауда “концепт” термині маңызды рөл атқарады. Оттың концептуальды өрістері тілімізде тілдік бірліктерде, сөз қолданыстарында, мақал-мәтелдерде, көркем әдебиетте, тұрақты тіркестерде мольнан ұшырасады. Көне замандарда отқа байланысты наным-сенімдер болған. Қазақ тіліндегі от басы, от берді, оттай жанды, т.б. фразеологизмдерден көне замандағы оттың күдіретіне сенушіліктің, оған табынушылықтың белгілерін байқауымызға болады. Шынында да көпшілік халықтар, соның ішінде түркі халықтары отты ерекше қадірлеп, отқа байланысты түрлі ырымдар

жасаған т.б. отты беріктік ретінде қабылдап жас отауға отқа май күйғызған. Ал ерте дәуірлерде от жер бетіндегі тіршілік атаулыға әсер етеді деп сеніп, отқа табынған. Мұны қазақ арасындағы отқа қатысты наным-сенімдерден көруімізге болады.

Жалпы қазақ ұғымында от жүрек деген тіркес бар. От батылдық пен батырлықтың символы. От сонымен қатар, жамандықтың да белгісі болып табылған. «Отқа қарады», «отқа оранып, суға сүрінді» т.б.

Отқа байланысты қатысты алғыс-қарғыс сөздер: оты жанбаған, отын өшірді, отқа түсті т.б.

Жоғарыда аталған отқа қатысты наным-сенімдер мұсылман дінінен бұрынғы түркі халықтарындағы табиғатқа табынудың белгілері.

Оттың символдық мән – мағыналарын құрамында осы атау бар тіліміздегі фразеологизмдерден аңғаруымызға болады. Бұларға қазақ тіліндегі көркемдегіш құрал ретінде қолданылатын мынадай тұрақты теңеулерді атай аламыз: от жүрек, оттай жану, отты көз, от ағасы т.б.

Жалпы халқымыз көне замандарда оттың күдіретіне сеніп, оған табынса, бергін келе олардағы құбылыстарды, өзгерістерді өздерінше танып, біліп, мұны өмірдің қажетіне пайдалана алған. Сонымен қатар бабаларымыз отты бейнелі сөз тудыру үшін де қолданған. Бұған жоғарыда аталған фразеологизмдер мысал бола алады.

Халық *отты* қасиетті, шарапатты әулие деп ұқты. Алғаш күн күркіреп, найзағай ойнағанда, «сүт көп, көмір аз» деп үйді айнала жүріп ожаумен ұру ырымы да оттың күдіретті күшіне жалбарынудан шыққан балу керек. «Түркі халықтарында, әсіресе қазақтарда отқа әулиеше табыну бар» [1, 208], - деп Ш. Ш. Уәлиханов жазды.

Отқа түкіруге болмайды, үстінен аттауға болмайды, оттың орнын басуға, атты сабауға тыйым салған, тіпті өшіп қалған отты да аттауға болмайды. От олардың түсінігінде әлемді тазартушы, болмыстың бастауы, мәңгілік өзгерістің, үйлесімділік пен қарама-қайшылықтың, бір күйден, екінші күйге өтудің рәмізі. Ол – болмыстың мәңгілігінің белгісі. Сонымен қатар *от* – үйдің *киесі, шамшырағы, отбасының символы, қазандығы ырыстың қамқоршысы*. Бұл дегеніңіз от – мәңгілік өмір. Сондықтан да жаңадан түскен жас келін үлкен үйдің отына тағзым етуге (сәлем етуге) тиіс. Жас келін отқа еңкейіп: «*от-ана, май-ана, шапағатыңды тигізе көр*», - деп жалбарынып, жарылқау тілеп, отқа май құяды. Жас нәресте дүниеге келгенде де дәл осылай баланы отқа жақындатып, жалбарынады. Отты аса жоғары құрметтеудің белгісі отты ана деп атау болса, майды да «ана» деп атау кездейсоқ нәрсе емес. Қазіргі

түсінікке сай май оттың одан әрі маздап жануына әсер етеді, яғни үлкен үйдің үрім-бұтағы одан әрі өсіп-өркендей берсін деген түсінік бар. Бұдан басқа тағы бір көзқарас: ол- Ұмай ананың - май ана болып дыбысталуы. Яғни, қазіргі тіліміздегі май сөзі көне түркі Ұмайдың дыбыстық өзгеріске түскен тұлғасы. Бұл туралы ғалым Қ.Жұбанов былай деп жазады: «Ол заманда әйелдер құдайының аты Ұмай болған. Кейіннен сөз басындағы Ұ дыбысы түсіп қалып, май деп айтылып кеткен.

Қазақтың «*От ана, май ана, жарылқа*» дейтін «*май әулие, майсыз жарылқайтын қай әулие*» - деген мақалдары да осы ұғымнан туған [2, 94].

От символына байланысты тілімізде *отағасы* деген сөз бар. Отағасы ертеден қасиетті сөз болғанға ұқсайды. *Отағасы*, яғни, *шаңырақтың иесі* деген сөз от сөзінің ұйтқы болуымен жасалған болуы керек. *От басы* – «*бала-шаға*», «*үй иші*» деген ұғымдарды береді. «*Отыма оттық сал*» – бала туғанда, шешек шыққанда айтылатын ырым бар. *От* символына байланысты түрлі фразеологизмдер, мақал-мәтел, тыйым сөздер т.б. мәдени құндылықтар бар. Мысалы, «*үйден от кетпесін, алдан ас кетпесін*», «*отының басынан, ошағының қасынан бер*» деген бата бар, *отау, ақ отау, отау тікті, отау түсті, отау құтты болсын, отаса алмады*, т.б. *шаңырақ, әсеке үй болу* осы *от* сөзінен өрбіген сөздер.

Ошақ деген сөздің де символдық мағынасы бар. «Ошақ – киіз үйдің ортасына үлкендеу үш тасты түйістіріп қалап, соның үстіне қазан, шәугім секілді ыдыстарды орналастырған. Ошақ – киіз үйдің семантикалық орталығы, ол оның кеңістігінің ұйымдасуының белгісі және отбасының барлық өмірі соның айналасында өтеді. Жер, аспан, адамды байланыстыратын ошақ оты – космос орталығы болып саналған. Ошақ – ата-баба мен ұрпағын жалғастырушы, ұрпақ сабақтастығының символы. Көне және қатаң тыйымдардың бірі – ошақтың отын сөндіру. өшірілген от – рудың, ата-тектің тарауы, отбасының бүлінуінің символы. Қазақтарды ошақ пен оның қаланған тастары да қасиетті саналған. Ошақтағы тастардың беріктілігі – космос пен социумның тұрақтылығының белгісі болып табылады» [3, 17]. Сондықтан қазақ үшін ошағының бүтіндігі, ондағы жанған оттың маздағаны аса қымбат. Сұңғылы танымның бұл тәрізді терең қабаттары «*ошағының басы аман*», «*ошақтың үш бұты деп отыр*», «*ошақтың үш бұтына берсін*», «*от басы, ошақ қасы*» тәрізді тіркестермен берілген.

Мәшһүр шығармаларында от қасиетті ұғымдардың бірі ретінде алынады. Мәшһүр-Жүсіптің «Нәпсінің айдауында» өлеңінде

Нәпсісін өзі билеп, жерді басса,
Отқа түсірер орыннан аулақ қашса,
Жұрт көзінше Құдайдан қорықса қандай,
Оңашада қорқынышы онан да асса!
Елең-селең қылмаса қарын тоқтық,
Отындық, болмаймысың, болса оқтық?!
Құдай үшін қолы ашық, болса мырза,
Бірдей болса көңіліне барлық, жоқтық.

Қалай да адамға тән ошағының оты сөнбей, түгінің өрлей беруі бақыт. Бұл – қазақтың аса зор арманы. Отау тігіп, түгін түтеткен қазақ баласы осы салттың туын берік ұстап, жоғары көтеруге тиіс. Осы орайда, қорытынды ретінде Ю.М.Лотман сөзін келтірсек: «Мәдениет – бұл символдық әлем». Оның кейбір элементтері ерекше этникалық мәнге ие болып, ұлттық, халықтық символдарға айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – А., 1985, -560 б.
- 2 Гумвольдт В. Избанные труды по языкознанию. – М., 1984, -565 с.
- 3 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. А.: Дайк-Пресс, 2004. 119-б.

ЖОҚТАУ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ КӨНЕЛІК СИПАТЫ

ПСТЕБАЕВА Қ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақтың «топырақты өлімінде» ерекшеленіп, шоқтығы биік болып тұратын көне салт – *жоқтау айту*. Қайтыс болған адамның жақсылығын, еліне істеген қызметін, жақсы қасиеттерін паш ететін тұрмыс-салт дәстүрі, жыры – зарлы өлең. Оның түрлі аймақтарда айтылатын «дауыс қылды», «жоқтау салды», «жылау жылады», «зер салды» секілді мағыналас синонимдері бар. Қазақ ауыз әдебиетін терең зерттеуші М.Әуезов: «Жоқтау өлең сияқты салтпен байланысқан шер өлеңінің барлығы қазақ елінде өлең өнері қаншалық қасиетті, қадірлі сөз болғанын білдіруден басқа тағы бір бағаналы жері болған. Ол баласы – қайғыға душар болған

жанкүйер әйелге жанынан өлең шығаруды міндет қылғаны, жақыны өліп, жүрегіне қаяу түскен әйел өзінің қайғылы күйін білдіріп, бойына біткен өнері болса сынға салып, өлең шығарып көру керек. Салт бойынша өлікті қадірлеу, жыл уағына шейін жоқтау, сол жыл уағына дейін қаралы болып отыратын әйелге ақындық өнерін еріксіз қадірлі қылып, еріксіз соны істетеді. Салтқа бағынудан өлеңшілікке, әншілікке бой ұсынып, сол өнердің жолына еріксіз салынуды керек қылады» – деп жазған болатын [3, 46 б.].

Халық ауыз әдебиетінің әдет-ғұрып, тұрмыс-салт жырларына жататын жанрларының бірі – жоқтау. Бұрын-соңды жазылып қалған, қағазға түскен, ел аузында жүрген жоқтаулардың үлгілеріне қарағанда, жоқтау белгілі бір тарихи адамның кім екені, қай жердікі, қандай рудан екендігіне дейін деректер өте қысқа түрде болса да баяндалады. Жоқтауды белгілі ақындар, сол адамның әйелі мен апа-қарындастары шығара беретін болған. Қайтыс болған кісінің қаралы жесірі, қыздары, келіндері жылы өткенше таңертең және кешке екі рет дауыс қылған. Әсіресе көпшілік жиналған үш, жетісі, қырқы мен асында олар барынша нақышына келтіріп айтатын. Сондықтан да «Той көркі – жырлау, өлім көркі – жылау» деген. Жоқтау айтылып жатқан кезде, – деп жазады этнограф, тілші-ғалым Т. Арынов: «Айтушылардың барлығы жылап, көл-көсір көз жастарын төгу шарт емес. Тек өлген азаматтың жұбайы ерекше сарынмен, терең сезіммен айтқан кезде азаматқа арналған қайғылы сөздер мен ащы өкінішті көтере алмай талып қалатын әйелдер, қыздар болады. Осы бір ауыр сурет тыңдаушыларына қатты әсер етеді, әркімді ел үшін, өз халқы үшін қызмет етуге баулитын үлкен тәрбиелік мәні бар құбылыс болған» [1].

Қаза ғұрпының көнелік сипаты жайлы сөз еткенде ең алдымен тасқа басылған алғашқы үлгілер, көне түркі жазба ескерткіштеріне айырықша тоқталған жөн. Бұл жазулар жалпы түркі тектес халықтардың мол мұрасы, бастау бұлағы екені мәлім. Мәселен, Күлтегін жазуларында форма жағынан да, мазмұн жағынан да қазақтың жоқтау жырларымен үндес тұстары кездесіп отырады. Мысалы:

Інім Күлтегін қаза болды,
Өзім қайғырдым.
Көрер көзім көрместей,
Білгір ақылым білместей болды.
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі тұған.

Қайғырғаным сонша,
Көзге ыстық жас келер,
Көңілге ауыр шер келер,
Тағы да ойландым,
Қатты қайғырдым [3,44 б.] .

Берілген үзіндіден қазақтың дәстүрлі жоқтауларымен астарлас тұстарын байқауға болады. Мәселен қазаға іші егіле отырып өмірдің өтпелі екендігін пайымдаған. Сондықтан осындай жоқтау жырларының мәтініне зер сала отырып өлікті жөнелту ғұрпымен қатар өте ертеде пайда болып , көне түркі заманынан әбден қалыптасқан деуге әбден болады.

Сондай-ақ түркі тілінің энциклопедиялық сөздігінен жоқтау сарынына жақын келетін шығармаларды көптеп кездестіруге болады.

Алып Ер тоңа өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!

Ер еді асын татырған,
Зұлым жауды қашырған.
Мойнын тұтып қайырған
Өлім басты аударып..

Заман өтер, кісі тоймас,
Адам ұлы мәңгі қалмас

Заман әбден тозды,
Осал жауыз қозғалды
Өнер біткен сиреді,
Дүние бегі Афрасиаб жоғалып[3,44-45 б б.] .

Мұндай көне жоқтау сарындары қазақ жоқтауларының мазмұнымен етеңе жақын.

Бүгінде бізге жеткен өте көркем, бояуы қою, суреттері ашық жоқтау түрлерінің тағы бірі – Әбілқайыр ханның сүйікті қазысы – әділ төреліктері үшін Ақжол атанған Дайырқожа деген би екен. Осы Дайырқожа мен ханның сүйікті бір адамы Қара Қыпшақ Қобыланды батыр қас болыпты. Бір күні онашада ол Дайырқожаны өлтіреді. Баласының өлімін көрген әкесі Қодан-Тайшын ұлының сүйегін айналып жүріп жылағанда айтқан жыры:

Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!
Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының!
Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрыдың,
Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным! [3, 35 б] .
Жоқтаудың көне де көркем үлгілерінің бірі ретінде Қаз дауысты Қазыбекті қызы Қамқаның жоқтауына тоқтала кетейік:

Біссмілләдан бастайын,
Шариғаттан аспайын,
Ішім толды қайғыға,
Азырақ көзім жастайын,
Алаштан озған әкекем,
Жоқтаусыз қалай тастайын?
Алатаудай әкеме Ажалдың сыны келгені,
Жылағанды не қылсын?
Көздің жасын көрмеді!
Қазақ болып зарлады,
Тілеуді құдай бермеді,
Кешегі жүрген әкекем
Жоқтаусыз тастар ма еді?! [3, 33 б.].

Жоқтауда бұдан әрі өздерінің анадан алтау екендіктерін айта келе, қазаққа жолбасшы, пана болғандығын, Қонтажыға барғаны сынды істерін айтып өтеді. Жоқтау соңында өзін-өзі жұбату, тоқтау мәнінде былайша аяқтайды: « Сусыны қанар қазақтың, ағар бұлақ суалды. Қасиетті туған, әкекем, ешкімнен қазақ кем болмас, шын беріп кетсең дуанды!»

Осындай ғұрыптар мен оларға қатысты түрлі жырларды қарастыра келе, олардың да көнелік сипаты мен өте ертеден пайда болғандығын, көне түркі заманының өзінде қалыптасып, кемеліне жеткендігіне көз жеткізуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Уақыт және әдебиет . – Алматы: Жазушы, 1962 .– 445 бет
- 2 Боздағым. Қазақтың жоқтау жырлары. – Алматы: Жазушы, 1990 – 304 бет.
- 3 Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Арыс, 2007.– 233 бет.

МӘШҰР ЖҮСІП ЖӘНЕ ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

ПСТЕБАЕВА Қ.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ғұрыптық фольклор үлгілері – қазақ халқының рухани және әлеуметтік өмірінде үлкен роль атқарады. Олар жанры жағынан да, түрі жағынан да аса бай мұра, қазақи салтқа қатысты ұшан-теңіз өлең-жырларының бір түрі, отбасының айнымас серігі. Ғұрыптық фольклор үлгілерінің алуан түрлі қасиеті оның көркемдік-эстетикалық бітімінде ғана емес, халықтың тұрмыс-тіршілігімен, түсінігімен белгілі бір әдет-ғұрыпты атқару әрекетімен де етене жақын болуында. Оларды орындаудағы негізгі мақсат түрлі әдет-ғұрып, салт-кәдені атқару барысында осы оқиғаға қатысушылардың көзқарасын білдіру. Мысалы, ұзатылу тойында «Жар-жар» жыры арқылы қалыңдық өз сезімін, ойын білдіре алады. Ғұрыптық фольклор үлгілерінде халық өмірімен байланысты этнографиялық аспектілер де тиісті дәрежеде ескеріледі. Адамдардың отбасылық қарым-қатынасынан, киім кию формасынан, ойын түрлерінен, салт-дәстүрлерден, жасаған тағам түрлерінен ұлттық психикалық құрылымдар ерекшелігі байқалады. Мысалы, «Бөбек жыры», «Жар-жар», «Беташар», «Боздағым» және жоқтау өлеңдер т.б. өлең-жырлар, негізінен, отбасылық ғұрып фольклорының ішкі жанрлық түрлеріне арналған. Бұдан «туу-ержету-өлу» желісін құрайтын бірлік қана емес, халықтың түрлі түсінігінің тұтас дүниетанымының көрінісі екенін байқаймыз.

Қазақ фольклорының жанрлық құрамының сан тарау, көп тоғысты алып арна екендігі белгілі. Сол ұлы арнаның бір саласы – отбасылық ғұрып фольклоры. Отбасылық ғұрып жырларын фольклордың басқа жанларынан ерекшелетін ең басты сипат – отбасылық тіршілікпен тікелей байланысты болып келуінде, яғни адамның дүниеге келуінен бастап, ер жетіп, қоғамның белді мүшесіне айналу, ақыр соңы өмірмен қоштасар сәттегі соңғы сапарына дейінгі аралықты өлеңмен өрнектеп, әнмен әрлеп, өмір мен өнерді астастырып тірлік сәніне айналдыруында.

Отбасылық ғұрып фольклорының жүйелі зерттеле бастауы өткен ғасыр деңгейіне сай келеді. ХҮІІІ ғасырдан бастап, ХІХ ғасырдың соңына дейінгі аралықта хатқа түскен П. И. Рычков, П. С. Паллас, И. Г. Георги, И. Г. Андреев,

А. И. Левшин еңбектеріндегі материалдар, негізінен, этнографиялық сипатта болды. Ал фольклорлық мәтіннің хатқа түсіп жарық көре бастаған уақыты ХІХ ғасырдың 2-жартысынан басталады. Олардың басында Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, М. Ж. Көпеев, А. Е. Алекторов, А. П. Харузин, Н. И. Гродеков, Я. Я. Лютш т.б. зерттеушілер тұрады. Жинақтарда ғұрыптық фольклор үлгілеріне ат қойып, айдар тағып қарастырылмағанымен, жекелеген жанрлық түрлері жайында құнды пікірлер жетерлік. Ал ХХ ғасырдың басында ғылым көгіне келген А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамедұлы бастаған алаш арыстары қазақ фольклортануын жаңа сатыға көтерді.

Кенес өкіметі дәуірінде М. Ғабдуллин, М. Әуезов, Б. Уахатов, С. Сейфуллин, М. Сильченко еңбектерінде бірсыдырғы зерттелді. Сонымен қоса Ә. Марғұланның, Ә. Қоңыратбаевтың, Е. Тұрсыновтың, Б. Абылқасымовтың, Ш. Ыбыраев сияқты фольклортанушылардың еңбегінде, Н. Матыжанов, Н. Төркешұлов, Г. Болатова сияқты ғалымдардың диссертацияларында фольклор теориясына, отбасылық ғұрып фольклорына қатысты қадау-қадау ойлар баршылық. Аталған ғалымдар фольклор жанрының жалпытипологиялық заңдылықтарын ескере отырып, ғұрыптық фольклор шығармаларын әр тұрғыда топтастырған. Тілдік тұрғыда қазақ фольклорлық мәтіндердің жалпы лексикасына этнолингвистикалық, тарихи-этимологиялық, лексика-семантикалық аспектілеріне академик Ә. Т. Қайдаровтың, Е. Жұбанов пен А. Ибатовтың, Б. Қарағұлова, А. Мұқатаеваның еңбектері арналды.

Фольклор жанрлары көркем фольклор (художественный фольклор), ғұрып фольклоры (обрядовый фольклор) деп екі салаға бөлінетіні белгілі. Ғұрыптық фольклорды арнайы қарастырған Б. Абылқасымов былай дейді: «Қалыптасқан фольклортанушылық ғылыми жүйе бойынша ғұрып фольклоры мынадай үш саладан тұрады: 1) Отбасының ғұрып фольклоры (семейно-обрядовый фольклор). 2) Маусымдық ғұрып фольклоры (Календарно-обрядовый фольклор). 3) Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры (Заклинательный фольклор)» [1, 11]. Ғұрыптық фольклорда ата-бабаларымыздың елдік салты, мәдени, рухани ғұрпы, тағдыры ерекше жырланған. Ғұрыптық фольклорды қазақ мәдениеті мен дүниетанымының энциклопедиясы деуге болады.

«Ұлттық ерекшелік», «халықтық рух», «этнос болмысы» ұғымдары ежелгі антикалық дәуірдегі еңбектерде-ақ бой көтеріп, еуропа және шығыс ғалымдарының еңбектерінде сөз етіле бастады.

Ә. Т. Қайдардың төмендегі пікірін келтірейік: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар арқылы жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарактың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін. Әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осынша мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ», - деп көрсетеді [2, 34]. Сонымен, этнос туралы небір құнды дерек-мағлұматпен толықтырып, мазмұн, тақырып ауқымын кеңейтіп, мән-мағынасын тереңдете түсетін тілдің дерек көздеріне ауыз әдебиетінің ішінде ғұрыптық фольклор шығармалары жатады.

Ғұрыптық фольклор шығармалары қатарына жоқтау жырлары жатады. Жоқтау жырлары да халқымыздың рухани мәдениетінің көзі болып табылады. Ғұрыптық фольклордың жиналуын сөз еткенде, әрбір зерттеуші жинаушылардың жинаушылығына тоқталады. Себебі, осы бір мұраларымыздың ұмытылып, жойылып кетпей, өткенімізді білдіріп жүргеніне және фольклортанушы ғалымдардың нұсқаларды қарастырып, бақылауына негіз қалауда жинаушылардың еңбегі зор. Яғни, халық ауыз әдебиетінің мұраларына тән көпнұсқалықтың болуына ат салысқан жинаушылардың қолданған жинаушылық тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне көңіл бөліну шығарманы жан-жақты түсіну, тану үшін де керек. Енді осы фольклорды жинаумен айналысқандар кімдер дегенде, қазақтың көптеген ғалымдарына ой салған көрші жұрттардың оқымыстыларын атағанымыз жөн. Олар қызығушылықпен, әрі шығыс халықтарын тану мақсатымен жинаған басқа халық өкілдерінің В. В. Радлов, В. Бартольд, Ә. Диваев т.б. тәрізді ғалымдары. Бірақ қазақ ғалымдары да бұл тараптағы жұмыстарын сол кездерде жандандыра бастады. Әсіресе, 1920 жылдардан бастап баспасөз беттерінде жинау, жариялау, зерттеу мәселесі өзекті тақырыпқа айналып, қазақтан шыққан М. Ж. Көпеев, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедұлы сынды ғалымдардың ел арасынан жинаған фольклор мен ауыз әдебиеті нұсқалары басыла бастады.

Және 1920 жылдың аяғына таман қазақ совет фольклорының қоры жасалып, фольклор үлгілерінің қатарында эпостық жырлардың да нұсқалары қолжазбалар қорына жинақталып отырды. Белгілі бір экспедициялық сапарлар барысында да, жеке институт ғалымдардың жобаларымен де жинала бастады.

Әдебиеттануда жоқтау өлеңге арнайы анықтама берген А. Байтұрсынов. Ол былай деп жазған: «Жоқтау - өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, я қызы, я келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенше бастарына түскен қайғы – қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз. Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау ақын лұғатты келеді»[3]. Қазақ әдебиетімізде жоқтау өлеңдер бұрыннан жалғасын тауып келе жатқан жанр. XV – XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында да молынан кездеседі.

Күпшек санды күренді,
Тәбияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынменен булатқан.
Алафасын арттырып,
Арпалып атты қунатқан. Бұхар жырау 18ғ. [4].

Көркем әдебиет қоршаған ортаның шындығын бейнелеп қана қоймайды. Ол адам табиғатын, қоғамның болмысын өзгертуге, жақсартуға ат салысады. Көркемдік сана айналадағы өзгерістерді де бағдарлап, бейнелеп отырмақ. Оның қайшылықтарын, шешімін таппаған түйіндерін, келешегін барлайтын да, халыққа түсіндіретін де көркем сана. Аталған қасиеттерді бойына сіңірген көркем ой туындылары ғана классикалық сапаға көтеріледі.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері атадан балаға қалған мол қазынаны игеру, жарыққа шықпай жатқан асыл мұраны жарқырата ұрпаққа жеткізу бүгінгі күннің талабы болып отыр.

Қазақ әдебиетіне өшпес із қалдырған Мәшһүр Жүсіптің шығармаларын оқып тану, зерттеу жұмыстары кейінгі жылдары қолға алынды. Мәшһүр Жүсіп Көпеев өз заманында-ақ Мәшһүр атанып, халыққа қызмет еткен, халық мұңын жоқтап, елі үшін ойын тайсалмай айтқан даналарымыздың бірегейі десек, артық айтпаған болармыз. Оған дәлел - ақынның қалдырған мұралары. Халық арасындағы жоқтау өлеңдерін жинап, түсінік беріп, баспаға ұсынған. Мәшһүр Жүсіп жинаған «Балғынды жоқтау», «Бопы төренің қарындасы жоқтағаны»,

«Тәтиді жоқтау», «Бір әйелдің ботасын жоқтағаны», «Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына балаларына айтқаны» «Қалмақ Сарыарқаны жоқтаған зары», т.б. жинаған мұрасы қазақ фольклорына қосылған асыл қазына.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абылқасымов Б.Ш. Наным-сенімдер ғұрпының фольклоры. Хрестоматия. Алматы, 2004.
- 2 Қайдар Ә.Т. “Қазақ қандай халық?” – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 652 б.
- 3 Байтұрсынов А. Шығ.- Алматы: Жазушы, 1989.- 320 б.
- 4 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. Алматы: Ғылым. 1982. – 240 б.

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЧЕСТВА ЖИЗНИ

ПУЧКОВА Е. О.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В современном обществе качество жизни выступает неким регулятором социально-экономического развития государства. Любые преобразования происходящие в стране сказываются на качестве жизни населения, влияя на общую атмосферу, настроение общества, заставляя властные структуры корректировать свои решения, действия в соответствии с общественным мнением.

Поэтому на сегодняшний день приоритетным направлением развития любого государства является формирование такой системы, которая бы обеспечила высокие показатели качества жизни населения.

Целью данной статьи является анализ некоторых современных направлений в исследовании качества жизни.

Данный вопрос приобрел особую актуальность в 21 веке, когда акцент с качества товара сместился к качеству жизни (человека и всех сфер его жизнедеятельности), когда современное общество вступило в цивилизацию под названием «цивилизация качества жизни» [1, 71-72 с.].

Существует огромное количество работ по исследованию качества жизни, однако большая часть из них узкопрофессиональная. Т.е.

данное понятие рассматривается с точки зрения определенной науки, игнорируя то, что качество жизни является междисциплинарным, многопрофильным понятием.

Наиболее распространенная версия о сущности качества жизни, это рассмотрение его с точки зрения экономических наук. А именно выделение экономического роста как главного и всеобъемлющего аспекта качества жизни и его непосредственной зависимости от экономического положения в стране.

То есть если мы говорим о каких либо преобразованиях в государстве и улучшении экономического положения, то это не всегда сказывается на социальной сфере. Качество жизни общества и его экономическое положение это не взаимозаменяемые понятия. И улучшение одного не всегда ведет к улучшению другого. Это явление объясняется тремя факторами:

- 1) Влияние экономического роста на социальную сферу не в долгосрочной перспективе не имеет ярко выраженного характера.
- 2) Экономический рост рассматривается с точки зрения экстенсивных факторов.
- 3) Общество закрытое к изменениям негативно отнесется к любым экономическим преобразованиям.

Для более точного представления того, о чем идее речь, рассмотрим данную ситуацию на примере так называемого «вашингтонского консенсуса». Данный пример наиболее ярко отображает утопический характер идеи о быстром экономическом росте без учета такого показателя как качество жизни. «Вашингтонский консенсус» - это тип макроэкономической политики, который Международный Валютный Фонд и Всемирный банк рекомендовали к применению в странах, испытывающих финансовый и экономический кризис. Он содержит набор из 10 рекомендаций, которые позволяли отойти от командной экономики и усилить рыночную, которая на тот момент уже была развита в преуспевающих странах. Однако данная концепция оказалась провальной и доказала, что порой постепенная либерализация куда более успешна и перспективна, нежели шоковая терапия. В 1996 году Всемирным банком был опубликован доклад «От плана к рынку», в котором говорилось, что «последовательная экономическая политика, сочетающая либерализацию рынков, внешней торговли и процесса создания новых предприятий с разумной стабильностью цен, может достичь очень многого даже в тех странах, где отсутствуют четко определенные права собственности и сильные рыночные институты» [2, 14 с.].

Современная концепция качества жизни сложилась в рамках двух подходов:

- объективистское;
- субъективистское.

Эти два подхода являются очень противоречивыми, чем и объясняется сложность определения качества жизни. В рамках объективистского подхода качество жизни рассматривалось как понятие нового постиндустриального общества, зависящего от реформизма. И для качественного изменения жизнедеятельности человека, общества требовалось лишь разработать действенную систему социального регулирования.

Современным примером объективистского подхода могут служить убеждения Д.Фостера, принятые международной организацией Римский клуб. Он утверждал, что качество жизни как «состояние зависимости человека от уровня стрессовых ситуаций (вообще жизненных трудностей), плотности населения, качества питания и уровня загрязнения окружающей среды» [3].

Фостер говорил об обратной зависимости уровня жизни и его качества. Т.е. чем лучше уровень жизни, тем хуже становится его индивидуальное качество. Он объяснял это тем, что рост уровня жизни непосредственно зависит от роста промышленного производства и приводит к ухудшению окружающей среды, а в последствии здоровья населения, истощению минеральных богатств государства, увеличению стрессовых ситуаций и конфликтогенов. Последователями данной концепции стали американские ученые Джилберт и Крэвис. Они вывели значимые параметры качества жизни в рамках субъективистского подхода:

- 1) Рабочие часы и длительность отпуска;
- 2) климатические условия, культурно-досуговая развитость города;
- 3) легкость передвижения;
- 4) экология;
- 5) защита от преступности [4, 123 с.].

Другой подход – это субъективистский. Его представителями являются С. Маккол, А. Мишел, Н. Далкин. Они разработали так называемую концепцию «ощущаемого качества жизни». Данная концепция основывается не на экономическом положении человека, а не на внешних факторах его жизнедеятельности, а на ощущениях самого человека. Т.е. его отношение к своей жизни и ее условиям.

Психологи и социологи чаще всего рассматривали качество жизни именно с позиции субъективистского подхода. Именно

исследователи, основывающиеся в своих работах на данный подход, сделали выводы, что ощущение человеком высокого качества жизни - это есть пропорция удовлетворения им своих потребностей и степень осуществления жизненных планов, а также лавирование между минимальными социальными стандартами ресурсной обеспеченностью общества.

В субъективной оценке качества жизни можно выделить два уровня

- 1) аффективный;
- 2) когнитивный.

Первый уровень характеризует ощущение себя индивидом счастливым или несчастным, когда второй оценивает по отдельности каждую сферу жизнедеятельности человека и общую удовлетворенность.

Такой подход позволяет не только оценить уровень качества жизни, но и выяснить что у человека (населения) хорошо, а что плохо. И уже в зависимости от массовости таких явлений строить социальную политику государства и уравнивать социальные показатели.

Исследование качества жизни российскими учеными существенно отличается от западных.

В 20 веке значимость данного понятия отрицали. Неприятие и критика была вызвана его «американским» происхождением.

Начиная с 2000-х годов и по настоящее время, вырабатывается единый интегральный подход к пониманию качества жизни, объединяя разнообразные концепции и подходы различных наук: экономические теории, психология, социология, философия, политология.

Так же для современных исследований качества жизни характерно разделение на уровневые показатели:

- 1) макро (государство, общество);
- 2) мезо (города, регионы);
- 3) микро (малые группы, индивид).

Российскими представителями исследования глобального уровня можно считать таких ученых, как Глухов В. В., Окрепилов В. В.. Они ввели понятие «всеобъемлющее управление качеством жизни» Данное понятие включает в себя определение целенаправленной системы объединяющей все сферы жизнедеятельности и управление ресурсами, персоналом, процессами ориентированными на индивида, группы и общество. Данная система может быть реализована при создании качественного механизма, состоящего из определенных элементов:

- 1) выработка политики качества жизни;
- 2) организация управления;
- 3) обучение управления;
- 4) сбор и обработка информации;
- 5) анализ проблем;
- 6) стандартизация условий жизнедеятельности;
- 7) контроль параметров;
- 8) долгосрочное планирование параметров [5, 10 с.].

Таким образом, анализ современных исследований качества жизни показывает его многоаспектный характер и доказывает необходимость интегрального подхода к пониманию качества жизни для реализации успешной государственной политики.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ляхман А. С., Леванов А. Д. Качество жизни как новое направление общественного развития. // Современные наукоемкие технологии – 2014 – выпуск 7(3).
- 2 Попов В. В. Стратегии экономического развития. – М., Изд. дом Высшей школы экономики, 2011.
- 3 Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование. // <http://sbiblio.com/biblio/archive/socprogn/6.aspx>.
- 4 Бирман И. Уровень русской жизни (а также американской): вопросы-материалы-сравнения-некоторые ответы. – М., 2007.
- 5 Глухов В. В., Окрепилов В. В. Управление качеством жизни. – СПб, Наука, 2008.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ МУЛЬТИМЕДИЙНЫЙ НАУЧНО-УЧЕБНЫЙ ПРОЕКТ «СЕМЕЙНАЯ ПАМЯТЬ О СОВЕТСКОМ ПРОШЛОМ»

ПУШКАРЕВА Т. В.

к.филос.н., доцент, Российский государственный социальный университет,
г. Москва

ЖАПЕКОВА Г. К.

к.и.н., ассоциированный профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Мультимедийный научно-учебный проект «Семейная память о советском прошлом» (страница ВКонтакте: <https://vk.com/club67161829>) осуществляется с февраля 2014 года по настоящее время в рамках изучения дисциплины «Прикладная культурология»

на кафедре социологии и философии культуры Российского государственного социального университета и в рамках изучения дисциплины «История и культура народа Казахстана» на кафедре философии и социально-гуманитарных дисциплин Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова.

Суть проекта – проведение студентами-культурологами глубинных биографических интервью с представителями старшего поколения. На основе проведенных интервью создается собрание устных свидетельств-воспоминаний об этапе советской истории из разных регионов бывшего СССР. Эти данные размещаются в сети; они частично открыты для всех заинтересованных в ознакомлении с ними и полностью открыты для всех участников проекта.

Научно-учебный проект предполагает три взаимосвязанных компонента. Во-первых, проведение теоретической подготовки: изучение традиции «memory studies», которая стала теоретико-методологической базой проекта [2; 3; 4], изучение методов качественной социологии, с помощью которых собирался эмпирический материал и традиции «oral history». Во-вторых, интервьюирование представителей старшего поколения, транскрибирование и анализ транскриптов; подбор и анализ фотографий. В-третьих, в рамках проекта осуществляется публикация транскриптов интервью на странице ВКонтакте, проходит сетевое и реальное обсуждение результатов интервью, подготовка публикаций.

Основатель журнала «Oral history» Пол Томпсон еще в 70-ых годах XX века отмечал, групповые университетские проекты в области устной истории повышают качество как исследований, так и преподавания [6, с.23]. С развитием современных средств коммуникации это высказывание классика устной истории становится еще более актуальным, что демонстрирует проведение обсуждаемого научно-учебного проекта.

Проект призван отвечать в полной мере нормам научного исследования и в то же время активизировать личную заинтересованность его участников в сборе и интерпретации информации. Проект также предполагает достижение определенных социальных и педагогических целей, связанных с необходимостью общественного осмысления феномена советского прошлого. «Состояние неопределенности в оценке недавнего прошлого или смена ориентиров на государственном уровне не только заставляют переписывать ученые труды и учебники истории, но и побуждают людей переосмысливать собственные и семейные воспоминания,

отстаивать свои версии коллективной памяти», – пишет В.Зверева [1, с.97], анализируя различные формы обсуждения исторического прошлого и памяти о нем в сетевых сообществах ВКонтакте

В процессе развития проекта сформировалась его сетевая структура – соответствующая открытая группа ВКонтакте, возможности которой оказалось легко адаптировать к требованиям современного учебного процесса. В структуру обучающей сетевой площадки «Семейная память о советском прошлом», созданной на базе социальной сети ВКонтакте, входят несколько элементов.

Первый элемент обучающей сетевой площадки – это библиотека, которая расположена под опцией «Документы». Здесь вывешены ссылки на основную литературу, необходимую для изучения теоретической базы дисциплины (например, в нашем случае, это книга В.Ильина «Драматургия качественного полевого исследования», книга П.Штомпки «Визуальная социология»), приводятся ссылки на тексты дополнительной литературы (например, мемуары Ф.Закаржевской «Не сбиться с пути»). Здесь же, в разделе «Документы» также вывешиваются сами тексты транскриптов интервью, сделанные студентами и, как правило, ставшие предметом обсуждения на очных семинарах. Транскрипт и анализ фотографий в нашем курсе становится одной из важных форм отчетности о проделанной исследовательской работе, поэтому очень важно, что студент может вывесить свои тексты в раздел, а преподаватель смог в удобное для него время проверить их. Особенно удобным оказывается такой режим работы в случае заочного обучения, позволяя студентам и преподавателям поддерживать профессиональный контакт, несмотря на ограниченность реальных встреч. Вывешивание транскриптов и анализа фото в «Документы» превращает этот раздел в постоянно пополняющийся архив биографических интервью, который можно рассматривать как эмпирическую базу для дальнейших студенческих исследований. Разумеется, что публикация в сети материалов всегда предполагает как согласие респондента, так и желание самого формирующегося исследователя (студента). В «Документах» вывешиваются и научные публикации, сделанные на материале проекта: вышел из печати первый выпуск научно-исследовательских материалов студентов «История моей семьи в XX веке» [5].

Первичный анализ транскриптов позволяет выявить культурные универсалии советского общества: межсословные браки, семейный идеал сильной женщины; тесное переплетение

частной жизни и государства. Фиксацию в текстах транскриптов живой, разговорной речи респондентов можно считать отдельным научным и мемориальным результатом проекта, требующим своего лингвистического осмысления.

Второй элемент обучающей сетевой площадки – раздел «Фотоальбом», куда каждый член сообщества загружает найденные и проанализированные фотографии, представляющие визуальный срез семейной памяти советского периода. Этот раздел также приобретает уже черты формирующегося фотоархива.

Третий элемент обучающей сетевой площадки – обсуждения по заданным темам, которые используются в проекте как для учебных задач, так и для решения текущих вопросов. Так, в качестве темы для обсуждения студентам-заочникам, обучающимся по направлению «Культурология» в Российском государственном социальном университете, была предложена цитата А.С.Пушкина: «Люди никогда не довольны настоящим и, по опыту имея мало надежды на будущее, украшают невозвратимое минувшее всеми цветами своего воображения». Это обсуждение, продолжающееся на сетевой площадке проекта (без участия модератора) полтора часа, неожиданно показало, что студенты способны высказывать свое мнение по обозначенной проблеме в таком же интеллектуальном и эмоциональном режиме, как и в реальном времени обучения. Палитра мнений по этому вопросу сама по себе может стать предметом научного исследования. Вот несколько отрывков. «Гордость за прошлое, неуверенность в настоящем и туманная перспектива будущего, – всё это оказывает влияние на русский менталитет, придает ему ту самую меланхоличность и фатализм, которые образуют загадочную русскую душу». «Человек есть существо, сожалеющее о прошлом. Неважен пол, возраст, нация и цвет кожи. ... Мы боимся неизведанности, мы недовольны тем, что имеем. И лишь вспоминая о нашем «сегодня» через несколько лет, мы начинаем ценить его. Так что же мешает нам остановиться, оглянуться на нашу жизнь, все взвесить и начать жить прямо здесь и сейчас?!».

Четвертый элемент обучающей сетевой площадки – «Аудиозаписи», где в настоящий момент размещены четыре записи интервью, сделанные в Павлодаре (Казахстан). Аудиоматериалы, получение и размещение которых первоначально не было предусмотрено проектом, как показал, может стать также очень важным архивным материалом и важным аутентичным материалом для культурологических исследований. Так, интервью

А. М. Абубакарова, размещенное студентом Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова, свидетельствует о трагических обстоятельствах депортации чеченцев и ингушей в Казахстан в 1944 году. «Все переселенцы считались судимыми»; «просто сказали, что мы враги»; «семьи не разделяли, нет... но умерших забирали, и не говорили, куда». Другое свидетельство – интервью М. Садвакасовой – повествует о вполне благополучной и достойной жизни семьи сотрудника советской торговли в Казахстане.

Пятый элемент обучающей сетевой площадки – «Ссылки» и «Видео» – расширяют ресурсную базу проекта за счет ссылок на тематически близкие материалы, которые становятся доступными студентам как своеобразная мультимедийная библиотека.

Шестой элемент обучающей сетевой площадки – текущие записи в группе – информируют других членов группы об актуальных мероприятиях по теме: конференциях, семинарах, фильмах, новых книгах по теме. Этот раздел проекта получил особую активность во время представления проекта на конкурсе «Openheart» Евразийского молодежного экономического форума в Екатеринбурге. Именно через страницу участники сетевой группы оказывали дистанционную содержательную и психологическую поддержку студентке РГСУ, которая представляла проект на этом конкурсе (проект получил второе место в апреле 2014 года).

Итак, в результате реализации проекта «Семейная память о советском прошлом» были выявлены и получили развитие образовательные возможности электронной платформы ВКонтакте. В ходе проекта разработаны методологические основы и апробована технология проведения международного мультимедийного научно-учебного проекта в рамках подготовки будущих культурологов. Положено начало сборнику электронного учебного архива свидетельств о советской повседневности разных регионов и культур бывшего СССР, доступного для ознакомления и интерпретации и сформулированы первые гипотезы на основе этих данных. Впервые учебный архив транскриптов и фотографий совмещен с электронной тематической коммуникационной площадкой для молодежи, что позволяет в рамках проекта решать как научные, так и учебно-педагогические задачи.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зверева В. Дискуссии о советском прошлом в сообществах сети ВКонтакте // Вестник общественного мнения. №4, 2011. с.97.
- 2 Ниттхаммер Л. Вопросы к немецкой памяти. М.: Новое

издательство, 2012. 536с.

3 Нора П. Поколение как место памяти / Пер. с фр. Г. Дашевского // Новое литературное обозрение. № 30. С. 48–72.

4 Пушкарева Т.В. Историческая дидактика в России и Германии: координаты гуманитарного диалога// Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2014. № 4-1. С. 149-151.

5 Пушкарева Т.В. (ред.) История моей семьи в XX веке. Материалы научно-исследовательской работы студентов кафедры культуры и дизайна РГСУ в рамках изучения дисциплины «Прикладная культурология». Выпуск 1. М.: Bookvika.ru, 2014. 53с.

6 Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. М.: Весь мир, 2003. 368с.

РАЗВИТИЕ И РЕГУЛИРОВАНИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО РЫНКА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ТОВАРОВ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКИ

РАДЖАБОВ Р. К.

Таджикский государственный университет коммерции, г. Душанбе

Формирование и развитие потребительского рынка товаров имеет огромное значение для обеспечения роста благосостояния и доступа населения к предметам повседневного пользования. Решение этой задачи требует глубокого осмысления теоретико-методологических основ функционирования данного рынка на разных уровнях национальной экономики. По мере насыщения и расширения емкости потребительского рынка проблемы регулирования спроса и предложения на рынках товаров и услуг, а также всемерного сбалансирования издержек, их производство и потребление усугубляются. Становится ясным, что спонтанное функционирование рынка без регулирующего и активного вмешательства государственных органов во всех иерархиях цикла производства и потребления не может привести к желаемым результатам. Региональный уровень является наиболее эффективным полем реализации регулирующей роли государства, т.к. взаимодействие таких компонентов рынка как производители, потребители, климатические условия, географическое расположение,

технологический уклад, степень концентрации и т.п. на данном уровне могут быть наиболее легко координированы для стабильного функционирования цикла производства и потребления.

Сущность категории регионального потребительского рынка, как составной элемент сложной среды рыночных отношений требует раскрытия. Региональный потребительский рынок рассматривается как совокупность существующих и потенциальных потребителей определенной территории (региона), отличающихся друг от друга различной покупательской способностью, различными национальными, культурными, традиционными и этническими потребностями в товарах.

Учитывая сложности определения запросов всех потребителей, мы предлагаем разделить покупателей по признакам (сегментирование рынка), характерным для той или иной группы и считаем, что если сфера обмена охватывает определенную территорию страны, возникает понятие «региональный рынок».

Мы считаем, что по своему удельному весу и роли в обеспечении жизнедеятельности населения региональный потребительский рынок занимает ведущее место в системе рынков, где повсеместно формируется большая часть ВВП страны. Важным сегментом потребительского рынка выступает рынок товаров, где объем и степень соответствия в нем спроса и предложения определяет уровень жизни населения и ее благосостояния. Фактически региональный рынок товаров представляет собой гибкую систему прямых и обратных связей между производством и потреблением, отражая, при этом, совершенство технологического уклада, глубину производственной концентрации, уровень технического развития, а также предпочтения покупателей, проживающих в определенном территориально-обособленном регионе. Спрос на товары имеет общественно-бытовой и производственный характер и с этой позиции эти товары выступают в качестве причинно-следственного фактора стабильного функционирования воспроизводственных циклов.

Нами предложена классификация рынка товаров в сегменте товаров длительного пользования (ТДП) по потребительским назначениям, что в известной степени определяет границы спроса и предложения, также как и границы воспроизводственного цикла по производству и потребление этих товаров (рис. 1).

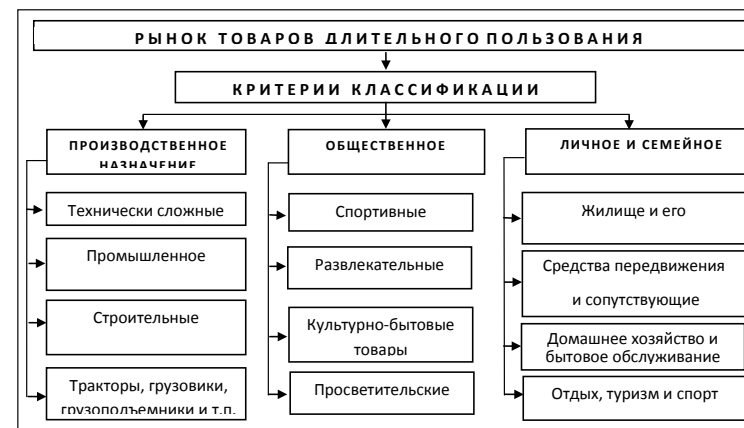

Рисунок 1 - Классификация рынка товаров в сегменте товаров длительного пользования

Такая классификация позволяет оптимизировать стратегию создания предприятий по выпуску ТДП с учетом складывающегося уровня спроса по определенным назначениям. Мы исходим из того, что в современных условиях в Таджикистане спрос на ТДП в сегменте личного и семейного назначения достаточно высокий, поэтому следует обратить внимание на рост потребления в данном сегменте.

Поэтому правильный выбор методов маркетингового исследования, грамотное и профессиональное его проведение позволяет объективно оценить рыночную ситуацию и выбрать реальные направления деятельности субъектов для решения поставленных целей, чтобы с минимальной степенью риска достичь определенных результатов. Меры государственной поддержки в этой сфере должны заключаться в развитии и укреплении информационной базы регионального потребительского рынка, создании органов контроля и сертификации качества товаров.

На основе поэтапного алгоритма проведения анализа состояния регионального рынка ТДП нами обоснована концепция маркетинговых исследований, позволяющая системно охватывать все элементы данного рынка и составить более содержательный отчет для разработки маркетинговой стратегии продвижения товаров (рис.2).

Поэтому важное значение имеет упрощение процедуры развития и доступности кредитной системы субъектам рынка, а также системы

налогообложения и форм отчетности для предпринимателя, повышение правовой культуры субъектов рынка, принятие мер по обеспечению требований закона для участников рынка в регионе.

Отличительная особенность данной концепции заключается в том, что в ней органически сочетаются такие элементы маркетингового исследования, как оценка, сопоставление, баланс, моделирование, прогноз и т.д., а также учитываются региональные особенности маркетингового анализа.

Необходимость территориального размещения производства товаров и услуг на определенные географические зоны истекает от различия природно-климатических особенностей каждой зоны.

Рисунок 2 - Поэтапная структурная схема проведения маркетинговых исследований на рынке товаров длительного пользования

При этом, требуются сочетания методов маркетингового исследования и методов территориального размещения для формирования и развития регионального рынка потребительских товаров.

Достижение оптимальной структуры потребления и платежеспособного спроса населения на региональном рынке товаров длительного пользования требует тщательного анализа тенденций развития спроса на отдельные товары с учетом факторов, влияющих на формирование потребностей. Сложность решения этой задачи обусловлена множественностью факторов, влияющих на потребление и недостаточностью разработки методологической основы учета их

влияния, ограниченностью исходной информации на перспективу. Проведенный нами прогноз объема спроса населения по 10 укрупненным группам ТДП свидетельствует о растущей тенденции спроса населения на данном рынке. Результаты экономико-математического моделирования, отражая специфику регулирования спроса и предложения на региональном рынке ТДП, одновременно могут быть широко использованы в практике органов государственного управления разных уровней при принятии мер по обеспечению стабильности полного цикла воспроизводственных процессов.

Кроме того нами систематизированы институциональные меры государственного регулирования развития рынка ТДП на макро-, мезо- и микроуровнях экономики. На макроуровне рассматривается принятие законов и нормативно-правовых актов, снижение налоговых и таможенных пошлин, планирование и прогнозирование спроса с учетом анализа конъюнктурного обзора рынка товаров длительного пользования, мотивация органов власти за сбалансированность рынка потребительских ТДП. Мезоуровень включает меры предоставления налоговых льгот производителям товаров длительного пользования, развитие транспортно-логистических систем, складских сооружений, ремонтных организаций с территориальной дифференциации, размещение торгово-промышленного комплекса и координацию развития сферы торговли и услуг на потребительском рынке данных товаров. Микроуровень охватывает лицензирование, стандартизацию и сертификацию сферы торговли и услуг, развитие внешнеэкономической деятельности предприятий, назначение льгот по арендной оплате и коммунальных услуг и продажа помещений по льготным ценам и в кредит для торговли ТДП.

Реализация этих мер способствует достижению данной цели с учетом конкретизации функции государственного регулирования в соответствии с природно-климатическими, социально-экономическими особенностями, а также ресурсному потенциалу регионов.

Таким образом, сбалансирование развития спроса и предложения на рынке ТДП требует комплексного изучения закономерностей развития рынка с учетом природно-климатических, социально-демографических и иных особенностей региона. Проведенное исследование на уровне районов Центрального Таджикистана является первой попыткой изучения и оценки данной проблемы на уровне региона.

Реализация результатов исследования может способствовать обеспечению сбалансированности спроса и предложения на рынке товаров длительного пользования, развитию форм проведения маркетинговых исследований сферы торгово-промышленного комплекса, а также улучшению качества жизни населения. Кроме того предложенные нами меры могут дать дополнительный импульс развитию малого и среднего бизнеса и обеспечить высокий уровень конкурентоспособности региональной экономики в условиях Республики Таджикистан.

Н. ҚҰЛЖАНОВАНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ (ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ)

РАКИШЕВА Б. Б.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Рақатсыз өтсе де өмір жасым,
Бұл жөнімнен құдайым айырмасын,
Ұзақ жолға ниет қып бір шыққан соң,
Жарым жолдан қайтпаспын, қарымдасым.
Су да болар ол жолда, тау да болар,
Жаудың оғы, жайған тор, ау да болар.
Мынау пайда, мынасы зиян демек,
Ол ерліктің ісі емес, сауда болар.
Мен өлсемде өлемін жөнімменен,
Тәннен басқа немді алар өлім менен.
Өлген күні апарып тығары көр,
Мен жоқ болман көміліп тәнімменен.
Тән көмілер, көмілмес өткен ісім,
Ойлайтындар мен емес бір күндігін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,
Ел бір күншіл, менікі – ертеңгі үшін.

– деп Ахмет Байтұрсынұвтың Нәзипа Құлжанованың талантын танып, қатты қадір тұтатын әріптесіне өзінің ішкі сырын осы «Н. Қ. ханымға!» деп атаған өлең сөздерімен жеткізген [1, 11].

Қазан төңкерісінен кейін жаңа заманның мән-мағынасын, мақсатын әлі жете ұға алмай, елең-алаң уақытты бастан кешіп отырған дүрбелең шақтың өзінде сәби тәрбиесі оның болашағы

тумысынан ұстаз, көзі ашық, рухы биік тәрбиеші, ұстаз, қайраткер Нәзипа Құлжанованың жанын тыным тапқызбай салиқалы ой тербеуге жетелегені байқалады. Азаматтың болашағы ұрпақ тәрбиесіне келіп тіреліп, әсіресе мектеп жасына дейінгі балалардың тағдыры мазалаған, яғни «бесігін түзеуге» бет бұрған сезімі сергек Н. Құлжанова бейнесін көз алдымызға әкелгендей [2, 2].

Нәзипа Құлжанова артынан өшпес мұра қалдырған. Газет-журналдарда көшпелі қазақ елінде бұрын-соңды айтылмаған, жазылмаған бала тәрбиесінің жаңа түрлерін бірталай мақал-мәтелдерінен кездестіре аламыз, сонымен қатар «Мектептен бұрынғы тәрбие» және «Ана мен бала тәрбиесі» атты кітаптарын келешек ұрпаққа қалдырған. 1923 жылы Орынбор қаласында «Мектептен бұрынғы тәрбие» кітабы басылып шықса, 1927 жылы Қызылордада «Ана мен бала тәрбиесі» кітабының 5000 данасы жарық көрген. Оның бұл еңбектері «Қазақ балалар педагогикасының» алтын қорына қосылды. 1993 жылы оның педагогикалық еңбектері толық жинақталып, «Халқыма деп іс қылдым» деген атпен жарияланды.

Нәзипа Құлжанова ана мен бала, ұрпақ тәрбиесі тақырыбында жазған көптеген шығармалары бір-бірімен өте тығыз байланысты қарастырылған. Елім, халқым үшін деп қызмет еткен апамыз Нәзипа баланы өмірге әкелмей тұрып, яғни күрсағында жатқаннан бастап кездесетін әр түрлі ауру сырқаттардан қалай сақтауға болатыны жайлы жазып қалдырған өте құнды мағлұматқа айналған. Қазіргі заман қарқындылықпен дамып, тұрмыс-салт өзгергенімен сонау өткен кезде жазған талаппаз, ізденімпаз журналист Нәзипа Құлжанованың қаламынан туған мақалалар әрі күнге дейін өз септігін тигізетін мағлұмат, кеңестер баршылық.

Өмірге келген нәрестелер мен мектеп жасына дейінгі балалардың өсіп жетілу заңдылықтарын мектепке дейінгі педагогика ғылымында зерттеген. Мектепке дейінгі педагогика ғылымын зерттеуде баланың тәні мен жан дүниесін, этика мен әдеп, гигиена мен педиатрия, тіл білімі мен дене шынықтыру сияқты ғылымдармен тығыз байланыстыра қарастырған.

Нәзипа Құлжанова кезінде 1920 жылы халық комиссарлар қызметі Қырғыз (Қазақ) АКСР Оқу-ағарту халық комиссариатының қазақ тілінде оқулықтар, кітапта шығару мен баспасөз істері жөніндегі арнаулы комиссия құрамында болған. Осы қызметте жүріп, жаңа қазақ әдебиетін енгізу жөніндегі ОК-нің құрамына мүшелікке енген. Осы комиссия құрамына А. Байтұрсынұв, М. Жұмабаев, М. Дулатов, С. Дөнентаев, С. Садуақасов, Қ. Жұбанов,

Б. Кулеев, Т. Шонанов, Ф. Қарашев, Ә. Бөкейханов, С. Сейфуллин сияқты ірі тұлғалар қызмет еткен. Яғни бұл комиссияның аса беделді екенін көрсетеді. Ал соншалықты мәртебелі комиссияның құрамындағы жалғыз қазақ қызы – тағы да Нәзипа Құлжанова екенін көреміз. Бұл Нәзипаның Семейден Орынборға келген кезі еді.

Халық ағарту комиссиясының қызметкерлігіне тағайымдалған Нәзипа Құлжанова біраз жыл өткеннен соң жаңа қазақ әдебиетін енгізу жөніндегі Орталық комитеттің құрамына енген. Орталық комитеттің «1927 жылғы 1 мамырынан 1928 жылдың 10 маусымына дейін қызметі жайында» баяндама жасалып, 1927 жылдың 1 қазанынан комитеттің құрамын жаңа мүшелермен толықтыру сөз болған. Олардың арасында «әйелдерден Құлжанова мен Бегалиеваның бар екендігі» хабарланған.

1920 жылдары Нәзипа Құлжанова араб әліпбиін тастап, латын әліпбиіне көшу жөніндегі саяси астары терең істің басы-қасында болды. Үкімет бекіткен комиссия құрамына енгендіктен, өз көзқарасына қайшы келседе латын әліпбиіне еріксіз көшіру ісін амалсыз басынан өткерді. Бұл сол кездегі қазақ зиялыларының бармақтарын тістеткен көпе-көрнеу зорлықтың нәтижесі еді. Кирилл әліпбиіне көшу жолдарындағы алғашқы саты екендігін қазақтан шыққан ұлтжанды қайраткерлер мен ғалымдар әуел бастан ұққан болатын [3, 30 б.].

Оқу комиссариатының арнайы тапсырысымен «Мектептен бұрынғы тәрбие» атты кітабын жазған. Бұл кітаптың кіріспесінде оқулық Н. Альмединген – Тумим кітабының ізімен деген ескерту бар еді, алайда ол аударма емес еді. Бұл мектепке дейінгі тәрбие жөніндегі кітаптар мен мақалалар негізінде жазылған автордың өзінің шығармасы болған [4, 181 б.]. Ол қазақ педагогикасында сәбилер тәрбиесіне арналған алғашқы әдістемелік құрал. Осы кітапқа ұлы ұстаз Ахмет Байтұрсынов: «Заман амалының жарысынан, заман көшiнiң қатарынан қалмай өмiр сүру үшiн бүгiнде адамға көп өнер-бiлiм даярлау керек» деп, алғысөз жазған. Нәзипа Құлжанова кітабына жазған алғысөзінде: «Заман алыбының жарысынан, заман көшiнiң қатарынан қалмай өмiр сүру үшiн бүгiнде адамға көп өнер-бiлiм керек. Тiршiлiкке керек сол өнер-бiлiмге баланы бастан даярлау керек деген соңғы заманда пiкiр күшейдi. Оны күшейтiп отырған да тiршiлiк iсiне бұл күнде өнер-бiлiм көп керектiгi», - дей келе, баланы сәби шағынан өмiрге, оқуға, тәрбиеге баулу мәселелерiн басты назарда ұстауды мензейдi. Осы кітапта мектепке дейiнгi балаларға арналған мекемелердiң тарихы, олардың Отандық және

шетелдiк үлгiлерi туралы сөз болады. Мектепке дейiнгi тәрбиенiң мәнi мен оның қазақ жерiндегi ерекшелiктерi де ашылады. Онда бала табиғатты сүю мен еңбекке баулуды баса көрсетiп, екеуiн де өзектес мәселе деп қарайды. Өзi де қазақ жерiне мектепке дейiнгi мекемелердi ұйымдастыру iсiне белсене араласады [5, 33 б.].

Сол кездерде елiмiздiң келешек ұрпақты тәрбиелеудiң мiндеттерiн iс-жүзiне асыру бағыттары әлi айкындала қоймаған едi. 20-жылдарда сәбилер мен мектепке дейiнгi ұрпақтармен тәрбие жұмысын жүргiзетiн мекемелер, әдiстемелiк құралдар және т.б. жоқтың қасы болатын. Нәзипа осы кезден бастап осы мәселенi қолға алып, оны өрбiтiп ұрпаққа жеткiзудi мiндет еткен.

Құлжанова ХХ ғасыр басындағы орыстың көрнекті педагог ғалымы Н. Альмединген – Тумимнің мектепке дейінгі тәрбиеге қатысты көптеген еңбектерінің маңызды тұстарын ескере отырып, қазақ қоғамының ағартушылық ойларын, тәрбиенің ең қажетті тұстарын ескере отырып, қазақ қоғамының ағартушылық ойларын, тәрбиенің ең қажетті саласын жаңалық ретінде оқырманға ұсынған. Қазақ ағартушылық идеяларын және педагогика тарихында мектепке дейінгі тәрбиенің іргетасын қалауға күш салысқан [4, 182].

Нәзипа Құлжанова мектепке дейінгі тәрбие мекемесінің жұмыс мазмұнын, атқаратын қызметін айта келіп, баланы тәрбиелеу мен өсірудегі ұлттық ойындардың ерекшеліктеріне тоқталады. Үш пен жеті жас аралығындағы балалардың физиологиялық ерекшеліктерін – бала әлемін сөз етеді. Өсіресе жас баланың айналы білуге деген құмарлығын, сөйлеуге, сұрақтар беруге бейім болатынын, сол арқылы ойы өсіп жетілетінін айта келіп, «баланың ойын дамыту үшін олардың сұрақтарын жауапсыз қалдыруға болмайды. Қазақтар баламен сөйлесуге жете мән бермейді. Сондықтан олардың сөйлеу мәдениеті жетілмейді» - дейді. Баланы табиғат арасында тәрбиелудің, табиғат құбылыстары жайында үнемі әңгіме жүргізудің мәніне тоқталады. Автор баланы жас кезінде көбінесе табиғат аясында тәрбиелудің тиімділігін айта келіп, «бала даланың кеңдігіне, шолпылдатып суға түсіп, жүгіріп күспен бірге сайрап, көбелек қуып, шыбын-шіркей, құрт-құмырсқамен бірге көкорай шалғын, тоғай арасында сайрандап жүріп, көңілі де, жан-тәні де бірдей өсіп өркендеме» - дейді. Автор осы пікірін әрі қарай жалғастыра келе, «Әрбір қылықты жақсы адам мінезінің түпкі негізінде болатын еңбектеу, көңіл көтеру және денесі еліктегіш тал-шыбықтай икемді, нәзік сезімді болып келеді» деп, мектеп жасына дейінгі балалардың тыныс-тіршілігін сөз етеді. Баланы үйде, балабақшада еңбекке бейімдей тәрбиелудің маңызына

тоқталады. Ол үшін әр балабақша жанында биологиялық бұрыш, тәжірибе үлескісі болуы керек. Бала торғайды, қоянды, тоқылдақты, кірпішешенді балықты өсіруді білсін, аулаға көкөніс, гүл отырғызып, оған су құюды үйренсін, саз балшықпен ойыншықтар жасап үйренсін дейді. Баланың санасын оятып, қиялын өсірудегі ойыншықтардың тәрбиелік роліне ерекше мән береді. «Ойнай білу дегеніміз – ойлай білуге үйрету» дейді [6, 7 б.].

Автордың «Мектептен бұрынғы тәрбие» атты кітап мынандай тараулардан тұрады:

- 1 Күллі жер жүзінде;
- 2 Мектеп жасына толмаған балалар;
- 3 Мектеп жасына толмаған балаларға тәрбие не керек?;
- 4 Мектептен бұрынғы тәрбиенің Россиядағы түрі;
- 5 Бала бақшасы деген не? [7, 5 б.].

«Мектептен бұрынғы тәрбие» атты кітабын жазуға бірнеше ірі қалалардағы бала-бақшалар мен бала үйлерінің жағдайларын байқау, көңілге түйгендерін зерттей түсуінен туындаған. Көрген жағдайларын суреттеп жазудағы себебі – оқырмандардың басқа мәдениетті елдердегі бала тәрбиесінен хабар ету болған. Осы мақсатпен сол елдердегі балалардың болашағына дұрыс, нақты, яғни нысаналы бағыт беретін тәрбие жолдарын саралап, нақтылы көзге елестетіп, соларды көре жүріп, жұрт өзінде туындаған, осыны қазақ жерінде қолдануға меңзеп, өзінің ой-түйінділерін жеткізеді.

Оқулықта Н. Құлжанова қазақ тұрмысына әлемдегі дамыған елдердегі бала бақшалардың артықшылықтарын енгізе, ұрпақ тәрбиесінде зор үлесін тигізер еді деп санаған. Сол кездің өзінде шет елдердің мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жұмыстарына зерттеу жүргізгендігін осы кітаптың мазмұнынан айқын көруімізге болады. Мысалы, «Күллі жер жүзінде» атты алғашқы тарауында дүние жүзін мекен еткен автор дамыған елдердегі бала бақшалардың мән-жағдайын баяндай келе, қазақ тұрмысында балабақша болашақ ұрпақты тәрбиелеуге оң септігін тигізетініне сеніммен қарайды.

Онда автор Италия мен Швейцария және Шотландия елінің бала бақшалары туралы жазған. Ол Италия балабақшаларының балаларға арналған құрал-жабдықтары талапқа сай қамтамасыз етілгендіктерін, Швейцарияның Цюрих қаласында тастан жасалған мектептің бір жағында мектепке жасы толмаған балалардың үйі бар екендігін және ол балалардың жасына сай құрал-жабдықтарын бейнелеп сипаттайды. Шотландиядағы Эдинбург қаласындағы балабақшасын өз алдына ерекше етіп жеткізген. Ол жерде күнделікті

танертен ашық далада балалардың басы қосылғанда, кешкісін үйлеріне қайтарда бір-біріне амандық өлеңдерін айтады дейді. Сонымен қатар Европа елдеріндегі балабақшасының өмірін үлгі ете отырып, күншығыстағы Жапония мемлекетіндегі балалардың тірлігін де еңгімелейді [7, 5 б.].

«Бала бақша дегеніміз не?» деп аталатын соңғы тарауда – мектепке дейінгі тәрбие орындарының бір-бірінен айырмашылығы, оларға қойылатын талаптар жан-жақты жазылады.

Бұл балабақша деген құр әдемі сөз ғана деп ұғу қате. Мұнда зор мағына бар. Балабақшаға гүлден, ағаштар, жер мен ауадан өздеріне керекті тағамдарын алып отырып өскені сияқты мектеп жасына толмаған бала да төңірегіндегі тұрмыстың өсіп көркейуіне керекті заттарды пайдалана отырып, сол өздерінің «бақшаларында» жайымен, табиғатының еркінше дамып, көгертіп өспек. Яғни, «бақша еккен кісі ағаштарын өсіргенде, жерінің дәні кем болса су құйып, су сіңіріп, солып қалған бұтақтары болса кесіп тастап, жері шығымсыз нашар болса жақсы топырақ салып тыңайтып, өмірбойы еккен ағаштарын, яки жемісінің тұзу, көркем болып өсуін талмай қарап отырады». Балабақшасындағы қайнаған қызмет – балалардың өсіп қалыптасуына, бұғанасының бекіп, белгілі бір жүйеге түсуіне әкеледі [2, 3 б.].

Н. Құлжанова аса көңіл аударған мәселе мектеп жасына толмаған баланы тәрбиелеу мәселесі болды. Ол мектеп жасына толмаған бала тәрбиесінде нақты мысалдар арқылы жас ерекшеліктеріне назар аударады. Құлжанова нақты деректерге сүйеніп отырып бала өлімінің артуын байқап, оны түсінген. Бір жасқа толмаған жүз сәбидің Филияндияда 13-і, Скандинавияда 13-18 сәби, Ресейдің кейбір уездерінде 44-45-ке дейін шетінеуі орын алған. Ресей құрамында болған XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанда да балалар өлімінің статистикасы сондай болатын. Мектептен бұрынғы тәрбиені түзеп, мыңдаған балалар бекер мағынасыз қырылып жатқанына сескенбей, тыныш қарап отыра алмайтын үкіметтер керек болған [4, 182].

Н. Құлжанова мектеп жасына дейінгі Ресейдегі балаларды тәрбиелейтін мекемелердің түп-түріне тоқтала келіп, олардың қазақ тұрмысына лайықтап енгізуді мақсат тұтты. Ресейдегі ата-анасыз қалған балаларға арналған «Жетімдер үйі», үш жасқа дейінгі балалар үшін ясли, жеті жасқа дейінгілерге «балалар бақшасын» қазақ жерінде ашу үшін ұлттық рух пен мінездің, қоршаған ортаның ерекшеліктерін есте сақтауды алғы шарт деп санаған [4, 182].

«Мектептен бұрынғы тәрбие» кітабы нәрестенің өсіп, жетілуі, мектеп табалдырығын аттауға дайындық төңірегінде жаңа ойларды ұсынған алғашқы жаңалыққа толы еңбек болды.

Мәдениетті елдің болашақ ұрпағы қандай ортада, қандай тәрбие алу керек деген сұрақтың жауабын өзі береді. Осыдан тәрбие жұмысын жүргізетін арнаулы мекемелердің, онда қызмет атқаратын арнайы дайындалған маман-кадрлардың қажеттілігін саралап түсіндіріп, оны үлкен мәселе етіп қояды.

Кітапта мектеп жасына толмаған балаларға тәрбие не үшін керек, мектеп жасына толмаған бала не ұғып, түсініп, үйренеді деген сұрақтардың жауаптарын түбегейлі түп тамырымен талданып сараланады. Мектеп жасына дейінгі балалар мекемелерінде баланың дұрыс қимыл-қозғалыстар жасап, денесін шынықтыру, еңбекпен ақыл-ойынның жетіле түсуі, этика мен эстетикалық сезімнің дамуы, адамгершілікке тәрбиеленуі үнемі жүріп жататыны, мұндағы маман педагогтардың ролі көрсетеді.

Ол мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, оларға айтылатын сөздердің де, көрсетілетін іс-қимылдың да орынды, тағылымды болуын ескерткен. Танымал педагог алдындағы баланың бойындағы білуге, ұғуға, көруге деген әуестігін тыйып тастамай, оларды алға қарай бағыттап, оның қасиеттерін дамыта отыру керек екендігін нақты мысалдармен түсіндіріп берген.

Бұл жағдайларды қысқаша түрде былай түйіндейді: «Үй ішіндегі хәм бақшадағы шаруа міндеттерін атқарған соң, отырып түрлі суреттер көреді. Бірігіп, яки басқаша жекелей жүгіріп, топырақтан ойыншықтар жасап, сурет салып ойнайды. Түскі тамақтан соң бәрі бірігіп істейтін қызметтерге кіріседі... Жер жүзіндегі неше түрлі қалықтың жас балалары сол өзінің «балабақшаларында» еркін өсіп, қызғалдақтай жайнап, гүлденіп, балалық шақтың бақытына, қызығына кеңеліп, өзінше ортақтасып, рақатын көрмек».

Сол сияқты, балабақшаларда басты әлеуметтік ролі атқаратын тәрбиеші екендігін айқындап беретін ұстаздың пікірі мынадай: «...жас балаға жұмсалатын тәрбие құралдарының ең күштісі – алдындағы үлкеннің өзінің үлгісі. Сондықтан бала тәрбиешісі жыры шырайлы, сабырлы, шыншыл болуы керек. Бір сөзді де, жұмсақ болғаны да дұрыс. Балалардың тілегіне үйлес келіп, бұлардың білімінің ілгері басуына басшылық ету үшін басшы әйел өзі еңбекпен тіршілік етуі керек. Тәрбие ғылымын басшы әйел тым шұғыл қарастырып даярланбауы тиіс. Әсіресе бала табиғатын тану жөнінде баланың міндетін, зейінін, тілегін хәм қай ретпен қарайлау дұрыс

екенін біліп отыруы міндет... және ең мықты керегі – балаларды да сол қызметінде сүйіп, өзіне-өзі хәм істеген ісінде сеніп, жан-тәнімен кірісуі керек» [1, 13 б.].

Қазіргі кезде мектепке дейінгі педагогика баланың дамуына бағыт беріп, белсенді түрде басшылық етуге бағытталған. Осында балалардың мінез-құлқына өзгеріс енгізіп, ұйымшылдыққы, көпшілікке, мейірімділікке, еңбеккерлікке, іздемпаздыққа, т.б. ізгіліктерге баулу алға қойылған.

Автор мектеп жасына толмаған бала тәрбиесінде оның жас ерекшеліктеріне назар аудару қажеттігін нақты мысалдармен түсіндіреді. Ол баланың қалыпты дамуы үшін оған айтылатын сөз де, көрсететін қимыл да, үйрететін тағылым да шамадан тыс көп болмауы керек және де тым ауыр болмауын ескеруіміз тиіс. Мөлшерден артық тапсырмалар баланың дамуына кері әсерін тигізуі мүмкін, баланың дамуы үнемі дәрігердің және педагогтың бақылауында болуы шарт. Сол кездің өзінде оқымысты ғалымдардың өзі үш жастағы баланың даму ерекшелігін, білімге, зерттеуге, құпия ашуға құмарлығын мәлімдейді. Автор баланың бойындағы білуге, көруге, естуге, тануға, ұғынуға, байқауға, өзінше қайталауға әуестігін тыйып тастамау керектігін, оларды бағыттап, алдында тұрған сауалдарды бірігіп шешуге ұмтылу қажеттілігін, бала мүмкіндігіне қарай тұқым қуалаған мінездің әртүрлі құбылуын дәлелдеп көрсеткен. Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дайындауды, олардың «Мен» түсінігін қалыптастыруды және де жас шамаларына қарай даму деңгейін ғылыми түрде анықтауға негізделген. Сонымен қатар, балаларды мектепке толыққанды дайындау мәселелері бойынша қойылған сауалдарды жауапсыз қалдырмаған, ғылыми тұрғыда негіздеп берген. Сонымен қатар мектеп жасына толмаған бала тәрбиесінде ойынның ерекше қызмет атқаратындығына айрықша көңіл бөлген. Ол былай деген: «Балаға керегі – ойын. Ең мағыналы, пайдалы мектебі, бар қызығы ойын. Ойында бала көрген-білгендеріне еліктейді, үйренгендерін нығайтып, бекітеді».

Автор мектепке дейінгі тәрбиенің басты бағыттарына «Тән саулығы», «Баланың сырт сезімдерінің дамуы», «Заттың түр-түсін ажыратуы», «Бала тілінің шеберлігі», «Баланы еңбекке дағдыландыру», «Баланың әсемдік сезімін ояту», «Бала ойындары мен ойыншықтары», «Баланы көпшіл болуға баулу» деп жіктей келіп, осы мәселелердің әрқайсысының мән-мағынасын ашып талдайды.

Атам қазақтың ертеден келе жатқан бала тәрбиесі мен ана мәселесіне қатысты ойларын есте сақтап, сол заманға лайық, тәрбиелік игі істерді санада ұстап, «Баланы – жастан, келінді бастан тәрбиеле» дейтін нақылды жазу барысында ұран етіп ұстанған [4, 182 б.].

Автор «Мектептен бұрынғы тәрбие» атты еңбегінде ең бастысы бірігіп ойын ойнап, еңбекке дағдыландыру, тазалыққа, ұқыптылыққа, реттілікке, ұйымшылдыққа баулу, баланың ойына, жас ерекшелігіне, қабылдау ерекшеліктеріне ескеруге, барлық жұмысты бағындыра алуы, дәрігерлік бақылауда болуын қадағалау, өлең айтып, сурет салуы және т.б. баланың бойындағы өнерлерін дамыту мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Келешек ұрпақтың, яғни қазақ халқының балаларының бақшасы осындай болса екен деп армандаған.

Нәзипа Құлжанованың кейінгі ұрпаққа қалдырған өшпес екінші бір көлемді еңбегі – «Ана мен бала тәрбиесі» деп аталатын кітапшасы. Бұл оқу құралы педагогтарға, тәрбиешілерге, ата-аналар мен балалар дәрігерлеріне анықтамалық ретінде ұсынылған. Одан күнделікті қажетті нәрсені тауып алуға мүмкіндік беретін кітап. Шығарманың көлемі шағын, ал ішінде үлкен мән мен мағынаға толы [7, 6 б.].

Ұлттық және бүкілхалықтық маңызды іс ол ана мен бала мәселесі – денсаулық сақтау, оқу-ағарту, әлеуметтік қорғау ведомстваларын қамтитын, бірнеше салалар бірлесіп шешуге арналған ауқымды құбылыс.

Әйел – ел анасы: ел бастайтын ерлер, данышпандар әйелден туып, әйел тәрбиесінде болады. Сондықтан автор осы еңбегінің кіріспесінде: «Бала қалай бітеді, қалай туады, әйел босанған кезде қалай күтіну керек, жаңа туған баланы қалай тәрбиелеу дұрыс, баланы тамақтандыру тәртібі қалай болуы керек?» туралы сөз етеді. Осы тақырыптарға арнап жазған мақаласын «Әйел теңдігі» журналына жариялап, өз атын халыққа таныта бастады. 1927 жылы №4 номерінде «Әйел теңдігі» журналына «Бала емізудің дұрыс тәртібі», №8-9 санында «Бала ауруы», №10-11 номерінде «Баланың жұқпалы аурулары» атты мақалаларын жариялады [4, 183].

Осы кітапшада баланың дені сау болып өсуіне, оның ана құрсағында қажетті жағдайды жасайтын қоғам дей келіп, әйел-ананың отбасы тіршілігіндегі жауаптылығын сезінуі, ол үшін әйел-ананың сауатын ашып, әрдайым уақыты болғанда оқып, ізденіп жүруі, өмір легінен қалыптаспауға тырысуы керектігін ескертеді. Осы еңбекте әйел-ананы дертке шалдығуынан сақтандыратын кеңестері де бірталай баршылық. Әйелдің екіқабат және босану

кезіндегі ескеретін жағдайларды одан кейін жас нәрестені күту ережелері тәптіштей сөз етіліп, күнделікті өмірге қажетті ақыл-кеңестер айтылады.

Нәзипа Құлжанова бала тәрбиесін екі жағдайда сабақтастыра қарайды. Біріншісі – отбасында ата-ананың беделін сақтаудан туса, екіншісі – бала тәрбиесінің жан-жақтығын қадағалайтын әрекеттер. Ата-ананың отбасындағы бірлік, достық, татулық, ананың денсаулығы, рухани дүниенің кеңдігі, бала тәрбиесіне тікелей әсер ететін жағдайлар деп санайды. Осы себепті дөрекі еркектердің әрекеттерінен, анаға деген феодалдық көзқарастарынан, әйелдің өз міндеттеріне салақ немесе немқұрай қарайтын жалқау, еріншек, жағымсыз қылықтарымен жирендіре, оларды жағымды да сүйкімді мінез-құлықтарымен салыстыра екшеп, ойлануға жетелейді.

Осы кітапшада «Жүкті әйелдің күтімі», «Емшек баласын дұрыс емізудің тәртібі», «Емшек баласының дене тәрбиесі», «Бала күтімі», «Баланың аурулары», «Баланың жұқпалы аурулары», «Баланы аурудан сақтандыру», «Баланың өсуіне күннің сәулесі, таза ауа қажет» дейтін тақырып мәселелері терең жан-жақты қарастырылған [1, 14 б.].

«Бала күтімі», «Баланың аурулары», «Баланың жұқпалы аурулары», «Баланың өсуіне күннің сәулесі, таза ауа қажет» жазған мақалары балалардың табиғи қалпын бұзбай мінсіз баулу, оған өскен ортасының әсері, балдырғанның мінеқұлқын, іс-әрекетін қалыптастыру, оның сезім мүшелерінің ақаусыз дамуын, баланың жаратылысқа еркін қызығуын өркендету, зейін, зерде, қабілет, түйсік туралы жан-жақты, терең, әсерлі баяндалған. «Баланы аурудан сақтандыру» атты тақырыпта баланы уақытында тамақтандыру, таза ауаға шығарып серуендетіп ойнату, бала өзін еркін сезіне алуға үйрету туралы жан-жақты баяндалған [8, 43 б.].

Нәзипа Сегізбайқызы арнайы дәрігерлік білімі жоқ болса да көптеген әдебиеттерді ақтара келе, бала мен ана денсаулығына қатысты пайдалы кеңестерді рет-ретімен оқушысына, көпшілікке ұсынып, қазақ тарихында өз есімін мәңгілікке қалдырған еліміздің көрнекті ұстазы.

Нәзипа әйел адамның міндеттерін ескере отырып, олардың өз жұмыстарына жауаптылықпен қарауға итермелейді, бірақ жұмыстарын атқаратын жауапкершіліктерін жеңілдете қоймайды. Оны айту себебіміз, келесі мақалалардан көреміз: «Жұма күндерінде қазақ әйелдеріне кеңес», «Үй қандай болуы керек?» деген ойласу ретіндегі ақыл-кеңесінен, отбасының шаңырағын биіктете,

босағасын берік ете түсуге шақыруынан көреміз. Осының бәрін жазушы отбасы тұрмыс салтының олқы жақтарын көзімен көріп күйзелген толғанысын ортаға салуы да – әйелдің ертенгі қамы үшін жазған. Үйдің таза да дұрыс ұстауды мойындата отырып, үндейтіні, шақыратыны - тірлік қамындағы үздіксіз еңбеккерлік. Қорыта айтқанда отбасының жағдайы баланың болашақ өміріне, тәртібіне көп әсер етеді. Бала ата-анасынан көргеніне еліктеп, өскенде соларға ұқсайды. Сондықтан баланың тәрбиесіне отбасының жан-жақты көңіл бөліп, оларға бос уақыттарын арнауы тиіс, сонда ғана бала ештеңеден қысылмай қоршаған ортада жақсы жағынан дамиды. Бұл қоғам заңдылығы.

Автордың артынан қалдырған еңбектері педагогика тарихының мәңгілік өшпес із қалдырды. Ол қазіргі кезде мектепке дейінгі тәрбие саласында қызмет атқарып жатқан мамандар үшін теориялық және әдістемелік құралға айналған, сонымен қатар осы кітап әлі осы уақытқа дейін өз құнын жоғалтқан емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Халқыма деп іс қылды // Құр. Сыздықова Р. – Алматы : «Рауан», 1993. – 168 б.
- 2 Кәріпжанова Г. Ана мен бала тәрбиесінің алғашқы қарлығашы // Мектепке дейінгі педагогика, – 2008, – 1-3 бб.
- 3 Селкебаева А. Нәзипа Құлжанова: қоғамдық саяси және ұстаздық қызметі // Қазақ тарихы, – №2 (107), – наурыз-сәуір, – 2011. – 29-30 бб.
- 4 Чакенова Б. Нәзипа Құлжанованың ұстаздық жолы мен ағартушылық қызметі // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының Хабаршысы, – Алматы, – 2008, – №2 (3), – 180-184 бб.
- 5 Садықова Ә. Нәзипа Құлжанова мен Ахмет Байтұрсынұлы // Қазақ тарихы, – №2 (107), – шілде-тамыз, – 2013, – 33-34 бб.
- 6 Куришбекова А.А. Құлжанова Нәзипа Сегізбайқызы ағартушы-педагог, журналист-аудармашы, туғанына 125 жыл (1887-1934жж.) // «Туған өлке», «Радной край». – Алматы, – 2013. – №1. – 6-8 бб.
- 7 Каненова Г.Т., Сейдалықызы Д. Нәзипа Құлжанованың оқу-ағарту саласындағы қызметі // Егеменді Қазақстан, – 13 мамыр, – 2008. – 4-7 б.
- 8 Елкеева Ә. Нұрғали және Нәзипа Құлжановтардың әлеуметтік-педагогикалық көзқарастары // Қазақстан мектебі, – 2004, – №9, – 42-44 бб.

О РОЛИ Г. Н. ПОТАНИНА В ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЙ ОБЩНОСТИ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ

РАХИМЖАНОВ К. Х.
 профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
 АКОШЕВА М. К.
 профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Как справедливо пишут исследователи жизни и деятельности Григория Потанина, «Интеграционные процессы, заметно усилившиеся в последнее десятилетие на евразийском пространстве, способствуют росту интереса исследователей к становлению и развитию межкультурных связей этносов, проживающих на этой огромной территории. Новые государства на территории Евразии сначала начали стремительно отдаляться друг от друга, затем, осознавая свою историко-культурную общность и общие экономические интересы в условиях глобализации, снова начали сближаться, что привело к логическому результату — образованию Таможенного Союза» [1, 9 с.]

В деле формирования историко-культурной общности казахского и русского народов большую роль сыграла передовая научная интеллигенция, которая в итоге целенаправленного изучения Центральной Азии внесла значимый вклад в сближение двух народов.

Велико значение научного наследия Григория Николаевича Потанина, учёного-путешественника, одним из первых начавшего историко-географическое изучение Центральной Азии. Это очень важно, ибо «Вплоть до второй половины XIX в. Центральная Азия оставалась для российских ученых-историков неизведанным краем. Целенаправленного изучения этого региона не было, если не считать одиночек-энтузиастов, зачастую не имевших серьёзных научных знаний и подготовки. Несмотря на то, что Русское Географическое Общество (РГО) время от времени оказывало им помощь, результаты этих псевдок были малоизвестными и незначительными. Отрицательную роль для изучения Азии сыграла европоцентристская концепция, отвергавшая наличие государственности и своей собственной истории у кочевых народов. В середине XIX в. в российском научном сообществе всё чаще стало высказываться мнение о необходимости проведения экспедиций в Центральную Азию. Поэтому РГО ставит одной из своих задач исследование Туркестана,

Монголии, части Китая. Попутно снаряжались поездки в казахскую степь и в Среднюю Азию» [1, 10 с.].

Исследование жизни и деятельности Г. Потанина убеждает в том, что заслуги ученого перед наукой бесценны, что научное наследие Г. Н. Потанина отличается своим содержательностью и глубиной научного поиска.

Открытия Потанина, сделанные в ходе экспедиций, носят междисциплинарный характер, касаются географии, биологии, этнографии, истории, культуры. Наш интерес к жизни Г. Потанина связан и с желанием представить свое видение исторических процессов, связанных со сферой деятельности выдающегося ученого. На нынешнем этапе развития государственности Казахстана иначе воспринимаются и вопросы, связанные с «евразийским» аспектом в богатом наследии учёного, а также со взаимоотношениями ученого с представителями казахской интеллигенции, цветом степной элиты. Немаловажно то, что «Г. Потанин собрал образцы богатейшего фольклора тюрко-монгольских народов, позволившие выработать концепцию цивилизационного развития, основная суть которой заключалась в признании равноценности историко-культурного наследия азиатских и других народов. Восток воспринимался Г. Н. Потаниным как необходимое звено мировой культуры. Благодаря его путешествиям раздвинулись границы стран, и в русской общественной среде узнали о казахах, монголах и других народах Азии. Исследователь, используя метод сопоставления, выявлял определенные тенденции к взаимодействию народов и межэтнической интеграции» [2, 11 с.].

Г.Н. Потанин – крупнейший региональный деятель, путешественник-исследователь. С учётом всех экспедиций и поездок Г. Потанина в Казахстан, 15 лет жизни исследователя прошли здесь. И он не забывал места своего рождения. Казахская тематика была одним из главных направлений его научной деятельности. За свою долгую жизнь Потанин написал немало исследовательских работ о Казахстане. Если попытаться определить круг интересовавших его вопросов, то можно выделить такие основные темы, как быт и культура казахов, взаимосвязи казахов и русских, крестьянское и казачье население Прииртышья и Алтая.

Еще в 1863 году Г. Н. Потанин по рекомендации Семенова-Тянь-Шанского принял участие в экспедиции К. Струве на Зайсан. Основной целью группы была съемка местности для составления подробных карт, а для Г. Н. Потанина – дополнительно к этому – всестороннее изучение степного края.

Весной 1863 года экспедиция прибыла в казачью станицу Кокпектинскую. Оттуда, в сопровождении проводника Тана Тлемисова, двинулась к озеру Марка-Коль. Г. Н. Потанин с интересом собирал гербарий, живо интересовался жизнью местного населения. В свой научный отчет он внес много сведений о быте казахов, немало данных из архивных документов XVIII – начала XIX веков, применив для этого свое знание материалов Омского архива. Ему пригодились все!

Добравшись до озера Марка-Коль, он узнает, что живущие в этом районе казахские аулы рода Кожамбет имеют в Зайсанской долине небольшие посеи, а зимовки их находятся в горах, у озера. С интересом наблюдал Г. Н. Потанин каждый вечер рыбную ловлю, когда при свете факелов гонят рыбу вверх по реке к истоку, перегороженному неводами; как делят улов. Это были не простые наблюдения за жизнью. Именно Потанин отметил необычайное стремление казахов к оседлости, распространение у них русских орудий труда и предметов быта в результате торгового обмена.

Летом 1864 года К. Струве и Г. Н. Потанин продолжили работу. В совместно написанном труде «Поездка по Восточному Тарбагатау летом 1864 г. Карла Струве и Григория Потанина», опубликованном в 1867 году, они красочно и подробно писали о своем путешествии. Г. Потанин много страниц посвятил описанию быта казахов: то были кочевка на джайляу, пословицы и поговорки, загадки, песни, сказки. Перимечателен тот факт, что к своему отчету он приложил сведения о горах Заир и Ирень-Хабирга, материалы о торговле Семипалатинска в конце XVIII века, которые он обнаружил в Омском архиве.

Г. Н. Потанин один из первых заговорил о взаимодействии и взаимовлиянии русских крестьян и казахов. В «Заметках о Сибирском казачьем войске» он рассказывает о том, что в среде казаков казахский язык был разговорным, им были хорошо знакомы местные обычаи, част населения придерживалась этих обычаев. И что интересно для нас, он обнаружил: более тесно русские и казахи взаимодействуют в районе станиц Коряковской и Ямышевской.

Потанин, будучи казачьим офицером, часто засиживался в Омском архиве, результатом этих чтений и поисков стали «Материалы для истории Сибири», увидевшие свет в 1866 году. В этих «материалах» мы находим сведения о заселении и земледельческом освоении Казахстанского Прииртышья. Также много сюжетов из казахстанской тематики содержит работа «Памятники сибирской истории 18 века».

Известны встречи Г. Н. Потанина с Ш. Уалихановым, с А. Бокейхановым, А. Байтурсиновым и другими алашордынцами.

Изучение казахских легенд и сказок, записанных как на языке оригинала, так и в переводе на русский язык, получило отражение в научных трудах. В этом благородном деле ученый-этнограф тесно сотрудничал с такими известными просветителями, как Абай Кунанбаев, Муса и Садвакас Шормановы, Имантай Сатпаев (отец академика Каныша Сатпаева), Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсинов, Миржакып Дулатов, Алихан Ермеков, Жакып Акбаев.

Автор около 260 фундаментальных трудов, Г. Потанин за работу над «Легендами и сказками казахов и алтайских тюрков» в 1886 году был удостоен Большой Константиновской медали Императорского Русского географического общества.

Вот один примечательный факт. В 1915 году в научных кругах отмечали 80-летие Григория Потанина. Выражая чувство особого уважения, специально к юбилею его ученики и соратники выпустили сборники трудов сибирского исследователя.

Не остались в стороне и казахские демократы – Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсинов, Муса Шорманов, Алимхан Ермеков, Жакып Акпаев и Миржакып Дулатов. В качестве подарка А. Байтурсинов готовит к изданию записанную Потаниным полную версию поэмы-жыр «Ер Сайын», которая была издана в 1923 году в Восточном издательстве Народного комиссариата национальностей редактором казахского отдела А. Букейхановым.

Книга открывается еще нигде не опубликованным стихотворением А. Байтурсинова, которое было посвящено 80-летию сибирского аксакала Греке (глубокоуважаемого Григория Николаевича) на казахском языке – «В дар Г. Н. Потанину». Уважительное «Греке» говорит об отношении Байтурсинова к Потанину. Этим обращением он как бы подчеркивает общетюркский характер научной деятельности Потанина. Так уважительно относятся казахи только к своим аксакалам. Но Греке превзошел аксакалов своими знаниями и мудростью. Байтурсинов отмечает трудолюбие Потанина, отправлявшегося в экспедиции даже в свои преклонные годы:

Невзгоды и лишения бесчисленных дорог
Тобою пройдены за долгий жизни срок.
Через дожди, метели, снег, жару
Ты шел дорогой верной, благородной, друг.
Не восхваленье это: доказательство тому

На благо родины твой кропотливый труд.
Такое время выпало всем нам:
Безбрежной нищетой война обрекая крестьян.
Алаша скромный дар прими от нас –
Не конь склоняет голову перед тобой,
Не шубой, отороченной мехами с шелком,
Ты слово доброе взамен богатств прими.

Ахмет Байтурсинов подписывает стихотворение «А. Б. 1915 г.». После полного текста поэмы-жыр «Ер Сайын» А. Букейханов дает биографический материал под заголовком «Григорий Николаевич Потанин». Этой статье 96 лет, но, несмотря на это, она не утратила своей познавательной-воспитательной ценности.

Историко-географическое изучение Г.Н. Потаниным Центральной Азии намного обширней в сравнении с исследованиями других русских путешественников XIX в. В отличие от них, он собрал образцы богатейшего фольклора тюрко-монгольских народов, позволившие ему выработать впоследствии концепцию цивилизационного развития, основная суть которой заключалась в признании равноценности историко-культурного наследия азиатских и других народов. Он также оставил обширный материал по истории и этнографии азиатских народов.

Восток воспринимался Потаниным как необходимое звено мировой культуры. Благодаря его путешествиям раздвинулись границы стран, и в русской общественной среде узнали о казахах, монголах и других народах Азии.

В своих изысканиях Г.Н.Потанин, используя метод сопоставления, выявил определённые тенденции к взаимодействию народов и межэтнической интеграции. Обращаясь к вопросу о контактах тюрко-монгольских народов, отметим, что сопоставительный анализ их этнокультурных процессов дает возможность выявить особенности территориальной организации, этносоциальной и хозяйственно-культурной структуры общества. Известно, что этнокультурные процессы являются неперенным аспектом всех национальных процессов в широком смысле. В результате этнических и этнокультурных процессов претерпевают различные изменения этнические общности [2].

Взаимоотношения Г.Н. Потанина с видными представителями казахского народа – одно из значимых звеньев жизни и деятельности ученого. Благодаря контактам с казахской интеллигенцией, Г.Н. Потанину удалось собрать большой фактический материал

по истории и культуре казахов. Исследование темы в контексте русско-казахских отношений дает возможность еще раз проследить динамику их развития. Неоценим вклад Г.Н. Потанина в дело собирания, изучения и публикации устного поэтического творчества казахского народа. Ученый всегда решительно выступал против различных теорий о неполноценности духовной культуры народов Центральной Азии [3, 7 с.].

Вопросы становления и развития демократических взглядов ученого осветил в своих трудах профессор А. Захаренко. Ученый пришёл к выводу, что Потанин – это прежде всего общественный деятель, а уж потом учёный. Автор представил свое понимание его просветительской миссии. Подчеркивая видное значение Г.Н. Потанина среди крупных научных деятелей России второй половины XIX– начала XX в., он отмечал: «Общественно-политическое, научное наследие его громадно. Оно отражает жизнь России, Сибири, Казахстана на переломном, наиболее сложном, во многом знаковом этапе. События этого периода представлены в наследии Потанина в широком, в ряде аспектов в оригинальном восприятии. Это как бы микроэнциклопедия эпохи» [4, 9 с.].

Научное наследие Г.Н. Потанина отличается своим разнообразием, содержательностью и глубиной научного поиска. Анализ его научных и общественно-политических взглядов позволяет подчеркнуть масштаб его уникальной личности и его выдающийся вклад в историко-культурное изучение Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Рахимжанова Г. Х. Историко-культурная общность центральноазиатских народов в научном наследии Г. Н. Потанина. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. Алтайский гос. ун-т. – Барнаул, 2013. – 24 с.
- 2 Абдулина А.Т. Современные этнокультурные процессы в среде сельского населения Жетысу: автореф. дис... канд. ист. наук. – Алматы, 1998. – 26 с.
- 3 История Казахстана в русских источниках XV1-XX веков. ТУП. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. – С.7.
- 4 Захаренко А.Л. Общественно-политическое и культурное наследие Г.Н. Потанина // Учебное пособие для студентов исторических специальностей. – Павлодар: Изд-во ПГУ, 2009.

МЕТОДЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ДЕТСКИХ ПСИХИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ

РАХИМОВА Ж. А., КРЫКБАЕВА М. С.

Психическое здоровье является важной составной частью здоровья человека. В первую очередь это обусловлено тем, что организм человека, в котором все элементы взаимосвязаны друг с другом и воздействуют друг на друга, в значительной степени находится под контролем нервной системы, поэтому психическое состояние сказывается на работе каждой из функциональных систем, а состояние последних, в свою очередь, сказывается на психике.

Огромную роль в формировании здоровой психики может и должна сыграть семья. Психика ребенка начинает закладываться в утробе матери. От психологической обстановки вокруг будущей матери, ее эмоционального состояния зависит формирование психики ребенка. И в дальнейшем, уже после рождения ребенка, от того, как относятся к нему в семье, чувствует ли он себя комфортно, защищено, зависят не только индивидуальные особенности ребенка, но и то, насколько полно он сможет самореализоваться в процессе своего развития, насколько разовьются заложенные в нем природой генетические предпосылки. Генотип каждого человека по-своему уникален. От того, насколько окружающая среда, воспитание адекватны природным особенностям человека, во многом зависит его будущее, его психическое здоровье.

На сегодняшний день можно с грустью констатировать, что с каждым годом растет число детей с неврозами, вегето-сосудистыми дистониями, заиканием, энурезами, функциональными заболеваниями внутренних органов, в основе которых лежат нервные факторы: патологии нервной, сердечно-сосудистой, пищеварительной, дыхательной систем. Часто родители читают в амбулаторных карточках диагнозы невропатологов и психологов: минимальная мозговая дисфункция, задержка раннего речевого развития, задержка психического развития, перинатальная энцефалопатия. Но зачастую родители даже не задумываются, что означают эти слова в карточках, ну а немногие специалисты поликлиник спешат объяснить и подробно рассказать родителям, к каким последствиям может привести несвоевременное лечение подобных заболеваний. Купив в аптеке прописанные таблетки,

суспензии, а иногда даже и препараты для внутримышечного введения, родители надеются, что пропьют как положено месяц-другой, и все проблемы как рукой снимет. В большинстве не сильно запущенных случаях медикаментозные препараты помогают, они снимают симптомы раздражительности, приводят в норму внутричерепное давление, в некоторых случаях ребенок начинает говорить большее количество слов. Однако не всегда эффект от такого лечения остается продолжительным. Через некоторое время ребенку опять требуется очередная «доза» психотропных, седативных средств. На что же стоит обратить внимание родителям, если ребенку поставили «нехорошие» диагнозы? В первую очередь разобраться в причинах появления отклонений и патологий.

Каждый ребенок, не считая сильно травмированных неполноценных детей, рождается, чтобы стать разумным, добрым человеческим существом. Кем в дальнейшем становится ребенок – это работа родителей. Каждому ребенку необходимо, чтобы его ласкали, улыбались ему, играли с ним, любили его и были с ним нежны. Это эмоциональное общение для каждого ребенка более важно, чем витамины и калории. Если его много и правильно любят, это научит его в дальнейшем любить других людей, наслаждаться жизнью, то есть нести в себе те положительные эмоциональные качества, которые ему прививали с детства. Ребенок, которому не хватает любви и ласки, вырастает холодным, черствым, отчужденным человеком. Любить ребенка нужно таким, какой он есть, за его наружность, какой бы она ни была, за его повадки. Не нужно в этой любви вспоминать о тех качествах, которые бы вы хотели, чтобы были в ребенке, но которых в нем нет. Это мешает любить. Если вы его любите таким, какой он есть, он вырастает уверенным человеком, верящим в свои силы, а значит, человеком счастливым. Этот человек всегда сумеет себя реализовать.

К сожалению, практикующие психологи и невропатологи не всегда способны помочь таким детям, поскольку в лечении многих психосоматических заболеваний обязательно нужны медицинские знания и опыт. Многим дошколятам необходима консультация психиатра, но это обычно так пугает родителей. Однако чем дольше откладывается визит к специалисту, тем сложнее потом справиться с проблемами. Сложность лечения совсем маленьких детишек заключается еще и в том, что у них возможны совершенно непредсказуемые, парадоксальные, отличные от взрослых реакции на лекарства и психологические вмешательства. Так, выпив

успокоительное, ребенок вместо расслабления может вдруг резко возбудиться. Опасны для малышей и столь популярные сейчас гипноз и экстрасенсорика. Что же остается? Если говорить о психотерапевтических методах, то это семейная и игровая терапии, но они эффективны не во всех, а только в определенных ситуациях. То есть маловероятно, что они помогут при сильных невротических расстройствах.

На сегодняшний день существуют довольно достаточно методов и средств лечения различных физических и психических заболеваний и отклонений. Начиная с традиционной и заканчивая нетрадиционной медициной, человек может взять себе на вооружение один или несколько из множества возможных вариантов лечения. О традиционных методах давно известно всем, и их число растет из года в год. консультации и лечение мануального терапевта, остеопата, гомеопатию, прием БАДов, использование различных методик, например метод Б. Драпкина, настройки Сытина, аффирмации, самовнушения и прочие. К нетрадиционным методам в большей части прибегают только тогда, когда использование традиционных имеет значительный побочный эффект, либо результаты от лечения ими минимальны.

По мнению многих современных педиатров и невропатологов, основным залогом здорового развития ребенка является в первую очередь физическое и моральное здоровье матери. Ее физическое состояние, привычки, ведение здорового образа жизни. Немаловажным также является ее эмоциональное состояние. Начиная с внутриутробного развития, рождения, развития, влияние матери является наиболее сильным, чем многое другие факторы. Физическое состояние ребенка зависит от психологического состояния матери. Нередко мамы удивляются, почему их дети часто болеют, ведут себя неадекватно, замыкаются в себе. Любой врач, будь то психолог или педиатр, скажет, что лечение нужно начинать с матери. Автор одной из успешных методик Б. Драпкин впервые показал не только причины развивающихся у детей психических расстройств, но и как на практике лечить и предупреждать их. Он убеждает нас, что одна из важнейших причин психических расстройств и у детей, и у взрослых – это лишение человека материнской любви. Если в основе взаимоотношений матерей и детей не лежит любовь, то все остальное: дисциплина, успехи в учебе, школе, взаимодействие со сверстниками не имеет большого значения. Если отношения между матерью и ребенком основываются на насилии, они как бы лишены определенного фундамента.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Психология семейных отношений с основами семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. И. Артамонова, Е.В. Екжанова, Е.В. Зырянова и др.; Под ред. Е. Г. Силяевой. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 192 с.
- 2 Добряков И.В. Перинатальная психология. – СПб.: Питер, 2011. – 272 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- 3 Мастюкова Е. М., Московкина А. Г. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. И. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 408 с.
- 4 Ранк О. Травма рождения и ее значение для психоанализа / Пер. с нем. – М.: «Когито-Центр», 2009. – 239 с.

THE USE OF STALACTITE CAVES LISTED AMONG THE WORLD HERITAGES IN CATEGORY „NATURE”

DR. BULCSÚ REMENYIK-DR. DÁVID LÓRÁNT

Associate Professor, Budapest Business School, Budapest, Hungary
Professor, Eszteházy Károly University of Applied Sciences, Eger, Hungary

Abstract

Three caves in Europe were given the world heritage title: two stalactite caves and the Altamira cave in Spain with drawings of the prehistoric man. Škocjan cave and k Škocjan Regional Park have been part of the world heritage since 1986, whereas Aggtelek, Hungary, and caves of the Slovakian karst have been under world heritage protection since 1995. The most visited part of Aggtelek and the Slovakian Karst is the Baradla-Domonica stalactite cave. Both national parks have shown a significant growth in the number of visitors since Hungary joined the EU in 2004. Both in Hungary and in Slovakia visitor and demonstration centers have been built financed by EU sources.

Key words: world heritage, priority natural value, stalactite cave, karst forms

Introduction

Aggtelek, part of Aggtelek stalactite cave and Škocjan stalactite cave part of Karst Mountains differ according to how they were formed: the Hungarian-Slovakian cave system is an A-type (autogenous) karst with rain-water supply and primary cavities close to the surface. Secondary

cavity formations are resulted by mixing corrosion on the lower borderline surface of the karst water lense where bigger cavities (halls) with narrow sections (stenoses) among them can be formed. The Slovenian cave is a B-type karst which means a cave with stream-water-flow system from the sinkhole up to the spring with free airspaces and significant sediment (alluvium) and erosion in case of floods (WALTHAM 1976). The B-type karst is more sensitive of rain water that may cause floods resulting in the formation of several floors upon one another. As far as solid alluvium is concerned in an A-type karst it is minimal, but saturated with dissolved lime whereas in B-type caves it is of significant volume but unsaturated with dissolved lime (HOLDEN, 2003). Both stalactites have been open for the public since the early 19th century, but the number of visitors started to grow only in the late 1970's. The peaks were in 1978 with 24000 visitors in Aggtelek and 50000 visitors in k Škocjan. Such a huge number of visitors started to endanger even the formation of stalagmites, so it had to be decreased. After the caves became a part of the world heritage the number decreased under 200 000 in Aggtelek and reached 66 000 in k Škocjan. Presently the two caves have roughly the same number of visitors (100 000/year) to be decreased under the above number which means a maximum of a 1000 persons a day in groups of 50 (CATER-LOWMAN 2005). The income missing could be completed with introduction and development of new touristic products such as ecotourism, climate tourism and scuba diving tourism. Target groups could be widened effectively with ecotourists interested in therapies and diver tourists of several age-groups.

Table 1
Percentage of availability indices of the EU-27 average (Hungarian Statistical Office, 2006)

NUTS 3	Percentage of availability indices of the EU-27 average, 2006			
	railway	road	aviation	multimodal
Obalno-kraška	69,9	75,9	82,9	79,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	50,5	59,3	55,6	56,2

It is equally important to examine accessibility in relation to the given region (in this case (NUTS 3). According to the Spiekermann-Wegener researches (on the basis of traffic sectors, cooperations and their relations) available on the Epson homepage we can see, that accessibility in Borsod-Abaúj county is bad in European terms which means that a

better infrastructure could markedly increase the number of visitors (TÓTH-DÁVID-VASA 2013).

Cave management

Among world heritage nature sites stalactite caves are of a special value. needing equally special professional attitude in management: aspects of sustainability are priorities in relation to touristic demonstration: vulnerable biology and the formations of stalagmites have to be protected along with visiting possibilities for tourists.

Aspects of sustainability differ according to cave types and the increase of visitors is not necessarily the most important goal.

Despite permanent temperature all year, management of winter – period has to take end-of-the – winter snow-melting into consideration that may cause the rising of the water level (Unique natural values of stalactite caves are stalagmite column).

Target-groups may be the so-called discoverer type of tourist (in Cohen's definition) on the one hand, but mass-tourists are also attracted. Caves also serve as illustration of some subjects like Biology and Geography, because cave studies are important part of school curriculum.

With regard to the significant youth tourism (secondary and general school classes in the framework of the so-called „ forest school” – a one week nature protection project obligatory for all schoolchildren in Hungary, once a year) a „honey jar” concept with a number of further attractions should be created (e.g a little paddle lake, a bat-museum, etc) with pseudo-functions like restaurants and bars close to the entrance.

Families, pulmonology patients coming for a treatment in the the unpolluted air as well as cave specialists with sporttouristic and scientific motivations are among the prior target groups.

For adventure tourists (Cohen) newly opened cave section are of special interest.

As part of attraction management skeletons and image or maquettes of extincted animals that once lived in the caves should be demonstrated (bear, sabertooth tiger). To create a story matrix fabulous mystic creatures like dragons could be modelled.

Night tours may be a huge experience, but for this possibility a full light system should be created.

To turn world heritage sites into elements of attraction is an important means of ecocentric lifestyle and an important platform for ecomarket.

In terms of caves world heritage categories could be widened towards rare natural phenomena such as thermal (Pál-völgyi cave, Szemlő-hegyi cave) karst caves and ice caves.

A comparison of Aggtelek and Škocjan caves

Instead of further increase of the number of visitors new target groups should be addressed as listed above. Further target groups could be those interested in esoteric ideas: some trends consider caves the the gates of the underworld and link various mystical things to this concept.

Both mountains were formed in the tertiary period, the Karst mountain's formation started in the Cretaceous, whereas Aggtelek in the Triad producing characteristic temperate karst surface (MIDDLETON-WALTHAM 1986) the features of which are plateaus of average heights of 600 m, dolines, bowl form hollows, multiline karst valleys and uvalas, rock karren and karren fields formed on steep bare slopes, called „devil plows” („ördögszántás”). There are some small dolina lakes in clogged dolinas and blind valleys at borders of karst and non-karst terraces where in the sink-holes - traditionally called „cunning holes”(ravaszlyuk”) or „devil-holes” („ördöglyuk”) by the locals- temporary waters disappear. Spectacular surface formations of the region are completed by smaller and bigger caves and cave systems. The biggest among them is Baradla with its more than 25,5 km length. together with Dominica cave opening in Slovakia. The hidrological relation of the two caves is a good example of multi-layer cave development (PUC 1987).

The swot analysis of the two caves prove many common features, although the Škocjan cave has a more favourable location because of the Slovenian seaside, the ski-centers and the motorway.

Besides the positive elements of the image development there are also more attraction elements since another 4000 other caves can be found close to it, among others the famous Postojna cave. The attendance rate is very similar, because of the national park regulations in both cases. The reason of the difference is rooted in the different development of the two caves as mentioned above. A-type caves are possible to visit throughout the year, even in winter-time unlike the B-type caves. Entrance fees are also similar (12 euro in Aggtelek and 15 euro in Škocjan). The most visited cave is the Postojna (545424 persons in 2008).

Table 2

Visitor numbers in Škocjan cave and Aggtelek cave (Remenyik 2010)

visitors/year	Škocjan cave/persons	Aggtelek cave/persons
2004	90 000	128 000
2005	93 000	150 000
2006	94 000	137 000

2007	100 000	140 000
2008	100 000	132 000
2009	96 000	130 000
2010	95 000	127 000

In both cases there were much more foreign than inland tourists. Perhaps the growth of youth tourism could increase the proportion of inland tourists. A massive seasonality is demonstrated in both caves: the most popular period are July and August, there is an intensive increase in the number of tourists from May on and a quick decrease from September.

Sustainable development in case of caves

In cases of World Heritage Natural Sites the basic goal is the protection of natural values, so instead of increasing the number of visitors it is preferable to widen the group of those interested. For ecotourists the national park itself is the value. and the other 250 caves besides Baradla-Dominica are equally interesting for them. From the 1970's the growing environmental pollution antropogenic effects resulted in new species appearing in the Škocjan cave (DÁVID et al. 2009). Original species are also present, sometimes in a much bigger number. According to the latest researches it is not light which is the minimum factor for wildlife, but food supply. Caves are short of food because of the lack of vegetation, food supply is concentrated around the entrances. Here even species not used to cave circumstances can survive such as certain soil creatures, s saproxylics, and micophag organizations. Due to a rich food supply typical troglodytes spread such as woodlouse (*mesoniscus graniger*, a cave isopod). The most significant troglodyte species using the caves only in certain periods of their lives are the bats. Masses of bats once spectacular disappeared by the turn of the 19-20 centuries as a result of the damaging factors of civilization. Some of the bats more disturbance tolerant (*Rhinolophus hipposideros*, *Rhinolopus ferrumequinum* and *Rhinolopus euriale*) use caves for dwelling and mating. The population of *Rhinolopus euriale* sometimes exceed a thousand.

An absolute novelty is that some mammals have appeared lately in the Aggtelek section of the cave. Firstly in the 1980' martens, then from the 90's foxes started to spread. Eurasian water shrews and the hazel dormouse is also frequent, not disturbed by the tourists.

As a result of artificial light a so called lamp flora appeared in other caves, doing quiet a bit of damage, but luckily it has not spread significantly in Baradla.

Whereas by the end of th 70's some twenty species of moss and two species of fern were indicated, fern has absolutely disappeared by now and only living blocks can be found.

Effects of tourism on Caves

Caves, similarly to humans are born, evolve and die. Their forms, size and character are permanently changing. Formation of crevices is the first step, then it becomes coated with minerals to lose in the end their form and grace because of filling up. This is a project inconceivable in terms of human life and can be measured only in terms of geological ages.

Besides natural forces the human being is able to cause changes to be termed damage rather than change (MICHALKÓ 2007).

The biggest enemy is the human being in case of the stalactite caves: most of the changes are due to visits but careless surface activity has caused damages as well. Earlier breaking of stalagmites was the biggest damage. Not only the have visitors broken pieces to take them home but earlier rich nobles had whole columns sawed to decorate their palace gardens. Braking stones was forbidden first in 1839 in Baradla and in 1849 in Škocjan and even transport of cave formations was regulated. Much mineral precipitation fell victim of careless cave tourism. Permanent damages were caused by the soot of torches producing a thick cover on the walls of cave corridors and halls. Bats were also endangared by humans: tour guides used to shoot among the bats hanging in colonies so that squealing bats flying around should make the tour even more exciting. Already in 1846 Salamon János Petényi the founder of Hungarian ornitology and as paleontology protested against this cruel routine. Construction of a convenient route along the main way and along the Aggtelek –Vöröstó-Jósvafő sections have caused huge changes. The ground structure has been rearranged, narrow parts were widened with explosions, pavements, steps, bridges and stone walls have been constructed, wires and lamps have been put on the walls and cables digged under the ground with much non-organic material brought into the cave in the past 100 years. Cave formations, archeologicaland paleontological remains have fallen victim to these carelessnesses.

Deliberate abuses have been stopped as a result of controlled visiting and guides do not illustrate acoustics by knocking stalagmites any longer. Electric lights are used, polluting carbide lights have been forbidden. Legal regulations secure wildlife. Built sections have been reconstructed according to expectations of nature protection. The basic principles were not to interfere with the natural state more than the minimum requirements, asthetic appearance of technical equipment should harmonize with the underground environment, unnecessary

facilities should not disturb the sight and last, but not least new equipment should be possible to be repaired or changed later without damages. The danger of chemical fertilizers as a result of incompetent plowing around the sinkholes have also ceased to exist. Soil loosened in the direction of the slope let a huge volume of rainwater inside the cave causing a big amount of clay filling up Styx-wing and raising the level of the small paddle-lake. Fertilizers have saturated the soil changing the chemical components of Jósvalfő springwaters (REMENYIK 2010).

Conclusions

The research started from the hypotese, Slovenia and Hungary to the V-Series is located in a large pan-European strategic route that connects the Spanish coastal tourist destinations in Ukraine and Russia. Currently, the Trans European Network Section Five of the Ukrainian -Hungarian border ends. The hypothesis is that the western part of the corridor through Europe ,s most visited destinations forward and rich cultural world heritage, as will the Slovenia and passing through Hungary, the eastern half of the more appealing could be the natural attractions of exploiting even more visitors (Karst Mountains, Alps , Lake Balaton, in the Transdanubian and Northern Mountains). They are based in the region are the world's natural heritage and Geoparks. These include the stalactite caves such Skocjani cave part of the world heritage and the Aggtelek stalactite cave. Their importance is shown that natural categories, importance and unique stalagmite caves are similar only in the U.S. at Mammoth Cave National Park Carlsbad Caverns National Park and the The U.S. declared protected national parks is due to prevention of significant guano development, despite carrying a serious natural values. Established between the two countries Greenway extension, would both increase the number of visitors to the five eastern section of the corridor, Western and Eastern Europe. However, the availability calculations we have carried out have not been all that close to the place, an agreement between the accessibility and the caves closer cooperation would result in a significant number of visitors.

Acknowledgement

The paper was compiled within the frameworks of the TÁMOP Programme (Social Renewal Operative Programme) Research, Innovation, Cooperation - Strengthening the cooperation of social innovation and research networks by the collaboration of Eszterházy Károly University f Applied Sciences, Bay Zoltán Applied Research Non-profit Ltd. and Agria TISZK Non-profit Ltd, project identification number: TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013. The project is co-funded by the European Union and the European Social Fund.

REFERENCES

- 1 CATER E.– LOWMAN G. (2005): Ecotourism. A Sustainable Option? Royal Geographical Society. Chichester–NewYork–Brisbane.
- 2 DÁVID L. – JANCSIK A. – RÁTZ T. (2007): Turisztikai erőforrások (Tourism resources) – A természeti és kulturális erőforrások turisztikai hasznosítása, Budapesti Gazdasági Főiskola – „GLOBUS-Globális BSc az üzleti képzésben, országos szintű felsőfokú alapképzés megteremtése az üzleti alapszakokon”, Budapest.
- 3 DÁVID L. – TÓTH G. – KINCSES Á. – KELEMEN N. – KOVÁCS B. (2009): A turizmus szerepe a regionális fejlődésben (Az Észak-Magyarország Régió, az I. Nemzeti Fejlesztési Terv 2004-2006 és az Új Magyarország Fejlesztési Terv ÚMFT 2007-2013 alapján) (Tourism in regional development), Regionális Turizmuskutató Monográfiák 1., Károly Róbert Főiskola, Turizmus és Területfejlesztési Tanszék, Gyöngyös.
- 4 HOLDEN A. (2003): Environment and Tourism. Routledge. London–New York.
- 5 MICHALKÓ G. (2007): A turizmuselmélet alapjai (Basis of Tourism Theory). Székesfehérvár.
- 6 MIDDLETON J. – WALTHAM A. (1986): The Underground Atlas-gazetteer of the World's Caves and Karst. Robert Hale, London.
- 7 PUC M. (1987): Škocjanske Jame. UNESCO, Paris/Top Portoroz, Divaca, Slovenia. 20 pp.
- 8 REMENYIK B. (2010): Development of ecotourism in the region of the Aggtelek-Slovakian Karst Mountain and the Tokaj-Eperjes Mountain. Journal of Tourism Challenges and Trends 2010/3. Bucuresti, pp.137-150.
- 9 TÓTH G. – DÁVID L. – VASA L. (2013): The Role of Transport in European Tourism Flows, ACTA GEOGRAPHICA SLOVENICA 54: (1) pp. 1-11.
- 10 WALTHAM A. (1976). The World of Caves. Orbis. London.
- 11 WEARING S. – NEIL J. (2000), Ecotourism: Impacts, Potentials and Possibilities. Butterworth–Heinemann. Oxford–Auckland–Boston.
- 12 WETLANDS INTERNATIONAL (1999). A Directory of Wetlands of International Importance. Slovenia.
- 13 UNESCO (1997): New protection of Škocjanske jame. World Heritage News 12.4. Párizs, pp. 132-156.
- 14 UNESCO World Heritage Committee (1998): Report on the 22nd Session of the World Heritage Committee. Paris.

ЛИЧНОСТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАК ФАКТОР, ЛЕЖАЩИЙ В ОСНОВЕ ГАРМОНИЧНОГО РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

САГАНДЫКОВ А. С.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Вопрос о том, какими внутренними качествами должен обладать человек формировался с начала появления самого человека. Внутренние качества определялись условиями быта, особенностями культуры и общественным строем. Например, задолго до появления термина «личность» история формировала идеальные образы человека в представлениях философов и мыслителей древних времён. Такие философы как: Платон, Аристотель, Сократ выдвигали свои концепции относительно того каким должен быть человек.

Тема реализации личностного потенциала, тесно связана с человеческими потребностями и сферами его жизнедеятельности. По мнению американского психолога Маслоу А. самоактуализация личности – означает выбор возможностей роста [1, 65 с.]. и является одной из основных потребностей, удовлетворение которых поддерживает жизненную активность в человеке. Именно потребность в самоактуализации предполагает развитие и преумножение личных возможностей и является характерной отличительной чертой человека от животного.

Если развивать личностный потенциал через сферы жизни человека, с учётом индивидуальных потребностей, то способность к умножению личных возможностей можно использовать для: повышения духовного и материального благосостояния, активации личностного роста, нормализации жизненной активности, благоприятного взаимодействия с окружением и окружающей средой, улучшения эмоционально-психологического фона.

Но в первую очередь вопрос развития личностного потенциала интересует педагогов и психологов, так как именно они участвуют в формировании личности.

Определение личностного потенциала, является одним из ключевых понятий в психологии личности. Леонтьев А. Н. отмечал: «слово личность употребляется нами только по отношению к человеку, и притом начиная лишь с некоторого этапа его развития» [2, 196 с.].

Категория «личностный потенциал» имеет свою специфику, что привлекает широкий круг учённых и специалистов в области

психологии и педагогики. Леонтьев Д. А. рассматривает личностный потенциал как: «интегральную характеристику уровня личностной зрелости» [4, 315 с.]. и предлагает соотнести данное понятие с понятием «жизнестойкость» – которое включает в себя личностные ресурсы, позволяющие справляться с жизненными задачами [5, 8 с.].

Иными словами личностный потенциал представляет собой совокупность внутренних способностей, навыков, психических качеств которые человек может развивать и применять для удовлетворения личных потребностей, достижения личных целей и задач.

Становление рыночной экономики обострило конкуренцию на рынке труда и в сфере предпринимательства. Молодые специалисты вынуждены работать не по специальности, либо остаются безработными. Что влечёт за собой ряд социально-психологических проблем, при которых не каждый человек способен полноценно реализовать себя как личность:

- Стабильная занятость трудоспособного населения необеспеченна. Человек со средним либо высшим образованием не имеет гарантий на стабильный доход и обретение должного места в обществе.

- Различия в жизненном уровне людей неизбежно ведёт к социальному расслоению, при котором усиливается психологическая напряжённость в обществе.

- Поменялись критерии зачисления в средние и высшие учебные заведения, внесены изменения в программы обучения, поменялся сам образовательный процесс. При этом родители, не имеющие финансовых накоплений не способны дать ребёнку хорошее образование, что порождает замкнутый круг.

Наконец развитие техногенной среды снижает необходимость формирования творческого мышления. Люди неподготовленные к таким условиям нуждаются в дорогостоящем переобучении либо остаются невостребованными в обществе и на рынке труда.

Всё это отрицательным образом сказывается на психике и жизни, при этом личностный потенциал многих людей остаётся неразвитым и нереализованным.

Связь потребностей со сферами жизни человека неоднозначна. С одной стороны человек пытается реализовать свой личностный потенциал в сферах жизни по мере роста потребностей. С другой стороны удовлетворение личных потребностей становится возможным при условии развитости сфер жизни. В которых личностный потенциал является «инструментом» для достижения целей.

Маслоу А. предложил теорию иерархии потребностей, в которой потребность в самореализации относится к потребностям высшего порядка [6, 108 с.]. Однако если учесть факт реализации потребностей в сферах жизни, то мы не сможем проследить их тесную взаимосвязанность через пирамиду потребностей наглядным образом. Поэтому определив основные сферы жизни человека, сопоставив их с личными потребностями, мы вывели семь основных сфер жизни и составили карту (Рисунок 1):

- сфера здоровья и жизнедеятельности;
- сфера финансовых потребностей;
- сфера личного развития;
- сфера окружения;
- сфера личных отношений;
- социально-культурная сфера;
- эмоционально-волевая сфера.

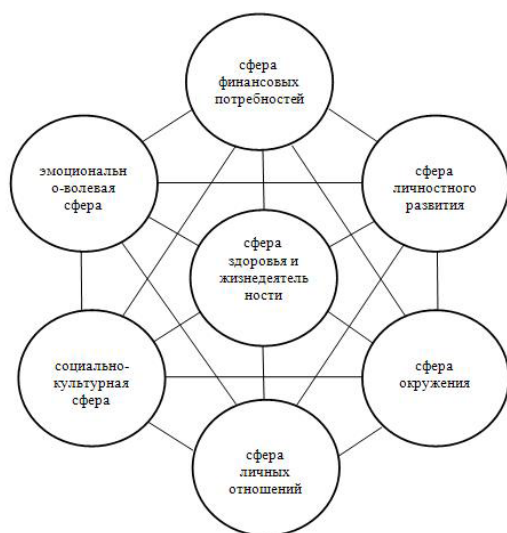

Рисунок 1 – Карта сфер жизни (2.0)

Расположив их на карте сфер жизни, мы получим основу системы гармоничного развития человека. Через развитие этих семи сфер мы предлагаем раскрыть пути развития личного потенциала.

А так же провести эксперимент:

- измерить личностный потенциал студентов обучающихся в вузе.
- оценить полученный результат.
- рекомендовать пути развития личностного потенциала студентов в рамках вуза.
- обеспечить доступность развития личностного потенциала каждого студента.

Научно-практическая значимость изучения путей развития личностного потенциала способствует воспитанию гармонично развитой личности в соответствии с потребностями и природой человека. Государство, в котором развитие личностного потенциала реализуется не отдельными людьми, а осознаётся обществом способно рождать личностей действительно превосходных.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Маслоу А. Самоактуализация / Психология личности. Тексты. – М. : МГУ, 1982. 108-117 с.
- 2 Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 т / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. - Т. 1. – 392 с.
- 3 Леонтьев, А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 т / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. - Т. 2. – 320 с.
- 4 Книжникова С. В. Девиантология для педагогов и психологов : Учебное пособие – Москва : Директ-Медиа, 2014. – 363 с.
- 5 Фомина А. Н. Жизнестойкость личности. Монография. – М. : МПГУ, 2012 – 152 с.
- 6 Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. Пер. с англ. - СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

СӘБИТ ДӨНЕНТАЙҰЛЫ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ТАРИХИ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАҒАЛАНУЫ

ЖҰМАҒҰЛ С. Б.

ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Алаш қайраткерлерінің қазақ мемлекеттігін қалпына келтірудегі тарихи ерен қызметтерін қолдап, елшілдік ұранын жырлауда Сәбит Дөнентайұлының «Қаулы», «Сарыарқа анамызға», «Адаспаспыз», «Алаштың алғашқы құрбанына» өлендерінің маңызы зор.

«Қаулы» – 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында өткен екінші жалпықазақ сиезі күндерінің ізін баса туған өлең. Алашорда үкіметі,

Алаш автономиясы жарияланып, Алаш мерейі асқақтаған шуақты кезеңді өзек еткен ақын құрылтайда бас қосқан барша қауымның («Бай да бар, шешен де бар, көсем де бар») өрелі мұрат мақсатын, игі арман-аңсарын («Ұят та басқалардан қалғанымыз, Далаға кетпес бұған салғанымыз. Бай малың, батыр күшін аямасын, Ендігі осы болсын арманымыз») жеткізеді. Барша исі қазақ баласын ұйыстырар кемел жұмыс еріккенің ерігі, желіккенің желігі еместігіне әлеумет назарын аудартады. Жеке бастың қамын күйттеген қаймана жұрттың қоғамдық бейқамдығын сатиралық уытты тілімен түйрейді («Сонымен жұрт тарайды асын ішіп, Таң атса таз қалыпқа қалған түсіп. Қаулыны күнде күнде жасайтұғын, Ет бар ма қазан-қазан тұрған пісіп»).

Алаш қайраткерлерінің дербес мемлекет құру жолындағы қажыр-қайратына сенім артқан ақын олардың ел мүддесімен біте қайнасқан азаматтық қажыр-қайратқа толы күрестерін, түрме қорлығы мен патша тыңшылары тарапынан жүргізілген қысымдарға қарамастан ұлтты ұйыстыра білген отаншылдық ұстанымдарын қолдау – қазақты шын сүйген ерлердің абыройлы міндеті деп біледі. Әлеуметті өрге сүйреген тұлғалардың ұлт бақытына туған кеменгерлерлік болмысына сүйсінеді.

«Қазақтан шыққан білгендер
Халқыңды өрге сүйрендер!
Қазаққа да туды ай, күн,
«Жарық мұнда, жүр» дендер.
Бақытымызға берді алла,
Сіздердейін кеменгер,
«Сөзді ұғарлық адам жоқ,
Не ғыламыз» демендер.
Еңбек кетпес далаға,
Жығылғанын демей бер,
Тарт қолынан, ет жәрдем,
Оттан шықсын күйгендер.
Оңсын милләт десеңіз,
Алалықты сүймендер.
Түзу жетсін мақсатқа,
Арттарыңнан жүргендер.
Бұл сөздерді тек көрмес,
Қазағын шын сүйгендер» («Қазақтың білгендеріне»).

Сәбит Алаштың азаттық туы асқақтаған тарихи күндері «Сарыарқа анамызға», «Адаспаспыз», «Алаштың алғашқы құрбанына» атты өршіл рухтағы ұлттық сезімге толы өлеңдерін жазды.

Ақын қасиетті де киелі Отан анамызға деген перзенттік сүйіспеншілігін, имани махаббатын жеткізеді.

«Жүрмісің сау-саламат, қайран анам!
Көрсетті құдай көзге қайдан анам!
Өзіңмен ұрпағыңды еткей еді,
Жасаған жылдан есең, айдан аман!
Жүз құлдық, мың шүкірлік жеткізді Алла,
Болам деп мұндай, сірә, ойда бар ма?
Аймалат көкірегіңді, қыс мойнымнан,
Арман жоқ шықса жаным бүгін таңда».

Отаршылдық тепкісінде жаншылып, тарихтың ауыр тезінен өткен арда елінің азаттық күніне жеткен сәттегі қуаныш күйін тебіреніспен жырлап, ұлттың мәңгілік жасампаздығына мемлекетшілдік сана биігінде келеді.

«Кезінде бойың сыйлы, басың құтты,
Өстірдің тәрбиелеп талай ұлды.
Бақытсыз балаларың туғаннан соң,

Дұшпандар қастық қылды, үзді, жұлды..», – деп егілген ақын алмағайып кезеңде елдікке төнген қауіп-қатерден сақтандырып, қилы дәуірлерде ұлтқа тұтқа болған тарихи тұлғалардың тағылымды өмірін қандастарына үлгі-өнеге етеді.

Елге айбын, дұшпанға айбар болған қыр перзенттерінің Алаш елінің еркіндігі мен жерінің тұтастығы үшін жанын қиған рух ерлігін мақтаныш сезіммен айшықтайды.

«Хан болған Бөкей, Жәңгір, Абылайың,
Ер болған Кеңесары, Наурызбайың.
Сықылды Төле, Едіге биің өтті,
Көп қозғап ескі дертті не қылайың.
Туғыздың нелер сұлтан, арыстанды,
Өткіздің талай бағылан, серке санды.
Басында сол бір дәурен тұрған шақта,
Кім саған көз алартты, беттей алды».

Тарих тағылымын көркемдік танымда жаңғыртқан ақын кешегі бірлігі мығым, елдігі асқақ Алаштың бүгінгі мүшкіл халіне қайғырады. Жатқа тізгін берген елдің ауыр жағдайына күйінеді, атаға жетпей туған жетесіздің ардан безген тексіздігін шенейді.

«Таусылып о күндегі онды балаң,
Арами, азғын туды соңғы балаң.
Өз-өзін мас батырдай байлап беріп,

Жат елге қоңсы болып қонды балаң». Ақын қасиетті де киелі Отан анамызға тағзым етіп, барша Алаш баласының ұлттық сана

биігінде болуы үшін ана алдындағы перзенттік парызы мен қарызын жете ұғынуына, ақтық демі таусылғанша ата-бабалар аманатына адал болуына ой салады.

«Кез келдің мына күнге анамыз-қарт,
Басалқы айт, түзу жөнге балаңды тарт!
Шағында жасың жеткен күте алмаса,
Кінәң жоқ, обалыңды алашқа арт!».

Азаттықтың ақ жолын ұстанған өр халқын елдік заңғарындағы мақсат-мұратына еш адастырмай жеткізетін Алаш қайраткерлерінің қажыр-қайратқа толы кемел істеріне көміл сеніммен қарап, «Адаспаспыз» өлеңімен қуаттайды. Барша қандастарын Алаш баласын еркіндіктің жарық жолына бастаған ақ жүрек ерлердің тарихи қызметін қолдауға шақырып, жұрт жұмысын жұмыла атқарудағы намыстарын қайрады.

«Біз бөйгеге ат қосамыз «Алаш» деп,
Аянбай шап, «егей түс» пен «талас» деп.
Барды аптап, тілеп тұрмыс құдайдан,
Ия, жасаған, аруақ көтер, бақ аш деп!
Кежімдедік талай тарлан шұбарды,
Сүзіп құйрық, тағып үкі, тұмарды.
Әулекі жоқ қосып күлкі боларлық,
Ақыншылды «айт» дегенге құмарды.
Бар шолпаның «Алаш» қазақ ортаңда!
Бар шығарың қайнатқанда сорпаға.
Махамбет те кісі боп па дегендей,
Түк көрмейтін соқыр ма едің соншама» («Адаспаспыз»).

«Ұлттық идея – талай ұрпақтың еңбегімен, қуаныш, қайғысымен сараланған дүние. Бұл қайталанбас байлық өмірге ұлттық, өзіндік тарихи болмысымен келген, сол себептен де ол ұлттық дүниетанымның айнасы», – деп жазады ұлттанушы Амангелді Айталы. Осы ілкі қасиеттерді шығармашылығына сіңірген ақын «Бірін бастап, бірін тастап, ұлт ісімен ойнама» («Жүрекке»), «Қызмет көрсет халқыңа, Игі ат қалсын артына, Діндесінді бауыр тұт, Қарамай қазақ, сартына Аз нәрсеге мас болып, – «Мен пәлен» деп шалқыма, Пайдалы басқа өнерден, Ұлт керегі дегеннен, Жан қиналып жолыңда, Бас кетсе де тартынба» («Замандастар») – деп бүгінгі тәуелсіздік талабымен астасып жатқан мәңгілік қағиданы ту етіп көтерді. Сондықтан Сәбит Дөнентайұлының қазақтың азаттығы үшін жанын қиған Алаштың арда азаматы Қазі Нұрмұхамедұлы қазасына арнап, «Алаштың алғашқы құрбанына» өлеңін жазуы заңдылық болатын.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы №34 санында «Байымбет» бүркеншік есімімен берілген «Тұңғыш құрбан» атты мақала соңында Сәбит Дөнентайұлының «Алаштың алғашқы құрбанына» өлеңі жарияланды. Ақын қызыл әскер оғынан қапыда мерт болған Алаш атты милициясының сардары Қазы Нұрмұхамедұлының мезгілсіз қазасына егіліп, ұлт ұланының қаһармандық ерлігін тебіреніспен жырлайды. Азамат ердің баласы сыналар сәтте елі үшін жанын пида еткен есіл боздақты Алаштың қаһарманы деп бағалайды.

«Тірі жанға қылмыссыз,
Қисыны жоқ оққа ұштың.
Қара өмірден тұрмыссыз,
Періште боп көкке ұштың.
Қандай жанға қастық қып,
Кіммен баққа таластың!
Жат жігерін жастық қып,
Қаһарманың алаштың.
Ойлатып хал, шағыңды,
Таңба салдың жүрекке.
Бірақ сенің бағыңды,
Таппас ешкім тілеп те.
Әрі тұңғыш, әрі тақ,
Күнәсі жоқ меймандос!
Қонағыңды күт ап,
Ұлттың ұлы қош бол, қош!».

Алаш азаттығын, ел мен жер тұтастығын, саяси теңдігі мен рухани кемелденуін жырлаған Сәбит Дөнентайұлының «Сарыарқа анамызға», «Адаспаспыз», «Алаштың алғашқы құрбанына» өлеңдері елдік қасиеттерге бұла күш дарытудағы жасампаздық қасиетімен құнды болып қала бермек.

ДІН САЛАСЫНДА КЕҢЕСТІК ЗАҢНАМА: «ШІРКЕУДІҢ МЕМЛЕКЕТТЕН ЖӘНЕ МЕКТЕПТІҢ ШІРКЕУДЕН БӨЛІНУІ ТУРАЛЫ» ДЕКРЕТІ

САДЫҚОВА А. М.
филология және тарих факультеті, ПМПИ, Павлодар қ.

Бүгінгі күні кеңестен кейінгі кезең мемлекеттері үшін мемлекет пен дін арасындағы қатынастар мәселесі өзекті болып табылады.

Коммунистік жүйе үстемдік еткен кеңес қоғамындағы дін жағдайы, дінсіздікті насихаттаған кеңестік идеологияның салдары кеңестен кейінгі кезеңде құрылған елдердің қазіргі діни хал-ахуалына ықпалын тигізбей қоймады. Осы тұрғыдан алғанда мемлекет пен діннің арасындағы қатынастар мәселесінде кеңестік билік тәжірибесін ескерген жөн. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары жүзеге асырылған дін саласындағы саясатының **мән-мазмұнын тереңірек ұғынуға сол саясаттың нормативтік-құқықтық негізін құраған кеңестік заңнаманы, оның ішінде «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декретті талдау жәрдемдеседі.**

«Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декреті 1918 жылы қаңтарда жарияланды. Декрет шіркеудің (діннің – А.С.) мемлекеттен бөлінуін жариялап, мемлекеттің зайырлы сипатын танытты. Мемлекеттік немесе көпшілік-құқықтық қоғамдық шараларды өткізу кезінде діни салт-жоралғы немесе ғұрыптарға тиым салынды. Ресми құжаттарда азаматтардың **дінін анықтайтын белгі көрсетілмейтін болды. Декретке сәйкес ар-ұждан бостандығын шектейтін заңдар қабылдауға және дінге қатысты артықшылықтарға тиым салынды. Сонымен бірге азаматтарға кез-келген дінді ұстану немесе ешбір дінді ұстанбау құқығы берілді** [1,373-374 бб.].

Декретке сәйкес мектептер шіркеу мен діни мекемелердің қарамағынан шығып, Ағарту халық комиссариаты қарамағына берілді. Ағарту халық комиссариаты барлық жергілікті халыққа білім беру бөлімдеріне мектептерде діни ғұрып пен діни ілімнің оқытылуына жол бермеуді міндеттеді. «Мектеп шіркеуден бөлінеді. Жалпы білім беру пәндері оқытылатын барлық мемлекеттік және қоғамдық, сонымен бірге жеке меншік оқу орындарында діни ілімді оқытуға тиым салынады», – делінген декреттің 9-тармағында [1,372-б]. Конфессионалдық мектептер жабылып, оқу мекемелерінде діни ілімді оқыту мен қажетті оқулықтарды шығаруға рұқсат берілмеді. Бірақ, мектеп шіркеуден бөлінгенімен азаматтардың жеке сипатта діни білім алу мүмкіндіктері қарастырылды. Семей облыстық Кеңесі 1918 жылы 4 сәуірдегі қаулысында барлық мекемелерге қарасты азаматтық оқу орындарында діни пәндердің оқытылуы тоқтатылатыны атап өтіліп, 4-тармағында білім алушының ата-анасы тілек білдіріп, екі жақтың өзара келісуі негізінде діни ілімді оқыту үшін арнайы тұлғаларды шақырта алады деп шешілді [2,160-б.]. Бірақ мектептерде мұсылман діни ілімін оқытуға қатысты жеңілдік таныту заңға қайшы әрекет деп тынылып, ол үшін жаза берілді.

Декреттің негізгі қағидаттары 1918 ж. РКФСР Конституциясында көрініс тапты. Конституцияның дінге қатысты баптарына сәйкес діннің мемлекеттен бөлінуі бекітіліп, азаматтардың дін тұту еркіндігі мен дінге қарсы насихат бостандығы анықталды. Барлық шіркеу және діни ұйымдар жеке ұйымдар мен одақтар туралы жалпы ережеге бағынатын болды. Шіркеу және діни қоғамдардың заңды тұлға ретінде құқықтарына айырылды. Сонымен бірге дін қызметкерлері сайлау құқықтарынан айырылды. Бұның жалғасы ретінде 1919 жылдың наурызында өткен РК(б)П-ның VIII съезінде қабылданған Бағдарламада былай делінген: «Партия қанаушы таптар мен дінге қарсы насихатты ұйымдастыру арасындағы байланысты жоюды мақсат етіп, еңбекші бұқараның діни көзсоқырлықтан арылуы мен ең кең ғылыми-ағарту және дінге қарсы насихатты ұйымдастыруға жәрдемдеседі. Бұл орайда, діни жанкештіліктің (фанатизмнің) орнығуына алып келетін, діншілдердің сезімдеріне нұсқан келтіруден алыс болу керек» [3,83-б.].

Декрет алғашқыда қабылданған **«Жер туралы» декрет ережелерін бекітті. Шіркеу және діни қоғамдар жерге меншік құқығынан айырылып, олардың бар мүлкі халық игілігі деп жарияланды.** Құдайға құлшылық етуге арналған арнайы ғимараттар мен жабдықтар жергілікті және орталық мемлекеттік биліктің ерекше қаулыларына сәйкес тиісті діни қоғамдардың пайдаланылуына берілді. Құдайға құлшылық ету үшін пайдаланылмайтын барлық шіркеу ғимараттары мемлекеттендірілді. Шіркеу және діни қоғамдарға мемлекет тарапынан қаржылық көмек беру тоқтатылды. Діни қоғамдар құдайға құлшылық етуге қажетті ғимараттарды жергілікті немесе орталық биліктің рұқсатымен ғана ала алатын болды. Монастырларға тиесілі 4 миллиард рубль көлеміндегі капитал, 827 мың десятина жер, 84 зауыт, 1112 қарттар үйі, 704 қонақүй, 277 аурухана мен жетімхана, 436 сүт фермалары, 603 мал қора, т.б. тартып алынды [Толығырақ: 4,141-148 бб.]. Тек жергілікті немесе орталық биліктің ерекше қаулылары бойынша діни бірлестіктер діни ғимараттарды пайдалана алатын болды. Бұл ережелер КСРО-ның кейінгі заңнамалық құжаттарында да көрініс тапты [5,89-90 бб.].

Еуропа мемлекеттерінде шіркеудің мемлекеттен бөлінуі үдерісі діни институттардың бірқатар әлеуметтік қызметтерінен айырылуы, діни ғұрыптарды іске асырудың қысқартылуы, діни көзқарастардың дүниеәуи көзқарастармен ығыстырылуы, қоғамдық және жеке санада діни емес дүниетанымның қалыптасуы үдерісі ретінде

көрініс тапты. Қазіргі батыстық өркениет осы үдерістің әр түрлі салаларда (билік жүйесі, құқық нормалары, ғылым, өнер, т.б.) жүзеге асырылуының нәтижесі болып табылады. Кеңес мемлекетінде шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуінен басталған бұл үдеріс нәтижесінде шіркеу мен дінбасыларға қарсы бағытталған кең көлемді жазалау науқанына айналды.

Декрет мазмұны әсіресе Орыс православие шіркеуі тарапынан қолдау таппады. 1917 жылы 2 желтоқсанда Синод қабылдаған қаулыға [6,13-15 бб.] қарама-қайшы сипатта болды. Мысалы, Синодтың 25 пункттен тұратын «Православиелік Ресейлік Шіркеудің құқытық жағдайы» туралы қаулысының 4-тармағында православие шіркеуіне қатысты мемлекеттік заңдар шіркеу билігінің келісуімен шығарылуы тиіс делінсе, 13-тармағында православие дініндегі тұлғалардың неке құру жағдайларына қатысты мемлекеттік заңнама шіркеу құқық нормаларына сәйкес бекітілуі тиіс деп анықталды. 1918 жылы 19 қаңтарда Патриарх Тихон орыс Православие Шіркеуінің сенушілеріне арналған жолдауы да наразылық сипатта болды. Онда патриарх қалыптасқан жағдайды шіркеуді кудалау деп сипаттайды [7, 23-25 бб.].

Алғашқыда Декрет ережелері мен нормаларын жүзеге асыру міндетін 1918 жылы сәуірде Әділет халық комиссариаты қарамағында құрылған ведомствоаралық комиссия атқарды. Құрамына ішкі істер, ағарту комиссариаттарының өкілдері және православие, старообрядческой, рим-католик, грек-католик, басқа да шіркеу өкілдері кірді. [8,63-б.] 1918 жылы 8 мамырда Әділет халық комиссариаты қарамағында «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декретті жүзеге асыру мақсатында арнайы YIII-бөлім («ликвидациялық комиссия») құрылды. Алғашқы отырыста 8-бөлімнің міндеттері анықталды. «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декрет ережелерін толықтыратын және түсіндіретін құжаттарды дайындау» және «діни реформаны жүзеге асыру барысында жергілікті жерлерде тууы мүмкін түрлі даулы жағдайларды реттеуге жәрдемдесу» бөлімнің негізгі міндетіне жатқызылды. П.А.Красиков басқарған бұл комиссия декреттің негізгі ережелерін жүзеге асыруға қатысты көптеген түсіндірмелер мен өкімдер дайындап шығарды. 1922 ж. қыркүйек айының аяғында Р(б)КП ОК Үгіт-насихат бөлімі қарамағында Дінге қарсы насихат жөніндегі комиссия құрылды. Түрлі үкімет органдарында осы сынды дінге қарсы жұмыс комиссиялары қатқарды. 1922 ж. қазанда шіркеу және дінге қарсы

жұмыспен айналысқан барлық комиссиялар таратылып, олардың орнына мемлекеттік орган – Р(б)КП ОК қарамағында шіркеуді мемлекеттен бөлуді жүзеге асыру жөніндегі комиссия құрылды. Әділет халық комиссариаты қарамағындағы дін мәселелері жөніндегі бесінші (бұрынғы 8-ші) бөлімнің басшысы П.А. Красиков комиссияның уақытша төрағасы болып тағайындалды. Комиссия Саяси бюроға Троцкийді төраға етіп тағайындауға ұсыныс жасады. Бірақ Саяси бюро Орталық Комитет аппаратынан Н.Н. Поповты төраға етіп бекітті. Шіркеудің мемлекеттен бөлінуі жөніндегі комиссия 1928 жылдың 13 мауысымынан Дінге қарсы жұмыс комиссиясы болып қайта құрылды. Құрылғаннан бастап 1929 жылдың аяғында таратылғанға дейін Комиссия діни бірлестіктерге қатысты саяси шешімдерді қабылдауда маңызды рөл атқарды. Тек ерекше маңызды жағдайларда шешімді Саяси бюро қабылдап отырды. Бірақ соның өзінде ол Комиссия шешімдерін ескеретін. 1922-1929 жж. аралығында Комиссияның барлығы жүз жиырма отырысы өткізілді [9].

Шіркеу бірлестіктерінің құқықтық жағдайы мәселесіне қатысты шешім көп талқыланып, мемлекеттік аппарат қызметкерлері тарапынан түрлі пікірлер білдірілді. 1918 ж. 8 мамырда болған бөлім отырысында профессор М.Рейснер баяндамасы талқыланды. Баяндама жаңа әлеуметтік-саяси жағдайда діни және шіркеу бірлестіктерінің құқықтық жағдайын анықтауға арналды. Бұл мәселеге қатысты қатысушылардың көзқарастары әр түрлі болды. Бұны отырыс стенограммасының үзіндісіне сүйенер болсақ, VIII-бөлім қызметкері Гуковский өз баяндамасында діни ұйымдарға берілетін иелену құқығы мен оларды заңды тұлға құқығынан айыру арасындағы қайшылық ашып түсіндірілмегенін атап өтіп, егер қоғамға иелену құқығы берілетін болса, онда ол құқық субъектісі болып табылатыны туралы пікір білдірді. Бірақ құқық субъектісі бола тұра заңды тұлға не жеке тұлға болмау мүмкін емес екенін атап өтті. Бөлімнің тағы бір қызметкері Галкин (дін қызметкері) діни қоғамдарды заңды тұлға құқығынан айыру заңға қайшы болғанымен, қазіргі күрес жағдайында әрі саяси көзқарас тұрғысынан бұл құқықты беруге болмайтынын айтып, бұл орайда патриарх үндеуін ескеру қажеттігіне тоқталды. VIII-бөлім меңгерішісі Красиков революциялық жағдайды әрі ірі шіркеулердің (православие, католик) кеңес билігіне қарсы екенін атап өтіп, олармен күресіп, декреттің 12-ші және 13-тармақтары бойынша еш жеңілдік жасауға болмайтынын кесіп айтты [6,65-б.].

Билік басына келген большевиктер кеңестік мемлекет қағидаларын практикада жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болды. 1918 жылы кеңестік Ресей заңнамалық түрде ұждан бостандығын бекіткен мемлекет ретінде дамыған еуропалық мемлекеттермен қатарласты. Дін бостандығымен қатар азаматтардың діни және дінге қарсы насихат жүргізу құқығына кепілдік берген кеңес өкіметі, сонымен бірге, ешбір дінді ұстанбау, атеист болу құқығын да бекітті. Сипаты жағынан айтарлықтай демократиялық болып саналған бұл нормалардың бір тармағына сәйкес барлық діни ұйымдар заңды тұлға құқығынан айырды. Дінге қатысты кеңестік заңнаманың еуропалық елдердің құқықтық тәртібінен бір айырмашылығы осында болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Декреты Советской власти. Т. I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – М., 1957.
- 2 Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 224 с.
- 3 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. – М., 1983.
- 4 История России с древнейших времен до второй половины XIX века. Ч. 1. / Под ред. Б.В. Личмана. – Екатеринбург, 1995.
- 5 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы). Дисс...д.и.н. Уральск, 2007. – 307 с.
- 6 Определение Священного Собора Православной Российской Церкви о правовом положении Православной Российской Церкви от 2 декабря 1917 г./ Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство Библейско-Богословского Института св.апостола Андрея, 1996. – 352 с.
- 7 Первое послание Патриарха Тихона верубцим русской Православной Церкви 19 января 1918 г. / Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство Библейско-Богословского Института св.апостола Андрея, 1996. – 352 с.
- 8 Одинцов М. Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917-1953 гг. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 424 с.
- 9 Steindorff L. Zwischen Bürokratie und Ideologie. Die Antireligiöse Kommission beim Zentralkomitee als Koordinator bolschewistischer Religionspolitik in den zwanziger Jahren // Kirchliche Zeitgeschichte. – 1999. – Nr. 1. – S. 106-142.

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУЫ

САПАРГАЛИЕВА Д. С.
тәрбиеші, «Балапан» бөбектер бақшасы, Аксу к.

Мектеп жасына дейінгі баланың дүниетанымын, ой өрісін кеңейтіп, сөздік қорын байыту, эстетикалық талғамын арттырып, адамгершілікке баулу ісінде көркем әдебиеттің алатын орны ерекше.

Ертегі, шағын әңгіме, өлең, мақал-мәтел, жұмбақ сияқты балаларға лайықты көркем сөз жанрларының ежелден-ақ тәрбие ісінде зор көмекші екені белгілі. Балабақшада тәрбиеленбеген, әлі мектеп жасына жетпеген ауылдық жерлердің сәбилері кішкентай күнінен өз әже-аталары мен әкешелерінен естіген халық ауыз әдебиеті нұсқаларынан нәр алып өсетіні белгілі. Мұндай шығармаларды сәбилер қызыға тыңдайды, жылдам жаттап алады. Мысалы: «Торғай», «Бақабақа балпақ», «Қарғалар», «Санамақ», тағы басқалар сияқты халық өлеңдері ойнақы тілімен, қайталама сөзімен, музыкалық үнімен бөбектерді баурап, сөз өрнегіне баулиды.

Сол себепті де «Балабақшада оқыту және тәрбиелеу бағдарламасында» 2 жастан 3 жасқа дейінгі балаларға әдеби шығармаларды оқу, тіл дамыту жұмысы арнайы бөлім, 2-ден 3 жасқа, 3-тен 4 жасқа дейінгі балаларға халық ауыз әдебиеті үлгілерінен «Бесік жыры» сияқты ойнақы өлеңдер, санамақтар берілді.

Көркем шығармаларды тыңдауға бала сәби кезінен-ақ құмартып, қызығады. Қысқа ертегі, өлең оқып берсе, тез жаттап алады. Жаттау арқылы оның тілі жетіледі. Әдеби кейіпкерлердің жақсы ісіне сүйсінеді, жаманынан жиренеді – бойын қорқыныш билейді. Сәбилерде жақсы және жаман іс-әрекет жөнінде түсінік пайда болады. Сөйлеу тілі жетіле түседі. Ал тілінің дамуы – баланың бойында қабылдай – ести білу сияқты психологиялық процестердің бірте-бірте қалыптасуына негіз болады.

Мектеп жасына дейінгі балаларға оқып беретін шығармалар, негізінен, үш салаға бөлінеді:

- 1) ауыз әдебиеті нұсқалары;
- 2) классик жазушылардың шығармалары;
- 3) қазақ жазушыларының шығармалары.

Осы саладағы шығармалар тәрбиешіге арналған бағдарламалық материалда нақты жүйеге бөліп берілген.

Әдеби шығармаларды оқу мен сабақты жоспарлауда мына жағдайларды өте мұқият ескеру керек:

1. Әрбір шығарманы оқып берерде баланың жас ерекшелігі, осыған байланысты тәрбие жұмысының мақсаты мұқият ескерілуі шарт. Шығарманың лайықтысын ғана алу керек. Мысалы, сәбилер (3-4 жасар балалар) алғаш рет балабақшаға келді делік. Олардың көпшілігі әлі дұрыс сөйлей алмайды, балабақшада болатын жайттармен, ойыншықтармен әлі таныс емес. Сондықтан алғашқы үш-төрт айда тәрбие жұмысының бәрі, оның ішінде әдеби шығарманы оқып, тыңдату, көбінесе ойын түрінде өтіледі. Ол үшін ойынға негіз боларлық, суретті (суреті өте күрделі болмасын) шығармалар керек. Көлемді шығарманың лайықты бөлімінен кейбір үзінді ғана алынады.

2. Оқылатын шығарма тәрбие жұмысының әр саласын қамтитын болсын. Мысалы: жануарлар, жыл мезгілдері, еңбек, мерекелер туралы және тазалыққа, ұқыптылыққа, әдептілікке баулитын шығармалар.

3. Сәбилер тобында (3-4 жас) тәрбиеші шығарманы мәнерлеп жатқа айтып беруі керек. Бұл тұста тәрбиеші балаларды түгел бақылап отыратын болады. Тәрбиешінің шығарманы жатқа айтып беруі балаларға қызықты болады, оларды жалықтырмайды. Өйткені бала тәрбиешіні тыңдай отырып, әр сөзді дұрыс айтуға тырысады. Сәбилерге тапқакты арнайы жаттату қиын. Сондықтан тәрбиеші өзі жатқа айта отырып, шығарманың қажетті шумағын ойын ретінде қайталау кезінде біртіндеп өзіне ілесіп айтуға үйретеді.

4. Көркем шығарманы оқығанда шығарманың мазмұнына лайықты суреттерді пайдаланған жөн. Өйткені бұл жастағы балалар өз беттерімен оқи алмайды. Ал шығарманың мазмұнын сурет арқылы жылдам түсінеді. Бала кейде кітаптың бетін ашып отырып, суреттің астына жазылған өлең жолдарын дәл тауып, өз бетімен оқып отырғандай әңгімелеп береді. Сондықтан тәрбиеші қажетті шығарманы оқудан бұрын, суретті көрсету арқылы (сәбилер үшін) әңгімелеседі. Соңынан шығарманы оқып береді. Ересек балаларға шығармаға байланысты қажетті суретті шығарма оқылған соң берген дұрыс. Өйткені шығарманы оқудан бұрын сурет көрсетілсе, балалардың бар ынтасы сол суретке ауады да, тәрбиеші оқығанда зейін қойматын болады.

Оқылған шығарманы әңгімелеп айтуға үйрету сабағының үлгі жоспарын төмендегіше құруға болады:

1. тәрбиешінің кіріспе әңгімесі.
2. тәрбиешінің әңгімені оқып беруі.

3. оқылған әңгіме, ертегі мазмұнын көмекші сұрақтар қоя отырып айтқызу.

4. шығарманы қайталап оқу, шығарма мазмұнын балаларға айтқызу.

Мұндайда қысқа әңгіме, ертегі мазмұнын бір балаға, көлемді шығармалардың мазмұнын бірнеше балаға айтқызуға болады.

Әдеби шығармаларды оқып, тыңдату (ересек топта), әңгімелеп беру, әңгімелету, жаттату сияқты сабақ түрлері экскурсия, бақылау, санау, музыка, бейнелеу өнері сабақтарымен байланыстыра жүргізілгені жөн. Бұл сабақтар бірінің мазмұнын бірі толықтырып отырса, тіпті жақсы.

Ендеше баланы мектепке даярлау мәселесінде әдеби шығармалармен таныстыру ерекше орынға ие екенін ескеру қажет.

Бағдарламаға сай мұндай жұмыс баланың жас ерекшелігіне қарай, сабақ мақсатына сәйкес берілетін білім-дағдылар (пән аралық байланысты ескере) бір-бірімен байланыстыра өтіледі. Осылай оқыта отырып тәрбиелеу, тәрбиелей отырып оқыту принципі сәбилер тобынан бастап (2-4 жас аралығы) баланы өзіне қойылған сұрақты түсінікті, оған дұрыс, толық жауап беруге, өзі басқаға сұрақ қойып, жауап алуға, үйрету міндеті іске асады. Осы білім-дағдыларды меңгерте отырып, тәрбиеші баланы айналасындағы адамдармен амандасу, әдепті сөйлесу, алғыс айту, жылы шырайлылық білдіру сияқты мінез-құлық әдептеріне үйретеді. Мысалы, сәбилер тобында Ә. Дүйсенбиевтің «Не деу керек?» деген өлеңінен үзінді оқығанда тәрбиеші мына мақсаттарды көздейді: өлең түріндегі шығарманы тыңдай білуге, жатқа айтуға үйрету; «рахмет», «кешіріңіз», тағы басқа ізеттілікті аңғартатын сөздерді айтуға дағдыландыру, осы сөздерді күнделікті қолдана білуге баулу, тағы басқа. Ал Қ.Мырзалиевтің «Ойыншықтар» өлеңін ересек балалар тобында оқығанда тыңдай білуге үйрету, өлеңде аталған ойыншық жануарлар туралы сұрақтар қойып, олар туралы білімдерін жетілдіру қажет.

Балабақшаға бармас бұрын да бала әр алуан білім-дағдыларды меңгереді. Бірақ көрген-білгені жайлы айтып беріп, салыстыра алмайды. Ал бала білімін жетілдіру, оқуға әзірлену – балабақша тәрбиешісінің жұмысы.

Тәрбиеші қай тақырыпта қандай шығарма оқыса да, бақылау, экскурсия, әңгімелесу, әңгімелетіп айтқызу сабақтарын өткізсе де, әр заттың, іс-қимылдың сөздік атауларын бала түсініп, дәл тани білуге тиісті.

Әдеби шығармаларды оқу, тіл дамыту жұмыстарындағы басты әдістердің бірі – сөздік жұмысын жүргізу.

Мектеп жасына дейінгі мекемелерде балалар өздігінен оқи алмайтыны анық. Сондықтан текст оқуға, әңгімелеп айтуға үйрету, көркем сөздермен таныстыру жұмысы бағдарлама талабына сәйкес тақырыптық принциптерге негізделеді. Ол принциптер – айналадағы дүниемен, қоғам өмірімен, табиғатпен таныстыру, дүние танымын, ой-өрісін жетілдіру, зейінін, қабылдауын бағдарлай білу, қабілеттерін дамыту болып табылады.

Осы мақсаттарға орай әдеби шығармаларды оқу, алған білімдерін тиянақтау, жалпы сөздік қорларын молайта отырып, мағынасы ұқсас, мағынасы қарама-қарсы сөздерді меңгерту, көрген-білгендері жөнінде (салыстыра, теңей айтуға үйрету) алғашқы ұғымдарын қалыптастыру міндеті қойылады.

Шығарма оқу, тіл дамыту жұмысында сәбилер (2-3 жасар) тобында тыңдау қабілетін дамыту, шағын өлеңді жатқа айтуға, ауызша әңгімелеп берген ертегі, әңгімелеп беруге үйрету көзделеді. Ал естиярлар мен ересектер (4-6 жас аралығы) шығарманы тыңдай отырып, оның (әңгіме, ертегі) мазмұнын жүйелі әңгімелей білуге, кейіпкерлердің іс-әрекетін түсініп, өзінше талдап, ойын қорытындылай білуге, кейбір үзінділерді жатқа айтуға, мазмұнға сай әңгіме құрауға, бейнелі сөздерді дәл тауып айтуға, өздігінен салыстыра сипаттай білуге, үйренуге тиісті.

Сабақты мынадай жоспар бойынша өткізуге болады:

1) мәтінді оқудан бұрын мәтінге байланысты баланың не білетінін анықтау ниетімен әңгімелесу;

2) шығарманы оқу (сәбилерге ауызша айтылады);

3) әңгімелесу;

4) әңгімелету (суретпен, суретсіз, ойыншық көрсету арқылы);

5) экскурсия, бақылау.

Бала тілін жетілдіруде мынадай міндеттер көзделеді:

1) сөз үйрету жұмысын әр топта өтілетін барлық сабақ процесінде ұдайы жүргізу;

2) өмірмен байланысты сөздерді үйрету;

3) шығарманы оқыған кезде жаңа сөз үйрету;

4) оқылған шығарма мазмұнын қайталап түсіндіру.

Жаңа сөз үйрету, үйренген сөзді қолдану жағына көңіл бөле отырып, баланың жас ерекшелігіне орай сөз санын (2-ден 3 жасқа дейін сабақта – 2-3 сөз; 4-5 жаста — 4-5 сөз; 5-6 жаста — 6-7 сөзден) белгілеп, сабақ тақырыбын баланың нені игергенін, нені игерту керектігін ескере белгілеу. Осылайша баланы үйренген сөзді саналы қолдана білуге, жаңа сөздермен сөз қорын молайту дәрежесіне

жеткізу қажет. Үйренген сөзді қолдана білуге үйрету, сабақта және сабақтан тыс әр алуан серуен, ойын, еңбек процесіндегі жаттығу жұмыстарында іске асады.

Мектепке дейінгі балалардың сөз қорының басым көпшілігінің зат есім, етістік сөздерден болатыны, ал сын есім, сан есім, есімдік, тағы басқа сөздердің сөз таптарының аздығы көрініп жатады. Сондықтан сөзге үйрету ісінде заттын түр-түсі, формасы, кейде түрі ұқсас заттарды салыстыра отырып жауап алу, білмегенін түсіндіру қажет. Екінші кезекте «Сен нені қалайсың?», «Танып ал, атын ата» деген дидактикалық ойын (ұсақ суреттемен) ойнату орынды. Енді бірде қысқа тақпақтар оқылады. Сабақ жемістер жайында болса, олардың суретін көрсете отырып, тақпақ оқылады.

Тәрбиеші суреттерді көрсете отырып: «Жеміс ағаштары көктемде қайтеді?» «Қандай жемістерді білесіңдер?» «Дәмі, пішіні қандай?» «Шиенің дәмі қандай?» «Алманың дәмі қандай?» «Пішіні неге ұқсайды?» – деген сияқты сұрақтар қойып, жауап алады.

Осыдан соң «Пішінін таны», «Қайда өседі?» деген дидактикалық ойындар басталады. Ойын үшін жеміс-жидек суреттері әзірленеді. Тәрбиеші ойын ережесін түсіндіріп, суреттерді үстел үстіне араластыра тастайды. Шақырылған бала жоғарыдағы сұрақтарға сай жемістерді сипаттап айтады (5-6 жас), екінші бала сол жеміс туралы тақпақ айтады.

Жемістер жөнінде әңгімелесу сабағының қысқаша жоспары былайша болады:

1) жыл мезгілі, жемістер туралы әңгімелесу. Бұрын үйренген сөздерін қолданып, дұрыс жауап беруге үйрету.

2) жемістер туралы өлең оқу. Өлеңдегі салыстырма сөздерге (эпитет, метафора, синоним) көңіл бөлу. Сол сөздерді қайталану. Өздеріне салыстырту.

3) суреттермен (4-5 жас) және сөздік арқылы «Сен нені жақсы көресің?», «Қайда өседі?» (5-6 жас) ойынын ойнату.

4) жемістер туралы жұмбақ (5-6 жас) шештіру.

5) өлеңде аталған жемістердің, күзгі жапырақтардың суретін салдыру не қиып жапсыру (сабақ үстінде).

6) шиіе... (қызыл, домалақ, кішкене, ұсақ шар сияқты). Алма... (домалақ, қызыл, сары, тәтті, қышқыл). Жапырақ... (сап-сары, алтындай, жібектей, сары бояудай, тағы басқа) үйренген сөздерін қосып сөйлем құрату.

Балалар бұл сабақта: *гүлдейді, бұриіктенеді, қышқыл, жұмыр, домалақ, сары, алтындай*, тағы басқа сөздерді игереді. Әдетте

сабақтарға 25-30 минут аздық етеді. Ал сабақтың тартымдылығы тәрбиешіге байланысты.

Заттың түр-түсін, пішімін, қажеттілігін, сапасын танытып, білдіру ісінде балаға тапсырма беріп, орындату, өзіне тапқызу, атын, іс-әрекетін айтқызуға тиімді.

Сондай-ақ сәбилер тобында (балалар ойыншық атына әбден қанығып, сөзбен айтуға үйренген кезде) М. Әлімбаев «Менің ойыншықтарым», Ш. Смаханұлы «Добым менің» деген өлеңдерді оқи отырып, ойнату, әңгімелесу жұмыстары жүргізіледі. Мысалы:

Добым менің, добым менің,

Өзің неткен көңілді едің.

Жымыңдайсың, қутыңдайсың,

Бірақ менен құтылмайсың.

Сабақтың мақсаты: өлеңді жатқа айтуға, оқылған өлеңді тыңдай білуге үйрету, есту қабілетін жетілдіру. Осы өлеңдегі зымырайсың, қутыңдайсың, құтылмайсың (3-4 жас) деген сөздерді меңгерту, өлеңді жатқа айтуға үйрету.

Сабақтың барысы: Өлең не туралы? Доп неден жасалған? Доп еденге түскенде қайтеді? Өлеңде доп туралы қандай сөздер айтылған? (ересек топта) деген сұрақтарға жауап алу. Егер балалар жауап бере алмаса, тәрбиеші ол сөздерді қайталап айтуға тиіс.

Осыдан соң доптың суретін жасау тапсырылады. Сабақтан кейінгі серуен кезінде доппен «Кім қаққыш?» деген жарыс ойыны ойналады. Сабақта үйренген сөздер ойын үстінде қайталанып отырады. Келесі кезектегі мүсіндеу сабағында балшықтан доп жасалады. Музыка сабағында доппен, шеңбермен ойнау жаттығулары өткізіледі, тағы басқа осындай жұмыстар қайталана жүргізіліп отырады.

Тіл дамыту бойынша дидактикалық ойындарды мынандай топтарға жіктеуге болады. Олар:

- тәрбиеленушілердің тілін дамытуға бағытталған дидактикалық ойындар: жаңылтпаш ойындар, «Қуыр-қуыр қуырмаш», «Малдың төлін шақыру», «Сөйлем жарыс», «Сурет сыры», «Сөйлем қуаласпақ», тағы басқа;

- сөйлем, сөз, олардың өзара байланысы туралы түсінікті қалыптастыруға бағытталған ойындар: «Қай сөзді жоғалттым?», «Не қажет?», «Орамал тастамақ», «Домино», тағы басқа;

- заттың атын, қимылын, сынын, санын білдіретін сөздерді меңгертуге бағытталған ойындар: «Суретті лото», «Ғажайып қоржын», «Сықырлы сандық», санамак ойындар, жұмбақ ойындар, тағы басқа.

Тәрбиеленушілердің тілін дамытуға байланысты сабақтарда жұмбақ ойындарды көбірек пайдалану өте тиімді, олар баланың ой-өрісін кеңейтуге, өз бетімен ойланып, заттар мен құбылыстардың сипатталуына, баламасына қарай олардың атын табуға, сөздік қорын молайтуға үлкен септігін тигізеді. Біз тәрбиеленушілердің тілін дамыту, білім деңгейін молайту мақсатында төмендегідей жұмбақтарды пайдаландық: киімдер туралы «Барады, барады, аузын ашып қалады» (кебіс), жануарлар туралы «Таптым, таптым тап жорға, табаны жалпақ боз жорға» (түйе), тағы басқа.

Бұл жұмбақ ойындар сабақтарда жарыс түрінде көрнекі құралдарды пайдалана отырып өткізіледі. Олар тәрбиеленушілерді тапқырлыққа үйретеді, ой-қиялдарының өсуіне көмектеседі, қызығуы мен белсенділігін арттырады. Сондай-ақ тәрбиеленушілердің тілін дамытып, өз бетімен шығармашылық ізденісін, эстетикалық талғамын жетілдіреді.

Балалардың оқу материалдарын қабылдауды ұйымдастыруда құрғақ сөзбен жеткізгеннен гөрі балалардың тілін, танымдық процестерін дамытатын әр түрлі дидактикалық көрнекіліктермен жүргізілген жұмыстардың қабылдануы, балалардың сабаққа деген белсенділігінен, қызығушылығынан, берілген тапсырмаларды дұрыс, әрі тез орындауларынан, қойылған сұрақтарға дұрыс жауап берулерінен көрінеді.

Көрнекілік – оқытуда заттар мен дыбыстардың өзіне тән жаратылыс бітімін, сыр-сипаттарын сезім мүшелері арқылы көзбен көру, қолмен ұстап, құлақпен естіп қабылдауға баулитын дидактикалық құбылыс. «Қазақ жастары» ғылым өнерді, кітап сөзі деп қарамай, заттай көзімен көріп, ажырата білулері керек деген.

Көрнекілік ежелден қолданып келе жатқан принцип, әсіресе балабақшада әр түрлі жас топтарда жиі қолданы.

Көрнекіліктің негізгі түрлері:

1 нақты көрнекілік – яғни заттар мен құбылыстарды тікелей көрсету;

2 бейнелеу көрнекілік – бұл сурет, схема, кесте, плакат, диаграмма;

3 дыбыстық – ұнтаспа, диафильм;

4 көркем сөз арқылы бейнелеу – мұғалім оқушыларға заттар мен құбылыстарды түсінікті де жеңіл баяндау.

Аталған көрнекі құралдары тәрбиеші сөзін терендетіп шындай түседі. Балалардың дүниетанымын жетілдіреді. Тәрбиеші сабақта өзі сөйлегеннен гөрі көбінде балаларды сөйлету қажет. Тәрбиешінің жетекшілігі бойынша бала алғаш күнінен өз ойын толық жеткізе білуі қажет

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту методикасы. А.1991г.
- 2 Балақаев М. Тіл дамыту мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1995. – Б. 289.
- 3 Желдербаева С. Мәнерлеп оқу. - Алматы,1992. – 159 б.
- 4 Қаженбаева А.Е. Бала танымын ойынмен дамыту//Отбасы және балабақша, 2002, №1.-Б.
- 5 Қожахметова Х. Мәнерлеп оқу. – Алматы: «Мектеп», 1992. – Б. 185.

АЙМАҚТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (МӘШҰРТАНУ БОЙЫНША)

САТЫБАЛДИН А. С.
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақтың «сөз өнері» ілкі заманнан қалыптасу жолынан өтті. Әдебиет әлемі тарихпен бірге жасап, түрлі кезеңдерден өтіп, жетіліп, шыңдалды. Халық ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті, оның ішіндегі ежелгі дәуір әдебиеті, жыраулар поэзиясы, «алтын ғасыр» әдебиеті, XX ғасыр басындағы әдебиет болып жіктелді. Осындай дәуірлеумен жүрген ұлттық әдебиетіміз алып дарияға айналды десек артық айтқандық болмас. Әдебиет атты дарияға арна болып құятын жаңа салалар да келіп қосылды. Сол арналардың бірі – аймақтық әдебиеттану.

Аймақтық әдебиеттану дегеніміз не? Аймақтық әдебиеттану жалпы ұлттық әдебиеттен алшақ жатқан ұғым емес. Ұлттық әдебиетте жазылған көркем туынды «ұлттық тіл мәдениетінің жемісі, ұлттық дүниетанымның, тарихи-поэтикалық зерденің арасында қалыптасқан өз ұлтының шығармашылық өкілі болып табылатын қаламгердің туындысы» [1, 88б].

Қазіргі тәуелсіз Қазақ елінің аумағында бірнеше аймақ бары белгілі. Ел аймақтарының табиғаты, жер бедері, ауа райы, тұрмыстық, шаруашылық жағдайы да әртүрлі. Тілдік, салт-саналық, әдет-ғұрыптық, әдеби-мәдени жағынан да оқшауланады. Тұтас бір мемлекеттің жекелеген аймақтарында өмір сүріп, осы ортада шығармашылықпен айналысқан қаламгерлер аймақтық әдебиет өкілдері болып саналады. Аймақтық қаламгерлердің шығармаларында ұлттық әдебиетпен

тұтастыратын тұсы да, дараландыратын жағы да бар. Тұтастыратыны – көркемдік ойлауда ұлт мінезі, ұлт мәселесінің, жалпы адамзаттық тақырыптың көтерілуі. Ерекшелендіретіні - тілдік қолданысында, мәтіндік баяндауларда, көркемдік суреттеуде жергілікті колориттің орын алуы [15].

Ертіс-Баян өңірі әдебиетінің бастауында, әрине халық ауыз әдебиетінің үлгілері, фольклорлық жанрдағы шығармалар, халықтың ауызша «сөз өнері», халық шығармашылығы жатқаны белгілі. Одан әрі Ертіс-Баян өңірінің әдебиет өкілдеріне Бұқар жырау, Торайғыр би, Шоң би, Шорман би, Қобылан Бөрібайұлы, Көтеш Райымбекұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Иманжүсіп Құтпанұлы, Жаяу Мұса, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Естай Беркімбайұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Сәбит Дөнентаев, Иса Байзақов, Нұрлыбек Баймұратов, Қалижан Бекхожин, Мұзафар Әлімбаев, Дихан Әбілов, Қабдыкәрім Ыдырысов, Есентай Ерботин, Қалмұқан Исабаев, Мұбарак Жаманбалиновтарды атауымызға болады [2].

Аймақтық әдебиеттану аясында аталған әдебиет өкілдерінің шығармашылық өмірбаяны мен әдеби мұраларына шолу жасау, ғылыми зерделеу және терең танып-білу аймақтық әдебиеттану ерекшеліктерін бағамдауға мол мүмкіндік берері сөзсіз. Мұның өзі аймақтық әдебиеттану мәселелерінің өзектілігі болып табылады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының рухани-мәдени өмірінде өшпес із қалдырған ерекше бір кезең екені белгілі. Сондықтан да осы кезеңнің әрбір қалам иесінің шығармашылығын нақты әрі жан-жақты зерттеу бүгінгі таңда өте маңызды. Демек, сол дәуірдің шын суретін көзге елестету де еш мүмкін емес [3].

XX ғасырдың басындағы Ертіс-Баян аймақтық әдебиетінде ерекше құбылыс болған ірі үш қаламгерді атаған жөн. Олар: Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Сұлтанмахмұт Торағыров және Жүсіпбек Аймауытовтар.

Кейінгі жылдары қазақ әдебиеті тарихында «Тұлғатану» ілімі негізінде Мәшһүртану, Сұлтанмахмұттану және Аймауытовтану салалары оқытылып келеді. Біздің баяндамамыздың өзегі де Мәшһүртану саласы, оның қалыптасу тарихы мен аймақтық әдебиеттану мәселелері төңірегінде болмақ.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы - көрнекті ақын, фольклортанушы, тарихшы, философ, халық ауыз әдебиеті үлгілерін ыждаһаттылықпен жинап, оларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші жазбагер. Алаштың біртуар перзенті - Мәшһүр Жүсіп заманынан озып туған дара тұлғасы.

Жалпы, Мәшһүртану саласының қалыптасу тарихын үлкен екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Еліміз егемендігін алған кезеңге дейін ақын, ағартушы, тарихшы, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өмірі мен шығармашылығы туралы азды-көпті мақала мен тезистер жазған әдебиетші-ғалымдар мен зиялы қауым өкілдерінің еңбегі. Атап айтқанда, М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, Б. Кенжебаев, Қ. Бисенбиев, Ә. Қоңыратбаев, И. Жарылғапов, Ы. Дүйсенбаев, М. Бөжеев, Д. Әбілов және т.б. Екінші кезеңі – еліміз егемендігін алғаннан кейінгі жылдары Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы, фольклор жанрындағы әдеби мұрасының ғылыми тұрғыда терең және жүйелі зерделенген ғалымдар еңбегін айтуға болады.

Асылы, Мәшһүр Жүсіп туралы алғаш мақала жазған Әлкей Марғұлан болды [4]. Жастайынан ақынның өмір жолы мен шығармашылығын жетік білген әрі Баянауыл-Екібастұз өңірінде туып-өскен Әлкей Марғұланның Мәшһүр Жүсіп туралы мақала жазуы да заңдылық. Ғалымның мақаласы 1940 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің №2 санында жарық көрген. Академик Марғұлан өз мақаласында ақынның шыққан тегі, өскен ортасы, шығармашылығы туралы мағлұмат беріп, ақын шығармаларындағы діни сарын туралы мәселені талқылаған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығы жайлы белгілі әдебиеттанушы-ғалым Бейсенбай Кенжебаев өзінің «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» атты еңбегінде баяндады. Аталған еңбекте ақынның демократтық-ағартушылық бағыттағы өлеңдеріне талдау жасалған және Қазан қаласында шыққан кітаптары туралы жылы лебіздер білдіріп, Мәшһүр бабаның кітаптарына жоғары бағасын берген.

1959 жылы қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелеріне арналған ғылыми-теориялық конференция өтеді. Конференцияда М.Ж.Көпейұлының әдеби мұрасы жайлы І. Жарылғапов, Е. Ысмайлов, Ә. Қоңыратбаев, Ш. Кәрібаев, Б. Кенжебаев баяндама жасайды. Баяндамашылардың бәрі дерлік Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығына шолу жасап, халық ауыз әдебиетін жинаудағы еңбегін ерекше бағалаған. Конференцияда қорытынды сөз сөйлеген Мұхтар Әуезов ғұлама М.Ж. Көпейұлы туралы жарыссөзге шыққан сыншыларға ескертулерін айта келіп, былай дейді: «Мәшһүрдің ұзақ өміріндей шығармашылық жолының да талай-талай кездері болған. Соны ескеру қажет еді. Ол кейде патшалықты жақтаса, кейде халықтық сарынға жақындаған.

1905 жылғы патша манифесінен үміт етіп сөйлеген кезі де бар. Бұл – тарихтық заңды жайлар. Мұндай кездерін мінеудің қажеті жоқ». Осы сөздері арқылы Мұхтар Әуезовтің меңзеп отырғаны 1952-1953 жылдары «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрген қос мақалада Мәшһүр Жүсіпке «діндар», «ұлтшыл», «панисламист» деген айып тағылуына қатысты болатын. Кеңестік идеологияның қате көзқарастары салдарынан М.Ж.Көпейұлы шығармашылығын жан-жақты тану, зерттеу жұмысы біршама кедергіге тап болды. Ал, конференцияда қорытынды сөз алған Мұхтар Әуезов Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын тануға, ғылыми зерделеуге аз да болса ықпал етіп, жол сілтегендей еді.

1959 жылдан жоғары оқу орындарында ақын шығармашылығы оқытыла бастады. Жазбагер мұрасы мен шығармашылығы туралы оң пікір мен жылы лебіздер баспасөз бетінде жиі жарияланып жатты. Алайда, Мәшһүр Жүсіп шығармаларының жеке кітап болып жарыққа шығуы нықтап қолға алынбады.

М. Ғабдуллин, Қ. Бейсенбиев секілді ғалымдар заманның теріс идеологиясы әсерінен Мәшһүр Жүсіп шығармашылығына қатысты сыңаржақты ой-пікірлер айтқаны белгілі.

Ы. Дүйсенбаев «Ғасырлар сыры» (Алматы: Жазушы, 1970) кітабында Мәшһүр Жүсіптің халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жинаудағы еңбегін жоғары бағалап, жазушының өткір тілмен халық мұңын жоқтап, ел билеуші өкімет өкілдері әрекетін батыл әшкерелегенін ерекше көрсеткен.

Ә. Жиреншин «Қазақ кітаптары тарихынан» (Алматы, 1971) атты зерттеу кітабында М.Ж. Көпеевтің Қазан қаласында жарық көрген кітаптары жайлы айта келіп, оны демократтық бағыттағы ағартушы ақын деп таниды [5, 36]. Сонымен қатар, Ә. Жиреншин патша цензурасы Көпейұлының кітаптарын бастырған Хусайновтар баспаханасына айып салып, өкімет орындарының авторды саяси қудалауға алуын архив деректерімен дәлелдейді.

«Жалын» журналының 1974 жылғы №3 санында әдебиетші-ғалым Мұратхан Бөжеевтің «Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында» атты көлемді мақаласы жарияланды. Ғалым жазбагер Мәшһүр бабаның қазақ фольклоры нұсқаларын жинауда халық поэзиялық және прозалық фольклоры табиғи көне түрін сақтағанын және Бұқар жырау, Шөже, Шортанбай, Орынбай т.б. көптеген ақын-жыраулар толғау сөздерін жинауымен құнды деген әділ пікір білдірді [6, 112б]. Сондай-ақ М. Бөжеев өз мақаласында “ұланғайыр мол дүниеге бүгінгі таңда әлі де болса терең зерттеп, жан-жақты әрі әділ бағасын беруіміз керек” деп түйіндейді.

М. Ж. Көпейұлының туғанына 125 жыл толуына орай «Қазақ әдебиеті» газетінде (26 тамыз, 1983 жыл) керекулік қаламгер Діқан Әбіловтің «Шежіре болған серігі» және филология ғылымдарының кандидаты Сәрсенбі Дәуітовтің «Халықтың маржан сөзін қадірлеген» атты мақалалары жарық көрді.

Д. Әбілов кеңестік идеологияның ықпалынан М.Ж. Көпейұлы діни нанымға, ескілікке қарсы шыққан ағартушылардың бірі деп теріс бағамдайды. Алайда, Мәшһүрдің діни оқу арқылы өмірге көзін ашып, бүкіл дүниетанымында діни уағыздың айқын сезілетінін жоққа шығаруға болмайды [7].

Екінші мақаланың авторы С.Дәуітов Мәшһүр Жүсіптің ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері: «Үлгілі сөз», «Бата», «Жар-жар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Шешендік сөз» туралы айтқан нұсқаларынан әдеби талдау жасайды.

С. Дәуітов - Мәшһүртану ілімінің қалыптасуына ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі. Ол М.Ж.Көпейұлының әдеби мұрасын мерзімді баспасөз беттерінде жариялап, оқырман қауымға ақын туралы көп мағлұмат берген. Сонымен қатар, Мәшһүр атаның екі томдық таңдамалы жинағын құрастырып, оған көлемді алғысөз жазғанын атап өту орынды [8].

1990 жылы «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты ұжымдық жинақ жарық көреді. Жинаққа «Мәшһүр Жүсіп Көпеев» атты ғылыми мақала жазған филология ғылымдарының докторы Зұфар Сейітжанов болды. Ғалым Мәшһүр Жүсіптің фольклор үлгілерін жазып алғанда ескі сөздердің қалпын бұзбай жазып алуының маңызы зор екенін дәлелдеп, Мәшһүрдің ауыз әдебиеті үлгілерін өзінше жіктеуін құптайды. Сонымен қатар, М. Ж. Көпейұлының өзі жинаған фольклор үлгілеріне этнографиялық түсініктер жасауын фольклоршыға тән қасиет деп жоғары бағасын берген [9, 356б].

Еліміз қасиетті Тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін Мәшһүртану саласы ғылыми тұрғыда және жан-жақты зерттеле бастады. Арнайы ғылыми еңбектер жазылды. Мәшһүртану саласы магистрлік, кандидаттық, докторлық диссертациялар және монографиялық еңбектермен толықты. Мәшһүртану саласына алғаш түрен салып, кандидаттық диссертация қорғаған ғалым С. Н. Сүтжанов болды. Ғалым 1994 жылы «М. Ж. Көпеев және оның әдеби мұрасы» атты кандидаттық диссертациясын қорғады, осы жылы «М.Ж. Көпейұлының шығармашылық өмірбаяны» деген методикалық нұсқаулықты да жарыққа шығарды [10].

Мәшһүртану іліміне ақынның туған немерелері – филология ғылымдарының докторы, профессор Қуандық Мәшһүр-Жүсіп пен Сүйіндік Көпеев те зор үлес қосты. Олардың бастамаларымен ақынның шығармашылығына қатысты тың зерттеу-мақалалар мен ғұмырнамалық соны деректері баспасөз беттерінде жиі жарық көрді.

1998 жылы Мәшһүртану іліміне жаңа ғылыми зерттеу еңбектері қосылды. Атап айтқанда, осы жылы Гүлназ Жүсіпова «Мәшһүр-Жүсіп дастандары» [11] және Нартай Қуандықұлы Жүсіпов «М.Ж.Көпейұлының фольклорлық еңбегі» [12] атты кандидаттық диссертациялар қорғады. Сонымен қатар, Ертай Жүсіпов кандидаттық диссертация тақырыбы бойынша «Мәшһүр-Жүсіп және Шығыс руханияты» атты монографиясын жарыққа шығарды [13].

90 жылдардың аяғында М.Ж.Көпейұлының мол мұрасы әдебиеттану, тілтану, тарихтану, этнография және педагогика ғылымы тұрғысынан зерттеу ісі қолға алынды. Әулие бабаның тікелей ұрпақтары – Естай мен Лаура Жүсіпова М. Ж. Көпейұлы жазбаларындағы тарихи дерек, мағлұматтар негізде кандидаттық диссертациялар қорғады. Ал, Айтмұхамет Тұрышев ақын шығармаларының тілі жөнінде көлемді ғылыми еңбек жазып, оны докторлық диссертацияға ұластырды [14].

Ақын мұрасын жан-жақты және терең зерттеу мақсатында Мәшһүртану іліміне қатысты жаңа ғылыми еңбектер жазған ғалымдар қатары да арта түсті. Бұл сөзімізге дәлел ретінде М. Н. Баратованың «Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі», Е. Ж. Сарбалаевтың «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы поэзиясындағы азаматтық әуен» және К.Н. Канапьяновтың «Отражения своеобразия лирики М.Ж. Копеева в русских переводах» деген тақырыптарда жазылған кандидаттық диссертацияларын айтуға болады.

2002-2012 жылдары С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде «Мәшһүртану» әдеби орталығы ашылды. М.Ж.Көпейұлының көптомдық шығармалары жинақталып 20 томдық кітап болып баспадан шықты. «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы» атты тұлғалық экспедициясы да С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғалымдарының ізденісімен жазылды.

ПМУ-дің қазақ филологиясы кафедрасының оқытушы-профессорлық құрамы да Мәшһүртану іліміне қатысты ғылыми мақалалар, тезистер мен оқу құралдарын жазу ісімен өзіндік үлес қосқып келеді.

Асылы, Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы туралы әр кезеңде жазылған көптеген мақалалар мен монография тараулары және

арнайы еңбектер қазақ әдебиеттану саласында берік орын алды. Алайда, акын мұрасын әдебиеттану, тілтану, тарихтану және өзге ғылым салалары тұрғысынан әлі де зерттейтін, ғылыми тұрғыда негіздейтін мәселелер бар екені анық. Болашақта Мәшһүртану саласында, біздің ойымызша, қарастырылуы қажетті мәселелер бар.

Біріншіден, қазақтың белгілі ақыны, фольклортанушысы, тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының артына қалдырған мол мұрасы әлем жұртшылығының игілігі үшін өзге тілдерге аудару мәселесі өзекті екені сөзсіз. Мәшһүр бабаның мұрасын шетел тілдерінде аудару арқылы әлемдік өркениеттен жаңа ұғым, сипаттама мен тың тұжырым алу мүмкіндігі туады.

Екіншіден, Шығыс және қазақ әдебиетімен қатар сусындаған Мәшһүр Жүсіп шығармашылығын Ислам діні, мұсылман өркениеті тұрғысынан зерттеу өте маңызды. Мәшһүр Жүсіп дүниетанымы мен шығармашылығына ислам әдебиеті мен шығыстың әдеби дәстүрінің ықпалы, акын дүниетанымындағы шығыстық сарын мен сюжет желілері, шығыс дәстүрімен тамырластық мәселелері тыңғылықты және жүйелі зерттеуді қажет етеді.

Үшіншіден, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының хатқа түсіруімен бүгінгі күнге жеткен қазақ фольклоры мен ауыз әдебиеті үлгілері, атап айтқанда, тұрмыс-салт жырлары, аңыздар, ертегілер, эпостық жырлар, шешендік өлеңдер, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, айтыс үлгілері, халық өлеңдері, бата үлгілері, күлдіргі сөздер және т.б. қазақтың ұлттық фольклоры, тарихы, этнографиясы, психологиясы мен педагогикасын зерттеу үшін құнды мұра. Бұл – қазақты, ұлтымызды танудың негізі.

Төртіншіден, аймақтық әдебиетті өлкетанумен байланысты қарайтын болсақ, Мәшһүр Жүсіп жазбаларында Ертіс-Баян өңірінің тарихы, жергілікті әдеби-мәдени ерекшеліктер, тілдік қолданыстар, диалектілер, көнерген сөздер, жер-су атаулары, ру-тайпалардың шығу тегі мен шежіресі туралы құнды жәдігерлер сақталған. Бұл жағы да әлі зерттеуді талап етеді. Осылардың барлығы тұтаса келе аймақтық әдебиетті жеке нысан ретінде зерттеудің өзектілігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, Ертіс-Баян өңірінің әдебиеттану ғылымында Мәшһүртану саласы зерттеу бағыты нақтыланған өзіндік концепциясы бар жаңа ғылыми мектеп болып қалыптасты. Ол – Мәшһүртану мектебі. Алайда, уақыт озған сайын Мәшһүртану саласының бағындырар биігі де алыстай түспек, себебі бұл салада әлі де ашылмаған, жазылмаған өзекті мәселелер баршылық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әдебиеттану терминдер сөздігі / Құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай / - Семей-Новосибирск, 2006
- 2 Әдеби өлкетану «Ертіс өңірі акын-жазушылары»: Оқу құралы / Құраст. Көріпжанова Г. Т., Абаева А.Т., Мұхаметжанова Р. Ж., Окпина Б.М. - Семей, 2012
- 3 Сүтжанов С.Н., Сәрсенбаева Б.Ф. Мәшһүр Жүсіп мұрасы. Оқу құралы. - Павлодар, 2015
- 4 Марғұлан Ә. Қазақ әдебиеті. 1940. №2, 5 қаңтар
- 5 Жиреншин Ә. Қазақ кітаптары тарихынан. – Алматы, 1971. 3-б.
- 6 Бөжеев М. Мәшһүр Жүсіп мұралары хақында. // Жалын, 1974.112-115б.
- 7 Әбілов Д. Шежіре болған серігі. // Қазақ әдебиеті, 1983. 26 тамыз.
- 8 Дәуітов С. М. Ж. Көпеев //Көпеев М. Ж. Таңдамалы. 2-томдық. –Алматы: Жазушы, 1990;1992. – 272; 224-бб.
- 9 Сейітжанов З. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. // Қазақ фольклористикасының тарихы. –Алматы: Ғылым, 1988. – 353-388- бб.
- 10 Сүтжан С. Н. Мәшһүр мұрасы.–Павлодар: НПФ «ЭКО», 2001.–104б.
- 11 Жүсіпова Г. Мәшһүр-Жүсіп дастандары. Павлодар: НПФ «ЭКО», 1999. – 164 б.
- 12 Жүсіпов Н. М.Ж.Көпейұлының фольклорлық еңбегі. Павлодар, НПФ «ЭКО» - 1999. – 126 б.
- 13 Жүсіпов Е. Мәшһүр Жүсіп және Шығыс руханияты. – Алматы: Алаш, 2005. – 184 б.
- 14 Тұрышев А. Қ. а) М. Ж. Көпеев шығармалары тілінің кейбір мәселелері. Павлодар, 2002. ә) М.Ж.Көпеев шығармаларының этномәдени лексикасы. Монография. – Павлодар, 2004.
- 15 Әміренов Ә. Д. Аймақтық әдебиеттану мәселелері. – Конференция материалдарынан.

ФУНКЦИИ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ КАК ОДНОГО ИЗ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ ЭКСПРЕССИВНОГО СИНТАКСИСА В СОВРЕМЕННЫХ РУССКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

СИНЦОВА М. В.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Глобальное реформирование норм современных литературных языков, свидетелями которого мы становимся, затронуло практически все явления языка. Не представляет собой исключения и синтаксис, претерпевающий в последнее время значительные изменения. Это синтаксис потока сознания, где мысль формируется и выражается спонтанно, где взаимодействуют две противоположные тенденции: «к синтаксическому слиянию различных структур в едином потоке и синтаксическому расчленению единых структур» [1].

Среди языковых средств, заметно активизировавшихся в последние годы, следует отметить расчлененные конструкции, являющиеся особой формой построения высказывания. Одной из самых продуктивных структур данного типа является парцелляция. Актуальность изучения парцелляции обусловлена их отнесенностью к грамматике речи, на которой в настоящее время сосредоточено центральное внимание.

Объектом нашего исследования являются парцеллированные конструкции как проявление экспрессивного синтаксиса в языке казахстанских СМИ. Предмет исследования – основные функции парцеллированных конструкций, связанные с экспрессивной направленностью рассматриваемых текстов. Цель данной работы – рассмотреть экспрессивные функции парцеллированных конструкций в современной публицистической речи на материале казахстанской прессы.

Материалом для исследования послужили парцеллированные конструкции, извлеченные из печатных текстов следующих периодических изданий за 2014 год: «Городская неделя», «Новое время», «Наша жизнь», «Регион.kz», «Звезда Прииртышья».

Парцелляция - сравнительно новое синтаксическое явление, суть которого заключается в расчленении структуры предложения на отдельные части, «превращая их в эквиваленты самостоятельных предложений, через своеобразную расстановку знаков препинания, нарушающую общепринятые правила» [2].

Советский исследователь Л. Ю. Максимов в своей работе использовал термин парцелляция для описания явления расчленения предложений в письменной речи, а затем в 50-е гг. А. Ф. Ефремов предложил рассматривать подобные структуры как отклонение от синтаксических норм и также применил для их характеристики термин парцелляция [3, 4].

Середина 60-х гг. XX века ознаменовалась появлением сразу нескольких фундаментальных исследований по вопросам парцеллирования. В них авторы не только сформулировали основные теоретические положения по данной проблеме (в том числе утвердили новый термин), но и доказали целесообразность рассмотрения парцеллированных конструкций как элементов экспрессивного синтаксиса.

Однако до сих пор учеными явление парцелляции определяется по-разному. Теоретическое обоснование явления парцелляции дано в работах Ю. В. Ванникова, Е. А. Иванчиковой, Г. М. Рыбаковой, А. П. Сквородникова и др. Ю. В. Ванников так определяет парцелляцию: «Явлением парцелляции мы называем такой способ речевого членения единой синтаксической структуры, т.е. предложения, при котором она воплощается не в одной, а в нескольких интонационно-смысловых речевых единицах, т.е. фразах» [5].

В понятие парцелляции Е. А. Иванчикова вкладывает более узкое содержание, чем то, что принято считать присоединением. «Под парцелляцией - в самом общем виде - мы будем понимать такой прием экспрессивного синтаксиса письменного литературного языка, существо которого состоит в расчленении синтаксически связанного текста на интонационно обоснованные отрезки, отделяемые знаком точки». Мы будем придерживаться определения парцелляции, данного Ю. В. Ванниковым и поддержанного А. П. Сквородниковым: «Явлением парцелляции мы называем такой способ речевого членения единой синтаксической структуры, т.е. предложения, при котором она воплощается не в одной, а в нескольких интонационно смысловых, речевых единицах, т.е. фразах» [6, 7].

Методом сплошной выборки из вышеперечисленных газетных изданий были выявлены парцеллированные конструкции, которые были распределены в три группы в зависимости от выполняемой ими коммуникативной функции в публицистическом тексте.

Первую группу составляют парцеллированные конструкции, используемые как средство перераспределения информативной нагрузки

частей предложения, не связанные непосредственно с каким - либо эмоциональным значением. Например: Подходит страж порядка. Представляется. («Новое время» №5, 2014 год). Compared to the Soviet years, an increasing number of textbooks, manuals and monographs Kazakh authors. Pavlodar too. Especially in the state language («Новое время» № 6, 2014 год). Однако данные конструкции всегда выражают авторскую позицию по отношению к описываемому событию.

Зачастую в авторском публицистическом тексте парцелляция может связываться с подчеркиванием конкретной эмоции. Это могут быть различные оттенки, от положительной эмоциональной направленности текста до резко отрицательной. В таких конструкциях парцелляция способствует актуализации определенного смысла. Например: Но Головкин сейчас уже жаждет победы - битвы. Чтоб дрожь по коже. У всех. («Новая жизнь» № 3, 2014 год). Fortunately, on the flight I missed. And the plane crashed. («Наша жизнь» № 11, 2014 год). Эти конструкции мы отнесли ко второй группе.

Третью группу представляют собой газетные тексты, в которых парцелляция связана с созданием иронического подтекста. Например: Начались петиции: не хотим сдавать экзамены невежде. И тогда Дурдыев решил срочно выучить химию вновь. За день - другой. В темпе. («Регион.kz» № 21, 2014 год). Who will argue with the fact that snow is white. Of course, usually white... («Новое время» № 2, 2014 год»).

Эти функции типизированы и показывают возможности парцелляции как принципа реализации предложения, который принадлежит системе языка.

В современных языках часто употребляются парцеллированные конструкции. Этот факт свидетельствует о действующей в языке тенденции к расчлененной подаче высказывания. В основе парцелляции лежит подражание естественному развертыванию разговорной речи, когда речь формируется по мере течения мысли, а не является заранее обдуманной и вмещенной в готовые, законченные формулы.

Парцеллированные конструкции детализируют сообщение и в то же время делают его более обозримым, в результате чего усиливается его действенность и возрастает его информативность.

Рассмотрев различные парцеллированные конструкции в публицистических текстах, мы можем сделать вывод о том, что особое воздействующее значение достигается благодаря основным функциям парцелляции, передающим различную эмоциональную окраску текста или актуализирующим определенный смысл текста.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Покровская Е.А. Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ. Ростовн/Д, 2004.
- 2 Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
- 3 Максимов, Л.Ю. Присоединение, парцелляция и текст / Л.Ю. Максимов // Русский язык в школе. 1996. - № 4.
- 4 Ефремов, А. Ф. – Язык Н. Г. Чернышевского. – М., 1951.
- 5 Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). М.:1969.
- 6 Иванчикова Е. А. Парцелляция и коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции. // Морфология и синтаксис СРЯ. - М., Наука 1968.
- 7 Сковородников А. П. О системе экспрессивных синтаксических конструкций современного русского языка / А. П. Сковородников // Русский язык в школе. – 1982. - № 1.

МЕСТО ПОСТРОЙКИ ПЕРВОЙ В СРЕДНЕМ ПРИИРТЫШЬЕ СТАВКИ СУЛТАНА СУЛТАНБЕТА И ПОЛОВИННЫЕ МАЯКИ ИРТЫШСКОЙ ВОЕННОЙ ЛИНИИ XVIII ВЕКА

СИРИК В. А.
г. Павлодар

Благодаря труду капитана Андреева И. Г. «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» современной исторической науке известно о построении в XVIII столетии российским правительством для местных султанов деревянных домов на реке Иртыш, служивших им зимними ставками. До настоящего времени не локализована ни одна из этих ставок. В данной статье мы, взяв за основу архивные материалы из Государственного архива Омской области, карты военных топографов XIX века, современные топографические карты, а также спутниковые снимки поймы Иртыша, сделаем попытку локализации одной из таких ставок, которая была построена ранее других. Первой ставкой, построенной султану Султанбету в 1776 году, был деревянный дом «... на самом линейном тракте от форпоста Коряковского в первых у половинного маяка, где он ежегодно свое кочевье с давних лет по зимам имеет...» [1, 81с.].

На наш взгляд, исследование жизнедеятельности султана кипчакского улуса Среднего жуза Султанбета – верного

сподвижника Абылай хана, весьма актуально в год 550-летнего юбилея Казахского ханства.

В труде Андреева И. Г. содержится информация о строительстве пяти домов на Иртыше:

1. Дом старшего сына Султанбета Урус султана (Басентиинская волость), построенный «... *прямо станца Черног¹ за рекой Иртышом ... , который построен ему по рассмотрению Сибирскими линиями от командующего генералитета в 1780 году*» [2, 96 с.].

2. Дом Торобатыр султана (Торт-улская волость). «*От станца Кривого вниз по реке Иртышу в 147 верстах ... , где проходит линейной дороге подъем на высокую гору, жительство имеет в построенном доме (Первый дом [...] ему построен за рекою Иртышом и от киргизцев сожжен, а нынешний — в 1782 году.) Торя-батыр-султан*» [2, 97 с.].

3. Второй дом султана Султанбета (Кипчакская волость), «... *которому султану по знатности его в прошлом 1778 году прямо форпоста Коряковского в 7 верстах на заречной стороне для зимнего кочевья построен деревянный дом*» [2, 101 с.].

4. Дом старшины Токтамыша Енузакова (Атыгайская волость), «... *кoему старшине по доброжелательству его в 1783 году построен для зимнего кочевья от станца Черноярского² в двух верстах деревянный дом*» [2, 104 с.].

5. Дом Тюляки батыра (Канжигалинская волость), «... *по доброжелательству к российской стороне Тюляку ниже форпоста Чернорецкого¹ в 19 верстах по реке Иртышу на здешней стороне построен в 1779 году деревянный дом для зимнего кочевья*» [2, 105 с.].

Таким образом, из пяти перечисленных домов – дом султана Султанбета построен ранее других. Кроме того, в статье «В поисках мест постройки домов султану Султанбету» [3, 149-156 с.] были описаны обстоятельства строительства данного дома: предпосылки, время постройки и многие любопытные подробности, сопутствующие строительству. Было выяснено, что в 1778 году дом, о котором писал капитан Андреев И. Г., был не построен, а только перенесен на другое место. Первоначально он был построен на правом берегу Иртыша осенью 1776 года у половинного маяка между форпостом Коряковским и станцем Подстепным. Статья содержала также гипотезу о месте постройки, как оказалось, ошибочную. Так, основываясь на данных рапорта, написанного в Коллегию иностранных дел командующим Сибирскими военными линиями генерал-майором А. Д. Скалоном, о

постройке на *самом линейном тракте*, было сделано предположение, что первый дом султану Султанбету был построен в районе автомобильного кольца-развязки на юге Павлодара, на берегу речки Усолки.

Изучив дополнительно вопрос о постройке маяков на Иртышской линии, мы пришли к выводу, что маяки функционировали в зимнее время. Поскольку пойма, недоступная для проезда весной и осенью, становилась вполне пригодной для проезда в зимнее время, путь от укрепления к укреплению сокращался. Значит, не было никакой необходимости делать маяки на военном тракте, а наоборот, стоило отодвинуть Иртышскую линию зимой поближе к Иртышу. Вот что пишет о степных маяках П. А. Словцов в своей «Истории Сибири»: «*В указе 20 августа 1739 г. насчет линии по рр. Ую и Тоболу повелено строить крепостцы и их населять. В случае дальнего расстояния между ними, напр. 40-50 верст, по неудобству грунта, делать среди них небольшие редуты для караулов и для убежища проезжающих от неприятеля и дабы редут редуту давал повести о неприятеле выстрелом или зажжением маяка. Кто из сибиряков не слышал, что киргизы пользовались оплошностью караулов?»* [4, 266 с.]. Таким образом, строительство маяков было необходимо для защиты от нападений казахов на внутренние сибирские территории и от переходов ими границы с целью выпаса своих табунов. Анализ более чем двухсот архивных документов позволяет сделать вывод, что казахское население приходило к Иртышу и пыталось перекочевать через военную линию недалеко от форпоста Коряковского в зимнее время года, предпочитая летнее время проводить на джайлау в Баянаульских горах, подальше от залитой водой поймы с ее комарами, слепнями и пр. Знаменитый путешественник П. С. Паллас в своем труде «Путешествие по разным местам Российского государства» прямо говорит, что караулы на иртышских маяках содержатся зимой [5, 120 с.]. Он, как и П. А. Словцов, пишет, что маяки по военным линиям построены «*не токмо при крепостях и редутах, но и на половине разстояния, где находятся пикеты, поставлены высокие маяки, которые снабжены смолою и другою горючею материею, и в случае набега грабительных Киргизцов оные зажигают, дабы чрез то дать знак соседственным пикетам*» [6, 373 с.].

Караулы на маяках были сменяемыми, то есть казаки приходили на смену друг другу из военных укреплений (крепостей, форпостов, станцев, редутов) раз в сутки. Если по пути следования к маяку ими были замечены так называемые сакмы – следы перегонов табунов, то с маяка давался знак и военная команда из того или иного укрепления отправлялась на перехват

перекочевавших казахов, чтобы выдворить их с внутренних территорий. Так функционировала система маяков в Сибири.

Поиски места первой ставки султана Султанбета на Иртыше стоят в прямой зависимости от местонахождения половинного маяка между форпостом Коряковским и станцем Подстепным. Для того, чтобы найти место половинного маяка, нам пришлось изучить систему маяков и приблизительно локализовать места постройки всех маяков на Иртышской линии от Омска до Ямышева. Г. Н. Потанин обнаружил в Омском архиве и записал «Реестр, при каких местах определены Киндерманом⁴ почтовые дворы, защиты, маяки и прочие построить [1745 года]» [7, 41-42 с.]. В этом документе указано на строительство 18 маяков. Маяков фактически было построено больше запланированного. Полковник Сибирского гарнизонного драгунского полка Яков Павлуцкий в ведомости о своей службе пишет, что в период с 1745 по 1747 годы между всеми укреплениями от Омска до Усть-Каменогорска были построены маяки, а в некоторых случаях, когда расстояние между укреплениями было больше обычного, строились два маяка [7, 111 с.]. Со временем, на небольшом расстоянии от половинных маяков, казаки стали строить себе дома, давшие начало будущим поселкам. Рассмотрим Иртышскую линию от Омской до Ямышевской крепости для определения, какие поселения существуют на месте старых маяков:

1. Село Черемуховское – между Омской крепостью и Усть-Заостровским станцем.

2. Село Розовка – между Усть-Заостровским станцем и форпостом Ачаирским. Вот что пишет об этом маяке П. С. Паллас: *«По дороге виден поставленной между всеми форпостами бекет, состоящей обыкновенно из небольшого плотничей работы четвероугольника с караульною, надолбами, рогатками и маяком, караул же в оном содержится токмо зимою»* [5, 120 с.].

3. Село Покровка – между форпостом Ачаирским и станцем Изылбашским.

4. Село Бердниково – между станцем Изылбашским и станцем Соляной Поворот.

5. Село Елизаветинка – между станцем Соляной Поворот и форпостом Черлаковским.

6. Село Бол Атмас – между форпостом Черлаковским и станцем Татарским.

7. Село Крутоярское (ныне не существует) – между станцем Татарским и станцем Урлютюбским.

8. Село Башмачное – между станцем Татарским и крепостью Железинской.

9. Село Моисеевка – между крепостью Железинской и станцем Пятерьжским.

10, 11. Аулы Жанабет и Жаскайрат – между станцем Пятерьжским и форпостом Осьморьжским.

12. Село Качиры – между форпостом Осьморьжским и станцем Песчаным.

13, 14. Аулы Кызылтак и Караколь – между станцем Песчаным и форпостом Чернорецким. П. С. Паллас пишет: *«В девяти верстах от последнего солончака лежит наконец еще по правую руку маленькое пресное озеро Гусиное, а полтора верстами далее виден маяк, которых на сем расстоянии поставлены два»*.

15. Село Григорьевка – между форпостом Чернорецким и станцем Чернойарским.

16. Село Павлодарское – между станцем Чернойарским и форпостом Коряковским.

17. Село Кенжеколь – между форпостом Коряковским и станцем Подстепным.

18. Село Комарицыно – между станцем Подстепным и крепостью Ямышевской.

Итак, место половинного маяка, который существовал между форпостом Коряковским и станцем Подстепным, должно было находиться неподалеку от нынешнего села Кенжеколь. Благодаря спутниковым фотографиям поймы Иртыша, сделанным в период максимального разлива реки, доступ к которым имеется в интернет-проекте «Google Earth», в двух километрах от западной окраины села Кенжеколь был найден незатопляемый во время разлива участок земли. Современные топографические карты дают отметку на этом холме в 117 метров над уровнем моря. Это самая высокая отметка между Павлодаром и селом Подстепное. К тому же, на военных картах топографов конца XIX века это место отмечено как «сопка Ак-тюбе». Действительно, при выезде на данное место обнаружилось, что холм выделяется своей светлой растительностью на фоне зеленых пойменных трав. С холма открывается великолепный вид на Павлодар, панорама которого просматривается с района Хим-городок на северо-западе до Дачного микрорайона на юго-востоке. Если бы не село Кенжеколь, раскинувшееся в юго-восточном направлении от холма, то с этой возвышенности и сейчас было бы видно село Подстепное. В результате анализа было выявлено, что

почти равны отрезок пути от сопки до Подстепного и отрезок пути от сопки до места спасательной станции на Иртыше, где в XVIII веке находился Коряковский форпост.

Для подтверждения гипотезы, изложенной в статье, необходимы находки в результате археологических раскопок на сопке Ак-Тюбе. Из источников мы знаем, что сам маяк представлял собой деревянную двухъярусную вышку со смоляной бочкой, хворостом на верхней площадке для подачи сигнала [8, 1034 с.]. Кроме того, при такой вышке находились изба для содержания караула и конюшня. Изба или караульня, а также конюшня обносились палисадом, либо укреплялись рогатками и надолбами. Первое упоминание данного маяка содержится в рапорте командующего в Коряковском форпосте капитана Ветберха в Ямышевскую канцелярию, датированное 9 декабря 1757 года [9, 327-328 об. с.], но построен он, вероятно, еще раньше, а, именно, в период с 1745 по 1747 годы, о чем, как выше указано, пишет полковник Я. Павлуцкий. Маяк просуществовал до начала XIX столетия, пока граница Российской империи не была отодвинута от Иртыша вглубь казахской степи, и надобность в таком сооружении не отпала сама собой. Таким образом, это сооружение просуществовало более полувека, и на месте, где оно располагалось, должны находиться осколки керамики того времени, оставшейся от разбитой казацкой утвари; утерянные военными людьми предметы обихода, изготовленные из металла; и наконец, монеты XVIII века. Определив место половинного маяка, мы определяем и место постройки первой ставки султана Султанбета.

Такие находки позволят совершенно определенно подтвердить – является ли локализованное нами место на холме Ак-тюбе у села Кенжеколь местом первой ставки на Иртыше, построенной султану Султанбету.

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы) (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1964.

2 И. Г. Андреев. Описание средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы. Гылым. 1998.

3 В. А. Сирик. Материалы Республиканской научной конференции «Ермухан Бекмаханов и его вклад в развитие отечественной исторической науки». – Павлодар. Кереку. 2015.

4 П. А. Словцов. История Сибири. От Ермака до Екатерины II. – Тула Вече. 2006.

5 П. С. Паллас. Путешествие по разным местам Российского государства. Часть вторая. Книга вторая. – Санкт-Петербург. Имперская академия наук. 1786 год.

6 П. С. Паллас. Путешествие по разным местам Российского государства. Часть первая. – Санкт-Петербург. Имперская академия наук. 1773 год.

7 Пространство Северного Казахстана и Сибири в исторической ретроспективе XVIII в. (По документам и публикациям Г. Н. Потанина) – Томск. Издательство Томского Университета. 2013.

8 ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 100. л. 1034.

9 ГАОО, ф. 1. оп. 1. д. 60. лл. 327-328 об.

ФРАЗЕОЛОГИЯ ЖЕКЕ САЛА РЕТІНДЕ

СЛЯМОВА А. Р.

магистр, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар

ҚАДЫРОВА Б. М.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар

Бұл мақалада қазіргі таңдағы әлі де өз шешімін таппаған мәселені көтермекпіз. Фразеологизмнің жеке сала ретіндегі салмағын саралау бірізділік тапқан жоқ. Ол отандық тіл білімін алмағанның өзінде шетелдік тіл білімінде де нақты орныққан емес. Біз өз зерттеуімізде фразеологизмдерді жеке сала ретінде тануға бола ма, әлде ол жеке салаға қойылатын талаптарға сай емес пе деген мәселені алға тарттық.

Профессор В. В. Виноградовтың классификациясы бойынша фразеологизмдер:

Фразеологиялық тұтастық

Фразеологиялық бірлік

Фразеологиялық тіркес

деп бөлінеді. Қазақ ғалымдарымыздың бір тобы осы классификацияны жақтаса, енді бірі Н. М. Шанскийдің бұл үш топқа «фразеологиялық сөйлемшенін» қосуын жақтайды. Яғни Шанскийдің айтуы бойынша соңғы топқа терминдер мен мақал-мәтелдер де кіреді. Бұл мәселені бұған дейін Л. А. Булаховский, А. Е. Ефимов сынды ғалымдар қозғаған.

Осы сияқты бүгінгі таңға дейін фразеология мәселесіне байланысты зерттеулер өте көп. Отандық ғалымдар шет ел ғалымдарының еңбектеріне сүйене отыра, қазақ тіл біліміне

сәйкестендіріп қарастырады. Бірақ әр ғалым өзіне дұрыс көрінген пікірді ұстанған себепті, бүгінгі таңда олардың «фразеология» жайлы зерттеулері бір арнада тоғыса алмай тұрғандай.

Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаевтың бірлесіп шығарған «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» деп аталатын еңбектерінде 1990 жылы шыққан «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» фразеологизмге берілген анықтаманы қазақшаға аударып: «Фразеологизм дегеніміз формасы жағынан синтаксистік құрылымыдармен ұқсас, бірақ олардай жалпы заңдылыққа сай сөйлеу кезінде жасалмай, даяр қалыпында қайталап қолданылатын, семантикалық және лексика-грамматикалық құрамы тұрақты сөз тіркестері мен сөйлемшелер», – деп көрсетеді. Мұндағы сөйлемше деп отырғаны орыс тіліндегі «выражение», яғни, фраза деген сөзді білдіреді. Демек, бұл «сөйлемше» [1, 184] деген аударманың берілген анықтаманың түпнұсқасына мүлдем пара пар келмейтінін көрсетіп отыр.

Осы еңбектегі «фразеологизмдердің түрлері» деген тарауда қазақ тіл білімінде фразеологизмдерді топтастырудың екі пікірі бар деп көрсетіледі. Алғашқысы, І. Кеңесбаевтың топтастыруы, яғни, идиома мен фраза болса, екінші пікір В.В. Виноградов пен Н.М. Шанскийдің үлгісі бойынша жасалған топтастыру [1, 190] деп көрсетеді. Бірақ мұнда ғалымдар өздері фразеологизмдердің бөлінуі деп көрсете келіп, екінші топ ғалымдарының үлгісін: фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес, фразеологиялық сөйлемше деп бөледі. Осыдан соң фразеология ауқымды ма әлде фразеологизм ауқымдырақ па деген сұрақ туады.

Біздің пікірімізше, алдымен сала болады да содан соң оның бөлігі болады. Фразеология сала болса, фразеологизм, яғни, өз «изм» жұрнағынан көрініп тұрғандай бөлшектік мағына демеп тұр. Демек, бұл топтастыру фразеологизмнің емес фразеологияның түрлері.

Фразеология – грек тілінің φράσις – фраза (выражение) және λογος – ілім деген сөздердің бірігуінен құралған термин. Яғни адамның қалдырған сөз тіркесін (выражение) зерттейтін сала. Фразеологиялық единицалар болсын, мақал-мәтелдер болсын, табу сөздер, тіпті, термин сөздердің өзі ұлттық болмыстан, күнделікті тұрмыс-тіршіліктен туған айшықтар. Бұлардың барлығын біріктіріп тұрған да осы, адамның қалдырған тіркесі (выражение), оның халық тіліне еніп сіңісіп кетуі. Бұл арқылы айтқымыз келіп отырғаны фразеология мен фразеологизмді шатастыруға болмайды. Бірі кең көлемді сала болса, екіншісі оның кіші бірлігі (единицасы).

Осыған орай Ә. Хасенов: «Сөз тіркесінің қайсыбірін алмайық, ол кем дегенде екі сөздің тізбегінен тұратыны мәлім; еркін, тұрақты тіркесті былай қойғанның өзінде, ондай құрылымы бар тіркестер қазақ тілінде алуан түрлі: оған, мысалды, күрделі сөздер де, күрделі терминдік атаулар мен ономастикалық атаулар да жатады. Белгілі дәрежеде тұрақтылықты осылардың барлығының бойынан табуға болады. Мәселен, таутеке, құрбақа тәрізді сөздердің сынарларын ауыстырып теке тау, бақа құр деуге немесе сан есім, зат есім дегендерді есім зат, есім сын деуге келмейтіні белгілі жай; өйткені бұлардың құрамындағы сөздердің орны бекем, сол тұрған орындарда әбден қалыптасып, бір бүтін тұлғаға айналып кеткен. Олай болса, тұрақтылық осылардың барлығының бойынан, бәлкім, әр түрлі дәрежеде болар, бірақ қалайда табылады» [2, 39], - деп тұрақтылық жөнінде пікір айтады. Расында да, фразеологизм кем дегенде екі сөзден тұрады, ал оның шегі неше сөзге баратыны жайлы ешбір ғалымның еңбегінде кездеспейді. Яғни ол сөйлем болуы да мүмкін, тіпті, мәтін болуы да ғажап емес. Бұл тұжырымнан мақал-мәтелдерді де фразеологизмдердің ішіне енгізе аламыз деген ой туындайды.

Ағылшындарда біздің фразеологизм деп жүргеніміз «идиома» деп аталады. Идиома дегеніміз – тұрақты тіркестер. Бұдан біздің ұсынғымыз келетіні фразеология саласында фразеологизмдер бар, яғни, фразалық единицалар. Олар бір сөзден де, кем дегенде екі сөздің тіркесуінен де тұруы мүмкін. Фразеологияның фразеологизмдеріне мақал-мәтелдер, идиомалар, тыйым сөздер, табу сөздер т.б. тұрақтылық мағынасына ие сөздер жатады. Мысалы, ағылшын тіліндегі «джентелмен» сөзінің қазақша «бозбала» немесе «орта жастағы ер адам» деп аударма алмаймыз, бұл сөздің бойында сол ұлттың мәдениетіне байланысты белгілі бір бояу тұрақты болып тұр. Бұл сөз фразеология саласының зерттейтін фразеологизмі болып табылады.

Фразеологияны жеке сала ретінде қарастыруды белгілі ғалым І. Кеңесбаев: «Сөз байлығын тексеретін саланы лексикология дейтін болсақ, фразеологизм байлығын зерттейтін саланы фразеология деп атау орынды» [3, 202], - деп бір сөйлеммен ғана көрсете кеткен. Ал фразеологизм деген ол фразеология саласының кішкене бірлігі болған себепті тұрақты тіркестер де, мақал мәтелдер де, табу да, тыйым сөздер де барлығы жеке-жеке әрқайсысы фразеологизм бола алады.

Жалпы фразеологизмдерді мағыналық қолданысына қарай екі топқа бөлуге болады. Олар ұлттық және ортақ. Мұндай классификацияны ғалым В. И. Мокиенко өзінің «Славянская фразеология» атты еңбегінде көрсетеді. Бұл туралы өз пікірін

У. Асланова өзінің «Функциональная-семантическая классификация фразеологических негативов» деген мақаласында: «...действительно во время сравнения фразеологических единиц различных языков встречаются полностью соответствующие друг другу с точки зрения смысла и лексического состава или же очень близкие по смыслу примеры. Это позволяет прийти к предположению о том, что фразеологическая система формируется не только на национальной основе, но и интернационально» [4, 71], – деп пікірін білдіреді. Яғни ұлттық фразеологизмдер тек қана сол ұлттың наным-сеніміне байланысты болатын болса, мысалы, қой көз, бота көз. Бұл тіркестерді біз орыс не ағылшын тіл танымында «бараны глаза», «верблюжие глаза» деген фразеологизмдер ретінде қолдана алмаймыз. Ал ортақ фразеологизмдерге келетін болсақ, мысалы, көз – жүректің айнасы. Орыс тіл танымында «глаза – зеркало души» деп берілсе, ағылшын тіл танымында «the eyes are the mirror of the soul» деп қолданылады.

Сонымен фразеология дегеніміз сөдер мен сөз тіркестерінің мағына тұрақтылығының тілдегі қорын, әр елдің мәдениетінің тілдегі көрінісін зерттейтін сала.

Қорыта келгенде, алғашқы мыңжылдықта болған даулы мәселелердің ең өзектісін тандап алып, ғалымдардың пікірлерін саралап, сүзіп, өз пікірімізді шығардық. Осындай шағын зерттеу жұмысы барысында ғалымдардың фразеология мен фразеологизмдерді айырмашылықтарын басты назарға алмайтындығын анықтадық. Барлық тұжырымдарды сараптап фразеологияны жеке сала ретінде қарастыру қажет деген пікірге келдік. Себебі фразеология – жеке сала болса, фразеологизмдер оның тармақтары. Ал біздің фразеологизмдер деп жүрген тұрақты тіркестеріміз идеомалар. Осыдан шығатын қорытынды ғалым І. Кеңесбаев көрсете кеткендей фразеологизмдерді идиома және фраза деп бөлу қажет. Фразаларға мақал-мәтелдерді, тыйым, табу сөздерді т.с.с. енгізуді дұрыс деп санаймыз. Осыған орай фразаның ғалымдар ұсынып отырған «сөйлемше» деген аудармадан мүлде алшақ екендігін көрсете білдік және «фразеология» саласына өз анықтамамызды ұсындық. Яғни, фразеология дегеніміз сөдер мен сөз тіркестерінің мағына тұрақтылығының тілдегі қорын, лингвистиканы зерттейтін сала. Бүгінгі таңда өзегін алып отырған жаңа сала этнолингвистикалық тұрғыдан да У.Асланованың еңбегінде көрсетілген ұлттық пен ортақ деген бөліністі дұрыс деп есептедік.

Шағын мақаламызда бұл мәселені барынша жан-жақты қарастыруға тырыстық. Болашақта бұл дәлелдемелерді тереңірек нақты мысалдарды көрсетуді мақсат етіп отырмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы, 264 бет
- 2 Ә. Хасенов. Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы, 1985 жыл – 154б.
- 3 І. Кеңесбаев. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Қазақ ССР Ғылым академиясы тіл білімі институты, Алматы, 1987 жыл – 349б.
- 4 Асланова У. Функциональная-семантическая классификация фразеологических негативов. – Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (132). – 2011

ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ В ГОРОДЕ ПАВЛОДАР

СТАРКОВА Г. Н.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ЯКУБОВСКАЯ Г. И.

ст. преподаватель, ПГУ им. С. Торайгырова, г. Павлодар
УЛЬЧЕНКО Н. В.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Согласно Закону Республики Казахстан от 2 июля 1992 года № 1488-ХІІ «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», памятники градостроительства и архитектуры - архитектурные ансамбли и комплексы, исторические центры, кварталы, площади, улицы, остатки древней планировки и застройки городов и других населенных пунктов; сооружения гражданской, жилой, промышленной, военной, культовой архитектуры, народного зодчества, а также связанные с ними произведения монументального, декоративно-прикладного и садово-паркового искусства, природные ландшафты.

Город Павлодар ведет свою особенную историю с 1720 года, но бурный рост городов и поселков области начался в период освоения целинных и залежных земель и строительства крупных промышленных предприятий. Застройка города, велась по прямоугольной сетке улиц деревянными домами и многочисленными лабазами, сооружениями из сибирского леса. Отдельные жилые дома, торговые учреждения, мельницы возводились из кирпича и сохранились до наших дней. Одна из старейших улиц Павлодара - это улица Ленина. В дореволюционном Павлодаре эта улица

была деловым и торговым центром, что видно по сохранившимся постройкам. Улица Ленина была свидетелем многих исторических событий. Она помнит писателя М. Пришвина, ученых Ю. Орлова и П. Драверта, художника-этнографа Е. Клодта, не говоря уже о наших земляках П. Васильева, Х. Бекхожина, К. Сатпаева, Ш. Айманова и многих других. В старой части города улица Ленина была довольно оживленная, на сегодня она сохраняет исторический вид прошлого столетия, даря жителям и гостям города немного истории [1, 13с.]. В архитектурном решении домов конца XIX-начала XX веков характерным является введение архитектурного декора в виду деревянной резьбы, фигурной кладки и других декоративных элементов, надстроек и пристроек.

Наиболее яркими образцами архитектуры того периода, сохранившиеся до наших дней являются: торговый кирпичный дом с надстройкой, башней и балконом А. И. Дерова, построен в 1896 г. – ныне областной историко-краеведческий музей им. Г. Н. Потанина – памятник республиканского значения (ул. Ленина, 149); торговые кирпичные одноэтажные дома с воротами купца И. Сурикова построены в конце 90-х гг. XIX в. – ныне театр им. Чехова (ул. Ленина, 166-168); одноэтажные кирпичные здания купца и доверенного С. Дерова Я. Охупкина постройки 1907 г. – ныне в одном учреждения, в другом клуб ветеранов «Замандас» (ул. Ленина, 153-155); торговые одноэтажные кирпичные ряды старого базара постройки 1903-1904 гг. с досуговым центром «Колос» - ныне торговый дом «Старый город» и кафе «Зимняя вишня» (ул. Ленина, 164-166); жилой деревянный одноэтажный резной дом с камином и флигелем купца Зайцева постройки 1897 г. – ныне обл. музей литературы и искусства им. Бухар-жырау (ул. Академика Маргулана, 97). Это лучшие примеры отреставрированных зданий, но некоторые памятники архитектуры Павлодара имеют неутешительные истории [2, 56-57с.].

Уникальной историей обладает двухэтажное кирпичное здание гостиницы «Россия» К. М. Пугачёва владельца колбасным и кондитерским производствами постройки 1910 года (ул. Ленина, 170). В 2012 году его исключили из списка памятников исторической архитектуры, и над ним нависла угроза сноса. В марте 2015 года здание было продано на аукционе в частные руки и по условиям тендера допускается снос здания по определенным причинам. Историческая ценность данного сооружения не может вызывать сомнений у профессиональных специалистов и экспертов в области краеведения и исторической архитектуры. Это здание

одно из первых многоэтажных строений в Павлодаре. Когда-то оно служило гостиницей и видело немало знаменитостей в своих стенах, после войны ему изменили немного внешний вид, сделав пристройку, тем самым расширив помещения, в 1960 году здание перешло во владение детской областной больницы, отделение которой находилась там до середины 90-х годов. И после, недолгое время, отдавалось под общежитие работникам культуры. После передачи здания в руки управления культуры его функционирование закончилось [3, 6с.]. На сегодня судьба бывшего памятника культуры остается не известным.

Не менее ужасные последствия потерпели такие памятники как деревянное одноэтажное угловое здание «Народный дом», центр просвещения и культуры постройки 1898 г. – ныне пустует (ул. Ленина-Естая, 138); деревянный одноэтажный дом на кирпичном фундаменте надворного советника Г. Красильникова, постройки конца 90-х гг. XIX в – ныне в аварийном состоянии (у. Ленина, 128); двухэтажное здание (низ кирпичный, верх деревянный) гостиницы «Ливадия» постройки 1906 г. – здание существует и пустует с начала XXI века. (ул. Ленина, 136). В этих местах происходили события, которые описывали жизнь того времени. Каждое здание уникально.

За последние годы из реестров исторических объектов, охраняемых государством, были вычеркнуты и переданы в частные руки многие архитектурные памятники Павлодара. Почти все они утратили характерный облик, лишая тем самым, город его исторических черт.

Исторические здания за период своего существования испытывали возрастающие по своей интенсивности, разнообразию и масштабу вековые воздействия окружающей среды. Строения архитектуры быстро ветшают. Из-за недостатка средств, проблема сохранения памятников архитектуры приобрела особую актуальность по всему Казахстану.

Сохранение архитектуры, которая несет в себе историю культуры, народа, страны или города, должно быть одной из главных ценностей современного градостроительства. Об этом говорит в своих трудах великий академик Дмитрий Сергеевич Лихачев: «Для жизни человека не менее важна среда, созданная культурой его предков и им самим. Сохранение культурной среды задача не менее существенная, чем сохранение окружающей природы. Если природа необходима человеку для его биологической жизни, то культурная среда столь же необходима для его духовной, нравственной жизни,

для его «духовной оседлости», для его привязанности к родным местам, для его нравственной самодисциплины и социальности». Он говорит не только о сохранении отдельных памятников, но и о сохранении характера местности, архитектурного и природного ландшафта. В Казахстане, как и в советском и, далее, в постсоветском пространстве, множество памятников подверглись уничтожению с конца XX века [4].

Прекрасный пример сохранения архитектурных памятников в Казахстане является Петропавловск. **Это город с историческим центром, который удалось сохранить.** Большая часть сохранившихся памятников истории и архитектуры расположена в центральной части города и представлена зданиями и сооружениями XIX-XX веков. Большинство из них имеют статус местного и республиканского значения. Облик современного Петропавловска формировался в условиях реконструкции его старых улиц и площадей. Важно, что дома, имевшие историческую и архитектурную ценность, богато украшенные деревянной резьбой и лепниной, постарались сохранить. Памятники архитектуры города относятся к различным стилям, т.к. сооружались в разное время и имели разное назначение. Многочисленные объекты имеют привлекательную художественно-декоративную отделку. Например: музейный комплекс «Резиденция Абылай хана», усадьба купца В. Т. Светлинского, здание полицейского участка, торговый дом купца Шамсутдинова, Романовское училище, комплекс зданий областного историко-краеведческого музея (дома купцов Аркеля, Стрелова, Дмитриева) и др. Продолжается работа по реконструкции и регенерации исторической части города, в частности - старой крепости, где будет исторический музей «Петропавловская крепость». Наряду с этим будут возводиться новые микрорайоны и объекты, так необходимые населению. Петропавловск - это пример для подражания, город, где дружески соседствуют история и инновации [5].

Опыт сохранения и становления памятников архитектуры есть в России, по-соседски расположенном городе Томске, которые существует уже более 400 лет. В городе активно восстанавливают старую планировку, а так же древние сооружения. Здесь работает программа сохранения деревянного зодчества. По этой программе был проведен переучет деревянных строений, дома по этой программе будут сохранены и восстановлены [3].

Зарубежная практика реставраторов ярко представлена в городе Онфлер. Это старинный портовый город, расположенный с южной стороны широкого устья Сены, первое упоминание которого

датируется 1027 года. В середине XIX века город потерял свою торговую значимость из-за обмеления бухты. Сегодня небольшие улицы Онфлера - это почти музей. Особенности портового города были тщательно сохранены. При этом многие здания очень деликатно отреставрированы и используются городом, принося значительный доход. Здесь множество ресторанов и художественных салонов, круглый год проводятся фестивали, ярмарки и праздники. Прекрасный пример, демонстрирующий, как можно обеспечить процветание города, продуманно используя его историческое наследие [6].

Осуществление сохранения и реставрации архитектурных памятников позволяет решать несколько взаимосвязанных задач. Прежде всего, данное направление данной деятельности создаст дополнительное количество рабочих мест, и позволит создать кадры квалифицированных рабочих в сфере архитектуры, дизайна, музейного дела и др. Помимо прочего, это поможет сберечь некоторые традиционные виды ремесел, например работа с камнем и металлом. Сохранение исторических частей города сделает их более привлекательными для туризма, что стимулирует развитие сферы сервиса. Наконец важнейшая функция - патриотическое воспитание, когда приобщение к корням родной истории обеспечит преемственность поколений и остановит обезличивание культуры. Джавахарлала Неру написал в своей работе такие слова: «Настоящее и будущее неизбежно вырастают на почве прошлого и несут на себе его печать, и забывать это – значит строить без фундамента, отсекая корни национального развития, игнорировать одну из мощных сил, которые влияют на людей» [7, 390].

Для памятников архитектуры очень важно сохранить внешний облик. Назначение и внутренний интерьер здания может быть изменен. Павлодарские архитектурные памятники расположены так, что они оказались в оживленном месте города, недалеко от Центральной Набережной. Деревянное здание, бывший «Народный дом», находящийся на перекрестке Ленина-Естая и, расположенная правее от него гостиница «Ливадия», имеют выгодное положение для общественного места, которое будет посещаться гостями и жителями города. Одно из предложений - образовательный центр, который можно расположить в деревянном «Народном доме», таким образом, сохранив одно из исторических назначений данного здания. Бывшая гостиница, имея интересный внешний вид, в свою очередь может перевоплотиться в выставочный центр современного искусства. Павлодар обладает большим творческим

потенциалом, имеет много молодых талантов, и такой центр послужит дальнейшему развитию современного искусства в городе.

Для того, чтобы достичь это, необходимо приложить усилия и повысить эффективность деятельности тех органов исполнительной власти, в чьи обязанности входит обеспечение государственной охраны объектов культурного наследия. Следует соблюдать научные подходы к вопросам реставрации исторических памятников.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Соколкин Э.Д. Павлодар: Историко-информационный путеводитель/Э.Д. Соколкин. - Алма-Ата: Казахстан, 1982. - 96 с.
- 2 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. / Под ред. Ахметов Д.К. [и др.]. - Алматы: «Эверо», 2003.
- 3 Вервекин А. Не пустить бульдозеры к памятнику / Вестник Павлодарского Дома Географии. - 2014. - № 2 (2) . - 6-7 с.
- 4 Лихачев Д. Экология Культуры / Русская культура. - 2000. - 91-100 с.
- 5 Никандров В. Петропавловск: традиции и новации в градостроительстве. / Никандров В. - Проспект СК, 2008.
- 6 Амурская С. Genius loci старинного Онфлёра / Архитектура. Строительство. Дизайн. - 2013. - № 01_(70). - 62-65 с.
- 7 Неру Джавахарлал. Открытие Индии. Кн. 2. – М., 1989.

ЛИЧНОСТНЫЕ КОНЦЕПЦИИ И СРЕДСТВА ДОСТИЖЕНИЯ УСПЕХА

СУЛЕЙМЕНОВА Г. Н.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Каждая наука тесно переплетается с другими науками одновременно, либо одно вытекает из другого. Так же и мы порой не можем отдельно рассматривать философию от психологии. Уильям Джеме совершил в 1905 году одно из крупнейших открытий в психологии XX века. Его революционное утверждение гласило, что смена психологической установки оказывает влияние на внешние жизненные обстоятельства человека. Он считал, что жизненная ситуация, в которой находится человек, и то, кем он является, вытекают исключительно из образа мышления. Весь мир человека определяется характером его мышления [1, 76 с.].

Есть универсальная сила, которая постоянно воздействует на каждого, — это сила внушения. Она влияет на мысли, чувства и психологическую установку, формируя их. Прежде всего, находясь под влиянием той информации, которая поступает в сознание и подсознание, — иными словами, того, что видит, слышит и наблюдает человек. Всё, что придет в голову, и о чём подумает человек, влияет на него же — хорошо или плохо. Сила внушения проявляется в том, что человек говорит или читает, о чём думает, чем питает свой ум. Поэтому абсолютно необходим контроль над внешним миром, над всем, что происходит вокруг, что видит, читает, слушает, на чём концентрирует свое внимание человек [1, 85 с.].

Если же вбить в интернете вопрос «что такое успех», предоставляется ответ: **успех** — достижение поставленных целей в задуманном деле, положительный результат чего-либо, общественное признание чего-либо или кого-либо. Успех, как и счастье, у каждого свой. Нет более непостоянной величины, чем успех. Первое слово в тетради первоклассника, написанное собственноручно, это ли не успех, а через несколько десятков лет бывший первоклассник сделает головокружительную карьеру, это ведь тоже успех.

Успех в жизни человека вещь заманчивая. Слово это стало популярным сегодня. Наверное, потому, что появилось разграничение между людьми успешными и неуспешными. Если раньше все люди были одинаковыми. Главное было, быть законопослушным, чтобы сносно жить, то сегодня каждый сам за себя. Как говорится, каждый сам господин своей судьбы. И успех каждого в его руках. Брать инициативу в свои руки всегда нелегко. В обиходе появилось слово успех, а получится ли у меня его достичь? А что это такое – успех? А понимать успех можно по-разному. Для кого-то главное, красиво выглядеть в глазах ближайшего окружения. А для кого-то успех это исполнение его заветной мечты. Люди менее романтичные понимают успех человека в жизни, как, просто, большее количество денег в их кошельке. Одно можно сказать точно, он труднодостижим. Иначе такого понятия вообще бы не существовало. Кто-то успеет, кто-то нет, кто-то достигнет, а кто-то нет. Как на соревнованиях. Но такое восприятие успеха неверное. Правильнее – найти в жизни именно своё место и реализовать своё предназначение. Есть много интересных фильмов и книг, в которых написано о людях, сумевших добиться больших высот в своём деле. И это воспринимается, как их успех. Но когда человек восторгается великими личностями, он не замечаем скрытого за кулисами, того, каким трудом им этот успех дался

[2, 146 с.]. И в нашем городе немало успешных людей, везде есть свои герои. Но все же кто-то будет человека уважать за то, что он добился, а для кого то это не так уж и важно. Все зависит от того, какие планки ставит для себя человек.

Так чем же является для понятие успех? Это постоянное воплощение в жизнь тех достижений, целей, которые запрограммировали для себя, которые являются необыкновенно важными. Очень многие люди привычно измеряют свой успех при помощи сравнения достигнутых ими целей с достижениями окружающих, однако подобное мерило есть ошибкой, так как успех является тем, чего люди достигают благодаря собственному самосовершенствованию и врожденному потенциалу. И измерять успех необходимо совершенно другим способом: проводя сравнение между поставленными задачами и результатами, которые в итоге были получены. По большому счету, понятие успех – это даже не достижение цели, это движение в направлении цели. Как говорил Оливер Уэнделл Холмс, главным является не настоящее местоположение, а то, куда именно движется человек. Итак, успех есть движение, основой которого служат результаты, полученные при помощи привычек и установок. Успех является не столько результатом врожденного таланта, сколько умением правильно воспользоваться им в практических целях. Быть успешным не значит свершать какие-либо исключительные, невероятные вещи, нет – можно делать то же, что и все остальные, но делать это по-настоящему хорошо. Словом, поставленные перед собой цели и задачи нуждаются в постоянной корректировке. Достигнув тех целей, которые были намечены для первоочередного воплощения, необходимо наметить цели следующие, возможно, более труднодостижимые и высокие – и так до бесконечности, иначе успех не светит. Если же поставлены перед собой какие-либо цели, но не совершаются никакие действия, чтоб приблизиться к ним хоть на шаг – что ж, в таком случае можно не рассчитывать и на успех [3, 113 с.].

Один из самых эффективных подходов, применяемых в процессе тренинга успеха, называется методом последних десяти минут, и в нем очень легко упражняться. Человек воображает, что отправился в кино. Предыдущий сеанс еще не окончился. Вместо того чтобы терпеливо ждать он вошел в зрительный зал и увидел последнюю часть фильма. Затем он смотрит всю картину с начала. Можно заметить, что происходит при этом в его сознании. Ему уже известен конец. Он знает, что героиня или герой одержит триумф или

будет побежден. Поэтому, когда он смотрит ленту с первых кадров, то он совершенно не напрягается и спокойно ждет, когда наступит хорошо известный ему эпилог.

Очень легко применять указанный метод и в жизни. Просто вообразить идеальное окончание! Такое, которое является хорошим с любой точки зрения: безопасным, оптимистичным, эффективным, счастливым, здоровым, приятным – все эти позитивные атрибуты займут место в голове так, словно они действительно существуют. А затем совершенно спокойно взглянув на жизнь, поскольку уже известно, что всё пойдет хорошо и действия быстро принесут положительный результат [1, 93 с.].

Конечно же существует масса средств достижения успеха в любой сфере жизни, есть даже пошаговые инструкции, скажем так, алгоритмы, даже проверенных действиями, рекомендации, но это все, не то, пока у самого человека не появится желание, и пока он не поймет для себя для чего это ему нужно. Поэтому вполне уместно сказать, что самым важным качеством, необходимым человеку для достижения любых высот, является самодисциплина. Данное понятие подразумевает способность делать то, что нужно, и именно тогда, когда это должно быть выполнено. При этом никакого удовольствия такие обязанности почти никогда не приносят. Если, несмотря на это, человек способен заставить себя жить по этому принципу, практически каждое его начинание будет сопровождаться успехом [4, 151 с.].

Преуспевающие люди настроены на деятельность, на конкретные акции, у них нет привычки колебаться и стоять в нерешительности. Чем активнее человек вовлечется в целенаправленную деятельность, тем больше энергии почувствуете в себе, а это, в свою очередь, позитивно повлияет на его самооценку. Каждый день делая что-либо, приближающее его к поставленной цели. Ежедневно поддерживая свои устремления решительностью и настойчивостью. Настойчивость — это самодисциплина в действии, а самодисциплина — железное условие успеха. Всякий раз, когда человек заставляет себя проявить настойчивость, у него возрастает уровень самодисциплины и, следовательно, растет уверенность в себе, чувство собственной ценности и личная гордость. Настойчивость и упорство - это мерило его веры в себя. Настойчивость гарантирует ему постоянное продвижение вперед и в конечном счете - реализацию поставленной цели. В соответствии с законом инерции тела, однажды приведенное в движение, продолжает постоянно двигаться в том же направлении. Поэтому, если он стартовал в сторону цели, то необходимо

непрерывно продолжать это движение. Притормаживать и задерживаться, а потом снова трогаться с места просто невыгодно. Поэтому непрестанно нужно двигаться вперед. Постараться быть как можно более активным, и пусть это качество станет его новой привычкой. Если человек будет упорно стремиться к достижению цели, то он реализует любые планы [1, 124 с.].

Существует мнение, что можно выделить 5 самых актуальных правил успешного человека:

- Следить за собой! Первое, и самое важное правило. Оно говорит о том, что в любом деле и любой жизненной сфере, прежде чем что-то сказать или сделать, нужно хорошенько обдумать это. Любой необдуманный поступок может создать много проблем, будь то глупо инвестированные деньги или неосторожно сказанное слово, в то время как действия, просчитанные с целью на успех, несомненно, принесут вам прибыль.

- Если упал – подниматься! Даже если оступился и упал, не стоит отчаиваться. Ведь даже падение можно выставить в позитивном свете, создав себе рекламу, как сильному и волевому человеку.

- Не бояться делать выбор! Если стоит нелёгкий выбор, в какую сторону идти, то использовать можно обычную монетку наудачу. Ещё великий китайский философ Конфуций говорил: «сомневающегося человека в лабиринте подтолкни в любую сторону, и если там будет тупик, он вернётся, зная правильный путь». Если простым языком, то совершая какой-то поступок, есть шанс выиграть или проиграть, получив опыт, а, не делая ничего, в любом случае остаётся проигрыш.

- Знать себе цену! Человек является ценным и продуктивным источником информации и умений, так значит нужно ценить себя по достоинству.

- Всему своё время! Это универсальное правило, касающееся всей жизни в целом. Следуя ему, никогда не будет тех или иных проблем в работе, семье или с друзьями, потому как в общем виде оно гласит: время можно найти для всего. В сутках 24 часа, в каждом часе по 60 минут, и если грамотно пользоваться этим временем, то найдётся минутка позвонить своим родным и близким, заняться работой или мимоходом встретиться с друзьями, это не так уж сложно.

И ещё одно: никогда не держаться за прошлое, с накопления старых вещей начинается накопление в сознании ненужного балласта, которое мешает жить. Вот и все правила, которые должны быть Библией любого успешного человека, а знаете почему? Потому

что успешность, это не счёт в банке, не дорогие машины и не красивая одежда, всё это лишь следствие. Успешность, это образ мысли человека, его взгляд на мир и окружающие его вещи [2, 158 с.].

ЛИТЕРАТУРА

1 <http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2012/11/Личность-лидера.pdf>.

2 Панарин А.С. Модель успеха: дискурс в чрезвычайных обстоятельствах // Этика успеха Тюмень; М., 1994. - Вып. 3. - С. 141-169.

3 Храмова И. А. Мотив достижения успеха как основа формирования системы личностных ценностей // Нравственная культура народов России: Традиции и современность. Саранск, 2001. - С. 112-115.

4 Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания.- Л., 1968. - С. 147-157.

ХАЛЫҚ СӘУЛЕТШІСІ МОНТАҚАЕВ ҚАЛДЫБАЙ ЖҰМАҒАЛИҰЛЫ

СҮЛЕЙМЕНОВ Е. Н.

аға оқытушысы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Монтахаев Қалдыбай Жұмағалиұлы Алтай өлкесі, Құлынды ауданының Қаракөл ауылында 1950 жылдың 15 қаңтарында дүниеге келген. Руы Қаракесек. Осы ауылдағы 8-жылдық мектепті үздік бағалармен бітіріп, Павлодар қаласындағы №3 мектеп-интернатта оқып, оны медальмен бітіреді. Әкесі Монтахаев Жұмағали Ұлы Отан соғысының ардагері, ұлағатты ұстаз болған адам. Баласының суретке, сұлулыққа құштарлығын көрегендікпен байқап, 1966 жылы Ленинградқа, Сурет Академиясына оқуға жібереді. Бірақ, бұл жолы конкурстан өте алмай, келер 1967 жылы Қазақ политехникалық институтының (қазіргі Қ. Сатпаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық университетінің) Сәулет факультетіне түсіп, 1972 жылы жоғары білімді сәулетші мамандығын алып шығады. Еңбек жолын «Алматыгипрогор» жобалау институтында қатардағы сәулетшіден бастап, бас сәулетшіге дейін көтеріледі.

Қ. Ж. Монтахаев - Қазақ КСР-нің еңбек сіңірген сәулетшісі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, КСРО Халық сәулетшісі, «Құрмет» орденінің иегері, Шығыс елдері Сәулет Академиясының

мүшесі, Халықаралық Сәулет Академиясының академигі, Қазақстан Республикасының 2000 жылғы «Жыл адамы» атағының иегері. 1996 жылдан Қазақстан Сәулетшілер Одағының президенті, 1999 жылы Шығыс елдері Сәулет өнерінің Халықаралық Академиясының Вице-президенті болып сайланды.

Осындай атақ, абыройға ие болуы - Қалдыбай Жұмағалиұлының өзінің еңбекқорлығы мен терең білімділігінің, тума дарын иесі екендігінің айғағы.

Ол Қазақстан Сәулет өнерін дамытып қана қоймай, оны Халықаралық деңгейге көтеруге үлкен үлесін қосты, Қазақстан Сәулетшілерінің беделін Халықаралық аренаға көтерді. Бұрынғы Одақтас республикалардың сәулетшілерімен өте тығыз байланыста болды.

Қалдыбай Жұмағалиұлы өз ісін (жргік) меңгерген шебер, әсіресе, сәулет өнерінің майталманы, алдына жан салмаған озығы болды.

Ол Алматыдағы Үкімет үйі, Ел Президентінің резиденциясы, үш залдық кинотеатр, 10 баллдық жер сілкінісіне төзімді 12-қабат тұрғын үй, Тәуелсіздік монументі, Алматы облыстық партия комитеті мен жаңа әуежай ғимараттары, «Рахат-палас» бизнес орталығы, «Айнабұлақ», «Алмагүл», «Ақсай-4» тұрғын аудандарының авторы.

1987-1989 жылдары Арменияның Ленинан қаласын жер сілкінен кейін қалпына келтіруде Бас сәулетші және жобалау жұмыстарының жетекшісі болып екі жыл бойы палатқада тұрып, күн-түн демей еңбек етті.

1996 жылы еліміздің астанасы Алматыдан Ақмолаға көшкенде, Қ.Ж.Монтахаевтың жетекшілігімен авторлар тобы Ақмола бас жоспары тұжырымдамасына арналған Республикалық конкурста жеңімпаз атанып, 1-ші сыйлыққа ие болды.

1997 жылы Астана қаласының жаңа орталығын дамытудың эскиз-идеяларының 27 елден қатынасқан Халықаралық конкурсында «Ақ Орда» жобалау құрлыс компаниясының (Бас сәулетші Қ. Ж. Монтахаев) ұсынысы екінші орынды жеңіп алды.

Оның Астанада Президент резиденциясы, Министрлер кабинетінің әкімшілік үйі, Парламент, Сыртқы істер министрлігі, Конгресс-холл ғимараттары, Республика даңғылы, «Самал» тұрғын үй ауданы, Есіл өзенінің жағалауы, аэропорт сияқты қолтаңбалары астанамызды көркейтіп тұрғанына бәріміз куә.

Оның қолтаңбалары ғасырлар бойы сақталады. Өмірі мен ісі кейінгі ұрпаққа үлгі болары хақ.

Қ. Монтахаевтың Сәулет өнеріндегі айрықша сіңірген еңбегін, ел игілігіне айналған ісін, елі үшін туған перзентін халқы ешқашан ұмытпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сәулетші Қалдыбай Монтахаев. Алматы-«Кус Жолы» 2009.
- 2 Найманбаева Ж. Журнал: «Архитектор К.Монтахаев». Кумбез 1/2010.

EFFECTIVENESS OF MODULAR APPROACH IN TEACHING AT UNIVERSITY LEVEL

TEMERBAYEVA Z. A.

professor, at PSU named after S. Toraygirov, Pavlodar

TEMERBAYEVA A. E.

student. at PSU named after S. Toraygirov, Pavlodar

In the course of last fifty years, the education of third level enlarged and diversified the requirements and wait being put on the establishments of higher education are consequently great, with changes in the body of the pupil and a pressure augmented by the government on expenses, procedures and results. For academic staff, there are incremented pressures through incremented teaching loads, growing reporting and administrative requisites and pressure to develop and invigorate their research profile. Amongst academic staff, surveys consistently report that edifying is a source of reward but staff verbally express that they are working longer hours and dealing with a more diverse student group.

Many professors argued that the curriculum receives scant regard in current debates about teaching and learning in higher inculcation but suggests that this may vicissitude in the context of quality assurance mechanisms and benchmarking. In teaching, many methods are used. Some of them are assignment method, discovery method, lecture method, discussion method, programmed learning, project method, field trip, case study method, demonstration method, modularized instruction. Modular teaching is a new approach in classroom settings, for experience taking in encounters in instruction also it has been getting much consideration. The system of taking in modules has turned into a piece of all level of instructions. Teaching through module is a self - taking in bundle managing one particular topic/ unit. It could be utilized within any setting helpful to the learner and may be finished at the learner's own particular pace. Sufficient hypotheses further more practices are accessible for the useful requisition of secluded educating in our classrooms. Consequently, a study was directed to check the adequacy of modular teaching. Got information investigated, analyzed and results were drawn.

It is clear that many university students with a certain level of interactive technology embraced, but at the same time continually demanding more to fulfill their diversified needs of learning. Embrace the technology demands of their own class. According to the curve can be applied to today's generation of time university use technology every day and classes. The challenge faced by university students is that higher inculcation is different from school and students cannot expect spoon-feeding. Increasingly, university heads are keen to verbalize about a partnership between institution and students. Knight points out that material on design work for edifiers orchestrating programs in higher inculcation are insubstantial. He suggests that there is a desideratum for advice on program design and argues for texts to be developed to target concrete learning skills. The focus is the design of modules that form part of Programs in higher inculcation. This study focused to find out the effectiveness of modular approach in teaching in order to assess the student learning, performance and achievement.

There is an outlined of module Design and Development.

This provides brief overview of the process, highlighting the crucial variables in module design and finding the relationships between them; however it is important to stress that it is not a linear process. Seeking to incorporate the following to your module design can offer a more preponderant likelihood of fostering a deep approach to learning. continuous interaction with content and others;

- relating new ideas to previous existing knowledge;
- providing clear explanations and cognizance base knowledge to students;
- structuring in a balanced student workload;
- providing opportunities for students to pursue topics in depth so that they can understand the material for themselves;
- ensuring an appropriate formative and comprehensive assessment strategy.

These ideas vibrate with teachers in today's higher education environment and have implications for both our choice of learning and teaching strategies and how we assess learning. An awareness of these approaches to learning is fundamental to the entire module design process.

The purpose of this study was to examine the effectiveness of modular teaching approach on learning of university students. In order to test the relative effectiveness of independent variable, i.e. an instructional paradigm (Modular teaching), the selection of most suitable design for this experiment was the main step. Campbell and Stanley postulate a

number of factors, which affect the internal and external validity of experimental designs. (Taneja, 1989)

(Toohey, 1999) modular teaching is more effective in teaching learning process as compared to ordinary teaching methods. Because in this modular approach the students learn at their own pace;

- free self-learning style in which immediate reinforcement, feed back is provided to practice exercise, which motivate the students and create interest in them;

- modular approach helps to maximize the chances of student participation in classroom in respect to fulfill the given tasks at the spot. So the students feel free to learn in their own style.

Recommendations In the light of above conclusions, following recommendations are made:

This research proved that the modular teaching is approach that is more effective in order to teach university students of Master in Educational Planning and Management. This method can be applied widely other fields and subjects as well as other level of education because this approach have the ability to fulfill the diversified needs of learning of students of all level.

Modular approach is a unique way of teaching so the teachers should be provided enough training about how to design and implement a module in classroom setting.

REFERENCE

- 1 Taneja, R. (1989). Dictionary of Education. Anmol Publication Murare New Dehli, India p. 155.
- 2 Toohey, S. (1999). Designing Courses for Higher Education. Buckingham: SRHE and OU Press.
- 3 Joanne L. Stewart and Valorie L. Wilkerson, 1999, A Guide To Teaching With Modules Hope College.
- 4 Jhonson, Andrea L. (1997-1998) , Teaching Creative Problem Solving and Applied.
- 5 Reasoning Skills: A Modular Approach; 34 Cal. W. L. Rev. 389
- 6 Knight, P. T. (2002). Being a Teacher in Higher Education. Buckingham: SRHE/OU Press.

MODULAR LEARNING OF UNIVERSITY STUDENTS IN THE CREDIT ASSESSMENT SYSTEM

TEMERBAYEVA Z. A.
professor, at PSU named after S. Toraygirov, Pavlodar
TEMERBAYEVA A. E.
student, at PSU named after S. Toraygirov, Pavlodar

Due to the economic integration, social needs of the society, the dynamic development of higher education in Kazakhstan, have changed the main reference points of the educational activities at the university. Manufacturability – is one of the most important features of the modern educational process.

The division of learning stages, the use of multimedia technologies levels, identifying the effective ways of combining techniques, training methods, skills of teachers – all these create the necessary conditions for the implementation of advanced learning technologies. Changes in the content of educational and training activities, in the structure of educational information and forms, in particular in the modular training, are taking the place.

Modular program unit, module and a study element are the most important components of the module education. Training elements called as professionally significant actions and make a foundation for the modular invariant programs.

The advantages of the module program are flexibility, variance and the ability to adapt to changing conditions.

(G. Brown, 1991) By analyzing the concept of «modular training», I would like to emphasize that in the modern pedagogy, the concept defines as the organization of educational process, in which educational information is divided into modules (relatively complete and independent unit of the information). The collection of several modules allows revealing the contents of the training threads or even the entire academic discipline.

Module consists of the following units - information, performing, teaching and control. The knowledge system forms from the information block content, which contains the theoretical material (lectures, literary sources). The specification table of educational elements and concepts are forming the information unit and then move to the development of the reference notes. One of the main characteristics of bearing outline is a visual expression of the basic idea of the content of educational material. Bearing outline is a sheet with pictures, single words, formulas, in which certain information encrypted. By remembering individual characters (pictures, words), the student actually learns and decryption.

Training module has a block-containing laboratory, practical work, a variety of tasks for students to perform given information. The system of learning content made from these two blocks. Methodical block contains study material recommendations for a student independent work. The controlling unit is determining the level of formation of knowledge and skills. Methodological unit and management system are the interaction of the teacher with the student in the course of the study module.

Before starting the module, each student passes the enter control, contributing to the actualization of support (previously learned) concepts and skills, on which new knowledge and skills will base. Upon successful completion of the enter control student receives the necessary informational and performing units. The process of studying the module starts. The teacher plays the role of consultant, conducts classes on the main issues and summarizes the educational material. The rating system of assessment reflects a wide range of individual abilities of students and increases the competitiveness of teaching during the semester.

(Rudnitsky, 2001) The introduction of the rating system is the way to stimulate a healthy competition among students, which should organize a systematic independent work. The rating system of assessment precludes «chance» at exams.

The credit-scoring system improves the quality of training in high school.

ECTS (European Credit Transfer System) is the most common system in Europe. The Bologna Declaration uses ECTS as a general framework for the development of curriculum and the promotion of student mobility within the European Higher Education Area.

The initiators of the Bologna process decided to identify work of the students as «the complexity of educational work». Credits show the complexity of the discipline. The European higher education calls them as «academic credits».

Due to the academic credits the student will be able to for quite long periods of study at other, mainly foreign, universities, bringing out academic credits that the basic school must deduct in respect of primary education and to use when deciding whether their diploma.

Credit system allows adjusting the multilateral activities of the university-program training, curriculum, schedule, lessons, and assessment of students' knowledge and determination of loads of teachers. This system makes it possible to assess the activities of teachers and students realistically, provides a freedom of education.

REFERENCE

- 1 A.N. Rudnitsky (2001). *Course Design: A Guide to Curriculum Development for Teachers*. New York: Longman.
- 2 Brown, G. and M. Atkins (1991). *Effective Teaching in Higher Education*. London: Routledge.
- 3 Biggs, J. (1999). *Teaching for Quality Learning at University*. Buckingham: SRHE/OU Press.
- 4 Knight, P. T. (2002). *Being a Teacher in Higher Education*. Buckingham: SRHE/OU Press.
- 5 Taneja, R. (1989). *Dictionary of Education*. Anmol Publication Murare New Dehli, India p. 155.
- 6 Toohey, S. (1999). *Designing Courses for Higher Education*. Buckingham: SRHE and OU Press.

«ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ» АНТРОПОНИМДЕР УӘЖІ

КӘРІПЖАНОВА А. О.

қауымдастырылған профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ТЕМЕРХАНОВА Б. К.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Антропонимика (кісі аттары) – тіл тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуде құнды да бағалы мұра. Антропонимдер жүйесі адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Олардың кейбір топтары қазақ ауылының ертедегі тіршілік, іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Осы тұрғыдан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресінде» [1] сол кезең мен халық тарихының ізі сайрап жатыр және еңбектегі антропонимдердің молдығы тілдік, лингвомәдени, танымдық аспектіден мол ақпараттық маңызға ие. Сондықтан шежіредегі кісі есімдерін талдап, олардың қойылу уәжін, мағыналық сипатын зерделеудің маңызы ерекше болмақ.

Орыс тілші ғалымы О.В.Раевская сөзқосымның ономазиологиялық аспектіде зерттелмегенін айта отырып, оларды аталым теориясы тұрғысынан шешу қажеттігін ұсынады [2]. Демек, күрделі атаулардың, соның ішінде антропонимдер мәселелерін аталым тұрғысынан қарастыру, олардың қалыптасуындағы себеп-салдарын уәжділік заңдылықтарымен байланыстыра отырып талдау өзекті болып отыр.

Қазақтың көрнекті ақыны, фольклорисі, тарихшысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалар жинағының оныншы томында қазақ халқының ру-тайпаларын таратқан шежіре сөзі енгізілген [1]. Мәшһүр Жүсіп өзінің шежіре жазуын былайша түсіндіреді: «Біздің айтатұғынымыз естіген құлақтың жазығы жоқ. Басқа жұрттан шығып, тарих жазушылар қайдан шығып, қайда барып ұшырасарыңды білмейді. Анас пен Мәлік хазіреттері – араб. Қазақ өзін арабтан туғызып, пайғамбарға туысқан, бауыр болғысы келеді дейді. Мына мен Мәшһүр Жүсіп Көпей баласы осы сөзді жазып отырмын! Бақсыдай бал ашып, түлкідей түс көріп, жауырын жағып, құмалақ салып айтып отырғаным жоқ. Нұсқалардан көрумен, көрі құлақтан естумен өз білгенімді шамам келгенше қорытып, шындап, тындап айтып отырмын. Бұл қазақ деген кеше мен бүгін қойылған ат емес, заман-заманнан айтылып келе жатқан ат», - деп Орта жүз тарихын жазады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежіресінде 2000-нан астам кісі есімі кездеседі. Көптеген кісі есімдерінің уәжін автор өзі белгілеп те отырады. Мысалы: «Тобықтының екі баласы – Рысбек пен Дәулетбек. Бұл Дәулетбек бір аста жуан таяқ ұстап, жерошақ басын қорығаннан Жуантаяқ атанды, нәсілі де сол атты иеленді», - деп жазады. Немесе: «Естіген құлақта жазық жоқ. Арғын апасы қыз күнінде оң жақта отырып, бір төремен айқасып қалып, еркек бала тауып: «Бұл қалай?» деушілерге дәнеме дей алмай, шашын тарай берген екен. Сонан баланың аты Тарақты қойылыпты. «Төре жоқта Тарақты төре болуға да жарайды», «Арғын баласына Тарақты – нокта ағасы болған» деген де сөздер бар». Осылайша әрбір аттың пайда болу себептерін көрсетіп отырады.

Шежіреде кездесетін кісі есімдерінің барлығы дерлік қазақша атаулар. Бұл есімдердің жасалуының сөзжасамдық тәсілдеріне назар аударар болсақ:

1. Синтетикалық сөзжасам тәсілі арқылы жасалған кісі есімдері:
 - ық, -ік, -ақ, -ек тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Күлік, Қосақ, Жанақ, Көшек, *Бәйтік*, *Шуманақ*;
 - міс, мыш тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Тілеміс, Өтеміс, Төлеміс;
 - лы, -лі тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Тілеулі, Қанжығалы, *Қоңыраулы*;
 - й, -ай, -ей тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Көшей, Шобалай, Шобай, *Төкей*, *Ақай*, *Түкей*, Шоқай, Бөтей, Болай, Апай, *Шақай*, *Тоқанай*, *Оразай*;

-дық, дік, тық, -тік тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік;

-шы тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Бораншы, Қояншы, Суғыншы, Қарақшы, Балықшы, Қармақшы, Орманшы;

-шақ тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: *Құлынишақ, Тобышақ, Қытшақ*;

-ым, -ім тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Досым, Қосым, Жиренім, Қызылым, Назым, Жолым.

- ты тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Тарақты

- аң, - н тұлғасы арқылы жасалған кісі есімдері: Құтан, *Қойтан, Татан*.

2. Аналитикалық сөзжасам тәсілі арқылы жасалған кісі есімдерінің жасалу үлгісіне қарай бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады:

1) Бай тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Батырбай, Балғабай, Құттыбай, Бұқабай, Өгізбай, Дандабай, Қуанбай, Дәуітбай, Жолдыбай, Үсенбай, Құдысбай, Адамбай, Қалибай, Сазанбай, Еділбай, Жарбай, Есбай, Кешубай, Секербай, Есімбай, Ыдықбай, Олжабай, Өтебай, Тоғайбай, Үкібай;

2) Келді тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Қойкелді, Жылгелді, Оразкелді, Жанкелді, Есенгелді;

3) Бет тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Тілеуімет, Келімет, Жолымбет, Бәйімбет, Қожамбет, Әйімбет, Бегімбет;

4) Жігіт тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Ақжігіт, Бекжігіт, Жанжігіт, Байжігіт;

5) Берді тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Тілеуберді, Тәңірберді, Қожамберді;

6) Назар тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Байназар, Есназар;

7) Бол тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Күнбол, Құлбол, Жолбол, Жанбол, Айдабол;

8) Бек тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Жәнібек, Тыныбек, Ғазымбек, Қазыбек, Қорғанбек, Құлжамбек, Сәбібек, Баубек, Мұсабек, Ырысбек, Найзабек, Қасымбек, Құрманбек, Сүйкінбек;

9) Қожа тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Болатқожа, Аққожа, Қарақожа, Ақтамбердіқожа, Есімқұлқожа, Қосымқожа, Бакқожа, Бердіқожа, Белқожа;

10) Сопы тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Қарасопы, Арықсопы, Нәдірсопы, Ақсопы, Сарысопы, Арсопы;

11) Құл тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Жанығұл, Бердікұл, Ниязқұл, Қойғұл, Сыбанқұл, Айқұл, *Байқұл, Жұмағұл, Сарықұл*;

12) Тай тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Өміртай, Шұбартай, Тілеутай, Құлатай, Қожантай;

13) Ғали тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Иманғали, Жиенғали, Нұрғали;

14) Торы тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Ерторы, Байторы, Нарторы;

15) Болат тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Бекболат, Тасболат, Темірболат;

16) Әлі тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Нұрәлі, Ерәлі, Тінәлі;

17) Жасар тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Санжасар, Мыңжасар, Жүзжасар, *Көпжасар*;

18) Салық тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: *Байсалық, Жансалық*;

19) Қарт тұлғасының бірігіп келуі арқылы жасалған туынды атаулар: Есенқарт, Аманқарт. т.б.

3. Екі сөздің бірігуі арқылы жасалған кісі есімдері: Қоскел, Қосайдар, Байшуақ, Аққошқар, Аргүл, Қарашаш, Аманжол, Айбас, Сексен, Алшағыр, т.б.

Кісі есімдерінің көпшілігінің қойылу сипатының ұқсастығы және бір топқа тән болуы кейде, бір атаның балаларының атын ұқсатып қою үрдісінен де туындаған. Мысалы, М. Көпейұлының «Қазақ шежіресіндегі»: «Бөктік бәйбішеден туған үш бала - Жанжігіт, Ақжігіт, Қармыс. Ақжігіттен – Сырмағамбет, Сырмағамбеттен - Санжасар, Мыңжасар, Жүзжасар, Көпжасар, Мағырып. Көпжасары қораш, уақтау туғаннан Көпей атанып кеткен де, сол Көпейден туған Мәшһүр Жүсіп жетпіс жасында жазып отыр осы нұсқаны», - делінген [1, 15 б.].

Немесе, Ақбура балалары – Арзықұл, Құдайқұл, Мендікұл, Жанықұл деп жазылады. Яғни бір атадан тараған балалардың есімдерінің тірек сынарлары бір түбір болған. Бұлайша ат қоюдың танымдық та мәні болған. Қазақ халқының дүниетанымы бойынша, ұқсас, бір-біріне жақын болса, олар көп болады, көбейеді деген уәжі болған.

Шежіредегі кездесетін кісі есімдерінің көпшілігі туынды сөздер арқылы жасалған. Туынды сөздің құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасының анықтығы мен айқындылығы оның арнайы мағынасын, уәжін ажыратуға толық мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ халқының дүниетанымында Қарашаш, Сұлушаш, Қарагөз деп ат қою дәстүрі бар.

Өйткені қазақтардың шашы, көзі негізінен қара түсті болып келеді. Ал қара түсті шаш пен қара көз қазақ халқының дүниетанымы бойынша ең әдемі, ең сұлу болып есептеледі.

«Күлік-Күлік, жүрген жерің – бүлік» атанған Күлікке келейік. Күлік – қырғызша жүйрік делінген сөз.

Қыс шілдеде - жілік жүгіреді.

Жаз шілдеде - Күлік жүгіреді», – деп жазады автор [1, 14 б.].

Мәшһүр Жүсіп Күлік деген есімнің жүйрік мағынасын анықтап көрсетеді. Ал қазақ халқының дүниетанымы бойынша ат қадірлі, қасиетті мал. Оның әр түрлі сипатын балаға ат қою үшін де пайдаланған халық Күлік, Тұлпар, Жылқыбай, деп те ат қойған.

Шежіреде мынадай аттар аталады: «Енем баласы – Жаманбай. Жаманбайдан – Елеу, Елеуден - Бейісжан, Тілеуімбетпен бір туысқан Құттымбеттен Қарабас туған деп едік қой» [1, 24 б.]. Мұндағы Жаманбай есімінің қойылуының да өзіндік уәжі, негізі бар. Жаманбай – Енемнің жалғыз баласы. Бір атадан жалғыз бала болған соң, тіл-көзден аулақ болсын деп, оның атын Жаманбай қоя салған [1, 24 б.].

Шежіреде қамтылған кісі есімдерінің көпшілігі қазір қойылмаса да, тарихи мәні мен маңызы ерекше саналады. Бұл шежірелерде қазақ руларының топтары таратылады. Кездесетін кісі есімдері негізінен түркілік атаулар. Олардың жасалуының да, сөзжасамдық сипатының да өзіндік ерекшелігі бар. Негізгі сөзжасамдық қалыбы қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамдық тұлғалардың жалғануы арқылы және екі не үш сөздің бірігуі арқылы жасалады.

Сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалғандықтан мұндай кісі есімдерінің сөзжасамдық мағынасы болатыны айқын. Бұл сөзжасамдық мағыналар себепші негіздердің мағынасы арқылы жасалғандықтан, екіншілік мағына деп танылады. «Сөзжасам негізінде жасалған күрделі атауларды даяр тілдік бірліктер десек, олардың ішкі мағыналық құрылымы жаңа аталымдардың табиғатын айқындауға жол сілтейді, шешуге мүмкіндік жасайды. Ол – күрделі атаудың мағынасын қалыптастырушы негіз» [3, 102 б.].

Кісі есімдерінің көпшілігі қазіргі тандағы қолданысында туынды сөздер ретінде қалыптасқан. Олардың барлығының жасалуының өзіндік уәжі мен дүниетанымдық сипаты бар. Шежіреде ішінара болса да кісі есімдерінің қойылу себебі мен танымдық ерекшеліктері көрсетіледі. Кісі есімдерінің қойылу ерекшелігінде кездейсоқ қойылатын аттар да, ырымдап қойылатын аттар да кездесіп отырады.

Қорыта келгенде, Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресіндегі» антропонимдер қазақ халқының тілі мен мәдениеті үшін өте

маңызды. Өйткені шежіре қазақ халқының тарихымен, мәдениетімен, салт дәстүрімен байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 10 том. – Павлодар: «ЭКО», 2007. – 445 б.

2 Раевская О.В. Проблемы словосложения в свете теории номинации // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. № 2, 1980. – С.44-51.

3 Қасым Б. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. – Алматы: «ЖК Волкова А.В.», 2010. -383 б.

МӘТІННІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТЕМІРБЕКОВА Г. Қ.

Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университеті,
Шымкент қ.

Кез келген мәтін түрі лингвистикалық аспекті ретінде айқындалады, яғни лингвистикалық талдаудың бір қыры ретінде танылады. А.Байтұрсынұлы мәтінді шығарма сөз деп атап, сөйлудің бірлігіне жатқызады, себебі, ғалым: “Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады”, - дейді [1,344]. А.Байтұрсынұлы мәтіннің (шығарманың) тақырыптан, ал мәтін (шығарма) мазмұнының үш мүшесін, яғни аңдату, мазмұндау, қорытудан тұратынын көрсетті. Мәтіннің қатысымдық қызметін тудыруға қатысатын айтушы ойының өзге үшін бағытталатынын алғашқылардың бірі болып айтты [1,345]. Мәтін ұғымын тілші қауымы көп жағдайда коммуникативтік акт аясында, яғни сөйлеуге («речь») тән элемент ретінде де қарастырады. Ауызекі шығармашылық («речетворчество») – тоқтаусыз, үздіксіз қозғалыстағы және құбылып отыратын құбылыс. Оның бір ғана сәттік «тұрақты» қалпын қағазға не магнитофон таспасына түсіріп алуға болады. Бұл үзік те, әрине, мәтін деп танылады. Бірақ, бұл үзік мәтін деп танылғанмен, мұра ретіндегі мәні (қолжазбасы немесе ұнтаспаға басылғаны) тарихи нұсқамен бір дәрежеде танылмайды. *Кез келген мәтіннің лингвистикалық нысан бола алатынын жоққа шығаруға болмаса да, «мәтін-мұра» принципіне келгенде, екеуінің екі бөлек*

дүние екенін айту жөн. Әрине, бұларды бір-біріне қарама-қарсы қою мақсатында емес, мәтін-мұраны зерттеудің тарих төріне тереңдейтін қиындығын, жаң-жақтылығын, тарихпен байланыстылығын, т.б. атауға болады. Ал көркем немесе ғылыми, я болмаса публицистикалық мәтінді зерттеу, талдау қазақ топырағында тым тереңдемей, ұзаса XIX ғасырдың II жартысы, ұлттық жазба әдеби тілдің дүниеге келуімен ұштастыруға болады. Бұл арада қазақтың ауызша әдеби тілі мен оларды танытушы мұралардың тілінің оқшауланып бөлек тұратынын, олар ауызш-жазбаша мәтін қисынынмен қарастырылатынын тағы да ескертеміз. Қазір қазақ тіл білімінде мәтін түрлері ғылыми түрде толысып сараланды деп айту қиын. Ұлттық-мәдени ерекшеліктердің рухани қайнар көздерінің біріне саналатын - шешендік өнер, билер дискурсы, тілек-бата сөздеріндегі суггестивтік элементтер әлі мәтіндік теорияда өз деңгейінде сөз етілмеген. Осы орайда И.Р.Гальпериннің мына анықтамасы мәтіннің кез келген түріне де, «мәтін-мұраға» да қайшы келмейді деп санауға болатын анықтама екенін айтпаса болмайды: «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единиц), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку» [2, С. 18]. Мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонда мәтіннің белгілеріне (әдістемелік тұрғыдан келгенде) мыналар алынады: 1) сөйлеу түрі; 2) сөйлеу формасы; 3) сөйлеу стилі; 4) жанры; 5) сөйлеудің функциональдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі); 6) сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі. Лингвистика мәтіннің лексикалық, интонациялық, синтаксистік құралдарын, амал-тәсілдерін зерттеумен қатар ондағы графикалық құралдарды, атап айтқанда, сөздің, сөйлемнің астын сызуды, жекелеген ойды нақтылайтын сөзді, сөйлемді, сөз тіркесін айрықшалауды, арнайы шрифт түрімен бөліп көрсетуді, тыныс белгілерін, т.б. қарастырады, зерттейді. Ал мәтінді қабылдаудың дұрыс болуын тек қана тілдік құралдар ғана емес, графикалық бірліктер мен тәсілдер де қамтамасыз етеді. Бұл тұрғыдан алғанда, мәтін талдау мен мәтінтануда ұқсастық байқалады. Мәтін талдау мен мәтінтану

тұрғысынан алғанда, мәтінді, ондағы ойды жөнімен қабылдау, ұғыну мен түсінудегі «коммуникативтік фонның» қызметі жеке бөліп айтуға лайық. Коммуникативтік фон негізінде мәтінтүзілім жүзеге асады және оны тануға яки ашуға («декодирование») болады. Мәтінтанулық, мәтінтүзушілік зерттеулер жүргізген кезде алғашқы қадам мәтінге, қолжазбаға (мәтінтану тұрғысынан бұл да - мәтін) ғылыми сипаттама беруден басталуы тиіс. Ғылыми сипаттама арқылы мәтіндегі *ойды, ойдың жүйелілігін қалпына келтіру, мәтіннің біртұтастығын, байласымдығын, семантикалық және концептуалдық, тарихи тұрғыдан этимологиялық ортақ кеңістікте тұранын ашып бере алу* кез келген мәтінтанушының міндеті болса, ол мәтінталдаулық зерттеулердің де белгілі бір дәрежеде шешуші жағы болып табылады. Бұл ертеден келе жатқан, бұрыннан қалыптасқан дәстүр, осы дәстүр жөнінде С. А. Рейсер былай деп ой түйеді: «В древней литературе очень остро стоит вопрос о так называемой «единоцелостности» произведений» [3, С.5]. Мәтін тілдік категория болғандықтан, оның өзіне тән параметрлері болуы тиіс. Ц. Тодоров мәтін атаулыға барынша ортақ жалпылама белгі ретінде *вербальды, синтаксистік және семантикалық параметрлерді* [4, С.37]. Н. Э. Энkvист *тақырып, фокус, байланыс* параметрлерін [5] атайды. И. Р. Гальперин сөйлеу мен мәтіннің екі басқа ұғым екенін айта отырып, мынадай белгілерді саралап көрсетеді: 1. Сөйлеу фактісі ретінде мәтін жүйелі, басқаша айтқанда, мәтін толық аяқталған («завершенный») ойға құрылған, мазмұны бар, негізіне белгілі бір функционалды стильде қабылданған; 2. Мазмұны мәтіндегі айтылмақ ойға негізделіп, оқырманға жеткізілуге тиісті хабармен байланысып жататын; 3. Мағынасы («смысл») мәтіндегі сөйлем немесе фразеологиялық тұтастықтан жоғары саналатын тілдік бірліктерге тәуелді; 4. Мәні («значение») морфема, сөз, сөз тіркестері, синтаксистік конструкцияларға байланысты болып келетін құрылымдар деп атап көрсетеді. Бұл аталғандар мәтіннің параметрлеріне жатады. Мәтіннің, оның ішінде тарихи мәтіндер де бар, мәтіндік параметрлері мәтінтүзуші маңызды белгілер болып саналады. Мәтіннің параметрлері, сөзсіз, өз алдына кешенді түрде қарастырылып, зерттелетін өлшемдер [2,21]. Тарихи мұрағаттарға жатқызылатын тарихи мәтін-мұралар сияқты көркем мәтін де шығармашылық нәтижесі, яғни оның өзіне тән параметрлері болуы тиіс. Сондықтан кез келген мәтін параметрлері өзге де тіл құбылыстары сияқты семантикалық, құрылымдық, прагматикалық, функционалдык критерийлердің талабына жауап бере алуы керек. Мәтін талдауды әдеби тілдің стильдерінің барлық түрлеріне, атап айтқанда, ресми, көркем,

публицистикалық, эпистолярлық, ғылыми стильдеріне жататын мәтін түрлерінің бәріне де жасауға болады. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, текстің мағыналық белгілері болмаса, формалдық белгілерін анықтау қиын. Бұл тұрғыдан жеке сөйлем ғана аяқталған тұлға – бірлік бола алады. Ал текст ішіндегі сөйлемдердің кез-келген бірлігі құрылымдық аяқталғандық белгілеріне ие бола алмайды. Сондықтан ол белгілерді табу үшін текстің мағыналық жағына иек арту керек. текстің мағыналық сипатқа ие ондай белгілеріне тұтастық, байланыстылық, аяқталғандық жатады.

Бұл турасында ғылыми мәтіннің стилистикасын қарастырған ғалым С.Әлісжанов былай дейді: «Ғылыми мәтін – мәтін лингвистикасында енді-енді қарастырыла бастады. Осы орайда өзекті болып табылатын мәселелер: ғылыми мәтіннің өзіндік белгілерін айқындау, семантикалық-синтаксистік ерекшеліктерін ашу, т.т. Бұл мәтіннің басқа типтерімен олардың арақатынасын белгілеуде, мәтіннің әмбебап типологиясын жасау ісінде септігін тигізері хақ» [6,9-б.].

Көркем мәтін жалпы көпшілікке арналады, яғни оның адресаты жалпы алғанда тұтас ұлт, халық болып табылады, ол көп жағдайда мәтін-мұраларға да қатысты болып келеді. Дегенмен, әр мәтін типінің өзіндік ерекшелігі бар. Мәтін — тіл жүйесіндегі өзінің мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық-құрылымдық күрделі тұлға. Ол — логикалық, грамматикалық, мағыналық байланыстарға негізделген, тиянақты мазмұнға ие біртұтас қарым-қатынас бірлігі. Сондықтан мәтіннің құрылысына, оның түрлі қыртыс қабаттарына түзіліп, мәнді де сипатты ерекшеліктерін ашу, белгілі кеңістік пен уақыт шеңберінде өмір сүру заңдылықтарын айқындау, сөйтіп мәтіннің ішкі бірлігінің сыр-сипатын түстеп-түгендеу тіл білімінің басты міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы, Алматы, 1998, -362 б.
- 2 Гальперин И. Г. Текст как объект лингвистики. - М.: Наука, 1981. - 140 стр.
- 3 Рейсер С. А. Основы текстологии. – Л.: Просвещение, 1978. - 176 стр.
- 4 Тодоров Ц. Поэтика// Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. - 113.
- 5 Энквист. Стратегии понимания связанного текста// Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. - Вып, 23.
- 6 Әлісжанов С. Ғылыми прозаның синтаксисі. – Алматы: Арыс, 2007. - 296 б.

О ТВОРЧЕСТВЕ ПАВЛОДАРСКОГО ХУДОЖНИКА М. К. ИКЛАСОВОЙ

ТЕМИРГАЛИНОВА А. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

Богато и разнообразно художественное наследие города Павлодара. Сейчас важно сохранить духовность, воспитать в подрастающем поколении культурное наследие прошлого, настоящего и будущего. Искусству многие века была отведена задача передавать культурную информацию из поколения в поколение. Как и многие виды искусства, живопись является инструментом воспитания в человеке морали, идеалов добра, любви к людям, эстетического восприятия всего мира и стремления жить по законам свободы и прекрасного.

В истории Казахстана много выдающихся художников, внёсших огромный вклад в развитие отечественной и мировой культуры. Одним из таких творческих людей является Икласова Майса Камысбаевна. Художник – наш земляк, детство которого прошло в селе Жанабет Павлодарской области. Икласова Майса Камысбаевна – член Союза художников Казахстана.

Ее кредо – лучше поздно, чем никогда! Работы Майсы Камысбаевны могут быть признаны неординарными, выполненными с использованием традиционных живописных приёмов и материалов. Художник базирует свои образы на личностных ощущениях и переживаниях. Ее внимание сосредоточено на решении тех же творческих задач, которые занимали художников прошлых веков. Живописец ещё раз убедительно доказывает, что главным в искусстве является творческое, оригинальное видение мира, а не технические, формалистические новации.

Ещё с детства талантливая Майса увлекалась рисованием и это было главным смыслом её жизни. Закончив в 1979 году Театрально-художественное училище им. А. Кастеева в г. Шымкенте по специальности «Художник – бутафор театра», а затем в 1986 году Театрально-художественный институт им. Жургенова в г. Алматы, по специальности «Сценография» предано и целеустремлённо следует по избранному пути в искусстве. Её учителями были такие люди, как талантливый живописец Жумакан Кайрамбаев, замечательный скульптор Вагиф Рахманов и др. Она очень благодарна таким учителям, которые посеяли в ней стремление к созданию новых форм, идей и жажду новаций.

Творчество Икласовой Майсы представляет собой непосредственный взгляд на мир, поиск скрытого смысла и объяснения тайны бытия. Благодаря ее творчеству у зрителя формируется свежий взгляд на живопись и творчество вообще. Майса Камысбаевна, разносторонний творческий человек. Начнём с живописи, а точнее с портретного жанра.

«В изобразительном искусстве портрет – это самостоятельный жанр, целью которого является отображение визуальных характеристик модели. «На портрете изображается внешний облик (а через него и внутренний мир) конкретного, реального, существовавшего в прошлом или существующего в настоящем человека». Портрет – это повторение в пластических формах, линиях и красках живого лица, и одновременно при этом его идейно-художественная интерпретация» [1].

Портрет нам многое может рассказать об изображаемой персоне – о его характере, темпераменте, чувствах, эмоциях. И всё это читается по глазам написанного человека, его осанке, движению. Даже как на нём сидит одежда, и то выказывает сущность личности. И всё это благодаря искусству художника Икласовой Майсы «И чем внимательнее был живописец, тем лучше понимал, как сложен человек, как трудно передать на холсте противоречивые особенности его характера, движения души» [2, стр.18]. На первый взгляд портрет – это всего лишь фотографическое изображение того или иного человека. Но стоит только вдуматься и взглядеться, то можно увидеть очень многое, нежели открывается нашему взгляду. На портретах Майсы люди изображены с глубоким взглядом. На таких картинах как «Портрет сестрёнки», «Портрет девушки в красном», «Портрет девушка Весна», «Портрет бабушки», «Портрет Алии».

«Всякая картина, с которой мы знакомимся, побуждает задуматься о том, что происходило и происходит в мире, о себе, о своей жизни, о людях вокруг, о своём отношении к событиям, свидетелями которых мы стали» [2, стр.5]. А вот портрет нас знакомит не только с изображаемой личностью, но и в какое время он жил, какая вокруг была обстановка, мода в одежде, порядки и традиции, в какой стране он проживал, ну хотя бы приблизительно часть света, а также какого он был чина, в каких событиях он принимал участие, если на заднем плане имеется фон события. То есть через такие полотна происходит взаимообмен информации, знакомство с культурами, традициями, историями многих народов мира между собой.

В давние времена портреты знаменитых людей писали в основном для того, чтобы ими любовались близкие люди изображаемого человека, а также чтобы увековечить себя в картинах. Это такие портреты как «Портрет А. И. Крылова» К. П. Брюллов, «Портрет Дени Дидро» Д. Г. Левицкий, «Портрет Петра I» И. Н. Никитин, «Конный портрет Карла I» Антонис Ван Дейк, «Портрет Л. Н. Толстого» И. Н. Крамской, «Портрет короля Франциска I» Жан Клуэ.

Но бывали и иные причины для написания таковых картин. Взять к примеру работы живописца Ганс Гольбейна Младшего, который служил в XVI веке при дворе короля Англии Генриха VIII. Среди многих портретов короля, написанных Ганс Гольбейном, отличается своей красотой и статностью «Портрет Генриха VIII», на котором он изображён в свадебном наряде. И это не случайно. Генрих VIII отличался не только военными успехами, но и любил женщин, и не раз ходил под венец. «Ганс Гольбейн выполнял для Генриха VIII роль свадебного посланника: он ездил к предполагаемым невестам короля и писал их портреты, чтобы представить монарху» [3, стр.70].

Но не всегда писали портреты знаменитых людей. Нередко художники изображали простых крестьян и работников, лица которых не меньше могут рассказать нам о своей судьбе и жизни, о своём настроении, характере и многое другое. К таким работам можно отнести картины В. А. Тропинина «Кружевница», «Золотошвейка», «Пряха». А также картины кисти А. Г. Венецианова «Вот те и батькин обед!», «На пашне. Весна», «Захарка», картина И. П. Аргунова «Портрет неизвестной крестьянки в русском костюме».

Мы рассмотрели и проанализировали суть портрета, о чём может повествовать картина данного жанра. Но есть ещё много секретов в подобных изображениях. Мы рассмотрим ещё один. «Настоящий художник рассказывает в портрете не только о человеке, которого изобразил, но и о самом себе – о своём отношении к этому человеку, а значит, и вообще к людям, к жизни, к искусству». В том, что увидел художник в лице человека, которого взялся писать, что захотел поведать о нём людям, как поместил его на картине – посадил или поставил, в какое платье одел, какими вещами окружил, какие краски выбрал для портрета – во всём этом непременно выказывает себя и натура самого художника» [2, стр.54].

Таким образом, картины портретного жанра знакомят народы всех времен между собой. «И, конечно же, всякая картина, созданная талантливым художником, помогает нам глубже, полнее воспринимать и ценить красоту мира, в котором мы живём» [2, стр.5].

Но вернёмся к нашему художнику Майсе Икласовой. Этот талантливый человек пишет не только портреты, но и пейзажи. При создании своих шедевров она использует акварель, гуашь, масло, акрил. Ее работы отличаются техникой исполнения, мягким переливом контуров, сочетанием цветов, а также высоким профессиональным мастерством. Художник отличается способностью видеть, чувствовать, ощущать и фиксировать безвозвратно ушедшие моменты жизни. И это мы видим в ее творческих работах. Художник рассказывает зрителям, каким он видит невидимый и окружающий видимый мир. Он призывает вместе с ним взглянуть по-новому на явления, чувства, эмоции, которые присутствуют в жизни каждого человека. Увиденные картины художника вызывают реакцию зрителя, и будят творческие дискуссии. Это говорит о том, что настоящее искусство не оставляет равнодушным людей, а заставляет задуматься над своим миропониманием и месте каждого человека в этом мире.

Вдохновенный путь художника продолжается и развивается. Впереди новые творческие планы, новая серия работ, отражающая взгляды художника на мир, как процесс взаимодействия и взаимопроникновения мирового абсолюта с человеком на уровне подсознательных ассоциаций. Его творчество – это расплавленные цветовые сгустки визуального и психического состояния живого организма, которые передаются от художника к зрителю. Образы, создаваемые художником, сотканы воедино в его воображении. Сложный цветовой состав и взаимодействие форм, цветов и оттенков – все это находит отражение в его работах. Как и всякое другое истинное творчество, работы Майсы Икласовой близко и любимо человеку и не имеет границ.

Сам художник даёт нам понять, как сформировалась его способность видеть необычное в обычных явлениях, находить вдохновение во внутренних переживаниях, увидеть поэзию в вещах, которые остаются для многих людей незамеченными. Именно это является отличительной чертой художника, сформировав его собственный почерк и уникальную творческую манеру.

Кстати, говоря о поэзии. В этом плане у художника особая связь и влечение к ней. Майсой Камысбаевой создана целая серия графических работ, посвящённая творчеству казахского поэта и писателя Мукагали Макатаева. Это неописуемой красоты и глубокого смысла графические картины. Творчеству М. Макатаева посвящена не одна персональная выставка, так сказать «Поэзия в

графике». Особенно поражает своей чистотой графические картины на слова этого поэта «Сенің көзің», «Қайдасың...». По словам художницы в отличии от живописи, графикой можно заниматься в любом месте и в любых условиях. Она не требует специально оборудованных помещений, в этом состоит её удобное применение.

Майсу Камысбаевну знают не только как художнике, но и как художника-постановщика создателя театральных костюмов и декораций. Ее особое увлечение – это изготовление казахских головных уборов саукеле. В процессе такого творчества накопилась целая коллекция, впоследствии она предложила своим студенткам их продемонстрировать. Еще Икласова увлеклась необычным для женщины творчеством – войлоком. Это гибкий материал, с помощью которого можно изготавливать не только обувь и одежду, но и произведения искусства. И что особенно, как объемные – в виде споделок, так и в плоскости – картины. Он самостоятельно изучила этот метод. Ее картины из войлока поражают своим шедевром и кажется, что пейзажи, созданные войлоком написаны акварелью. Сейчас Майса Икласова обращается к истокам народного декоративно-прикладного искусства. Ежегодно Майса Камысбаевна принимает участие в выставках как городского и областного, так и республиканского и международного значений. Её работы выставлялись в г. Павлодаре, г. Алматы, г. Таразе, г. Омске, г. Санкт-Петербурге.

На данный момент основной работой Икласовой является преподавание в Павлодарском государственном университете им. С. Торайгырова на кафедре архитектуры и дизайна старшим преподавателем. Майса Икласова пользуется большим уважением не только среди профессорско-преподавательского состава университета, но и среди студентов. Они очень тянутся к любимому преподавателю. Художник с удовольствием проводит с ними дополнительные занятия, мастер классы, так как молодёжь интересуется творчеством и желает постичь все навыки, которыми владеет эта талантливая личность. Ее **стаж работы составляет 40 лет. Преподаваемые ею дисциплины:** «Академический рисунок», «Дизайн интерьера», «Живопись, рисунок», «Основы декоративно-прикладного искусства» и др. Также занимается научной деятельностью, **областью исследования которой является** декоративно-прикладное искусство, войлок, и в ходе которой было издано 7 научных трудов, а также пособие для студентов «Өлең мен өнер үндескен» 2010 года издания.

Самой заветной мечтой мастера является открыть собственную студию, где можно будет обучать всех желающих писать картины; создавать картины из войлока; познавать графику; изготавливать сувениры и поделки, т. е. научиться декоративно-прикладному искусству. Смелое следование своим творческим порывам и переживаниям, посвящение себя искусству, с полной отдачей творческих сил стало для Майсы Икласовой смыслом его творческой жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Википедия. Свободная энциклопедия. Портрет.** Электронный ресурс. Режим доступа: [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Портрет>].

2 Порудоминский В. И. Моя первая Третьяковка: Рассказы о русских художниках. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2012. – 192 с.

3 50 шедевров мировой живописи – М.: Эксмо, 2014. – 208 с.

4 50 шедевров русской живописи – М.: Эксмо, 2014. – 208 с.

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ОРНЫ МЕН РӨЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ

ТОКТАГАНОВА Ж.
студент

Бүгінгі таңда БАҚ-ның қоғамдағы алатын орны ерекше. БАҚ-ның қайсысында болса да, негізгі материал-сөз. Ал, баспасөзде, радио мен телевизияда сөздің маңызы зор. Әрине, радио, телевизиядағы сияқты дыбыс, көрініс газет журналдарда сөзге көмекші рөл атқара алмайды. Журналист пен аудитория арасындағы қажелеттіліктері өтеу барысында интерактивті ашық әңгімеге, диалог, полиолог жасаудың мәні ерекшеленіп, журналистік шығармашылықтың мазмұнын айқындауға жол ашылады. Журналистика- ол актуалды әлеуметтік ақпараттарды жинау, іріктеу және мазмұн негізінде шындықты айқындайтын (баспасөз, теледидар, радио, кино, интернет және т.б.) қоғамдық – әлеуметтік қызмет. Бұл сөздің тағы бір мағынасы- ақпаратты жинау және жеткізу жүйесінің: редакцияның, телерадиокомпаниялардың, ақпараттық агенттіктердің және олардың өндірістік- техникалық базасы. Осы термин журналистика қыметінің өнімі- мәтінді (шығарманы) анықтайды. Осылардың

негізінде газеттер нөмірлері, электронды ақпарат құралдарының бағдармалары құрылады. Сондықтан баспасөз, пресса сөздерінің түсінігі журналистиканың жеке саласының мәнін береді. Сондай-ақ журналистика саласын жете зерделегенде, оның «Бұқаралық ақпарат құралдары» деген түсініктен де айырмашылығы бар екендігі айқындалады. Әлеуметтік, саясат, құқық, экономика және т.б салалардағы тақырып бойынша қоғамдық қатынастың сапасын көрсететін журналистикалық мәтіннен (шығармадан) ақпараттардың қоғамдық- әлеуметтік мазмұнын жеткізу атқарылымын іске асырады. Бұл ретте журналистика бұқаралық байланыс (коммуникация) құралы ретінде қарым- қатынастың аралық келістіруші рөлін атқарады. Білім мазмұнына халықтық педагогика құндылықтарын енгізудің педагогикалық шарттары негізінде оқыту ұстанымы осы сапаны әлеуметтік- психологиялық және педагогикалық ғылым жүйесінде зерттеу мазмұнын қарастыру көздейді. Бұл ұстаным болашақ журналистерді жалпы адамдар арасындағы байланыс, олардың іс- әрекеттері үнемі түсіністік жағдайда өтеді деген ұғымда тұрақтанып қалмай, олардың таным деңгейіне қарай, әлеуметтік сәйкессіздіктерге орай пікір алуандығы болатындығын, мұндай байланыс қатынас құралы ретінде терең мәнді қызмет көрсетудің қажеттігін үйренуге бейімдейді.

Бүгінде қайсібір мемлекет ішкі- сыртқы міндеттері мен мақсаттарын жүзеге асыру үшін өздерінің белгілі бір ақпараттық саясаты болады. Қазақстан жаңа даму жолына түскеннен кейін біздің халқымыз бен біздің экономика үлкен өзгерістерді басынан өткеруде. Яғни, демократиялық жаңғырулар терендетіледі, қоғамды жалпы трансформациялау процесстерінің қажетті шарттары тұрақтандырылуда.

Осындай өтпелі кезеңде БАҚ-тың қоғамдық санаға әсері саяси- әлеуметтік күшінің арқауында байқалып отыр. Егемен елде болып жатқан барлық оқиғаларға ақпарат құралдары тікелей араласа отырып, қоғамның басқа салаларымен ақпарат қызметі өз рыногына шықты.

70-80 жылдары телевидение Бұқаралық Ақпарат Құралдарының ең үстемдік етушісі болып саналады. Осыған АҚШ-ғы Дж. Кеннеди мен Р. Никсон арасындағы телевизиондық дебат мысал бола алады. Э. Роупер сайлаушылар арасында сауалнама жүргізгеннен кейін, осы теледебаттар Кеннедидің жеңісіне ықпал етті деген қорытындыға келді, 1980- жылы теледебаттар Р. Рейганның Дж. Картерді 5 пайызға озып шығуға мүмкіндік берген. Сонымен қатар Р. Рейган мен

У.Мондейл, 1988-ж. Дж. Буш пен М.Дукакис арасындағы, 1992-ж. Дж.Буш пен Б.Клинтон арасындағы теледебаттар сайлау науқанында негізгі құрал ретінде дами түсті.

Соңғы жылдары республиканың ақпараттық кеңістігінің қалыптасуында теледидардың рөлі мен маңызы артып отыр. Статистикалық деректерге жүгінсек, адам күніне кем дегенде 2-3 сағат теледидар көреді екен. Яғни бұл уақыт қоғам мүшесінің ой-санасы мен саяси- әлеуметтік көзқарастарына елеулі ықпал етуге жетіп отыр деуге болады.

2004- жылдың сәуір айында болған Еуразиялық медиа-форум республика тұрғындары арасында жүргізілген сауалнаманы шолып өтті. Жауап бергендердің 82 пайызы БАҚ- тың жан- жақтылығын бағалайды. Және газет бетіндегі мақала немесе телесюжет дау-дамайлық әрекеттерге итермелеуі мүмкін десе, 15 пайызы бұған қарама- қарсы пікір айтады. 3 пайызы жауап беруді қиынсынады. Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі(74 пайызы) экстремизм мен нәсілшілдікке бөлінудің насихатталуын қаламайды. 16-29 жас аралығындағылардың 37 пайызы, 50-59 жас зорлық зомбылыққа жауапты болмауы керек дейді. Он жылдық білімі бар 57 пайыз, ал жоғары білімді 16 пайыз сұралғандар да осы пікірді қолдайды.

Ақпарат тарапынан бұқаралық құралдарының ішінде мүмкіндігі мол арнаның бірі- радио. Ақпарат кеңістігінде оперативтілігімен, шынайылығымен және өміршең өткірлігімен айрықша мәнге ие болған БАҚ-ның ең тиімдісі, әрі қолайлысы осы радио. Ол кең аудиториясымен әрбір отбасына, әрбір жеке адамға әсер ету қуатымен ерекшелінеді. Радио басқа ақпарат құралдарының өзінің демократиялығымен және жеделдігімен оқшауланады.

Жалпы мемлекет пен БАҚ-ның қоғам алдындағы екі жақты жауапкершілігі мынаған сәйкес келеді. Яғни, мемлекет өмір тезіне шыдай алар саясат жүргізуге міндетті болса, ақпарат құралдары сол саясаттың эволюциялық даму заңдылықтары мен үрдістерін бұзбай сақтай отырып, кемшіліктері мен артықшылықтарын қоғам алдында айқындап отыруы тиіс.

Егер, бұл тепе- теңдік сақталмаған жағдайда қоғамдағы саяси процестердің жалпы түсіндірілуінен бастап, өмірде көрініс табуы, шешілуіне дейін сынаржақ, қате шешімдерге бой алдыруы әбден мүмкін.

Мемлекет басындағылардың іс- әрекеті түрлі заң, құқықтық нормалар мен ережелерге сүйеніп қана қоймай процестерді реттеп жүйелеуге, басқаруға бағытталады. Басқаша айтқанда, билік басындағылар мен биліктің қол астындағылар арасындағы саяси-

экономикалық, мәдени- құқықтық және т.б толып жатқан қарым- қатынастар әлгі нормалар мен ережелер арқылы жүзеге аспақ.

Қоғамның саяси институттары қатарында айрықша мәнге ие, басқалармен салыстырғанда саяси- әлеуметтік « билігі» мен қызметі бөлектеу тұрғаны БАҚ- ның тарату жүйесі болып табылады. Бұл жүйе тікелей өндіруші сала болмағанымен, қоғамдағы саяси- әлеуметтік ықпалы жағынан басым болатыны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ж. Бижан: «Журналист шығармашылығындағы жаңа инновациялық технологиялар»// Астана 2013, 10.06.

2 Н. Ә.Назарбаев: «Баспасөз- саяси ықпал жасаудың тетігі»// «Халық кеңесі». 1994, 29.11.

3 Н. Ә. Назарбаев « Мемлекеттік емес БАҚ- ның жағдайы.» // «Астана ақшамы». 2002, 21.05.

ҚАЗІРГІ САЯСИ МӘТІНДЕРДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ МАЗМҰНДЫ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР СИПАТЫ

ТӨЛЕУ Ұ.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
КАРИПЖАНОВА Г. Т.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Шешендік дегеніміз не? Ойшылдарға сүйенсе айтсақ, шешендік – кісі көркі, ақылмен билеу өнері. Тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы. Дидарласушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсеге болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый. Кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу. Біліктілік пен білімнен, қуатты түйсік пен терең сезімнен, санадағы санлақтық пен ұшқыр қиялдан, тер төгу мен ой тербелісінен туындай келе, білгірліктен кейін тұрады. Сөз бен ойға негізделеді. Биік дүниетаныммен, ғылым-білімді терең меңгерумен, халықтың тұрмыс-тіршілігін, жөн-жосықтарын жүйрік танумен, жалпы айтқанда, адамзаттың рухани мәдениетінен мол хабардар болуымен, ой өрісінің кеңдігімен тамырлас. Демек, жас тұлғаға қажетті шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдардың жарқындылығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет-қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның,

үлгілі жандардың, ұлағатты туындылардың тағылым-тәрбиесі, өз дүниетанымының нәтижесі.

Қазіргі саяси мәтіндердегі әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздер. А.Байтұрсыновша айтсақ, әлеуметтік, шаруашылық, мемлекеттік, саясаттық, тағысын тағы қоғамдық істерді түзеу, жаналау, өзгерту мақсатымен халықты соған ұйытып, миына қондырып, көңіліне сіңіреді. Бүгінгі күндерде тәуелсіз жаңа қоғамның, жаңа саясаттың мәселелерін түсіндіруде, халықтың жаншылап қалған ой-санасын оятуда бұл аталған шешендіктің мәні үлкен [1]. Ғалым Р.Сыздықова айтқандай, қоғамның экономикасын, әлеуметтік-саяси өмірін, мәдениетін оқу-ағарту ісін, халықтың тұрмысын тілге тиек етеді. Шешен осы салалардағы деректерді пайдалана отырып, өтіп жатқан оқиғаларға қоғам мүшелерінің қатысын, пікірін, шешімін қатыстырып сөйлейді [2]. Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөз әлеумет ісіне араласатындықтан нақты деректермен ойын дәлелдей алатын жан-жақты дайындықты және айқын ұсыныстар жасай алатын аса білгірлікті қажет етеді. Көзқарасы мен қабылдауы әр түрлі бүкіл қауым алдында жұртшылық атынан сөйлеу-аса жауапты жұмыс, сондықтан саясаткерге, көсе сөз иесіне білуге қажет белгілер-әлеуметтік –саяси мазмұнды сөзде ресмилік үн болуы логиканың күштілігі, дәйектемелердің бұлтартпас мықтылығы маңыздылығы рөл атқаратындығы. Оның үстіне халықтың отаншылдық сезімін оятындай жігерлі, асқақ әсем, тілде айтылуы тиіс. Қазіргі кездегі әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздерді публицикалық стиль мен өзектес деп таныған Р.Сыздықова: «Үгітші-насихатшылар сөздерінде түсіндіру басым болып келеді де, тыңдаушыға әсер ететін тілдік-көркемдік құралдарға иек арту тіпті күшті болады, латынша «агитация» үгіт сөзінің өзі адамдардың ой санасын ояту деген мағына білдіреді, яғни үгіттің мақсаты-адамдардың ой санасын оятып барып, белгілі бір іс әрекетке ұмтылдыру ғой, ал насихат «түсіндіру», яғни белгілі бір көзқарастардың идеялардың немесе саяси теориялардың мән-мәнісін, мақсатын айқын және әсерлі түрде айтып беру дегенді білдіреді. Әлеуметтік саяси мазмұнды шешендік сөздер көбінесе баспөсөз арқылы жүзеге асады да, талқылау, пікір алысу, үгіт насихат айту сипатында келеді» [2]. «Шешеннің тілі – семсердің жүзі». Сол семсердің жүзіндей тілімен ата-бабаларымыз ел басқарып, қол бастаған. Ханның алдында қара датын айтып, 60-тағы биді алты жасар бала сөзден жеңген. Ал қазір ше? Бір кездері сөзге тоқтаған халқымыз «ала сөйлеп ұлыққа жаққанша, адал сөйлеп жұртқа

жақ» деген аталы сөзді ұмыт қалдырған жоқ па? Саясаткерлеріміз өздерінің негізгі көзірі саналатын «сөз өнерін» ақсатып алмады ма? Талқылап көрелікші.

Кез келген тарихтың бетін ашыңыз, кез келген оқиғаға көз жіберіңіз, төрткүл дүниені мойындатқан барша қолбасшылар, ел билеушілер мен әлемге белгілі саяси тұлғалар өз биігіне жұртты ұйыта білерлік шешендігінің арқасында қол жеткізгенін байқайсыз. Мәселен, қазақтың үш биінің аталы сөздерін алыңызшы. Әлі күнге өз маңыздылығын жоя қойған жоқ. Жиенше, Бөлтірік сынды шешендеріміздің, Сырым Датұлы секілді батырларымыздың әр айтқаны – нақыл Мысалы, ол дәуірде Шалкиіз, Бұхар жырау, Шортанбай, Дулат, Мұрат секілді ақын-жырауларымыздың шешен тілі мен жүйрік ақылының арқасында еларалық, руаралық дау-дамайлардың бәрі шешіліп отырған. Ал бүгінгі күні бізге шешен тіл мен жүйрік ақыл қажет болмай қалған жоқ па? Жиеншелердің биігіне шыққан саясаткерлеріміз бар ма? Жауап беру қиын. Бір белгілі дүние – біздің лауазымды тұлғалар спичрайтерлік қызметке (сөз мәтінін арнайы мамандар дайындап береді) арқа сүйеп алғандығы. Оларға қысылтаяң уақытта спичрайтерлердің көмегі болмай қалатынын түсінбей ме? Қазақ ұлты экспромт, суырыпсалма шешендікті жақсы көретіні, сөз өнерін қадірлейтіні тарихтан белгілі. Солай бола тұра, біз неге «сөзімізді түземейміз»? Әрине, сұрақ көп, жауап жоқ.

АҚШ-тың бұрынғы президенті Вудро Вильсон: «10 минуттық әңгімеге дайындық үшін маған бір апта керек, 15 минут сөйлеу үшін – үш күн, жарты сағаттық сөзге – екі күн, ал бір сағат сөз сөйле десе, қазір-ақ айтып беремін», – депті. Біз бұдан «аз сөз – алтын, көп сөз – көмір» екенін ұғамыз. Мұны, біріншіден, біздің саяси қайраткерлер ескеретін жайт.

Екіншіден, өткен жылдардағы санақ қорытындысы 17 миллион халқы бар Қазақ елінің 82 пайызы мемлекеттік тілді білетінін дәлелдеп берді. Солай бола тұра, биік мінберлерде 82 пайыз халықтың құқығын аяққа таптағандай етіп, ресми тілге арқа сүйеу, ресми тілде шешенсудің қажетінің жоқтығы анық байқалады.

Үшіншіден, тек ділмарсу, сөзбен сарай салу барлық мәселені шешпейтіні белгілі. Сөз бен істі үйлестіре білген әкімқара ғана елінің көшін алға сүйрей алады. Бізге ең алдымен осы үш қағидатты сақтай білгеніміз жөн. Екінші мәселе... Біздің халық руханият, дін, тіл мәселелеріне келгенде неге аса сауатты? Ал технология тілі мен экономика салаларына ат басын тірегенде не себепті шабан аттай «шоқырақтап» қаламыз. Мұның себебін технология һәм экономика

саласындағы мамандарымыздың шешен еместігінен іздеуге болады. Бұл салаға сөздің қажеттілігі жоқ секілді көреміз. Ал егер де технологиялық саладағы сөзімізді, тілімізді түзей алсақ, бұл бағытты тікелей ұлттық экономика, ұлттық технологияға бұрған болар едік. Сонда ғана ділдік мәселе мен әлеуметтік ахуалдың таразысы тең тартар еді.

Үшінші мәселе... «Наполонның әскерінің аяғы тимеген жерді Бальзак қаламымен жаулап алған» деген мәтел сөзді жиі айтамыз. Сөйте тұра, жер қайысқан қолды да, өзіне қарсылас шақ келтірмес батырды да ықтыратын қасиетті қара сөзге шекемізден қарайтынымыз бар... Осы түсінікті өзгерту керек. Төртінші мәселе... Егер де ұлттық шешендік өнерді мемлекеттік деңгейде дамыта алмасақ, халқымыз жат саяси ағымдардың жетегінде кетуі мүмкін. Тіпті сөзі түзу саналы саясаткерлерге сыртқы саяси күштер ықпал етіп, өз «шешендеріне» айналдырып алмасына кім кепіл? Мысалы, қазір діни сыпаттағы саяси күштер белгілі тұлғаларды өздеріне тарту арқылы біздің ішкі саясатқа бас сұғудың жолдарын қарастырып жатқаны жиі айтылады. Бұл да – біз үшін қауіп.

Бесінші мәселе... Зерттеушілер шешендік өнердің туа бітті қасиет ретінде және кәсіби тұрғыда қалыптасатынын айтады. Осы критерийге сүйене отырып, шеңуніктердің шешендік қабілет-қарымын ұштайтын ділмарлық мектеп керек екенін байқаймыз.

Парламент мәжілісінде М.Шаханов: «Ұлтқа басын имейтінді кім депутат сайлаған?» деген сұрақ төңірегінде мәлімдеме жасады. «Өздеріңізге белгілі, Парламент Мәжілісінде заңдарды талқылау кезінде қаралып отырған мәселеге орай сол саланың министрлері баяндама жасайды. Әрине, олардың едәуір бөлегі мемлекеттік тілде шатып-бұтып зорға сөйлейді. Содан қашқақтайтын болуы керек, министрлердің көпшілігі Парламентке өздерінің орынбасарларын жібереді. Мәселен, Парламент Мәжілісінің өткен жолғы жиынында Қазақстан Республикасы Заңының жобасы жөнінде Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау вице-министрі Айдар Әріпханов мырза баяндама жасады. Бірақ вице-министр депутаттардың мемлекеттік тілде қойған бір де бір сұрағына мемлекеттік тілде жауап бере алмады. Әрі онысына, яғни өз ана тілін білмегеніне ыңғайсызданып тұрса бір сәрі ғой, керісінше мемлекеттік тілді менсінбейтін сыңай танытты. Осы саланың министрі Гүлжана Қарағұсова тележурналистерге берген сұхбатында «мен казакча биледи» деп екілене үн қатқанымен оның қазақшасының қандай деңгейде екені жұрттың бәріне аян. Жағдайы анадай болған соң, сол Қарағұсова ханым тым құрыса өзіне орынбасарлыққа екі

тілді бірдей білетін адамды таңдауына болатын еді ғой. Бұрынғы мәлімдемелерімнің бірінде нақ осындай жағдайдың Парламентте Қазақстан Республикасы Туризм және спорт вице-министрі Қайрат Әйтекенов мырзамен болғанын әңгімелегенмін. Республикамыздағы қаншама министрлердің, әкімдердің, олардың орынбасарларының, департамент басшыларының ішінде, тіпті Парламент депутаттары арасында өз ана тіліне, яғни мемлекеттік тілге тұмсығын көтере қарайтын қазақтар аз ба?

Бұл феноменге мемлекеттік тұрғыда баға беретін кез әлдеқашан жетті деп білемін». М.Шахановтың осы сөзі мына өлеңінен де көрніс тапқан. «Депутаттар мен ана тілін тепкен «тепутаттар» және «жепуттар» хақында»- деген өлеңінде:

«Тепутат» пен «жепутаттың» қазір айқын нарқы да,
Ендеше сәл үңілелік депутаттар парқына:
Ана тілін сүймейтінді кім депутат сайлаған?
Ұлтқа басын имейтінді кім депутат сайлаған?
Шын депутат бола ала ма тілін тепкен «тепутат»?

Сол «тепутат» атанғанның неге көбі «жепутат»-деп ызалана жырлауының өзі бекер емес сірә..Бұның астарында терең ой жатқаны да сөзсіз..Бірақ бәріне бірдей топырақ шашпаймыз, шүкірлік бүгінгі таңда билік тәуелсіз еліміздің тәу етер ұлы тұлғалары, зиялы өкілдері, орақ тілді, от ауызды тақ иелері де жоқ емес...Дегенмен саусақпен санарлықтай аз емес екені де өтірік емес...

Бүгінгі күннің ең басты мәселесі-шүкір ететініміз де, қобалжи аландаушылық білдіретініміз де тәуелсіздік. Еліміздің егемендігі «Азаттықтың ақ таңы» (Ә.Кекілбаевтың сөз) саяси-әлеуметтік мазмұндағы шешендіктің ең өзекті тақырыбы болып отыр.

Саяси шешендер қатарында тәуелсіз мемлекетіміздің тұғыш президенті, шебер дипломат, білгір саясаткер, жан-жақты білім иесі-Н.Ә. Назарбаевты атаған болар едік. Елбасы ретінде қоғамдық өмірдің қай саласында да терең білімділік танытып, өрелі ой иесі екендігін анық аңғартады, ағынан жарылып, ақ жүрегін жайып салады, бейнелі сөздермен, мақал-мәтелдермен, фразеологиялық оралымдармен әрлеп, астарлап сөйлеп, қазақ тілінің мол байлығын жетік меңгерген сөз зергері екендігін танытады. Жан-жақты білімді, көреген Елбасы «Қалың елім қазағым» деген кітабында былай өрбітеді: «шөп шыққан жеріне шығады» -дейді аталарымыз. Біздің қазақ- қаншалықты «мың өліп, мың тірілсе де» өзін өзі сақтап қала алған халық, өте талантты халық. Мен айтар едім: өліге де, тіріге де бар жанымен

беріліп қызмет көрсететін мұндай халық-ер мінезді, көңілді де, қолыда ашық халық дүние жүзінен табыла қоярма екен?!

Мен туған халқымды сүйемін. Сондықтан ел көшін бастау-маған сын, мен қостау елге сын. Береке-бірлік, тұтастық-жұбымызды жазбаудың кепілі. Ал қазақстандық елжандылық пен бауырластық, ұлттар достығы бәрінен жоғары тұруға тиіс.»-дей келіп, Дүниежүзі қазақтары құрылтайына жиналғандарға: «Сәл қатқылдау болсада айтайын, «отансызда опа жоқ» бұрынғылар мұны біліп айтқан кезінде Египеттің сұлтаны болған Бейбарыс сарыарқаның жусан исін неге сағынады? Мейлі сен патша не қойшы бол бәрібір...Атамекеннен табаның тайса жетімеңсің...Рас, екі қолға бір жұмыс қайдан болсын табылады тамағыңды тауып жерлік кәсіп, одан да дәуір қызметте жолыңар. Бірақ қара орманның-өскен еліңнің ортасында жүріп ішкен бір жұтым ішкен қара суға қайдан татысын ол», деп тебірененді [3].

Осы мазмұндағы қазіргі шешендіктің көш басшысы деп белгілі қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы Ә.Кекілбайұлы: «Бақ түгендейтін, тақ түгендейтін, атақ түгендейтін заман ба? Ел қамы жолындағы егесте, тарихи болашақ жолындағы таласта ой пиғылының бір жерден шығатындай бастас түгендейтіндей кезеңге келдік. Аттан ауып түскен ақырет емес. Тақтан ауып түскен тақсірет емес. Өз басыңнан бақ ауса да, елбасынан бақ аумасын. Халық жолында, қауым жолында баяғының батырларындай аттан аударып әкетсе жаяу жүріп жағалас салатын заман. Ел игілігіне керекке түгел жете алмасаң да, қолыңа түскенге бекем боп белінді берік буатын заман»-дейді[4]. Бұдан артық не айтуға болады, қалай айтуға болады? Кеменгер кеңесші осындай келелі істі халқына кеңес ретінде айтты, жүрекке жеткізіп, шешен тілмен шебер айтты. Шешеннің шеберлігі де сонда А.Байтұрсынұлы сөзімен айтсақ, дыбыстарды көңіл әуеніне қарай үндестіріп, сөз әуезділігін құрады. Сөздерді көңіл күйіне қарай ұқсата отырып сөйлеу әуездігін құрады. Көңіл толқындарынан кестелең төгілген сөйлемдер өрнек құрап, лұғат әуезділігін құрады. Ойдың түйіні болып тұрған сөздер тізбегі есеппен қайталанып, лебіз анықтығына алып келеді [1].

Парламент Мәжілісінің депутаты: Оразгүл Асанғазықызы бір сұхбатында «Қазақ тілін қолдануды сәнге айналдыру қажет».

«..2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада да «қазақ тілін сәнге айналдыру керек» делінген. Енді соған шешеніктеріміз де ұмтылуы керек. Жаңа да айттым, «Қазақстанда орыс тілінсіз мемлекеттік басқару ісі әлсірейді» дейтіндер, қазақтың орыс тілісіз күні жоқ дейтіндер он екі өрім қамшымен біздің

биліктегі қазақ азаматтарының арқасынан осып отыр. Және ол жанашырлықпен жай «намысын жаныншы» деп айтып отырған жоқ, шындыққа айналған кемшілігімізді бетімізге басуда. Бұдан соң биліктегі азаматтарымыз өздеріне дүре соқтырып қойып отыра бермейтін шығар, намыстанып, өз ана тілін білуге, оны мемлекетті басқару тіліне айналдыруға ұмтылатын шығар деп ойлаймын».

Парламент Мәжілісінің депутаты: Б. Тлеуханның мәжілісте айтқан шағымы: «Ұлт – тұтас дене секілді. Жүрегі ауырса, тізенің бүгілгені немесе қолы сынса бетінің тыржығаны, құлағы шаншыса, демі ауырламақ.

Қаратаудағы қасіретке Алтай, Атыраудағы ауыртпашылыққа Арқа, Алатаудағы қиыншылыққа Аралдағы қазақтың қабырғасы қайыспаса, елдігің қайсы?! Алатауда туған Қарасай батыр Көкшеде ажал құшып, Обағанда туған батыр Баян Жетісу-Іле бойында қаза тауыпты.

Қазақта қабырғалы үш бидің есімдері ауызға қатар ілінеді. Төле, Қазыбек, Әйтеке! Төле бабама топырақ Тәшкеннен бұйырыпты, Әйтеке атам Өзбекстандағы Тамды-Нұратада жатыр. Бүгінгі Қазақияның территориясынан топырақ бұйырған қаз дауысты Қазыбек атам ғана. Сонда не, олар бұл жерге сыймап па?! Әрине, олай емес. Алаш аяулысын айдалаға көметін ел емес. Ардақтыларымыздың өз атақонысында жатқанын білуге сұрапыл зерде, терең ілімнің қажеті жоқ. Тарихтан аз-кем хабарыңыз болса жеткілікті. Күй атасы Құрманғазы Ресейдегі Астрахан жерінде байыз тапқаны бәрімізге аян. Өн патшасы Найманбайдың Әсеті де қазіргі Қытай территориясындағы Аяққамырда жерленген. Бүкіл Қазақияны ортақ таныған бабалардың жортқан жері, тастаған үлгісі осы еді. Ал бүгін ше? Діні үшін дүр сілкінген Оспан сынды арланның қасіретіне, қарға тамырлы қазақтың бәрінің қабырғасы қайыса алды ма? Өкінішке қарай, қастерліміздің қадірінен күсіп қалыппыз. Бөлшектенгеннің кесірінен еді бұл бейбақтығымыз. Қандай қиын кезеңдерде қарға тамырлы қазақ – алабүйректенгеннен емес, бір-біріне арқа сүйегендіктен аман қалған. Басы ғана емес, тілін, дінін амандап қалды.» және «Махамбет шамырқанған, Жамбыл қыр төккен, Абай толғанған қазақтың тілін қомсынар жөнің жоқ еді. Өзгені зор, өзін қор тұтқан құлдық сананы миыңнан аластап, серпіл де сергі қазақ! Күңіреніп күн түбіне жортқан, алдаспаны айға шағылысқан ата-бабаларымыз айбын төккен адуынды тілді аманат таныған алаштың бүгінгі ұрпағы әспеттей білсе керек-ті. Айтарымыз – өздеріңе сеніңдер! Ақыл-қайратыңа жүгініп, асыл тіліңнің бағасын асыр, бағландарым! Қажетті қылыңдар, көкжалдарым!».

Бір ғұлама «шешен саясаткер – төрт сағат бойы үздіксіз жүйелі түрде тоқтамай сөйлей алатын адам» деген екен. Төрт сағаттық шешендікті былай қойып, ана тілімізде төрт сөйлемдік еркін ой айта алмайтын басшыларымыз (әкімқараларымыз), билеріміз (соттарымыз), батырларымыздың (әскерилер) көп екені бәрімізді ойландыруы тиіс секілді. Өйткені көпшілік ортасында сөйлей білу мәнері көптеген түйткілді мәселелерді шеше алады.

Көне Римнің шешендік өнерінің төретигі саналатын Цицерон бір сөзінде: «Ақын болып жаралу керек, шешендер жүре қалыптасады», – дейді. Ал қазақ халқының «Көре-көре көсем боласың, сөйлей-сөйлей шешен боласың» деген сөзі бар. Бұл сөзді қазақ Цицероннан бұрын айтты ма, кейін айтты ма, ол арасын екіше мүмкін емес. Десек те, Цицеронның айтқаны пәлсапалық ой болса, қазақтың мәтелі осы бір ойды поэтикалық тұрғыда көркемдеп, ырғақты түрде жеткізіп тұрғанын мойындауымыз қажет. Қызығы: екеуінің бар айтары бір ғана түйінде тоғысады [5]. Демек, шешендік өнерді ізденіп үйренуге, ел алдына сөйлеу арқылы қалыптастыруға болады деген сөз. Яғни, біздің ойымызша, екі сөздің басын құрап, дұрыс сөйлей алмайтын кез келген әкімқараның бұл мәселеге келгенде кеңестік кезеңнің салдарынан орысша қара танығанын алдыға тартып, ақталуына жол жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл құралы.
- 2 Сыздықова Р Тіл мәдениеті және оның проблемалары.
- 3 Назарбаев Н.Ә Тіл мәдениеті және оның проблемалары.
- 4 Қосымова Г. «Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы».
- 5 Негимов С. «Шешендік өнер».

ШУМЕРЛЕР МЕН ТҮРКІЛЕР

ТРУШЕВ А. К.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ПСТЕБАЕВА Қ. С.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Шумер тілі – өлі тіл деп есептеліп жүр. Сөздік қорына келетін болсақ: негізгі түбірден, бір буынды сөздерден құралған. Шумер жазуы, ертедегі Шумер мемлекетінде қолданылған. Оны Оңтүстік Қосөзеннің (Евфрат пен Тигр) бойында (қазіргі Ирак)

біздің заманымыздан бұрын 2-мыңжылдықта өмір сүрген тайпалар пайдаланған. Зерттеушілердің пайымдауынша, бұл жазу мен тілінің басқа тілдермен туыстығы дәлелденбеген. Қазіргі ғылыми деректер бойынша Шумер жылы дүние жүзіндегі ең ежелгі жазу болып саналады. Оның алғашқы түрі сурет түрінде, заттың ерекше белгілерін кескіндеу арқылы жазылған. Кейін бір сөзді нақты танбамен жазуға көше бастаған. Осыған орай Шумер жазуы жылы бірнеше кезеңге бөлінеді: 1) классик. Шумер жазуы жылы (біздің заманымыздан бұрын 23 – 21 ғ-лар); 2) жаңа Шумер жазуы жылы (біздің заманымыздан бұрын 21 ғ.); 3) кейінгі Шумер жазуы жылы (біздің заманымыздан бұрын 2-мыңжылдықтың бас кезі). Шумер жазуы жылы туралы құнды зерттеулер жүргізген И.М. Дьяконов оның аккад тілімен қатар кітаби тілдің негізін қалағанын, график., лексик. және грамматикалық ерекшеліктері болғанын анықтаған. Ғалым шумерлік 100-ден аса сөздерді алып, олардың грамматикалық құрылымын, сөз таптарының мағынасы мен қызметін, сөздердің орын тәртібі мен синтагмат. ерекшеліктерін көрсетті. Әңгіме осыдан шығып тұр. Яғни біз атап жүрген зат атаулары ежелгі шумер жазуымен тікелей байланыстылығы [1].

Қазіргі таңда әлемдік тілші ғалымдардың ерекше ықыласпен құмарта ықылас білдіріп жүрген өзекті мәселелердің бірі-шумерлер тарихы, олардың жазуы, әсіресе шумерлер мен түркілер арасындағы туыстық жақындық. Түркі тілдес халықтардың жазу-сызу мәдениетін зерттеген ғалымдар кеңестік кезеңде олардың ілімін шумерлік руханиятқа байланыстырып зерттеген емес. Осындай өзекті мәселемен алғаш рет филология ғылымдарының докторы, профессор Г. Қосымова айналысып, «Тілдің тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері: Шумерология және түркі (қазақ) таным мәселелері» атты монографиялық еңбегін жарыққа шығарды. Аталмыш монографияда түркі тілдерінің даму кезеңдері және қазақ тілінің түркі тілдер ішіндегі алатын орны анықталып, қазақ тілі көне түркі тілімен салыстырыла зерттеліп, шумер дәуірінен бері қолданылып келе жатқан тарихи сөздердің дыбыстық ерекшеліктері мен мағыналық өзгерістері ғылыми негізде алынып зерттелген. Қазақ тілінің тарихын түркі тілдерінің даму тарихында қарастыра отырып, оның өзіндік даму жолын анықтауға ұмтылуы, сонымен бірге түркі тілдеріндегі қазақ тілінің ролін көрсетуге деген талпынысы автордың қазақ халқының ежелгі дәуірдегі мәдениетін әлемдік деңгейде таныту болып табылады. Ғалым өз еңбегінде Шумер тілі мен түркі тілдерінің жақындығын ғылыми тұрғыда нақты деректермен дәлелдеп шыққан. Автор өз

монографиясында ономастикалық атауларда болған тарихи және фонетикалық өзгерістердің заңдылықтарын негіздеп, қазақ тілінің шумер заманынан белгілі көне түркі тілінің тарихи жалғасы екенін ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді. Шумертанушы О.Н.Тунаның дәлелдеуінше, шумер тіліндегі элементтер-түркі тілінен енген тілдік бірліктер. Тілші ғалым Г.Қосымованың зерттеу жұмыстарының нәтижесі шумер тілі мен көне түркі тілінен алынған мыңдаған сөздердің дыбыстық жүйесі, олардың орналасу тәртібі, тіркесу мен үндесу заңдылығы, түбір сөздерге қосылып жазылатын аффикстердің түрлері мен жалғану жүйесіндегі ұқсастық, сөз таптарына тән грамматикалық категориялардың ортақтастығы осы екі тілдің түбірлес, туыстас тілдер қатарына жататынын және бұл ортақтастық жай ғана кездейсоқтық емес, керісінше сан мыңдаған жылдықтар бойында қалыптасқан жүйе екенін ғылыми негізде дәлелдеп берді.

Сөздің шығу тегіне байланысты құнды еңбектердің бірі Олжас Сүлейменовтың «Язык письма» деген этимологиялық зерттеуін ерекше атап өтуге болады. Бұл еңбек –сөздің беймәлім тархын тілдің сана тұрғысынан аша түскен. О.Сүлейменов: «Генетика жағынан туыс тайпалар ғасырлар бойына көрші тұрып, бір жазуды меңгерсе де, ортақ таңбаны атайтын бірдей дыбыстардың тіркесімділігінен әртүрлі сөздерді туындауы мүмкін» дейді [2, 6 б]. Сөз тұлғасының дамуына фонетикалық өзгерістен басқа адам санасындағы саналық өзгерістің де әсер еткенін сөздің тарихын зерттеп отырып көз жеткізуге болады.

Шумер жазуы жылдарын Хоммельден кейін түркі тілдерімен салыстырған О.Сүлейменов ұқсас сөздердің кездейсоқ еместігін дәлелдеді. Ол Шумер жазуы жөн түркі терминдерімен салыстыра отырып, сәйкес келетін сөздердің дені: 1) Тәңірге; 2) адамға; 3) табиғатқа; 4) мәдениетке қатысты екенін зерделеп, ондағы жүйелілікті анықтаған. Ол шумер және түркі жазуларының жақындығын нақты тілдік деректер арқылы негіздей келіп, оның генетик. жақындық емес, мәдени жақындығының болуында деп, мағыналық, тұлғалық, ұғымдық жағынан жақын шумер мен түрік сөздерін салыстырады. Мысалы: ада – ата; ама – аба, ана; амар, мар – мара, мала, бала; ер – ер; думу – тума, од – от, уш – үш, т.б. Автор Шумер жазу жылдарындағы материалдар арқылы ежелгі замандағы түркі тілінің сөзжасамдық жүйесінің кейбір сызбалық жүйесін анықтауға болатындығын, шумерлердің дайын терминдерді қабылдап, өз сөзжасамдық жүйесімен түрлендіргенін, зат есім мен етістік арасындағы байланыстың генетик. тектілігі болғанын анықтай түсті. Жазу тарихында Шумер жазуы жылы

басқа жазулардың (аккад, вавилон, ассирия, т.б.) қалыптасуына негіз болған [3, 45 б].

Шумерлер оқулықтар жазбас бұрын алдымен шумер-аккад сөздігін жасаған. Олардың екі түрі бар; жалпы және терминдік (мыс. ботаника, фармацевтика, зоология, минералогия және т.б.) сөздіктен үзінді: шумерлік – дир, дири – аккадша – ватру – превосходящий (асып түсетін) қазақша – аса, дүр, дүрдей. Шумерлік оқулықтардың үлгісі «қыш кітапханалар» арасынан табылған э – дуба (оқу, оқыту, оқулық, яғни әдаба) шумерлердегі бала оқытуды, мектепті және оқу құралы әдебиетті айқындаушы болып табылады. Мұнда, мысалы емші – «ашутасу», дұғалаушы – «машмаш» деп берілген (қазақта аштау, ұшықтау деген сөздер бар, ал «машмаш» – шаман дегенге келеді). Шумер тілін грамматикалық жағынан зерттеу үшін арнайы оқу құралы (өзгерген сөздер, оның айтылуы туралы) жасалды. Оны «Ана иттишу» - «согласно извещению об этом» – «анадай айтылуы», яғни бұл туралы айтылуына сәйкес деп атаған. Сол оқулықтардың бірі жорамал кітабы [3, 61 б].

Бұл еңбектерді қарастыра отыра шумер тілі мен түркі тілдерінің байланысы бар екені аңғаруға болады. Оған дәлел ретінде Олжас Сүлейменовтің еңбегінде былайша көрініс тапқан: «В иероглифическую эпоху любой простой знак должен был иметь образное значение. Я поинтересовался как выглядела в шумерском письме цифра, соответствующая числу десять. И оказалось:

> -u- десять.

Если прототюрки были знакомы с графемой в этом качестве, то они использовали её и как указатель направления - «вправо». Попытался представить:

> -uŋ- 1) десять, 2) правая (сторона), вправо, 3) он.

Во всех тюркских языках представлены производные этой лексемы: **un** - десять (тат., баш., сюг., лоб.), **on**- т.ж. (тур., аз., кум., караим., кр.тат., балк., узб., каз., кирг., ног., ккалп., уйг., алт., хак., тув.), **von**- т.ж. (як.), **vun, vuna, vunna** - т.ж. (чув.диалекты).

(Старокипчакская форма **ong** - десять, мне кажется наиболее приближена к праформе.)

Знакомство с цифрой-угол может подтвердить второе значение названия знака, служившего, вероятно, и указателем направления вправо. Диалектные формы слова и значения собрались в общетюркском.

		/	u (o)
᠋ > - *buŋ - uŋ	∖	un (on) - an - a	
		uŋ (oŋ) - ung (ong) - ang	

Uŋ - правый (тат., башк.), **uŋ-** т.ж. (тур.диал.), **oŋ** - т.ж. (большинство тюрк.яз.), **an** - правый (чув.). Распространилось в тунгусо-манжурских языках: **an** - правый (эвенк.). Носогортанность согласного сохраняется в производных **angida** - правый, в правой стороне (солон.), **angyv, angav** - т.ж. (эвен.).

Исходным, вероятно, был знак месяца, истолкованный как след ноги (копыта), ориентированный вправо: **᠋ - uŋ** - 1) след ноги (копыта), 2) количество пальцев на ноге, 3) вправо.

Севортян в эту группу, мне кажется, совершенно справедливо включает древнетюркскую лексему, приведённую венгерским тюркологом Вамбери - **ong-** «пальцы на ноге». Этот иероглиф в древнейшем курсивном начертании попадает в алфавит: **᠋ - an** - (др. тюрк.).

...Неслучайность совмещения значений «десять» и «правая (сторона)» может подтвердить и другой пример. Если та же цифра назвалась в славянских **des - 10, desno** - правое (слав.), то это соответствует итальянским **des - 10, des(stra)** - правая (сторона)» [4, 207 б].

Жіктеу есімдіктеріндегі мынадай ұқсастықтарды көрсетеді: «me (шум.), men – мен (қазақ), ze (шум.), sen – сен (түркі, қазақ) [5, 24 б]. Демек, «бұл тілдік құбылыстар түркі-шумер байланыстарының болғанын дәлелдейді. Яғни түркілер өз заманында жақсы дамыған шумер мәдениетін пайдаланған.

Біз шумерлер тілі мен көне түркі тілінің, яғни біздің ата-бабамыздың тілінің туыс тілдер қатарына жататынына және алтай тілдер тобына кіретін түркі тілдерінің шумерлер дәуірінен бұрын да болғанына ғалымдар зерттеулері арқылы көз жеткіздік. Сына жазуымен жазылған шумер кестелері ойлап қарасақ, түркі тілінің ең көне жазба ескерткіші болып шықты. Ғылыми негіздемелер мен зерттеулер нәтижесі қазақ тілінің жасын түркі тілдерімен бірге ұзартып, шумер дәуірімен байланыстырады. Бііз ғалым, шумертанушы О.Н.Тунаның пікірін көпшілікке ұсына отырып, түркі тілдерінің бір тармағы- қазақ тілінің сан ғасырлық тарихы бар екенін және шумер тілімен сабақтаса дамығанын айрықша мақтаншпен айтқымыз келеді. Зерттеуші ғалым О.Н.Тунаның: «Түркі тілінің

осыдан 5500 жыл бұрын тәуелсіз және екі тобы бар тіл ретінде өмір сүргені дәлелденген. Егер пайда болғаннан шумершемен байланысқа түскен уақытқа дейінгі таралу жылдамдығы тұрақты болған болса, прото-түркі тілі орасан көп уақыт бұрын өмір сүрген болуы қажет. Түркі тілінің археология және глоттохронологиялық жұмыстарына сүйеніп айтылған «жасы» ең саран есептерімен есептегенде 8500 жыл сөздерімен салыстыруға болады. Өйткені прото-түркі тілінен прото-шығыс және батыс түркі тіліне дейінгі өткен заман есептелсе, ол дәуірден осы күнге дейін өткен 5500 жыл екі есеге артуы мүмкін» [6, 89 б],-пікірі бүкіл әлем алдында түркі тілінің сан ғасырлық ғұмыры болғанын, тілі ұзақ өмір сүріп келе жатқан халықтың жоғары деңгейдегі мәдениеті болғанын да дәлелдейтін нақты деректер.

Автордың ойынша: «Тіл – жанбайтын, шайылмайтын, шірімейтін және идеологияның әсері тимейтін мұрағат. Ата-бабамыздан жеткен басты интеллектуалдық мұра; тіл мен мәдениетте көрініс тапқан бірінші иероглифтердің дамуын түсіне білу керек; сөздің себептілігін іздеу, жазу мен тіл бастау алатын бірінші иероглифтерді анықтау жұмыстары жүргізілгенде ғана тіл білімі өз мәнін сақтай алады; ауызша тіл жазба тілмен салыстырғанда құнды мәлімет беруі мүмкін. Сондықтан бізге ата-бабамыз өздерінің өткен тарихын ұрпақтары білсін деп, «біліндер, білгір болындар» деп өсиет қалдырды. Бізге өте мол мұрағатты оқу тағдырымызға бұйырды, онда тек өткеніміз ғана емес, сонымен қатар болашағымыз да кодталған» [5, 317 б].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Википедия (<http://kk.wikipedia.org/>).
- 2 Көбденова Г. Сөздің шығу тарихы/Ана тілі,-2012,-16-22 тамыз, -5 б.
- 3 Қоңыратбаев Ә.,Қоңыратбаев Т.Көне мәдениет жазбалары.- Алматы,1991.
- 4 Сүлейменов О. Язык письма.-Алматы, 1998-499 с.
- 5 Сүлейменов О.Таңбалар тілі.-Алматы,2014-384 б.
- 6 Крамер С.Шумеры. Первая цивилизация на земле. М., 2002.

ТІЛДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

ТРУШЕВ А. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ӘУБӘКІР С. С.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіл және ойлау – бір-бірінен өзінің мәні, өздік белгілерімен ерекшеленетін, қоғамдық қызметтің өз ара тығыз байланысты екі түрі. Қазіргі заманда бұл мәселемен әр түрлі ғылым саласындағы ғалымдар айналысуда.

Ойлау – аса күрделі психикалық процесс. Оны зерттеумен бірнеше ғылым айналысады. Бұлардың ішінде логика мен психологияның орны ерекше. Психология түрлі жас мөлшердегі адам ойының пайда болуы, дамуы, қалыптасуы жолдарын, яғни жеке адамның ойлау ерекшеліктерінің заңдылықтарын қарастырса, логика – бүкіл адамзатқа ортақ ой әрекетінен заңдары мен формаларын айқындайды, адам ойының нақты нәтижесі болып табылатын ұғым, пікір, дәлел, ой формаларының табиғатын зерттейді. Ойлау ерекшеліктерін таным мен ой процесінің сатысы ретінде зерттеу, ойлаудың білім мен тікелей байланысты екендігін көрсетеді.

Тіл дегеніміз – сөздік белгілердің жүйесі. Ал белгі – шындық пен болмысты білдіретін бөлшек. Тіл арқылы ойымызды басқа біреуге жеткіземіз. Ақыл-ой жетістігі болып табылатын, ақиқат, өмірдің бейнелуін қамтамасыз ететін ең жоғарғы таным-түйсік адамға ғана тән және ол-сөйлеу актісімен тікелей байланысты форма. Яғни адамдар бұл бейнелерді қалыптастыруда тілді пайдаланады, бір-бірімен қарым-қатынасқа тіл арқылы түседі, бейненің бар болмасын суреттеу үшін, бір-біріне жеткізу үшін тілдік блоктарды түзеді.

Тіл мен сөйлеу жайындағы ғалымдардың пікіріне келсек, ерекше концепция Ф. де Соссюрдің тұжырымы. Оның пікірінше, тіл дыбыстың өзі, дыбысталу. Яғни, тіл – барлық дыбыстық таңбалардың жиынтығы болса, сөйлеу – дыбысталудың жиынтығы. Ғалым «Язык – это система знаков и правил их комбинирования; речь же это использование нашей языковой системы в целях общения» /2/. Ф. Соссюр тілмен сөйлеуді ажырата келіп, олардың әрқайсынына тән айырмашылықтарды нақтылап көрсетеді.

Тіл – әлеуметтік, ал сөйлеу – жеке құбылыс. Тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы мәселе жалпы тіл білімінің ғана емес, сонымен бірге философия мен логиканың және психологияның ең күрделі мәселелерінің бірі болып саналады. Дыбыстық тіл де,

абстракті ойлауда адамға тән құбылыстар. Осы бірліктен тіл мен ойлаудың жалпы ерекшелігі көрінеді. Ой тіл арқылы айтылған мазмұнның негізін құрайды. Ой арқылы, адам миының сәулелендіруші әрекеті арқылы тілдік единицалар объективті дүниенің заттары мен және құбылыстарымен байланысқа түседі, мұнсыз адамдардың бір-бірімен тіл арқылы қатынас жасауы мүмкін болмаған болар еді.

Адамның ой тіл арқылы тілдегі сөздер және олардың тіркесі арқылы айтылды да, материалдық формаға енді. Ойлаудың туып жасалуында тілдің ролі айрықша зор.

Белгілі бір тілдің дыбыстық комплекстері ойлауда сәулеленетін объективті дүниенің элементтерінің сигналдары ретінде қызмет етеді де, бұл дыбыстық комплекстерде адам танымының нәтижелері орнығып бекітіледі, ал осы нәтижелердің өзі ары қарай танып білуге негіз болады. Сондықтан да тіл ойлаудың қаруы, инструменті ретінде, ал тіл мен ойлаудың байланысы бірлік ретінде сипатталады. Тілдің шығуы мен абстракті, жалпылаушы ойлаудың шығуы туралы мәселелер өз ара тығыз байланысты. Мұны И.П. Павловтың екінші сигнал жүйесі туралы ілімі дәлелдей түсті. Ол екінші сигнал жүйесі адамның пайда болуымен байланысты туды және осымен байланысты жалпылаушы ойлау да пайда болды дейді. «Тегінде айналадағы дүниеге барып тірелетін біздің түйсіктеріміз бен елестеріміз егер біз үшін шындық өмірдің бірінші сигналдары, нақтылы сигналдары болып табылатын болса, онда тілдің өзі сөйлеу органдарынан ми қабығына баратын ең алдымен кинестезикалық тітіркенулер, екінші сигналдар, сигналдардың сигналдары болып есептеледі.

Түйсіктер, сондай-ақ қабылдау мен елестері образдары дүниедегі заттардың, құбылыстардың және олардың сапа, қасиеттерінің сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінің нәтижесінде пайда болады. Ал жалпылаушы және абстракті ойлау сыртқы дүниенің сезім мүшелері арқылы бізге жететін деректеріне, әсеріне сүйенгенімен, оның ұғым, байымдау және т.б. түрде болатын нәтижелерінің өздері сәулелендіретін объективті шындыққа қатысы жанама түрде болады. Әрбір ұғым заттар мен құбылыстардың және т.б. бүтіндей тобын олардың жалпы және басты қасиеттерінде бейнелей отырады да, сол топтағы әрбір затқа, құбылысқа және т.б. тән индивидуальды қасиеттерден дерексізденеді. Кез-келген халықтың таным мен ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады және ол тек қана сол ұлттың тарихын, мәдениетін ғана емес, оның өркениетін құрайтын талғамдар жиынтығын, өмір сүру әдісін, руханият, ділдік, материалдық саладағы қол жеткен жетістіктерін де белгілейді. Сол себепті тіл тек таным мен ойдың вербалдануы

қызметін ғана атқарып қоймай, сонымен бірге ол тарихи, мәдени, өркениеттік құндылықтарды сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, танытушы.

Бізді қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстар, олардың әр түрлі белгілері, бір-бірімен қарым-қатысы адам санасында ойлаудың әр түрлі формалары (ұғым, байымдау) түрінде бейнеленеді де, сонғылар тілде сөздер және сөйлемдер арқылы айтылады, осылар арқылы баянды етіледі. Адам санасында шындық өмірдің бейнеленуі тілсіз іске асуы мүмкін емес. Тіл біздің ойымызды білдіре және баянды ете отырып, бізді қоршаған шындық өмір жайындағы білімімізді сақтаушы болып есептеледі. Тіл объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар, олардың сапа, белгілері және бәр-бірімен қарым-қатынасы туралы қандай бір ойды болса да айтып жеткізуге икемді болады.

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланыста болады дегенде, тілдегі категорияларының өз ара байланысы, арақатысы ескеріледі. Мысалы, тілдегі сөз логикалық категория – ұғыммен тығыз байланыста болса, сөйлем байымдаумен (суждение) тығыз байланыста болады.

Сөз бен ұғым бірлікте, өз ара тығыз байланыста болады дегеннен бұл екеуі бір-бірімен тепе-тең екен деген түсінік тумауға тиісті. Олардың арасындағы айырмашылықтары мыналар: кейбір ұғымдар жеке сөздермен емес, сөздердің тіркестерімен айтылады; фразеологиялық сөз тіркестерінің құрамындағы кейбір ұғымдар жеке сөздермен емес, сөздердің тіркестерімен айтылады; фразеологиялық сөз тіркестерінің құрамындағы кейбір сөздер ұғымды өздігінен емес, тек тұрақты сөз тіркестерінің құрамында қолданылғанда ғана білдіре алады. Бірнеше мағынаны білдіретін бір сөздің өзі әлденеше ұғымды білдіруі мүмкін. Сөз кейде ұғымды ғана емес, байымдауды да білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайда сөз сөйлем ретінде қызмет атқарады. Бұл айтылғандардың бәрі де сөз бен ұғымның тепе-тең емес, бірақ өз ара байланысты екендігін көрсетеді.

Ойлаудың тілмен тығыз бірлікте болатынын ойлау формаларының бірі – байымдаудың сөйлеммен байланысынан да көруге болады. Тілдің тіл болуы үшін ең қажетті фактор – ойлау, пайымдау екені белгілі. Адамның ми қабатында жинақталған ой тіл арқылы сыртқа шығады, сөйлеу арқылы неше мәрте айтылса да белгілі бір сөйлеу жүйесіне бағынбаса, түсініксіз болады. Ой тілге әсер етеді, тіл сөзге әсер етеді, сөзден сөйлеу пайда болады.

Тіл-тұрақты және ұзақ өмір сүретін процесс, ал сөйлеу – тұрақсыз және жиі өзгеріп отырады.

Тіл адамның миымен, санасымен бірге өзі қалыптасатын үдеріс, ал сөйлеу әркімнің өзі дамытып отыратын үдеріс.

Тіл – психикалық құбылыс, ал сөйлеу - психофизикалық құбылыс.

Осылайша, тіл мен сөйлеудің ара жігін ажырата келіп, олардың өзара тығыз байланысты екенін де атап өтеді.

Қазақ лингвистикасында тіл мен сөйлеуге қатысты мәселелерді анықтап, олардың айырмашылықтарын көрсетуге тырысқан тілші - Т.Р. Қордабаев. Ол: «сөйлеу дегеніміз - тілді қатынас жасау процесінде өз ойын басқаларға білдіру, басқаның ойын білу мақсатында қолдану деген сөз», – /3, 87/ дей келіп, тіл мен сөйлеу бір-бірімен ажырамас бірлікте – деп көрсетеді.

Тілсіз ойлаудың болмайтындығы, әрбір ой тіл арқылы ғана көрінетіндігін, яғни сөйлеуді ойлаудан бөліп алудың мүмкін еместігін түсінеді.

Ф. де Соссюр ойды тілдің семантикасымен теңдестіре отырып, тілді қағазбен былайша салыстырады: «Ой дегеніміз, сол қағаздың бет жағы, ал дыбыс – астыңғы жағы, егер қағаздың бет жағын, астыңғы жағын бүлдірмей кесіп алуға болмайтыны сияқты, тілде де дыбыстан, дыбысты ойдан бөліп алуға болмайды. Мұны тек абстракциялық түрде ажыратуға болады» - дейді.

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланыста болады дегенде, тілдегі категорияларының өз ара байланысы, арақатысы ескеріледі. Мысалы, тілдегі сөз логикалық категория – ұғыммен тығыз байланыста болса, сөйлем байымдаумен (суждение) тығыз байланыста болады.

Сөз бен ұғым бірлікте, өз ара тығыз байланыста болады дегеннен бұл екеуі бір-бірімен тепе-тең екен деген түсінік тумауға тиісті. Олардың арасындағы айырмашылықтары мыналар: кейбір ұғымдар жеке сөздермен емес, сөздердің тіркестерімен айтылады; фразеологиялық сөз тіркестерінің құрамындағы кейбір ұғымдар жеке сөздермен емес, сөздердің тіркестерімен айтылады; фразеологиялық сөз тіркестерінің құрамындағы кейбір сөздер ұғымды өздігінен емес, тек тұрақты сөз тіркестерінің құрамында қолданылғанда ғана білдіре алады. Бірнеше мағынаны білдіретін бір сөздің өзі әлденеше ұғымды білдіруі мүмкін. Сөз кейде ұғымды ғана емес, байымдауды да білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайда сөз сөйлем ретінде қызмет атқарады. Бұл айтылғандардың бәрі де сөз бен ұғымның тепе-тең емес, бірақ өз ара байланысты екендігін көрсетеді.

Ойлаудың тілмен тығыз бірлікте болатынын ойлау формаларының бірі – байымдаудың сөйлеммен байланысынан да

көруге болады. Тілдің тіл болуы үшін ең қажетті фактор – ойлау, пайымдау екені белгілі. Адамның ми қабатында жинақталған ой тіл арқылы сыртқа шығады, сөйлеу арқылы неше мәрте айтылса да белгілі бір сөйлеу жүйесіне бағынбаса, түсініксіз болады. Ой тілге әсер етеді, тіл сөзге әсер етеді, сөзден сөйлеу пайда болады.

Тіл – тұрақты және ұзақ өмір сүретін процесс, ал сөйлеу – тұрақсыз және жиі өзгеріп отырады.

Тіл адамның миымен, санасымен бірге өзі қалыптасатын үдеріс, ал сөйлеу әркімнің өзі дамытып отыратын үдеріс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. – Алматы, 2009 ж.

2 Ф. Соссюр. Труды по языкознанию. Перевод под редакцией А.А. Холодовича. – М.: «Прогресс», 1977 г.

3 Т.Р. Қордабаев. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қаз. білім акад. Респ. баспа каб., 1999. – 195 б. с.

ХАНДЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ

ТРУШЕВ А. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ҚАБЫШЕВ Б. Б.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бұл дәуірдегі қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде жаңа құрала бастаған халықтың сөйлеу тілі мен қазақ халқын құраған ру-тайпалардың ежелден келе жатқан поэзиясы тілінің негізінде ауызша дамыған әдеби тіл қызмет етті. Ол негізінен, поэзия түріндегі көркем әдебиет пен ауызша жүргізілетін дау-билік саласында, хан жарлықтары, шетелмен қарым-қатынас қағаздары, тарихи шежірелер секілді жазба дүниелердің қажетін орта азиялық түркі әдеби дәстүріне негізделген қазақтың ескі жазба тілі өтеп отырды.

Солай десекте, қазақтың бірқатар ғалымдары бұл кезеңде қазақтың әдеби тілі болды дегенді қолдамайды, өйткені әдеби тілді танытатын әдебиеттің басын ХҮІІІ ғасырдан, Бұхар жыраудан бастайды. Олардың пікірінше, сол тұстағы қазақ жырауларының өзіндік жанрлық сипаттары мен стильдік ерекшеліктері болған емес, көбіне фольклордағы дидактикалық-тұрмыстық жырлар мен арнау, қоштасу, өсиет сияқты ертеден келе жатқан ауыз әдебиетімен үндес келеді.

Ғалым Р.Сыздықтың пікірінше, бұл тұста қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілі болған.[1, 112]. Ғалымның осындай пікір айтуына, 60-80 жылдары жарық көрген «ХҮ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» (1982), «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967), «Алдаспан» (1971), «Ақберен» (1972) т.б. жинақтарда басылған мәтіндер негіз болып отыр. Бұл жинақтарға енген Асан қайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Сыпыра жырау және т.б. толғаулары ауыздан ауызға жеткендіктен, біз осы дәуірдің өзіне тән ауызша әдеби тіл болды деп айта аламыз.

Ал жазба әдеби тіл үлгілеріне келсек, бұл салада да біршама зерттеулер мен айтылған пікірлер бар. Қазақтың ескі жазба тілінде жазылған жалайыр руынан шыққан Қадырғали Қосымұлы сияқты тарихшының шығармаларын танып-талдау үстінде сол тұста қазақ туындысы пайдаланған жазба тіл мәселесін Ә. Марғұлан, Қ. Жүнісбаев, Е. Масанов, Т. Қордабаев, Р. Сыздықова т.б. ғалымдар көтерді. Сонымен қатар, осы тұстағы қазақтың хан, сұлтан, тархандарының Ресей үкіметіне немесе бір-біріне жазысқан ресми қағаздары мен әкімшілік орындарының үкім-жарлықтарының мәтіндерінің тілі жайлы да пікірлер айтылды.

Р. Сыздықтың айтуынша, әдеби тіл статусын тарих кешенінің барлық кезегінде тек жазуға байланыстыра анықтауға болмайды. Сол тілді танытатын үлгілердің әлеуметтік жүгі, барлық нұсқаларға біршама ортақтығы, тілдік-көркемдік нормаларының («қырланған, өңделген, сұрыпталған сипатының») болуы – осылардың баршасы қоғамға белгілі бір дәуірде қызмет еткен тілдің категориясын айқындайды, даму сатысын көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, бізде ауызша сақталып, там-тұмдап жеткен ескерткіштердің тілін әдеби тіл болды деп табамыз.

Бұл кезеңдегі әдеби тіл нұсқалары ауызша тарап жеткендіктен, олардың мәтіндерінің жай-күйлері бірдей болмаған. Мысалы Асан қайғының «Ақ тонынды жамандап, Атлас қайдан табарсың» дегеніндегі атлас сөзі – соңғы дәуірлердің элементі. Сонымен қатар жырау шығармаларында ақы, ғаріп, мөрмөр, пейіл, мақсұт, пір, надан, хатим ету, ғалым, әзиз сынды араб-парсы сөздері молынан ұшырасады. Бұл да соңғы кезеңдер қоспасының жемісі болуы керек.

Асан қайғының замандасы Қазтуған, Шалкиіз, ХҮІ ғасырда өмір сүрген Доспамбет пен Шобан жыраулардың тексттері лексика-грамматикалық және көркемдік-композициялық құрылымы жағынан өз дәуірлеріне сай элементтерді көбірек сақтаған. Ал ХҮІІІ ғасыр жырауларының тілі соңғы ғасырларға өте жақын. Мұнда қазіргі кез тұрғысынан алғанда да бейтаныс

тұлға-тәсілдер өте аз. Дегенмен түсінуге қиын, мағынасы күнгірт сөздер мен сөз тіркестері бар. Мысалы, Қазтуғанның «Қара ұнымы сұлтандайын жүрістің» дегені түсініксіз. Немесе оның «Салп-салпыншақ анау үш өзен» дегенінде «салп-салпыншақ» эпитеті нені білдіреді? Шалкиіздің «Тал мойныма қол артсаң, күліктен бек ұнармын» дегенінде соңғы сөз түсініксіз. Доспамбеттің «Көмбідей ару жаларға. Кірмембес ауыр қолға бас болып» деген, Шобанның «Аббар кешіп, шет қонған, Баланқылар батпаған. Сырғаласқан жауды сықтарға. Ісірібі тоқтасқан» деген жолдарында көрсетілген сөздер қазіргі қазақ тілі үшін бейтаныс элементтер.

Зерттеуші Қ. Өмірәлиев ноғайлы циклі нұсқаларындағы мұндай элементтерді көне емес, түбі бір туыстас өзге түркі тілдік деп санайды. Ал Р. Сыздық бұл дәуірдің поэзиясы тілінде кездесетін бейтаныс немесе мағынасы өзгеше сөздер мен граммтикалық ерекшеліктерді тұтасымен қарамай, бөліп қарау керек екенін айтады. Яғни бұл сөздердің бірқатары ноғай тілінде болса, енді бір тобын қазақты құраған ру-тайпалардың өзіне тән, бұл күнде көнерген немесе мағынасы өзгерген сөздері мен тұлғалары деп танығанымыз жөн. Себебі ХУ-ХУІ ғасырларда қазақ ру-тайпаларының өз алдына ұлыс болып құрала бастады. Бұған дейін ноғайлылар мен қазақтың ру-тайпалары Алтын Орда құрамында бірге, аралас-құралас өмір сүргені мәлім. Сондықтан Асан, Шалкиіз, Қазтуған, Шобан сияқты сөз зергерлері ноғайлы, қазақ бөлінгенде, әрқайсысы өзімдікі деп ала кетуі заңды құбылыс.

Сөз етіп отырған дәуірлердегі әдебиет үлгілері хатқа түспей, ауызша сақталып жеткендіктен, олардың тілін құрылымдық қабаттарға қарай сипаттау, фонетикалық күй-қалпын беру мүмкін емес. Бұл дәуірдегі әдеби тіл үлгілері фонтикалық, граммтикалық және лексикалық жағынан да көп өзгеріске ұшыраған. Сонымен қатар осы ғасырларда жасаған қалам иелері ноғайлы-қазақ жұрттарына ортақ болғандықтан, мұнда ноғайлылық тілдік элементтер көп кездеседі. Мысалы Шалкиіз, Доспамбет, Шобандарда кездесетін соңратын, соқта, асмар ету-сымарыш ету, бажа, балаңқы, сықтау нарты, кілең бұз, жарқа, кежігу, т.б. сөздер қазақ тілінен гөрі ноғайлылар тіліне жақын. Ал грамматика мен фонетика салаларынан бұз (мұз), бұзмай, дұшман, менім, атлы, жүрерлер, кешу кешмек, хаңлар, не білейім, бізім тәрізді тұлғаларды кездестіреміз [1, 98].

Ал енді осы тұстағы ақын-жырауларының тілін тақырыбы мен мазмұнына қарай былай топтастырамыз: Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Шобан, Марғасқа, Жиёмбеттер негізінен екі-үш жанрда жырлаған: бірі – дидактикалық толғау, оның тақырбы

– жалпы ақыл, насихат айту, екіншісі – арнау толғау, тақырыбы көбінесе қоғам, адам, ел қорғау, үшіншісі – портрет өлеңдер. Қазтуған мен Доспамбетте, Шобанда, Марғасқа мен Жиёмбетте дидактикалық толғаулар жоқ.

Жоғарыда аталған жыраулар тілінің лексикасын бірнеше салаға бөліп қарауға болады:

Аң-құс, жан-жануарлар, өсімдік, ландшафт сияқты табиғатқа қатысты сөздер: тырна, тауық, қошқар, изен, түйғын, қаршыға, сұңқар, құлан, тарпан, ор қоян, тобылғы, көл, аспан және т.б.

Төрт-түлік малға қатысты сөздер: тоқты, жабағы, тай, бұзау, жылқы, түйе, т.б.

Қауымның әлеуметтік құрылысы мен жаугершілік тақырыбына қатысты сөздер: жұрт, халық, хан, қарашы, қызметші, батыр, би, жау, ер, құл, дұшпан, жолдас, көп, ата, ана, ұл, ұғыл және т.б.

Соғыс ісіне, қару-жараққа қатысты сөздер: садақ, қылшан, сары жүн оқ, найза, алдаспан, ауыр қылыш, ала білек оқ, қанды көбе, ала балта, қандыауыз, жебе, қара болат, он екі құрсау жез айыр, мылтық, т.б.

Дерексіз есімдер: атақ, көңіл, кеңес, жақсылық, жамандық, жалғыздық, әділдік, сыпайшылық, есендік, қызыл тіл, өтірік, пәле, ит түрткі, ерлік, өрлік, зарлық, беріктік, сыр, қайрат, ант, т.б.

Бұл тұстағы қазақтың ауызша дамыған төл әдеби тілінің сөздік қазынасында орыс тілінен сөз алу дәстүрі жоқ, өйткені мұның әлі базасы жасалмаған еді. Себебі Ресей мемлекетімен, орыс мәдениеті және тілімен араласатын саяси, әлеуметтік, экономикалық қарым-қатынастар тумаған болатын.

Ал жана сөздерге (нәологизмдерге) келсек, олар жайлы нақты айту қиын, себебі XV ғасырдан бұрынғы тілдің лексикалық сипатын толық көз алдымызға келтіре алмаймыз. Дегенмен бір жәйтті нақты айта аламыз, ол – жыраулардың жеке бастарына тән даралық ізденістер мен қосқандары байқалмайды. Бірінде бар сөздер типтері басқаларында да кездеседі. Бұл мүмкін, ауызша сақталудың жемісі болар.

Дегенмен бұл кезеңдегі қазақ тілінде бүгінгі нормалардан өзгеше келетін азды-көпті граммтикалық тұлға-тәсілдердің болғаны даусыз. Соларға тоқталсақ.

Сөз өзгерту саласында. Септеу тәртібі негізінен қазіргімен бірдей, тек есімдіктердің септелуінде өзгешелік бар. Ілік жалғауы мен, біз деген есімдіктерге жалғанғанда *-иң, -ім* түрінде де келеді: менің, бізің. Шығыс септіктің *-дың, -дің* нұсқасы кездеседі: Ер өзіндің соңратын... Бұ кеткеннің қайтпасаң (Шалкиіз).

Етістіктің тұйық түрі екі түрлі тәсілмен жасалған: бірі - -у жұрнағы арқылы, екіншісі -мақ жұрнағы арқылы: мақтанбақ, батыр болмақ, кешу кешмек. Мақсат реңкімен келетін тұстарда -уға қосымшаларымен берілетін етістік -арға тұлғасымен келеді: Ал дегенде аларға, Алып жерге саларға.

Есімшенің ауыспалы шағын жасайтын тұлға негізінен -тұғын түрінде келеді: Өлетұғын тай үшін, көшетұғын сай үшін (Асан қайғы).

Етістіктің бұйрық рай тұлғасы (II жағы) қазіргі қазақ әдеби тіл нормасымен сай келеді: анайы түрінде (бар, кел, сынаспа), көпше түрі -ңыз жұрнағын жалғайды: барыңыз, болыңыз. Мысалы: Бір болыңыз бөріңіз (Асан қайғы).

Бұйрық райдың II жақа -ғыл, -гіл жұрнағын жалғаған түрі кездеседі: Адам өзін айтар деп, көңілінді салмағыл. Нәпсі алдаушы дұшпанның насихатын алмағыл (Асан қайғы) [1, 119].

Осы күнгі -ңыз, -ғыз жұрнағымен келетін етіс тұлғалары –кер қосымшасымен берілген: Масағынан өткеріп, Басы қолға жеткеріп, Созып тартар күн қайда! (Доспамбет).

Етістіктің өткен шағын -ғай, -гей жұрнағымен беру бар: Тұкылдықтан сартылдап Үзілер болғай сол мүйіз (Шалкиіз).

Ауыспалы осы шақтың болымсыз түрінің I жақта -ма+й+мын вариантының орнына -ман (фонетикалық түрлерімен) жұрнақты тұлғасы да кездеседі: Тоғай қондым – өкінбен. Ару сүйдім – өкінбен (Доспамбет). Мұныға, халқым, шыдаман (Жиёмбет).

Шылаулар ішінен жазба тілдерге тән арабша уа, лекин, парсыша һәм шылауы бір-екі жерде ғана көрінеді: Жайынды білген қарындас Ол – қарындас һәм жолдас (Шалкиіз).

Сөз тудыру жүйесінде. Бұл салада да біршама ілгерушілік байқалады. Жиі қолданыста болған -лық, -лік, -лы, -сыз, -дай жұрнақтары арқылы жасалған сөздердің мағыналары қазіргідей. Бұл күнде жанаса байланысатын қатысты сын есімдер, сол кездегі тілде -лы қосымшасымен келеді: алтынды кесе (алтын кесе), айдынды көл (айдын көл). Ал басқа -шы, (қызметші, жарақшы) -ім (көрінім жер), -шылық (сыпайшылық), -сін (сүйесін, демесін), -шық (сызашық, боташық) секілді қосымшалар жиі қолданылмаған.

Гамматикалық ерекшеліктер қатарында дүр (-ды, -ді, -ты, -ті) қосымшасының қолданылуын айтуға болады. Мысалы: Жауынды күні көп жүрме, Жар жағасы тайғақ-ты (Шалкиіз). Сырым саған түзу-ді (Жиёмбет). Қарап отырсақ, іс-әрекеттің нақты болған-болмағанын білдіру мәнінде жұмсалған дүр көрсеткіші бүгінгі күнге -ды, -ді түрінде жеткен.

Бұлардан басқа сол дәуірде өзгеше тұлғада қолданылған кейбір туынды етістіктер бар. Мысалы, ырысымды сындайын, Сұлу үнмен үндейін (Асан қайғы) дегендегі сындайын – сынайын, үндейін – сөйлейін болар еді.

Сонымен талдап отырған дәуірдегі қазақ әдеби тілінің грамматикалық жүйесі қазіргі кездегімен көбінесе бірдей болғанымен, кейбір жерлерде өзіндік ерекшеліктері бар екені байқалады. Ол ерекшеліктер, біріншіден, ертеден келе жатқан ескі тұлғалардың орын алуынан туса (-ғай, -ман, -дүр), екіншіден, әдебиет жанрының сөз қолданыс тәсіліне байланысты (-ар, -ман жұрнақты етістіктердің қолданысы) орын алған.

Сонымен XV-XVII ғасырларда қазақ даласында ауызша және жазбаша әдеби тіл қатар дамыды деп айта аламыз. Жазба әдеби тілде лексикалық нормалану процесі аяқталмаған, жүріп жатқан әрекет болғандықтан, осы дәуірдегі әдеби тілде жарыспалылық (варианттылық) орын алған. Соның ішінде ішінара оғыз, көне ұйғыр сөздері қолданылған. Араб, парсы тілдерінен енген тілдік элементтердің бірі - кірме сөздер болса, екіншісі – көпшілік қолданысында жоқ, бірақ сол кездегі мұсылманша сауатты адамдарға түсінікті болған.

XV-XVII ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінің поэзия және проза жанрында грамматикалық, синтаксистік амалдардың белгілі бір нормаға тұрақталмағандығын және жүйеге түспегенін айта аламыз. Дегенмен сол тұстағы көне қазақ тілі әр салада қолданылып, түрлі стильдерде жұмсалған. Ноғайлы және түркі тілдес халықтардың тілдерінен көптеген тілдік элементтерді қабылдаса да, өзіндік өзгешеліктерін сақтап қалған. Бұған әсіресе қазақтың сол тұстағы жыраулары мен шежірешілері өзіндік зор үлес қосты. Бұл кезеңдегі поэзия үлгілері ауызша жетсе, жазба әдебиет үлгілері тек тарихи шежірелер мен хан-сұлтандардың іс-қағаздарынан көрініс тапқан.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010.-400 б.

2 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Ана тілі, 1996. - 301 б.

3 Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. (XV-XIX ғасырлар). –Алматы: Арыс, 2004. - 288 б.

4 Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Мектеп, 1968. - 238 б.

5 Бес ғасыржырлайды. Алматы 1989,1-том. - 350 б.

6 Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы.-Алматы, 2001. – 320 б.

МӘШҰР-ЖҮСІПТІҢ ЛЕКСИКАСЫ

ТРУШЕВ А. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

МҰХИТОВ С. Қ.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне байлығының рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған бала кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып, келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мирасы.

Қазақ мақал-мәтелдерінің бастау көзі сонау Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастау алады. XII-XIII ғасырлардан бізге жеткен жазба ескерткіштердің тілінде мақал мен мәтелдер баршылық. Мысалы: Орхон жазбаларында: «Бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген» («Күлтегін» жырынан), «Өлімнен ұят күшті» («Тоныкөк» жырынан) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз. Ал Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат-ат түрік» сөздігінен: «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол», ал «Құдатғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білекке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр» [1, 56 б.] дейтін мақал-мәтелдерді байқауға болады. Бұл деректерге сүйене отырсақ, мақал-мәтелдердің бастауы сонау көне ескерткіштерден бастау алып, шығармалардың тілінде қолданыста болғанына көз жеткіземіз.

«Мақал-мәтелдердің пайда болып, қалыптасуы үлкен екі факторға байланысты. Оның біреуі – сыртқы фактор болады да, екіншісі – сәйкесінше ішкі фактор» (Ә. Қайдар).

Ғалымның зерттеуіне сүйене отырып, мақал-мәтелдердің шығуын ішкі фактор қатарына жатқызып, оны этностық қауымның ұзақ тарихи процесіне, тіршілік тәсілдеріне, өзіндік дүние танымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты деп білсек, сыртқы факторын сол этникалық қауымның бір табиғи ортада, географиялық аумақта, бірге жасап, біте қайнасып кеткен басқа халықтармен араласуының, бір-біріне тигізетін рухани-мәдени әсеріне байланысты деп қараған жөн.

Мақал-мәтелдердің зерттелуін бүкіл түркология көлемінде қарасақ, Нәкый Исәнбаттің «Татар халық мәкәльләре» (40 мыңға жуық мақал), С. Гапаровтың «Синтаксический строй киргизских пословиц», Ю. Ф. Ефимовтың «Лексика-грамматические особенности» сынды еңбектерін келтіруге болады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелуі. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерге қатысты материалдарға шолу жасау барысында оларды жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, жариялау ісінің екі кезеңнен тұратыны анықталды. Оның алғашқысы – XIX ғасырдың екінші жартысы. Кеңес дәуірінің 1948 жылдарына дейін мақал-мәтелдерді тек халық аузынан жинап, жеке басылым ретінде шығару жұмыстары жүргізілген болса, екінші кезең – оларды тілдік тұрғыдан зерттеудің қалыптасуымен сипатталады. Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Ш. Уәлиханов. Ал баспа бетіне тұңғыш жариялаған қазақ ағартушысы Ы. Алтынсарин болатын. Одан соң, 1899 жылы өзіне дейінгі жарияланған 1500 мақал-мәтелдерді жинақтап, «Сборник киргизских пословиц» (Оренбург) деген атпен қазақ тілін алған зерттеуші түркологтардың бірі – В. В. Катаринский жариялайды.

Осы дәстүр жалғасып, қазақ мақал-мәтелдері 1923 жылы Мәскеу қаласында «Мың бір мақал» деген атпен, 1927 жылы Ташкентте «Қазақ мақалдары» деген атпен (құрастырушы Ә. Диваев), Алматыда 1935 жылы «Қазақ мақалы мен мәтелдері» деген атпен (құрастырушы Ө. Тұрманжанов) жариялана бастайды [2].

Ш. Уәлиханов пен Н. Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел аузынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақалдары мен мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиетінің, тіл ғылымының, мәдениетінің дамуына зор үлес қосқан Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В. Радлов, Ш. Ибрагимов, М. Терентьев т.б. сынды ағартушы, ғалымдардың еңбегі ерекше. Қазақ мақал-мәтелдерінің ғылыми тұрғыдан зерттелуіне арналған іргелі монографиялық зерттеулер де, мақалалар да баршылық. Солардың ішінен ғалым Б. Шалабаев алғашқылардың бірі болып, аталмыш тұрақты тіркестер тобын арнайы қарастырып, олардың негізгі мағыналық топтарын, жанрлық ерекшеліктерін анықтады. М. Ғабдуллин өзінің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» деген еңбегінде қазақ халқының шаруашылығын, кәсібін, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын мақал-мәтелдердің өмір танытқыштық мәні мен қызметін айқындаса, С. Нұрышев оларды

даму тарихы тұрғысынан қарастырды. Мақал да, мәтел де қазақ тіліне араб тілінен кіріккен. Арабша мақал «орынды айтылған сөз» дегенді білдіреді екен. Мәтел сөзі [масал] сөзінен деформацияланған (с~т). Мақалдарды мәтелдерден айыру керек. Мақалдың басты өзгешелігі болып оның бітімі және дидактикалық мазмұны табылады. Мәтел үйрету мінезімен, ақылды қорытындының бітімсіздігімен айырылады. Сонымен мақал-мәтелдің жалпы мағынасы оның құрамындағы компоненттердің (мақал мен мәтел) тура мағыналарынан туындаса, мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы идиомалық мағыналары негізінде қалыптасады. Мақал, әдетте жалпылама мағынаны білдірсе, мәтел белгілі бір ситуацияға байланысты іске асқан, не асуға тиісті құбылыстың, не іс-әрекеттің тек өзіне ғана тән мағынасын білдіруге бейімділігі [3, 56 б].

Сонымен мақал дегеніміз – нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған **ой** айтады. Көбіне **ұйқасқа, аллитерация** мен **ассонансқа** бейімделіп құрылады. Мақалдар тура және ауыспалы мағынада қолданылады. **Ауыспалы мағынадағы** сөздер ішкі астары бар, тұтас бір ойды білдіреді («Бір женнен қол шығар, бір жағадан бас шығар»), («Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер»), («Ел – ырыстың орманы, ер – ырыстың қорғаны»), («Ер жігіт үш ақ үй тігеді, үш кара үй тігеді»).

Мәтел – өзінің негізгі түйіндеуін кесіп айтпайтын, бір-бірімен кереғар шендестіруі жоқ, қорытындысы тұспалды, қысқа да нұсқа нақыл сөз. Мақалға өте жақын. Мәтел сыңары **тармақ** болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады. Мысалы, «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке» – мәтел. «Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың» – мақал. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді.

Зерттеушілер арасында, «мақал мен мәтелдің қайсысы бұрын пайда болды?» – деген сауал бар. Біздің ойымызша, мақал-мәтелдердің құрам-құрылым жағынан бұрын соң шықты деп айту талас тудырса да, мағына жағынан мақалдардан мәтелдер бұрынырақ пайда болғанға ұқсайды. Өйткені логикаға жүгінсек, себебі мен салдарын бірден айтатын мақалдарға қарағанда себебін ғана айтып, салдарын этнос жадынан тауып білуді талап ететін мәтелдер бұрынырақ дүниеге келген көне де байырғы құбылысқа ұқсайды [3, 58 б].

Мақал-мәтелдер күнделікті қолданатын ауызекі сөйлеу стилінде, публицистикалық жанрларда, кейбір ғылыми контексттерде, кез келген көркем шығармада кездеседі. Бұдан мақал-мәтелдердің аса кең диапазонда қолданыс табатынын аңғарамыз. Мақал-мәтелдер бұрыннан зерттеу жұмыстарының бір нысаны болып келе жатқандықтан, осы аталған мақал-мәтелдерге әдебиет, тіл, философия, педагогика тұрғысынан анықтама беруге болады. Мәселен, белгілі орыс ғалымы Г. Л. Пермяков: «С одной стороны, пословицы и поговорки – явления языка, устойчивые сочетания, во многом сходные с фразеологическими оборотами. С другой – это определенные логические единицы, выражающие то или иное суждение. С третьей – это художественные миниатюры, в яркой, чеканной форме обобщающие факты самой действительности» [4, 10 б.] – деп көрсетсе, академик Мұхтар Әуезов: «Мақал-мәтелдер халық әдебиетінің қоғамдық құбылыстарын кең қамтып, өмірдегі әр қилы қарым-қатынастарды әсерлі де көркем бейнелейтін, тақырыбы, идеялық мазмұны бай, ең бір мол саласы» – деп тұжырымдайды.

Қазақ халқының мақал-мәтелдерін жинастырып зерттеген, топтап жүйелеген фольклорист-ғалымдар бірқыдыру көп. Олардың ішінен бөліп көрсететініміз – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Оның жинаған жазба мұраларынынан көптеген құнды деректер кездестіруге болады. Аталған деректерден алып қарастыратынымыз – мақал-мәтелдер болмақ.

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында фольклордың барлық жанрлары қамтылған. Егер жанр бойынша жіктеп жүйеге келтірсек, ертегілерден 15 шақты мәтін үлгі; батырлық жырлардан – 5-6; ғашықтық жырлардан – 2-3; қисса-дастандардан – 11-12; тұрмыс-салт жырларынан – 30-40 шақтысы; аңыз-әңгімелердің – 200-300 үлгісі; жаңылтпаштың – 100-150 шақты көлемі; жұмбақтың қара сөз бен өлең түріндегісі – 50 шақтысы; мақал-мәтелдердің 2,5 мың жолдық мөлшері; ақындар айтысының – 27 үлгісі; 30-40 шақты ақын-жыраулардың өлеңдері, дастандары т.б. орын алған. Сондай-ақ қолжазбалар ішінде шежірелер, діни өлеңдер мен нақылдар, әлі баспа бетін көрмеген күлдіргі сөздер топтамасы, т.б. нұсқалары бар. Мұндай үлгілерді жинағанда ара-жігін бөліп-жармай, жаңа-ескі деп қарамай, шамасы келгенше фольклордың әр жанрын қамтып, барлығын жан-жақты жинауға тырысу тек Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлында ғана емес, көптеген басқа фольклорист ғалымдардан көптеп кездестіруге болады [5].

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған мақал-мәтелдер тақырыптарының көп түрлілігімен құнды. Бұл тақырыптағы мақал-

мәтелдердің жіктелісіне қарағанда, Мәшһүр-Жүсіп халықтың өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, адамның түрлі мінез-құлықтарына т.б. байланысты туған мақал-мәтелдер тобын мол жинаған сынды. Бірақ жазбада сақталған мақал-мәтелдер жеке мысалдармен топтастырылып, олардың өзіндік ерекшеліктері, мән-маңызы ашылмаған деуге болады. Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған мақал-мәтелдердің осындай тұстарын айқындап, саралап, жүйеге келтіру маңызды деп білеміз. Жазбада сақталған мақал-мәтелдердің тақырыптық тобы әр алуан. Мәселен 1) Өнер-білім, ақыл туралы мақал-мәтелдерді сараптасак: Ақыл – малда, көрік – көмейде; Ақылсыз бас – аяқтың әлегі; Ақылы жоқтың – жақыны жоқ; Білімді мыңды жығады, білекті бірді жығады; Өнер алды – қызыл тіл; Өнерді үйрен де, жирен; 2) *Ынтымақ-бірлік жайындағы* мақал-мәтелдер: Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді; Ердің ерлігін білмеген – Құдайдың «бірлігін!» білмейді; 3) *Адамгершілік-сыйластық жайында*: Иесін сыйлағанның – итіне сүйек сал; Үлкейіп барып, сыпайыны көр, кішірейіп барып, шынайыны көр; 4) *Адамның мінез-құлқы жайындағы* мақал-мәтелдер: Айдан – анық, сүттен – ақ, күннен – жарық, судан – тұнық; Сарғайған жетер мұратқа; 5) *Денсаулық, ауру турасындағы* мақал-мәтелдер: Айналдырған ауру алмай қоймас; Ауру – астан, дау – қарындастан; 6) *Ел мен жер жайлы* мақал-мәтелдерге: Ел даусыз болмайды, тау құрсыз болмайды; Жақсы болсаң, жердей бол, бәрін шыдап көтерген; 7) *Еңбек туралы мақал-мәтелдер*: Бейнет түбі – рахат; Ексең егін, ішерсің тегін; 8) *Әділдік туралы мақал-мәтелдер*: Әділ биде ата жоқ, тура биде туған жоқ, туғанына бұрған биде иман жоқ; Әділ бидің елін дау араламайды, әділ патшаның елін жау араламайды; 9) *Барлық пен жоқтық турасындағы* мақал-мәтелдер: Бар ағайын пәтуада болмас, жоқ ағайын сатуда болмас; 10) *Отбасы, жанұя туралы мақал-мәтелдер*: Жақсы әке – қырық жыл азық; 11) *Мал туралы мақал-мәтелдер*: Малды – тапқанға баақыз, отынды – тергенге жаққыз; Малым – жаным садақасы, жаным – арым садақасы; Мал – байдікі, жан – Құдайдікі; Мал бітсе көзге тал бітеді; 12) *Сөз өнері, тіл жөніндегі* мақал-мәтелдер: Басқа пәле нәден? Басқа пәле – тілден!; Қызыл тілде буын жоқ; Тіл – қайыстан қатты, қылыштан өткір; 13) *Жақсы мен жаман туралы* мақал-мәтелдер: Жақсы жүрісінен пұл болады, жаман жүрісінен құл болады; Жылқыда өт жоқ, жақсыда кек жоқ, жаманда тек жоқ; Жақсы – көргенін айтады, жаман – бергенін айтады; жақсы лепес – жарым ырыс; 14) *Санға байланысты*: санамасаң, саннан шық;

мың асуға – бір тосу; Мыңды беріп, бірді алсаң, бір байырғыдай болмайды; Мыңның түсін білгенше бірдің атын біл; Қырық кісі – бір жақ, қыныр кісі – бір жақ; қыс тоқсан түспесе, мұз қатпайды; Жетім құрсағы – жетеу; Жұт – жеті ағайынды, күйеумен – сегіз ағайынды; 15) Қыз-ұл атаулыға қатысты мақал-мәтелдер: Қыз – қылығынан; Қыздың қырық жаны бар; Қызын өссе, қылықтымен ауыл бол, ұлың өссе ұлықтымен ауыл бол; Қыз ауыр ма, тұз ауыр ма? Ұл жеп жайына кетті, қыз жеп байына кетті; Ұл он беске жеткенше – қолға ұстаған қобызың, ұл он бестен асқан соң, тіл алмаса – доңызын. 16) Ұрлық-қарлық туралы: Ұрлық қылса, өледі, шөп жесе, қақалады; Ұры байымас, сұқ семірмес; Ұры басынып ұрлайды, қонақ тандап қонады; Ұры – түн асқанша, қасқыр – дөң асқанша;

Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған осындай мақал-мәтелдер тақырыптарының көп түрлілігімен, әрі көлемділігімен құнды. Мәшһүр-Жүсіптің шығармаларының V-томдығында 1152 мақал-мәтелдер алфавит реті бойынша берілген. Мұнда адамның мінез ерекшелігіне, бітіміне, тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрпына, дінге т.б. байланысты түрлері көптеп кездеседі. Мәселен, қолжазбада: «Қазақтың: Ат – биеден, алып – анадан» деген сөз тараулары мәнісі, «Екі қырағидан су қараңғы», «Ұйқыда өскен бұзау өгіз болмайды», «Абылай аспас сары бел» дегеннің мәнісі, «Ала арқан жоғалады, бір лақ алып табылады» дегеннің мәнісі, қазақ: «піріден емес, мұраттан» деуінің мәнісі, – деп аталатын т.б. мақал-мәтелдер топтамаларының қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін танытудағы мәні үлкен. Сондай-ақ қолжазбалардың бірінде Мәшһүр-Жүсіп саны 176 мақал-мәтелді бір бөліп көрсеткен. Мұндағы мақал-мәтелдердің барлығы рет-ретімен нөмірленіп жазылған. Және де әр беттегі әр мақал-мәтел басынан аяғына шейін жаңадан нөмірленіп көрсетіліп жалпы қолжазбаның 13 бетін қамтиды.

Мәшһүр-Жүсіп өз жазбаларында қысқаша түрде жазып алған мақал-мәтелдерінің кімнен, қалай, нендей жағдайда көшірілгеніне анықтама беріп отырған. Мысалы, «Байды Құдай атқаны, «Жабағы жүнін сатқаны», – деп басталатын топтаманы Мәшһүр-Жүсіп Шортанбай қожа айтты десе, «Қарадан хан қойса, қасиетті болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиетті болмайды», «Кәлимасыз пір болса, кереметі болмайды, Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды» деп басталатын бір топ мақал-мәтелдерді Мұса Шорман би ұғлынан естігенін жазып қалдырған. Сол сияқты Исабек (Ғайсабек) ишан дуамнан мына мақалды естігенін жазады: «Байлық – мұрат емес, жоқтық – ұят емес». Сондай-ақ «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді»,

«сөз тапқанға қолқа жоқ» мақалдарының қайдан шыққаны, түп төркіні туралы қызықты, баянды әңгіме түрінде айтып береді. Міне, осы сынды қысқаша түсіндірмелер, сілтемелер Мәшһүр-Жүсіп күнделіктерінен, қалдырған қолжазбаларынан көптеп кездеседі. Мұның өзі фольклорлық мұраны жинастыруда фольклорист-ғалымның тыңғылықты жұмыс атқарғандығын аңғартады.

Мәшһүр-Жүсіп жинастырған мақал-мәтелдердің мағына-мәні де мейілінше терең, дені айшықтау түріне бай келеді. Сөздердің өзара үндесіп, үйлесуі, ішкі ұйқастардың бірізділігі, ассонанс, аллитерациялардың мол қолданысы бірден көзге түседі. Мәселен, «Ағайын арасынан ақсайды, «Ат турасынан ақсайды», «Алма алмадан реңк алады», «Ұйықтаған ұйқы алады», «Ұйықтамаған жылқы алады», т.б. ассонанс арқылы жасалса, «Күндестің күлі – күндес», «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу», «Қатын қайраттанып, қазан қайнатпайды», «Қойдан қоңыр қойшының өгізі», «Күлсең, көріге күл», т.б. мәтелдердің аллитерация арқылы жасалған бірнеше үлгісін көруге болады [6].

Қазақ мақал-мәтелдерінің жиналуы, жариялануы, зерттелуі сөз болғанда, Мәшһүр-Жүсіп еңбектерінен аттап өту – ғалымның еңбегін бағаламаумен пара-пар келеді. Оның мақал-мәтел тақырыбындағы жинастырған зерттеулері бірталай дүние. Осы күнге дейін ғұламаның қыруар шығармалары жарыққа шыққанымен, әлі де болсын кейбір еңбектері аударылмай, баспа бетін көрмеген. Мұның өзі фольклор танушының мұрағатының қалыңдығын байқатады. Осыған қарағанда атқарылатын еңбектің де көп болғаны. Ғалымның мұраларын жинастырып, жариялау ісі – бүгінге ұрпақтың еншісінде. Бұл істің әлі де жалғасын табары анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қашқари М. («Диуани лұғат-ит-түрк») 3 томдық шығармалар жинағы. Т.1. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
- 2 [http://semgu.kz/files/shakarim2013\(4\).pdf](http://semgu.kz/files/shakarim2013(4).pdf).
- 3 Қайдар. Ә. «Халық даналығы» Алматы. Тоғанай Т., – 2004. – 559 б.
- 4 Пермяков Г. Л «Пословицы и поговорки народов Востока» 1979. – 359 б.
- 5 http://kk.wikipedia.org/wiki/Мәшһүр_Жүсіп_Көпеев
- 6 12. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 5-том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 410 б.

СУЩНОСТЬ PR КАК ОДНОГО ИЗ ИННОВАЦИОННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

ТУЛЕКОВА Г. М.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

КАЗЫМБЕТОВА А. А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Социально–экономические преобразования в Республике Казахстан, в частности в городе Павлодар, привели к радикальным переменам в жизнедеятельности общества, к трансформации социальной системы и, в частности, многих социальных связей. Как следствие этого, получила бурное развитие практика социальной работы.

Следовательно, в восстановлении общественных связей ввиду произошедшего разрушения традиций, повлекшее за собой разрушение национальной культуры, а так же моральных норм, ставшими в данный период времени проблемой общества – все большее значение приобретают инновационные методы и технологии, к помощи которых все чаще прибегают общество и социальные институты. Передовой целью этих методов и технологий выступают обеспечение, как личностного равновесия, так и гомеостазис общества.

Одним из таких методов позиционирует себя пиар, актуальность исследования которого обусловлена тем, что направление «Связи с общественностью», или PR – относительно новая деятельность не только для города Павлодар, но и всего Казахстана в целом. Название деятельности (PR), невзирая на свой молодой возраст, по мнению многих экспертов в этой области, уже дискредитировало себя. Так считают 42% респондентов социологического опроса, проведенного из 2209 специалистов из 43 стран. Как следствие, многие из специалистов пользуются такими альтернативными названиями, как «корпоративные коммуникации» (68%), «стратегические коммуникации» (61%) и «управление коммуникациями» (56%) [10].

Что стало причиной развития такой ситуации? Эвентуально, этому способствовало то, что понятие «Public Relation» слишком общее, и не всем ясна деятельность специалистов по PR. Несмотря на то, что еще в 1975 г. американским фондом Foundation for Public Relations Research and Education, предпринявшим глубокое исследование этой темы, было выявлено более 500 дефиниций пиара – до сих пор не существует единого определения термина «PR».

Мы предлагаем рассмотреть наиболее популярные из них:

1. Определение Британского института по связям с общественностью: «паблик рилейшнз – это продуманные, спланированные и постоянные усилия, имеющие цель установить и поддерживать взаимопонимание между организацией и ее общественностью». [7, с. 32].

2. Определение, разработанное журналом «Public Relation news»: «паблик рилейшнз – функция менеджмента, которая оценивает отношение общественности, приводит политику и действия человека или организации в соответствие с интересами общественности, планирует и претворяет в жизнь программу действий для того, чтобы завоевать понимание общественности и быть ею принятым» [8].

3. Определение Сэма Блэка, почетного профессора в области «паблик рилейшнз», бывшего президента Международной ассоциации паблик рилейшнз: «Public Relations – это искусство и наука достижения гармонии посредством взаимопонимания, основанного на правде и полной информированности» [5, с. 15].

4. В 1975 г специальный Фонд (Foundation for Public Relations Research and Education) провел одно из наиболее глубоких исследований, в котором приняли участие 65 ведущих ученых. Проанализировав 472 различных определения «паблик рилейшнз», они предложили следующее определение: «паблик рилейшнз – это особая функция управления, которая способствует установлению и поддержанию общения, взаимопонимания и сотрудничества между организацией и ее общественностью; способствует решению различных проблем и задач; помогает руководству организации быть информированным об общественном мнении и вовремя реагировать на него; определяет и делает особый упор на главной задаче руководства компании – служить интересам общественности; помогает руководству быть готовым к любым переменам и использовать их по возможности наиболее эффективно, выполняя роль «системы раннего оповещения» об опасности и помогая справиться с нежелательными тенденциями; использует исследования и открытое, основанное на этических нормах общение в качестве основных средств деятельности» [9].

5. Определение, данное учеными на Ассамблее ассоциаций по связям с общественностью в 1978 г.: «Практика Public Relations – это искусство и социальная наука, позволяющие анализировать тенденции, предсказывать их последствия, консультировать руководство организаций, и претворять в жизнь планируемые

заранее программы действий, которые служат интересам как организаций, так и общественности» [6]. [4, с. 7]

6. В частности, Э. Ф. Макаревич считает, что «паблик рилейшнз» необходимо соотносить с такими понятиями, как «общественные отношения», «социальное взаимодействие», «управление социальными процессами», «коммуникационное взаимодействие». Автором разработана социологическая концепция общественных связей, в рамках которой он выделяет два возможных подхода (социальный и технологический) к определению сущности PR. «Первый относится к организации социального взаимодействия (в том числе и в форме политической и экономической борьбы), к достижению социального согласия; второй – к технологиям управления, воздействия на людей» [3, с. 27].

7. А. Н. Чумиковым выделено три подхода в определении PR:

Альтруистический: PR – некая деятельность по организации всеобщего сотрудничества во имя «служения интересам общественности.

Компромиссный: PR – это усилия, направленные на то, чтобы убедить общественность изменить свой подход или свои действия, а также на гармонизацию деятельности организации в соответствии с интересами общественности и наоборот.

Прагматический: PR – это система информационно–аналитических и процедурно–технологических действий, направленных на гармонизацию взаимоотношений внутри некоторого проекта, а также между участниками проекта и его внешним окружением в целях успешной реализации данного проекта [1, с.14].

Исходя из дефиниций понятия Пиар, как деятельности, можно определить его задачи и функции.

Задачи PR – обеспечение оптимистического для личности отношения со стороны окружающих, средствами убеждения, которые основываются на знании особенностей человеческого восприятия.

Основные задачи связей с общественностью при работе с организациями:

1. Создание образа организации как единого члена общества путем налаживания коммуникаций организации с его социальной средой;
2. Предоставление приоритетных позиций в конкурентной борьбе;
3. Расширение сферы влияния организации в обществе;
4. Формирование ближнего круга из влиятельных и авторитетных людей;

5. Создание конкретного психологического настроя в самой организации.

Кроме общих задач, перед PR стоят конкретные (частные). Так, одной из частных задач считается разрешение и предотвращение кризисных ситуаций и достижение гармоничных отношений внутри организации; в целях решения этой задачи необходимо:

1. Предвидение возможных кризисных ситуаций и сбор необходимой информации для своевременного выхода из них;
2. Проведение тренинговых мероприятий с руководством;
3. Разработка схемы доведения информации;
4. Выявление лояльных кругов.

Функции PR:

1. Проведение консультаций, используя знание законов поведения человека;
2. Выявление для определенного предприятия или общества в целом возможных направлений, закономерностей и их последствий;
3. Исследование общественного мнения, отношения и прогнозов со стороны общественности для определения нужных мер по удовлетворению ожиданий, разработка рекомендаций;
4. Установление и поддержание диалога на основе достоверности используемой информации и ее полноты;
5. Ликвидация недопонимания и избежание конфликтов;
6. Способствование созданию атмосферы взаимного уважения и ответственности перед коллективом или обществом;
7. Приведение к гармонии личных и общественных интересов;
8. Участие в повышении прибыли компании.

Но можно определить три основные функции, которые выполняет PR:

1. Проверка взглядов и поведения общественности с целью удовлетворения нужд и интересов организации, от имени которой проводится PR–кампания;
2. Достижение взаимовыгодных связей между всеми объединенными с организацией группами общественности, содействуя продуктивному взаимодействию с ними;
3. Реагирование на общественность [2, с 2– 3].

Рассмотрев связи с общественностью «изнутри», можно утверждать, что они имеют направленность на изучение социальных тенденций, анализ и прогнозирование последствий предпринятых шагов, анализ и интерпретацию сведений об общественном мнении и позиции различных сторон на существующие проблемы.

Деятельность по организации PR объединяет исследование, планирование и воплощение в жизнь программ, определение эффективности и эффективность воздействия на общественность. Для плодотворной деятельности в рамках организации связей с общественностью применяются различные PR–технологии, которые, несомненно, являются рычагами **обеспечения, как личностного равновесия, так и гомеостаза общества в целом.**

Нет сомнения, что проблематика заявленной темы далеко не исчерпана теми аспектами, которые рассмотрены в статье. Но представляется важным то, что здесь обращено внимание на теоретические принципиальные факторы PR, позиционирующего себя в последние годы как один из инструментов практической деятельности в социальной работе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Чумиков А. Н. Связи с общественностью: учеб. пособие. Изд–е 2–е. М.: Дело, 2001. 296 с.
- 2 Мишина Л.А. связи с общественностью. Шпаргалка. М.,2009. 19 с.
- 3 Макаревич Э. Ф. Общественные связи как инструмент социальных изменений: дисс. ... д. соц. н. М., 1999. 367 с.
- 4 Балашов С. П. Связи с общественностью: учеб. пособие. Н. Новгород: Деловая книга, 2005. 160 с.
- 5 Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? – М., 1990. – 17 с.
- 6 First World Assembly of Public Relations Association. – Mexico City, Mexico, 1978.
- 7 Роджер Хэйвуд «Все о Public relations» М.: Лаборатория базовых знаний, БИНОМ, – 1999. – 288 с.
- 8 Griswold D. Public Relations News. International Public Relations Weekly for Executives. – N–Y, 10021
- 9 Harlow Rex F. Building a Public Relations Definition. Public Relations Review 2, no. 4, Winter, 1976.
- 10 European Communication Monitor, 2011 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.communicationmonitor.eu> (дата обращения: 12.09.2015).

ПОЛИКУЛЬТУРНОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

УШАКОВА Н. М.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Поликультурность как научная проблема начала складываться в конце XIX века. Совет Европы, начиная с 90-х годов XX века, использует выражение «межкультурное образование» в качестве термина, отражающего взаимодействие. Межкультурное образование оценивается как ключевой фактор стабильности человеческого капитала в мире, обеспечивающий устойчивое развитие всех сфер жизни. Межкультурное взаимодействие в перспективе имеет образовательное и политическое измерение, так как его цель способствовать скорейшему развитию сотрудничества и солидарности [1].

Современные учёные Белоруссии [2], Казахстана [14], Приднестровья [5, 6], Российской Федерации [7, 8, 9, 11, 15, 16, 17], Финляндии [4] дают различное толкование понятию «поликультурное пространство». Оно включает палитру культур и их представителей, обладающих национальным сознанием, гражданственностью, суммой этнокультурных знаний, социальной активностью, совокупностью компетенций. При таком широком объёме синонимичными ему будут и понятие «поликультурное общество» [2, 229 с.], и понятие «поликультурное образовательное пространство» [3]. В области образования, начиная с XXI века, функционирует термин «образовательное пространство» [3, 38 с.], к терминам, возникшим в период 2008–2015 годов для описания одной из сторон межкультурного образования, относятся «поликультурное образовательное пространство» [4, 370 с.], поликультурное образовательное пространство вуза [5, 107 с.], поликультурное пространство сельской школы [6, 125 с.], поликультурная образовательная среда [7, 420 с.], культурно-образовательное пространство [8, с. 339], наиболее частотно употребляемые в материалах Международных конференций по проблеме «личность в межкультурном пространстве» [2, 4–8]. Безусловно все термины принадлежат педагогической науке, так как отражают уровни содержания образования, принятые в государстве. По сути они различны, первое различие состоит в том, что культурное пространство шире, чем образовательное пространство, второе – культура является предметом образовывания личности. Истоки этих

различий зафиксированы в диалоговой концепции М. М. Бахтина [9], в концепции диалог как основа человеческого сознания В. С. Библера [10], в структурно-семиотической концепции Ю. М. Лотмана [11]. Такие составляющие культуры, как «диалогичность, духовные ценности, общение, творческая деятельность, человеческое сознание, процессов интериоризации и экстериоризации, продуцирование новых смыслов и саморазвитие», являются основами образовательного процесса, в частности формирования поликультурной языковой личности [2, 233–234 с.] и проектирования образовательного пространства [4, 373 с.; 5, 108 с.; 6, 127 с.; 7, 424 с.; 8, 339 с.].

В ходе анализа ряда современных исследований, выполненных в XXI веке, установлены разные толкования понятия «образовательное пространство», случаи употребления понятия, основные характеристики понятия, что позволяет утверждать то, «поликультурное образовательное пространство» – это сложный объект педагогического исследования. И. А. Малановым (2015 г.) были выявлены семь типичных случаев использования категории «образовательное пространство»: в качестве метафоры, как синоним термина «образовательная среда»; в значении «территориальной» категории, связанной с масштабом тех или иных явлений в образовании или социальной практике; как результат возможной интеграции существующих элементов системы образования; в значении одного из уровней социального пространства (наряду с экономическим, политическим, культурным пространствами); как явление общественных отношений стран, как специфическое качество единства; как результат конструктивной деятельности [12, 27 с.]. Э. Р. Хакимовым (2010 г.) установлены три основные характеристики образования, задаваемые пространственным подходом: «широта / узость»; «обогащенность / обедненность»; субъектность ученика, «открытость / закрытость» [4, 372 с.]. Уровни рассмотрения задаются двумя основаниями: во-первых, привязкой к объекту реализации, характеризующемуся как уровень образования (детский сад [4, 7], школа [5, 6, 8], вуз [2, 5, 15, 17]), во-вторых, парадигмой анализа многоуровневой единицы (глобальный уровень, национальный уровень, методологический уровень, теоретический дидактический уровень, методический уровень, уровень развития личности). Целью первого анализа является установление существенных признаков понятия, к которым относится его содержание, строение и функция [4, 12]. Целью второго – определение терминологического поля категории

[4, 7, 14]. Анализ содержания, структуры и функции рассмотренных понятий (первый вид анализа) позволяет установить категориальные признаки понятия «поликультурное образовательное пространство». Характеристика по признаку содержания: поликультурное образовательное пространство – это образовательное пространство, имеющее однородные или равномерно распределенные внутри проведенных границ качества (свойства), ограниченное территорией определенной / ых культуры. Например, европейское пространство высшего образования ориентируется на европейские культурные ценности [13] казахстанское образовательное пространство основано на модели трехязычия [14]. Каждое образовательное пространство отличается от другого однородностью. Однородность поликультурного образовательного пространства основана на установлении областей межкультурного взаимодействия (культура, язык, образование) и объектов взаимодействия (содержание культуры, языки, содержание образования). Например, взаимное признание странами и вузами квалификаций, степеней и соответствующих документов об образовании [13]. Эта исходная однородность делает возможным движение, т.е. взаимодействие внутри самого пространства и между пространствами. Например, модернизация высшего образования Казахстана в соответствии с принципами Болонского процесса. Взаимодействие между пространствами создает пространство-время, т.е. переводит возможность в действительность. Местом осуществления для этого перевода является культура. Так, поликультурное образовательное пространство-время движется по пути взаимодействия культур, в месте языковых взаимодействий, в образовательном процессе [2, 4, 5, 6, 7, 8]. Например, диалог культур как механизм организации профессионально-педагогического образования студентов в вузе. Понятие «пространство-время» по сути является инновационным и его значение только складывается. Следовательно, поликультурное образовательное пространство – это условие для любого образования. Поликультурное образовательное пространство имеет свойство интеграции, цель взаимодействия заключается в поликультурности, полиязычии, гармонизации архитектоники образовательного пространства, сотрудничестве в образовательном процессе [2, 4–8]. Например, формирование коммуникативной компетентности будущего специалиста в поликультурном обществе.

Признаками интегративности, наличием сфер взаимодействия внутри самого объекта образовательное пространство отличается

от понятий «образование», «система образования» «содержание образования» [14], в наибольшей степени отличие становится явным на уровне структурных и функциональных признаков. Каждый из признаков содержания понятия оформляется в его структурных признаках, к которым относятся выделение единиц структуры, наличие связей в структуре, установление структурных закономерностей. В структуре образовательного пространства выделяются минимально два компонента (например, культура и образование образуют социально-образовательное пространство [6], культурно-образовательное пространство [8]) и более двух компонентов (например, межкультурное взаимодействие представлено как поликультурное образовательное пространство [4, 6], поликультурная образовательная среда [7], поликультурное взаимодействие, би-полиязычие [14, 16]). Многокомпонентную структуру образовательного пространства предлагает И. А. Маланов и даёт её определение: «Образовательное пространство есть совокупность институтов и организаций непосредственно или опосредованно детерминирующих образование как процесс формирования исторически адекватных субъектов (с гражданской, государственной, личностной точки зрения) и как совокупность специфических образовательных институтов и уровней» (определение 1) [12, 27 с.]. В определении 1 дефиницией понятия является соотношение «пространство – совокупность единиц системы (совокупность институтов и организацией)», к существенными признаками относится цель образования, процесс образования. Между компонентами образовательного пространства-времени устанавливаются связи между объектами внутри одного пространства (например, восемь типов связей в образовательном пространстве между вузами, входящими в Болонский процесс [13], интернациональное, этнонациональное культурное пространство [16]; связи между однородными объектами разных пространств [12, 28 с.]. С учётом личности как центральной единицы поля (среды) А. Е. Ушницкой дано определение понятия: «Культурно-образовательное пространство – это совокупность условий и возможностей личностного развития, определяемых качеством функционирования образовательных и культурно-досуговых учреждений и социально-культурной среды. В организационной плоскости под культурно-образовательным пространством понимается совокупность институциональных, социальных и духовных факторов и условий, непосредственно

окружающих ребенка в процессе обучения» [8, 339с.] (определение 2). Определение 2 прямо пропорционально изменяет содержание определения 1. Также преобразование зависит от мотивированности учёного и от контекста исследования. С учётом системы образования как центральной единицы поля И. А. Малановым дано следующее определение: «Образовательное пространство – это пространственно-временное поле функционирования и развития системы образования как открытой и активной социальной сферы, в которой действует своя идеология формирования личности с учетом условий внешней среды (природно-климатические, демографические, экологические, социально-экономические, политические и др.), потребностей социального заказчика (в том числе самих личностей), реализуется комплекс образовательных услуг как учреждениями образования, так и другими учреждениями, организациями, обладающими образовательно-воспитательно-развивающим потенциалом» [12, 28 с.] (определение 3). Определение 3 строится по модели второго определения, но обогащает его дополнительными сведениями. Главное изменение первого и второго определений состоит в том, что появляется новая дефиниция «Образовательное пространство – это пространственно-временное поле функционирования и развития системы образования как открытой и активной социальной сферы». То, что в первом и втором определениях составляло всю структуру определения, в третьем вводится в существенные признаки. Несмотря на различия, все три определения имеют общее сходство: их текст включает первые два структурных признака: компоненты структуры пространства, наличие связей. Следовательно, модель структуры понятия должна включать дефиницию (пространственно-временное поле), семантический признак (культурная сферы), структурный признак (структура социальной сферы: система образования учреждениями, организации, обладающие образовательно-воспитательно-развивающим потенциалом), функциональный признак (формирования личности).

В соответствии с моделью структуры понятия нами сформулировано рабочее четвертое определение: «Поликультурное образовательное пространство – это пространственно-временная единица, состоящая из учреждений социальной сферы, обладающих воспитательным, развивающим, образовательным потенциалом, деятельность которых направлена на передачу социального и культурного опыта человечества и развитие личности. Указанные семантические признаки – это источники моделирования

пространства с учётом целей образования, а структурные – условия для его функционирования. Данное определение дано в структурно-семантическом направлении. Остальные признаки, установленные исследователями, должны быть отнесены к внешним факторам, которые влияют на структуру образовательного пространства (экономическая, политическая сферы) или к условиям развития пространства, т.е. места для совершения человеком образовательного движения (социально-педагогические факторы, технологии обучения, содержание образовательной среды, инфраструктура). Подобная идея о структуре понятия «образовательное пространство» имеется в работах С. Г. Тер-Минасовой [16, 7 с.]. В пятом определении наиболее точно установлены основные линии развития образовательного пространства в поликультурном обществе. В процессе изучения структурных связей выявляются системно-структурные закономерности, которые служат для описания типов взаимодействия в поликультурном образовательном пространстве (например, типы взаимодействия культур [4, 6, 9, 10, 11, 16], типы межязыкового взаимодействия [14], типы сотрудничества [17, 18], типы образовательного процесса [14, 15]) и создания модели пространства (например, архитектоники образовательного пространства [13], модель непрерывного образования [13], пространственно-временной модели содержания образования [10, 14, 15, 18]).

Рассмотренные понятия раскрываются в русле традиционной классической педагогики, им противопоставлены понятия современной постклассической (инновационной) педагогики, когда в центре научного исследования находится человек и взаимодействие с другим человеком, в результате которого происходит понимание смыслов жизни, смыслов образования. Следующим аспектом, положенным в основу формулирования понятия, является функциональный аспект, в котором на первый план выносятся идея о человека в пространстве-времени и его многомерности [18, 226 с.]. В литературе она обоснована в диалоговой концепции М. М. Бахтина [9.], структурно-семиотической концепции Ю. М. Лотмана [11], в педагогике – в концепции диалога как основы человеческого сознания В. С. Библера [10], гуманитарной педагогике Ю. С. Сенько [18]. Функциональные признаки раскрывают динамический (деятельностный) аспект категории. Раскрытие осуществляется по трём направлениям: фиксирование в ресурсной базе образовательной среды, к которой относится

учебно-методическая документация, научные проекты [15, 17], хранение и передача специальной информации предназначенной для дифференцированных групп адресатов (в нашем случае – педагогов) внутри носителей общелитературного языка (в нашем случае – русского языка) [15, 16]; управление взаимодействием [10, 17, 18].

Анализ понятия свидетельствует о его многоаспектности, наличии терминологического поля, для упорядочивания которого применяется метод иерархии и создается уровневая модель рассмотрения категории. На уровне глобального образования (образование для устойчивого развития): Интеграция трех сфер жизни «экономики – социальной сферы и экологии». Образовательное пространство образуется образовательными средами. На уровне национального образования (развитие социальной сферы, интеграция ресурсно-производительного потенциала и высоких технологий, производства, науки и образования): Поликультурное образовательное пространство имеет источники его содержания, факторы, влияющие на его функционирование, и условия, влияющие на его развитие / угасание, риски. На уровне дидактики: поликультурная образовательная среда – это упорядоченное педагогическое пространство–время (пространство процесса обучения, содержания обучения). На уровне методики: поликультурная образовательная среда создается механизмами взаимодействия в педагогическом пространстве-времени. На уровне технологии: стратегии и тактики речевого взаимодействия разрабатываются для благоприятного климата, взаимодействия в поликультурной образовательной среде.

Следовательно, методологический аспект педагогической категории «поликультурное образовательное пространство» является отправной точкой для осознания образовательных систем и технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1 Образование: сокрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века [Электронный ресурс] / МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. Электрон.дан. Режим доступа: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.

2 Самаль Е. В. Коммуникативная компетентность будущего специалиста в поликультурном обществе // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы V Междун. научно-практ. конф.* – М. : изд-во РУДН, 2010.–Ч. 2. – С. 229–235.

3 Шендрик И. Г. Образовательное пространство: теоретико-методологический аспект // *Образование и наука.* – 2001.–№5. – С. 38.

4 Хахимов Э. Р. Личность дошкольника в поликультурном образовательном пространстве // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы V Междун. научно-практ. конф.* – М. : изд-во РУДН, 2010.–Ч. 2. – С. 370–376.

5 Неделкова А. А. Диалог культур как механизм организации профессионально-педагогического образования студентов в вузе // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы V Междун. научно-практ. конф.* – М. : РУДН, 2010.–Ч. 2. – С. 105–110.

6 Николау Л. Л. Развитие личности младшего школьника в поликультурном пространстве сельской школы // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы V Междун. научно-практ. конф.* – М. : РУДН, 2010.–Ч. 2. – С. 125–128.

7 Чумайка Е. В. Особенности формирования толерантности у детей дошкольного возраста в поликультурной образовательной среде // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы V Междун. научно-практ. конф.* – М. : изд-во РУДН, 2010.–Ч. 2. – С. 420–431.

8 Ушницкая А. Е. Роль культурно-образовательного пространства в формировании организационной культуры личности // *Личность в межкультурном пространстве / Материалы III Междун. научно-практ. конф.* – М. : изд-во РУДН, 2008.–Ч. 2. – С. 339–342.

9 Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – 444 с.

10 Библер В.С. От наукознания – к логике культуры: два философских введения в 21 век. – М. : Политиздат, 1900. – 413 с.

11. Лотман Ю. М. Семисфера. – СПб. : Искусство-СПб, 2000. – 704 с.

12 Маланов И. А. Понятие «образовательное пространство» как педагогическая категория // *Вестник Бурятского гос. университета.* – Улан-Удэ : изд-во БГУ, 2015. – С. 23 – 28.

13 Болонский процесс: создание и подключение национальных, региональных и глобальных пространств образования. – Бухарест, 2013. – 2 с.

14 Концепция полиязычного образования в республике Казахстан. – Астана, 2010. – 46 с.

15 Ушакова Н.М. Содержание образования как таксономическая категория: монография. – Павлодар : изд-во Кереку, 20015. – 419 с.

16 Тер-Минасова С. Г. Изучение иностранных языков и культур на университетском уровне // *Вестник МГУ. Сер.19.* – 1 998.

№2. – С. 7 – 20.

17 Эльконин Б. Д.. Избранные психологические труды / Д. Б.Эльконин. – М.: 1989.

18 Сенько Ю. В. Образование в гуманитарной перспективе: монография / Ю. С. Сенько – Барнаул: изд-во Алт. ун-та, 2011. – 367 с.

К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО»

ХАЙМУЛДИНА А. Ю.

магистр образования по специальности «Педагогика и психология»

Модернизация современной казахстанской системы образования связана с присоединением Республики Казахстан к Болонскому процессу, который выделяет проблему создания Европейского пространства высшего образования в качестве ключевого момента для развития мобильности граждан, их востребованности и глобального развития. Современное образовательное пространство – это единое образовательное пространство, нацеленное не на создание противоречий между существующими образовательными системами, а на координацию действий между ними.

В Международной программе ООН «Образование для устойчивого развития» современное образовательное пространство характеризуется процессом глобализации образования. Глобализация образования – это одно из направлений развития современной педагогической теории и практики, которое основывается на необходимости подготовки человека к жизни в условиях быстро меняющегося, все более взаимосвязанного мира, нарастающих глобальных проблем и кризисов [1, 41 с.]. В современном образовательном пространстве установлены три аспекта глобализации образовательных систем: интеграционный аспект, интернационализация знаний, формирование конкурентоспособного специалиста [2, 248 с.].

Начало интеграционного аспекта – в Болонской Декларации 1999 г. Присоединившись в 2010 году к Болонскому процессу, Республика Казахстан расширила доступ к мировому образовательному пространству, включаясь в Европейское пространство высшего образования и выполняя шесть основных положений Болонского

процесса: трёхуровневая система высшего образования, академические кредиты ECTS, академическая мобильность, Европейское Приложение к диплому, контроль качества высшего образования, создание Единого Европейского исследовательского пространства.

Выделенные аспекты глобализации образования, основные положения Болонского процесса оказывают влияние не только на современное образовательное пространство, но и на содержание образования. Содержание образования – это педагогически адаптированная система знаний, навыков и умений, опыта творческой деятельности и опыта эмоционально-ценностного отношения, усвоение которой призвано обеспечить формирование всесторонне развитой личности, подготовленной к воспроизведению (сохранению) и развитию материальной и духовной культуры общества [3, 157 с.]. Данной точки зрения придерживаются И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, В. В. Краевский, Ю. К. Бабанский и др.

В настоящее время в дидактике имеется концепция культурологического подхода и концепция компетентного подхода к содержанию образования. В культурологической теории культура понимается как предмет содержания образования. По мнению В. А. Сластёнина, образование выступает средством трансляции культуры, овладевая которой человек не только адаптируется к условиям постоянно изменяющегося социума, но и становится способным к активности, позволяющей выходить за пределы заданного, развивать собственную субъектность и приумножать потенциал мировой цивилизации [4, 131 с.].

В ходе исследования структуры человеческой культуры как основания содержания образования А. М. Новиков отмечает, что «культура включает в себя: во-первых, объективные результаты деятельности людей, во-вторых, субъективные человеческие силы и способности, реализуемые в деятельности» [5, 3 с.]. В качестве оснований содержания образования, как указывает учёный, в части освоения обучающимся объективных компонентов культуры выделяются следующие формы общественного сознания: язык, обыденное сознание, мораль, право, политическая идеология, наука, искусство, философия, религия. В содержании образования все формы общественного сознания должны рассматриваться как рядоположенные, хотя по объёму учебного материала они могут сильно различаться [5, 3 с.].

Основания содержания образования человека в аспекте освоения субъективных компонентов культуры рассматриваются по трём

составляющим образования: развитие направленности личности – содержание воспитания; развитие опыта личности – содержание обучения; развитие психических процессов – содержание развития [5, 6 с.]. Источником содержания образования в культурологической концепции является социальный опыт, который аккумулируется в культуре, и включает четыре основных компонента: опыт познавательной деятельности, опыт репродуктивной деятельности, опыт творческой деятельности, опыт осуществления эмоционально-ценностных отношений [6, 24 с.; 7, 39 с.].

Представление о содержании как о человеческой культуре в аспекте социального опыта задает механизм формирования содержания и выстраивания учебного процесса, направленного на приобретение обучающимся опыта различных видов деятельности и отношений [8]. Данная идея находит свое отражение в концепции компетентностного подхода. О. Е. Лебедев под компетентностным подходом понимает «совокупность общих принципов определения целей образования, отбора содержания образования, организации образовательного процесса и оценки образовательных результатов» [9, 3 с.].

К числу таких принципов относятся следующие положения:

- смысл образования заключается в развитии у обучаемых способности самостоятельно решать проблемы в различных сферах и видах деятельности на основе использования социального опыта, элементом которого является и собственный опыт учащихся;
- содержание образования представляет собой дидактически адаптированный социальный опыт решения познавательных, мировоззренческих, нравственных, политических и иных проблем;
- смысл организации образовательного процесса заключается в создании условий для формирования у обучаемых опыта самостоятельного решения познавательных, коммуникативных, организационных, нравственных и иных проблем, составляющих содержание образования;
- оценка образовательных результатов основывается на анализе уровней образованности, достигнутых учащимися на определенном этапе обучения» [9, 3 с.].

При переориентации образовательного процесса от знаниевого к деятельностному (компетентностному) подходу в аспекте формирования у обучающегося системы знаний становятся актуальными два круга проблем: с одной стороны – построение системы знаний, необходимой и достаточной для полноценного овладения обучающимся основами деятельности, с другой стороны – формирование теоретических знаний

обучающегося с его личными, в том числе практическими потребностями, его ценностными ориентациями, обеспечение возможностей применения теоретических знаний в практической деятельности непосредственно в процессе обучения.

Инструментом преектирования содержания образования в рамках компетентностного подхода, по мнению В. И. Байденко и Н. А. Селезневой, могут стать конкурентоспособные образовательные программы (КСОП) и их реализация. Учёные выделяют три принципа преектирования КСОП: уровневая адекватность КСОП; студентоцентрированная направленность обучения; обязательное использование болонских инструментов (ECTS; результатов обучения на языке компетенций; модулей) [10, 27 с.]. Указанные принципы преектирования содержания образования в перспективе позволяют создать Единое образовательное пространство в рамках глобализации образования. С позиций компетентностного подхода основным непосредственным результатом образовательной деятельности становится формирование компетенций, сущность которых основывается на 4-х компонентах содержания образования. «Компетенции – это совокупность смысловых ориентаций, знаний, умений, навыков и опыта деятельности обучающегося по отношению к определенному кругу объектов реальной действительности, необходимых для осуществления лично и социально-значимой продуктивной деятельности», – считает А. В. Хуторской [11]. В настоящее время разработана классификация компетенций, формируемых у выпускников вузов: общие (универсальные) компетенции и предметно-специализированные компетенции [12, 181 с.].

Позитивный потенциал компетентностного подхода заключается в том, что он не отрицает перспективный и до конца не воплощенный культурологический подход к содержанию образования, а актуализирует прагматический аспект того, что у современных высококвалифицированных специалистов должно быть сформировано и развито [13, 36 с.].

Таким образом, содержание образования является одним из факторов экономического и социального прогресса общества и должно быть ориентировано на обеспечение самоопределения личности, создание условий для её самореализации, развитие образовательных систем, укрепление и совершенствование современного образовательного пространства. В настоящее время, как показано в статье, имеется два понимания термина «современное образовательное пространство». Существенным признаком первого является представление об единой образовательной среде,

второго – представление об гармонизированном содержании образования.

С учётом второго значения в нашем исследовании был определён экономический фактор, влияющий на содержание образовательной программы. Изменение образовательной парадигмы в процессе глобализации образования оказывает воздействие на квалификации и на построение образовательных программ. В этом контексте рассмотрение компетенций имеет ряд преимуществ, которые отвечают потребностям, порождаемым новой парадигмой.

В условиях многообразия контекстов и их изменения необходимо постоянно следить за требованиями общества к профессиональным и академическим компетенциям.

Интерес к развитию компетенций в образовательных программах согласуется с таким подходом к образованию, который в первую очередь центрирован на студенте и его способности учиться и который требует большей степени его вовлечения, поскольку именно студент должен развивать способность работать с оригинальной информацией, пользоваться более разнообразными формами доступа к информации и её оценки (библиотека, преподаватель, Интернет и др.).

Работа над компетенциями и навыками является важным элементом в разработке образовательных программ. При создании и изменении образовательных программ высшие учебные заведения должны учитывать изменяющиеся потребности общества и возможности, существующие и будущие, трудоустройства. Информация, которая учитывает цели, выраженные на языке компетенций, даёт более целостный взгляд на программы. Поэтому вузы Республики Казахстан уделяют особое внимание исследованию компетенций.

Исходя из вышесказанного, мы определили цель и задачи нашего исследования.

Цель исследования: выявить важные компетенции и навыки, необходимые для профессионального развития выпускников вуза.

Задачи исследования:

- определить важность и уровень обеспечения компетенций / навыков с точки зрения выпускников;
- определить важность и уровень обеспечения компетенций / навыков с точки зрения работодателей;
- выявить ведущие универсальные компетенции выпускников по мнению профессорско-преподавательского состава вуза;
- определить важность предметно-специализированных компетенций выпускников.

Для решения поставленных задач нами была проведена следующая работа: подбор диагностического инструментария, сбор информации (анкетирование), с использованием анкет, разработанных в рамках проекта TUNING: анкета «Навыки и компетенции» для выпускников и работодателей, анкета «Ранжирование универсальных компетенций» для профессоров и преподавателей; анкета «Предметно-специализированные компетенции» по специальностям «Образование», «Математика», «Физика» для профессорско-преподавательского состава.

Анализ результатов исследования свидетельствует о том, что для выпускников наибольшую важность имеют инструментальные и системные компетенции: «базовые знания в области обучения», «тщательная подготовка по основам профессии», «стремление к успеху», «способность применять знания на практике».

Уровень достижения компетенций «способность работать самостоятельно», «элементарные навыки работы с компьютером», «навыки управления информацией», «принятие решений» соответствует уровню важности указанных компетенций. В то же время компетенции «способность применять знания на практике», «планирование и управление временем», «инициативность и предпринимательский дух», «знание второго языка», «способность работать в междисциплинарной команде» имеют низкий уровень достижения в сравнении с уровнем важности.

Для работодателей наибольшую важность имеют инструментальные и системные компетенции: «способность применять знания на практике», «способность работать самостоятельно», «решение проблем», «базовые знания в области обучения», «лидерство».

Уровень достижения компетенций «забота о качестве», «навыки межличностных отношений», «инициативность и предпринимательский дух», «элементарные навыки работы с компьютером», «исследовательские навыки», «способность адаптироваться к новым ситуациям» соответствует уровню важности указанных компетенций. В то же время компетенции «способность выдвигать новые идеи (креативность)», «письменная и устная коммуникация на родном языке», «планирование и управление временем», «способность работать в междисциплинарной команде» имеют низкий уровень достижения в сравнении с уровнем важности.

Работодатели в числе важных компетенций выделяют инструментальные компетенции: «способность к анализу и синтезу»,

«базовые знания в области обучения», «тщательная подготовка по основам профессии», также большую значимость имеет системная компетенция «стремление к успеху».

Профессорско-преподавательский состав наиболее важными определяет инструментальные компетенции: «базовая подготовка по основам профессиональных знаний», «способность к применению знаний на практике» и т.д. В то же время межличностные компетенции, такие как «способность к критике и самокритике», «навыки межличностного общения», «принятие различий и мультикультурности» и другие при ранжировании получили наиболее низкие ранги и не вошли в число важных компетенций.

Исходя из полученных результатов, мы можем сделать вывод о том, что для выпускников, работодателей и академического сообщества важными выступают такие компетенции, как «способность применять знания на практике», «базовые знания в области обучения», «способность порождать новые идеи (креативность)».

ЛИТЕРАТУРА

1 Лиферов А. П. Глобальное образование – путь к интеграции мирового образовательного пространства / А. П. Лиферов. – М., 1997. – 108 с.

2 Ушакова Н. М., Хаймулдина А. Ю. Аспекты глобализации образования / Н. М. Ушакова, А. Ю. Хаймулдина [Текст] // Вестник ПГУ. – Павлодар : Из-во Кереку, 2015. – Вып. 1. – С. 247–252.

3 Лернер И. Я. Содержание образования / И. Я. Лернер // Российская педагогическая энциклопедия : в 2 т. – М., 1999. – Т. 2. – 349 с.

4 Сластенин В. А. Педагогика : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 576 с.

5 Новиков А. М. Культура как основание содержания образования / А. М. Новиков // Педагогика. – 2011. – № 5. – С. 3–14.

6 Краевский В. В. Теоретические основы содержания общего среднего образования / В. В. Краевский, И. Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.

7 Ушакова Н. М. Содержание образования как таксономическая категория / Н. М. Ушакова // сб. «Механизмы гарантии качества образования : системы, технологии, инновации» // Тезисы докладов Международной науч.-практ. конференции. – Барнаул : Изд-во АлтГТУ, 2010. – С. 39–41.

8 Иванова Е. О. Компетентностный подход в соотношении со знаниево-ориентированным и культурологическим [Интернет] / Е. О. Иванова // <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-23.htm>

9 Лебедев О. Е. Компетентностный подход в образовании / О. Е. Лебедев // Школьные технологии. – 2004. – № 5. – С. 3–12.

10 Байденко В. И. Конкурентоспособные образовательные программы : к формированию концепции / В. И. Байденко, Н. А. Селезнева // Высшее образование в России. – М., 2011. – № 5. – С. 24–39.

11 Хуторской А. В. Ключевые компетенции : технология конструирования / А. В. Хуторской // Народное образование. – 2003. – № 5.

12 Байденко В. И. Болонский процесс : 2007–2009 годы. Между Лондоном и Леном / В. И. Байденко. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 302 с.

13 Харченко Л. Н. Преподаватель современного вуза : компетентностная модель / Л. Н. Харченко. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2012. – 180 с.

14 Хаймулдина А. Ю. Проблемы профессиональной подготовки педагогов в условиях реформирования системы образования / А. Ю. Хаймулдина [Текст]. – В сб. : Материалы международной научно-практической конференции «Инновации в образовании: поиски и решения». Т. 2. – Астана : Из-во НАО им. Ы. Алтынсарина, 2014. – С. 392–395.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СЛАВЯНСКОГО ФОЛЬКЛОРА ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

ЦВЕТКОВА А. Д.
преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Планомерное собирание и исследование фольклора в Казахстане началось достаточно поздно – с 60 годов прошлого столетия. Как отмечает Е.И. Коротин, «систематического собирания и научной записи местного фольклора ни в дореволюционное, ни в наше время (до 60-х годов) не велось» [1, 8 с.]. С конца 70-х годов во многих регионах отмечается активная собирательская деятельность, в учебные планы филологических специальностей университетов и педагогических институтов вводится фольклорная

практика. Работа по записи и систематизации фольклора Павлодарского Прииртышья ведется с 1978 года преподавателями и студентами Павлодарского государственного пединститута, а затем - Павлодарского государственного университета. Результатом такой работы стал архив, насчитывающий несколько десятков тысяч текстов. Данный архивный материал исследовался и продолжает исследоваться в многочисленных статьях, диссертациях и научных докладах, используется при чтении основных и элективных курсов.

Наблюдения над особенностями современного бытования славянского фольклора в Павлодарском Прииртышье позволяют обозначить ряд проблем его исследования.

В настоящее время актуальна проблема систематизации и научной обработки славянского фольклора, как в целом в *Казахстане*, так и в Павлодарском Прииртышье. Из всех вузов республики собирательской работой планомерно занимаются лишь ученые Казахстанского филиала МГУ (Астана) и Павлодарского государственного университета. Фольклористами названных вузов (Г. И. Власова, А. Д. Цветкова) разработаны программы обследования, вопросники, учитывающие региональную специфику фольклора, при записи и обработке материала применяются цифровые технологии, создаются аудио, видео и фото каталоги. Накопленные фольклористами-полевиками региона архивные записи публикуются в сборниках, подготовленных по жанровому или локальному принципу [2]. На стадии завершения находится подготовка к изданию сводного сборника, содержащего тексты записанные с 1978 по 2008 гг. «Славянский фольклор Павлодарского Прииртышья».

Не менее важной является проблема регионально-локального своеобразия фольклора Павлодарского Прииртышья. Процессы формирования и развития местной фольклорной традиции невозможно исследовать без знания истории заселения края. Необходимо выяснить не только местоположение и время совместного проживания этносов, но и типы славянских поселений (компактные или рассеянные, однородные по национальному составу или смешанные). Важную роль играет также выявление исторической родины переселенцев.

Наиболее характерные типы поселений в регионе связаны с тремя основными волнами миграции восточных славян в Казахстан. Первый тип – населенные пункты, в которых проживают потомки казаков. В первой половине 18 века была создана Иртышская

укрепленная линия Сибирского казачьего войска, состоящая из крепостей, форпостов и маяков расположенных по правому берегу Иртыша от Омска до Усть-Каменогорска.

Начиная с 1860-х гг. царское правительство рядом поощрительных мер вызвало вольное крестьянское переселение в Казахстан из малоземельных районов России, Украины и Белоруссии. Наибольший процент переселенцев дают русские и украинцы. Переселенческое движение особенно усилилось после 1905-1907 гг. Соответственно, второй тип – населенные пункты, образованные в конце 19 – начале 20 века.

Новая мощная волна переселенцев, хлынувших в Северный и Центральный Казахстан из всех регионов, связана с освоением целинных земель в середине 20 столетия. Таким образом, третий тип поселений – это новые советские, а также целинные совхозы и колхозы. Существенную часть населения Казахстана составляют и депортированные в сталинские времена народы.

При анализе имеющихся архивных материалов мы пришли к выводу, что «фольклорная ситуация» напрямую зависит от типа поселения. Так, наибольшей устойчивостью, однородностью и самобытностью отличается фольклорный репертуар бывших казачьих станиц (это самые ранние славянские поселения в регионе). Основной состав населения станиц, как правило, старожилы. Они бережно хранят историю предков, запечатленную в топонимических и исторических преданиях (о названии сел, о жизни в прошлые времена, о выборах казачьего атамана, об известных людях). Фольклор органично вплетен в быт сельчан.

Живы в памяти воспоминания об обрядах, связанных с календарными праздниками. Выделяются Рождество, Новый год, Крещение, Благовещение, Вербное воскресенье, Пасха, Троица, Иван Купала, Покров. Бытовые нормы, связанные с названными праздниками, до сих пор актуальны. Жанры календарного фольклора (обрядовые песни) не получили развития, возможно, потому что хлебопашество давало низкие урожаи, и более успешно казаки занимались скотоводством и рыболовством.

Свадебный обряд сохранился в памяти только в отдельных этапах, в них выявляются элементы как русской, так и украинской свадеб. Записи свадебных песен немногочисленны, это в основном лирические, плясовые и шуточные песни, реже записываются величальные и корильные. Устойчив похоронный обряд, однако ушли из бытования похоронные причитания.

Выяснение особенностей жизни фольклора в семейном быту показывает, что в казачьих станицах сохраняется вера в сверхъестественную силу. Это проявляется в активном бытовании быличек. К числу повсеместно распространенных относятся былички о домовом, покойнике, ведьме, колдуне. В казачьем фольклоре существенное место занимают приметы, гадания. Рассказы о них сопровождаются комментариями из жизни. Из жанров обрядового фольклора также распространены заговоры, в магическую силу которых верят и обычно доказывают ее, ссылаясь на собственный опыт. Особой любовью в казачьих станицах пользуются песня и частушка. О песне говорят так: «Пой песни, пока пуп не треснет», «С песней и труд спорится». В числе традиционных лирических (как скорых, так и протяжных) бытуют прежде всего военно-походные казачьи песни («Стала, проснулася зоренька ясная»), военно-бытовые песни («Проснулася станица», «Скакал казак через долину», «Ехали солдаты со службы домой» и т.д.). Мотивы их в основном традиционны (проводы в поход, возвращение казаков, трагическая или счастливая встреча с родными, с любимой, гибель казака), однако они не отличаются особым тематическим разнообразием, как, например, песни уральских, оренбургских или донских казаков.

В тех станицах, которые оказались меньше подвергнуты современным миграционным процессам, даже при небольшой численности населения и общем разрушении структуры села фольклорный репертуар более устойчив и тесно связан с жизненным циклом.

Наряду с историей заселения края на судьбу фольклора в новых условиях и на регионально-локальную его специфику существенно влияние оказывает этническая принадлежность переселенцев. Как считает Н.А.Криничная, «осознание значимости своей традиции в иноязычном окружении – признак живучести данной этнической группы», и «чем больше опасность нивелировки, исчезновения этнокультурной традиции, тем заметнее тенденция, связанная с ее сохранением» [3, 33 с.]. Так, украинцы составляют не столь значительную часть славян Павлодарского Прииртышья. Однако они предпочитали отдельные селения. Впоследствии здесь селились и представители других этносов, но украинская традиция продолжала доминировать и усваивалась ими.

Специфика современного состояния украинского фольклора позволяет утверждать, что осознание статуса этнического меньшинства приводит к бережному отношению к культурному наследию исторической родины. Сохранность фольклорного

самосознания и исторической памяти дает основание говорить о существовании вторичной по отношению к метрополии традиции.

Исторические корни и этническая принадлежность славян-переселенцев играют важную роль и в фольклорной картине сел, возникших уже в советское время. Совершенно однозначно мы не можем говорить о наличии здесь единой фольклорной традиции, так как в таких населенных пунктах проживают выходцы из самых разных областей России, Украины, Белоруссии. Но собрание и исследование устного репертуара в этом типе сел не менее важно, так как существует возможность для изучения процессов взаимодействия различных культурных традиций, выявления механизмов адаптации и консервации в новых условиях одних жанров, сюжетов, мотивов и образов и утраты других. Кроме того, в пределах одной области мы можем зафиксировать фольклор самых разных регионов. Исполнители произведений, как правило, связывают их бытование и описываемые в них события с исторической родиной.

В постсоветскую эпоху в связи с изменением бытового уклада меняется и специфика бытования фольклора. Коллективный труд и коллективный досуг в советское время являлись естественными факторами хранения и передачи устной традиции. В настоящее время основной сферой бытования фольклора является семья. При этом родственные связи славян в условиях диаспорного проживания отличаются особой прочностью. Находясь вдали от этнической родины, переселенцы передают из поколения в поколение историю своей семьи, фольклорный репертуар своих предков, а также тот репертуар, который исполнялся и был усвоен в местах выхода. Через фольклорный текст старшее поколение знакомит младших членов семьи с жизнью на родине. Особые чувства к местам, которые некогда пришлось покинуть, а также осознание оторванности от них воздействуют на фольклорную память. В этом случае традиционные методики собирания фольклора и обычные вопросники не дают особых результатов. Необходимо продолжительное общение, в процессе которого информант-переселенец, вспоминая о жизни на родине, мысленно возвращаясь в далекое, но дорогое прошлое, исполняет такие тексты, которые невозможно извлечь из памяти путем простых вопросов.

В. В. Головин пишет: «Носители анклавных традиций имеют особые, унифицированные конструкции знания, отличные от окружения, поэтому информация любого порядка тщательно дифференцируется и только в случае соответствия с определенными

ценностными доминантами может восприниматься и развиваться» [4, 18 с.]. В связи с этим пристального внимания заслуживает собирание и исследование тех текстов, которые долгое время хранились в памяти славян-переселенцев и реактуализировались под влиянием каких-либо факторов. Например, повсеместное возрождение духовных основ, всячески изживаемой в советское время веры вызвало к новой жизни те устные произведения, бытование которых ранее было просто невозможно. Такие записи говорят об уникальности фольклорной памяти и о способности текстов к консервации в течение длительного времени.

При изучении современного состояния славянского фольклора Павлодарского Прииртышья необходимо и выявление «фольклорных гнезд», которые могут представлять собой даже небольшие группы хранителей какой-либо традиции (другого региона, этноса, социальной группы или даже другого времени). Так, нами выявлена компактная, небольшая по численности группа потомков забайкальских казаков, родители которых после революции 1917 года оказались в Китае. В 50-е годы XX века, в период освоения целины, они вернулись на родину. Долгое время живя на чужбине, они бережно хранили русские традиции, фольклор, духовные основы. От нескольких вернувшихся из Китая женщин в селе Песчаное Павлодарской области в 1994 - 1995 гг. записан корпус лирических казахских песен.

Интенсивность межэтнических процессов в современном Казахстане заставляет выделить в качестве чрезвычайно актуальной проблему взаимодействия и взаимообмена фольклора разных народов. Как было отмечено Э.В. Померанцевой и К.В. Чистовым, такие специфические черты, как вариативность и постоянная динамика, определяют большую проницаемость фольклора для иноэтнических взаимодействий по сравнению с другими компонентами духовной культуры [5, 13 с.].

В настоящее время, когда изменились социально-культурные и этнополитические условия в республике, казахский язык официально утвержден как государственный и повсеместно изучается в школах, когда приоритетной становится казахская культура, меняется и характер фольклорных взаимовлияний. Для современных тенденций развития народного искусства слова характерно усвоение славянами и возрождение в уже в новых формах казахских устно-поэтических традиций.

Из всех жанров казахского фольклора наибольшей степенью проницаемости в славянскую среду обладает устная проза и, прежде

всего, топонимические предания и легенды. Осваивая новые земли, славяне знакомились и с устными рассказами, объясняющими названия гор, озер, природных объектов.

Т. В. Кривошапова пишет: «Сегодня в Казахстане одна значительная часть населения говорит только на русском, а другая - в определенной степени хорошо владеет казахским и русским языками. То есть существует определенный стандарт: один язык – одна культура, два языка – две культуры» [6, 51 с.]. Это является причиной того, что русский (шире – восточнославянский) фольклор усваивается представителями казахской национальности успешнее, чем казахский – славянами.

Как справедливо замечено И.Е. Карпухиным, «народы заимствуют фольклор своих соседей по зову сердца, а не по указаниям свыше, отбирают только то, что соответствует их убеждениям и эстетическому складу, что близко по духу и не противоречит бытовому укладу [7, 145-146 с.]. Так, например, коренным образом изменившиеся социально-экономические условия, тесные культурно-бытовые контакты казахов сославянским населением, длительное проживание в населенных пунктах смешанного типа и двуязычие стали причинами усвоения и адаптации восточнославянской мифологической системы, отраженной в жанре былички.

Таким образом, представители славянских этносов составляют существенную часть населения Павлодарского Прииртышья. Фольклор является одним из важнейших факторов утверждения этнической принадлежности. 70-80-е годы 20 столетия характеризовались наиболее интенсивной собирательской и исследовательской деятельностью. В настоящее время изменившиеся социально-политические и экономические условия сказались и на научной деятельности отечественных фольклористов. В сложившейся ситуации наиболее актуальны проблемы записи, хранения и научной обработки славянского фольклора в регионе, изучения его регионально-локального своеобразия, процессов взаимодействия различных культурных традиций, выявления механизмов адаптации и консервации в новых условиях одних жанров, сюжетов, мотивов и образов и утраты других, выявление «фольклорных гнезд» и проблема взаимодействия и взаимообмена фольклора разных народов, прежде всего, тюркского и славянского.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Коротин Е.И. Фольклор яицких казаков. – Алма-Ата, 1981.
- 2 Благодатная земля (несказочная проза Баянаула). Сост. А. Д. Цветкова, А. А. Садыкова. – Павлодар, 2005; Цветкова А. Д.,

Бойко Н. П. Сокровища памяти народной // Мое село – мое Отечество - Павлодар, 2007; Цветкова А. Д. Русская устная мифологическая проза Центрально-Северного Казахстана. - Павлодар, 2009. Фольклор Песчанской станицы. Сост. А. Д. Цветкова, Н. М. Дударева. - Павлодар, 2011.

2 Криничная Н. А. О взаимодействии этнокультурных традиций: к методике полевых и теоретических исследований // Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Сб. науч. тр. Вып. 6: Русский фольклор в инокультурном окружении. – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 1995. – С. 32-41.

3 Головин В. В. Фольклор русских в иноэтническом окружении // Сохранение и возрождение фольклорных традиций. Сб. науч. тр. Вып. 6: Русский фольклор в инокультурном окружении. – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 1995. – С. 14-23.

4 Померанцева Э. В., Чистов К. В. Русская фольклорная проза и межэтнические процессы // Отражение межэтнических процессов в устной прозе. М., 1979. – С.13-15.

5 Кривошапова Т. В. Этнокультурная ситуация в современном Казахстане // Народная культура Сибири. Материалы XII научно-практического семинара Сибирского регионального вузовского центра по фольклору. - Омск, 2003. – С. 50-54.

6 Карпунин И. Е. Двухязычие современного фольклора // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. Т. II. – М., 2006. – С. 136-147.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХСТАНА

ЦЕЛИК К. А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

«Благодаря творческому поиску архитекторов Казахстана создаются красивые архитектурные ансамбли, в городах и селах появляются современные здания, которые меняют нашу жизнь, делают ее насыщеннее и богаче. Ярким подтверждением тому является наша столица – Астана, где казахстанские архитекторы смогли воплотить самые смелые идеи и замыслы.»- Н.А. Назарбаев.

Истоки архитектурного образования Казахстана восходят к 1961 году. По инициативе Т.К. Басенова, одного из первых казахстанских ученых-архитекторов и известного государственного

деятеля республики, было создано архитектурное отделение в Казахском политехническом институте. Позднее, в 1980 году, на его базе был образован самостоятельный вуз – Алма-Атинский архитектурно-строительный институт. Сегодня свыше десяти вузов страны являются казахстанскими центрами воспитания молодых зодчих, их выпускники успешно трудятся на благо страны.

Особых слов признания заслуживают выпускники первого десятилетия, ставшие гордостью национальной архитектурной школы: Калдыбай Жумагалиевич Монтахаев – первый и единственный «Народный архитектор СССР»; С.М. Домбай – ответственный секретарь Агентства по делам строительства и ЖКХ; Л.В. Нысанбаева – президент Союза градостроителей РК; Т.Б. Сулейменов – президент Союза дизайнеров РК и многие другие заслуженные архитекторы республики. В настоящее время, высшее архитектурное образование Казахстана – это динамично развивающаяся система. Перед ней, как и перед всем высшем образованием страны, стоит высокая цель – подготовка квалифицированных кадров, соответствующих мировым стандартам.

Хотелось бы, что бы в 21 веке архитектурная школа стран СНГ была в одном ряду с наиболее известными в мире центрами подготовки архитекторов, воспитывала новое поколение отечественных зодчих, благодаря которым наши города и села станут еще краше и приобретут неповторимый облик.

Именно Калдыбай Монтахаев сегодня, вдохновил меня на создание школы Архитектуры и Дизайна, каких у нас не так много. Его творчество и стремление хочется передать многим, а главное научить их не бояться и правильно подавать и воплощать свои идеи. Так, как это делал Монтахаев. Он показывал что каждый из нас, имея свой замысел и мечты должен идти к ней, не боясь никаких осуждений. Изучая новое и применяя старое.

Так как Монтахаев творил на стыке времён, при приобретении независимости нашей страны, то это чувствовалось и в его работах. Например: архитектура и оформление интерьеров «Акорды» отражают современный государственный стиль Казахстана. Стиль, основы которого были заложены в первые годы независимости и который сегодня может по праву считаться состоявшимся на основных своих направлениях – государственной символике, знаках власти, в покрое официальной униформы, национальной валюте. В этом стиле отражена свобода и независимость.

За короткий срок с конца 1990-х гг. в городе был реконструирован ряд существующих построек, получивших новый современный

облик. Здания Президентского дворца и Парламента (Мажилиса) представляют собой первые примеры новой казахстанской государственной архитектуры. Эти здания представляют собой переделанные и реконструированные объекты, существовавшие в советское время. Здесь архитектура становится прямой метафорой первого этапа формирования независимости страны – заново отделанные фасады и проведенная реконструкция интерьеров зданий официальных советских учреждений представляют своеобразный символ преемственности власти в Казахстане. Так, в Астане «государственный стиль» в архитектуре стал ведущим в послесоветском казахстанском строительстве. Архитектура Казахстана с обретением независимости оказалась на новом витке своего развития. А перенос столицы из Алматы в Астану позволил зодчим всего мира побороться за шанс реализовать свои самые смелые фантазии не только на бумаге, но и претворить их в жизнь, тем самым на века увековечив свои имена, как в истории мировой архитектуры, так и Казахстана. Немало по-настоящему уникальных сооружений являются делом рук наших отечественных специалистов. А их в Казахстане оказалось много. Казахские архитекторы известны и за пределами родины. Большинство из них неоднократно становились победителями международных конкурсов и обладателями многочисленных премий и наград.

На сегодняшний день столица Казахстана представляет собой огромную строительную площадку. Нигде более в Центральной Азии современная архитектура не представлена в таком объеме как в Астане. Изменение характера современной казахстанской архитектуры по сравнению с предыдущим периодом, (включающим типологические и композиционно-художественные аспекты, специфику проектного дела) лучше всего прослеживается в архитектурных премьерах новой казахстанской столицы.

Происходящая смена архитектурной парадигмы также наиболее четко фиксируется в Астане – вследствие грандиозных масштабов строительства в ней начинают просматриваться контуры новой архитектуры и не только казахстанской, а может быть постсоветской архитектуры в целом. От первых изменений структуры города в середине пятидесятых годов XX в., производившихся в русле советских градостроительных концепций, до понимания задач архитектуры XXI в. – все это можно проследить в архитектурном облике новой столицы Казахстана.

Сейчас казахские архитекторы переходят к новому стилю. Этот стиль обязательно содержит в себе инновации, научный

подход, необычные формы, и заботу об экологии. Экологическая безопасность как составная часть национальной безопасности Республики Казахстан является обязательным условием устойчивого развития и выступает основой сохранения природных систем и поддержания соответствующего качества окружающей среды. Диапазон экологической архитектуры очень широк: частный экодом, таунхаусы, туристические домики, общественные здания и многоэтажное городское жилье. В связи с демографическим и экономическим ростом в Казахстане растут объемы строительства. А если учитывать общую экологическую ситуацию, то можно отметить, что проектирование и строительство экологически чистых жилых и общественных зданий необходимо. Поиск оптимальных решений для строительства зданий отвечающих как экологическим нормам, так и принципам проектирования является единственным способом решения этой проблемы.

На сегодняшний день самый большой проект для Казахстана это «**Экспо 2017**» **который проходит под лозунгом «Энергия будущего»**. Объекты ЭКСПО все будут строиться и они все будут проходить экологическую экспертизу международного уровня. Это очень высокие требования. И согласно этим требованиям от строящегося объекта в радиусе 800 км должны привлекаться объекты и предприятия. В связи с этим все предприятия, которые сегодня намерены сотрудничать с национальной компанией «Астана ЭКСПО-2017» должны будут соответствовать тем критериям, которые выставляются, потому что сам объект ЭКСПО уникальный. Строительство такого уникального, высокотехнологичного проекта является хорошей возможностью для того, чтобы сделать большой рывок в технологическом развитии страны.

Так же Талгат Ермагияев Председатель Правления АО «Национальная компания «Астана ЭКСПО 2017» сказал: «Для успешной реализации этих проектов после выставочного использования необходимо иметь четкую продуманную стратегию, рассматривать наследие выставки комплексно, как сочетание материального, культурного, технологического, коммуникационного, информационного и других аспектов.»

Председатель правления отметил, что «предполагается возведение самодостаточного городского района, который объединит научные, технологические, культурные объекты».

«В этой связи уже на этапе проектирования павильонов предусматривается возможность монтажа промежуточных

этажей для рационального использования объектов выставки после ее завершения. То есть при проектировании учитывается все. Мы предпримем все необходимые меры по эффективному использованию каждого метра», - заверил Т. Ермагяев.

Как известно за время ста шестидесяти летнего проведения выставок по всему миру, в разных странах оставались наследия ЕХРО, которые стали достоинствами страны и основными местами достопримечательности. К таким наследиям относятся Эйфелева башня, Хрустальный дворец и многие другие места во всем мире.

Всё это отразилось на мне большой идеей, здания, отражающего свою свободу от всего, свободу мысли и её независимость, здания со своим характером. При этом экологичного и практичного, уникального и значимого. И главное вдохновляющего на новые свершения.

Монтахаев утверждал: «Архитектор должен учитывать визуальное восприятие и играть на глазе зрителя, как на инструменте». Настоящее произведение должно вызывать эмоции – это конечная цель искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1 Architect Abdrakhimov Mirambek СН [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа http://abdrakhimov.ucoz.kz/blog/narodnyj_arkhitektor_kaldybaj_montakhaev_kaldibaj_montakhaev_architect/2010-10-12-58, свободный.

2 Bnews.kz [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – 2007—2015 АО «Казконтент». – Режим доступа <http://bnews.kz/ru/news/post/215463/>, свободный.

3 Власть kz [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – 2012–2015. – Режим доступа http://vlast.kz/zhizn/10_sovremennyh_kazahstanskih_arhitektorov-1801.html свободный.

4 Profinance.kz [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – 2014. – Режим доступа [Pttp://profinance.kz/news/novosti_dlya_koshelka/nasledie_ekspo2017_budet_ispolzo](http://profinance.kz/news/novosti_dlya_koshelka/nasledie_ekspo2017_budet_ispolzo) свободный.

5 М. Бейсембаев, Всего достичь – таков его удел [Текст] / проректор КазГАСА Г. С. Абдрасилова, редактор А.К. Беркимбаева. // Строительство и архитектура - 2010. - № 5. – С. 3.

6 Номад [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа <http://www.nomad.su/?a=15-201001180010>, свободный.

7 Энциклопедия Алматы [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – Алматы: [б.и.], 2014. – Режим доступа <http://almatykala.info/thesaurus/montahaev-kadybay-zhumagaievich.html>, свободный.

НЕПРЕРЫВНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ – КАЧЕСТВЕННЫЙ РЕСУРС В ПОДГОТОВКЕ КОМПЕТЕНТНОГО СПЕЦИАЛИСТА

ШАБАМБАЕВА А. Г.

магистр, преподаватель, ГУ «Комплексе «Музыкальный колледж – музыкальная школа – интернат для одаренных детей»», г. Павлодар

ШАБАМБАЕВА М. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Современной политической стратегией Казахстана является политика модернизации. Реализация стратегических планов невозможна без полноценных перемен в обществе. В связи с этим, в условиях современной социально-экономической модели развития мира интерес к образованию со стороны всех социальных институтов общества постоянно возрастает. Именно образование способно обеспечить обществу генерацию продуктивного поколения людей, способных к оригинальному мышлению, исследовательскому поиску новых идей и инновационных способов их воплощения. Образование рассматривается стратегическим ресурсом конкурентоспособности нации, государств. В этих условиях современное образование должно отвечать международным требованиям, отличаться качественным подходом к процессу обучения, развивать в человеке потенциал, способности.

Переход к инновационной экономике предопределил появление новых требований к системе образования. Это доказывает, что цели, функции, состав широкого понятия «образование» не являются исторически неизменными: оно всегда стремится к релевантности, реагируя на появление новых социальных институтов, экономических изменений.

На современном этапе мирового экономического и общественного развития наиболее важной глобальной проблемой следует считать непрерывность образования. В условиях возрастающего значения непрерывного образования в развитии экономики, общества и отдельного человека резко увеличивается внимание исследователей к данной сфере.

Сегодня казахстанская экономика идет по пути интеграции в мировое пространство, определяющим фактором которого является развитие человеческого капитала. Именно поэтому решающую роль в обеспечении экономического роста нашей страны будет играть своевременная и качественная подготовка специалистов для удовлетворения потребностей науки, экономики, общества в целом

и отдельных его граждан. В условиях стремительного накопления знаний и обновления технологий это означает, что одной из наиболее важных задач становится обеспечение непрерывности образования.

Впервые, термин «непрерывное образование» был использован в 1968 г. на конференции ЮНЕСКО, на котором было принято решение, признавшее непрерывное образование основным принципом, «руководящей конструкцией» для нововведений или реформ образования во всех странах мира. С середины 1970-х гг. идея непрерывного образования находит поддержку почти во всех странах и становится доминирующим вектором образовательных реформ. В 80-е годы XX века в документах международных организаций ЮНЕСКО, Римский клуб и других, исследовавших состояние и перспективы развития национальных систем образования, общемировые тенденции, оформилась Концепция непрерывного образования [1, с.35].

Концепция непрерывного профессионального развития нашла отражение в документах ООН, Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), ЮНЕСКО и Совета Европы. Центральная идея документов – создание эффективных условий для обеспечения образовательных и обучающих возможностей для всех людей на протяжении всей жизни.

Рекомендация N 195 МОТ 2004 г. «О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение» ввела в международную практику следующие важные понятия:

- «непрерывное обучение» - учебная деятельность, предпринимаемая в течение всей жизни для развития компетентности и квалификации;

- «компетентность» включает в себя, знания, навыки и практический, в том числе и производственный опыт, применяемые и совершенствуемые в конкретных условиях благодаря специфике личностных качеств;

- «квалификация» - официальное выражение технических или профессиональных характеристик работника, которые признаются на международном, национальном или отраслевом уровне;

- «потенциал к трудоустройству» - уровень универсальных компетентности и квалификации, которые усиливают потенциал человека в использовании предоставляемых образованием и подготовкой кадров возможностей для получения достойной работы и закрепления на ней, достижения прогресса на предприятии и на различных рабочих местах, а также для

преодоления проблем, вызванных изменениями в технологии и условиях на рынке труда [2].

Непрерывное профессиональное развитие в контексте международных документов представляется как всесторонне направленная образовательная деятельность, осуществляемая на постоянной основе с целью повышения уровня знаний, навыков и профессиональной компетенции на протяжении всей жизни человека.

Таким образом, особенностью современного образования является направленность на развитие конкурентной образовательной среды с разнообразными образовательными услугами, а именно, создание системы непрерывного образования с учетом сложившихся особенностей и традиций в образовании; на внедрение в непрерывное образование современных технологий и новых финансовых механизмов.

Современный этап развития образования характеризуется интенсивным поиском новых технологий обучения и воспитания. Этот процесс обусловлен рядом противоречий, главное из которых – несоответствие традиционных методов и форм обучения и воспитания новым инновационным тенденциям развития системы образования в нынешних социально-экономических условиях развития общества.

Изменился социальный заказ общества по отношению к образованию. Это связано в первую очередь с необходимостью формирования личности, способной к творческому, самостоятельному определению своей деятельности, к саморегулированию, которое обеспечивает достижение этой цели. Уже недостаточно владеть багажом из суммы знаний, умений и навыков. Сегодня обществу необходим человек, умеющий работать на результат, способный к определенным, социально-значимым достижениям. Именно поэтому личностная направленность образования является одной из основных тенденций развития образовательных учреждений, а на первый план образования выступает задача реализации принципа активности в обучении: создание условий для выявления и развития способностей учеников, развитие учебно-познавательной активности и творческой самостоятельности [3, с.151].

Сегодня одной из ведущих целей непрерывного образования Казахстана является подготовка личности, конкурентоспособной на рынке труда, обладающей такими личностными и профессиональными качествами, которые обеспечивают возможность успешно решать задачи во всех видах деятельности и отвечать за их решение. В связи этим основная педагогическая задача на всех этапах непрерывного

образования заключается в поиске и реализации оптимальных путей развития личности учителя, способной к эффективной самоактуализации в процессе многолетней интеллектуально-активной социальной, трудовой жизни.

Потребность в постоянной актуализации полученных в результате образования знаний, вызванная неумением качественно работать, решать в процессе трудовой деятельности непредвиденные и все усложняющиеся социальные и профессиональные задачи, обусловила возникновение различных форм организованного послевузовского образования. Наряду с организованным, государственно-управляемым сектором, появились различные виды и способы неформального параллельного образования и самообразования, призванные в определенной мере компенсировать недостатки сложившейся системы и ее результат, а именно, неудовлетворенность людей своим социально – профессиональным статусом и качеством жизни.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что понятие «lifelong learning» представляется одним из путей социально-экономического развития, инструментом формирования информационного общества, общества, основанного на информации и знаниях, способах их трансформации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зинченко Г.П. Непрерывное образование – великие времена. – М, 1988.
- 2 Рекомендация N 195 МОТ 2004 г. «О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение»// <http://docs.cntd.ru/document/499076403>.
- 3 Бурлакова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы. – Ростов н/Д, 1998.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ПОЭТА ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ ПАВЛА ВАСИЛЬЕВА: УРОКИ ВЫСОКОЙ НРАВСТВЕННОСТИ

ШАЙМАРДАНОВА С. К.

к.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Художественный контекст Павла Васильева отмечен глубокой печатью его творческой индивидуальности. Поэт Павлодарского

Прииртышья Павел Васильев рос среди казахов, знал в совершенстве казахский язык, быт народа, культуру, что нашло отражение в его творчестве в развитии соответствующих тематических полей и в отборе языковых средств. Тюркизмы и слова из казахского языка получили широкое распространение в произведениях поэта, посвященных «малой Родине». Имеется коллективный сборник переводов «Песни киргиз-казахов», в котором опубликованы произведения Павла Васильева, сочиненные им на казахском языке.

С.Залыгин в своей вступительной статье к сборнику стихотворений и поэм Павла Васильева (1968 г.) пишет: «Во всей Западной Сибири павлодарские степи, вероятно, одно из самых унылых и однообразных мест, но для Васильева это золотая россыпь.» Совершенно верно подмечено. Недаром в художественном контексте поэта доминирует золотой цвет и все его оттенки (золотистый, позолоченный, желтый, медовый, горчичный). Это цвет горячо любимой Павлом Васильевым родины, «родительницы-степи». Если другой русский поэт Сергей Есенин воспел «голубую Русь», то Павел Васильев – золотую степь, залитую солнцем, наполненную бушующей жизненной энергией.

Известно, что воспитание подрастающего поколения – процесс достаточно емкий и сложный, и не всегда его результаты соответствуют приложенным усилиям педагогов, воспитателей, родителей. В современном обществе роль и значение духовно-нравственного и эстетического воспитания чрезвычайно велика, и более того, в эпоху бурного развития рыночных отношений происходят изменения духовных и нравственных ценностей, следовательно, должна в корне измениться система требований общества к личности вообще, а к учащейся молодежи в особенности.

В процессе нравственного воспитания формируется единство сознания и поведения, основу которого составляют убеждения, позволяющие личности совершать те или иные поступки сознательно, с пониманием целесообразности. Воспитание нравственности обеспечивает соблюдение человеком существующих в обществе норм, правил и принципов поведения. Они находят отражение в позитивном отношении к обществу, Родине, людям, к самому себе.

Огромную роль в жизни человека играет и эстетическое воспитание. Оно способствует выработке и совершенствованию в личности способности воспринимать, тонко чувствовать, ценить и создавать прекрасное и возвышенное в жизни и в искусстве. Эстетическое воспитание призвано формировать нового, духовно

богатого человека. Воспринимая красоту, прекрасное, он постигает и укрепляет в своем сознании общественные идеалы, облагораживает себя, свои взаимоотношения с людьми.

Важным содержательным компонентом эстетического воспитания является приобщение учащихся к художественному творчеству. Многие выдающиеся педагоги, писатели, деятели культуры отмечали, что у каждого человека есть разнообразные потребности в художественном творчестве, которые необходимо развивать.

Если соотнести вышеизложенный материал о нравственном и эстетическом воспитании с содержанием художественного контекста Павла Васильева, то именно в творчестве этого поистине великого поэта Павлодарской земли можно найти много ярких примеров, отвечающих задачам всестороннего и гармоничного развития личности.

Павел Васильев – яркий представитель советской литературы 30-х годов XX века, в творчестве которого удивительным образом переплелись две национальные стихии. Детские и юношеские годы поэта глубокими корнями связаны с казахской степью, с ее необъятными просторами, буйством красок и ароматов. В его художественном контексте представлена обширная география казахстанской степи: «Над степями плывут орлы от Тобола до Каркаралы, И баранов пышны отары поворачивают к Атбасару», «Горький ветер трясет полынь, И в полоне Долонь у дынь», «Полстраны, заседлав коней, скачет ярмаркой в Куяндах», «Мартыны и чайки кричат над Балхашем», «Дуреет от яблонь весна в Алма-Ата», «Трубит весна над гулкой магистралью и в горизонты сомкнут Туркестан», «Я пройду в Караганды сквозь пыль», «Семипалатинск, город верблюжий, ты поднимаешься из песков », «Продолжал говорить дуана из Актюбы» и мн. другие.

С особой теплотой и сыновьей нежностью Павел Васильев описывает родное Прииртышье: «Мой Павлодар, мой город ястребиный», «По Троицкой мы с песнями прошли и в прятки на Потанинской играли», «Шатаясь, идет на Баян-аул тяжелый табунный гул», «Пьет казак из Лебяжья – вина!», «Говорил о свежести улыбок, о родном и близком Иртыше», «Улица Павлодарская, дом номер сорок два», «Прииртышские станицы Черлак и Лебяжье», «Под Урлютопом румяные слепцы пели ему в честь».

Для творческого контекста поэта характерно использование тюркизмов и казахских слов и выражений: «Над пестрой кошмой степей Заря понимает бубен алый», «Степная девушка простая В родном ауле встретит нас», «Мы будем пить густой и пьяный в

мешках бушующий кумыс» («Азиат»), «пестрая юрта» («Затерян след в степи солончаковой»), «Так смотрите, беркуты наши, зорко, оба вы в цветных малахях» («Охота с беркутами»), «Баи пили айран и кумыс», «Кош, айналайн» («Песня о Серке»), «аул Джатак», «байбича», «Ой-пурмой», «Кайда барасын», «азырак тратур» и другие подобные примеры из поэмы «Соляной бунт».

Происходящие на глазах поэта глобальные социальные изменения, осознание значимости исторических преобразований, природный дар и богатое художественное воображение дали возможность Павлу Васильеву, современнику 30-х годов прошлого столетия, предвидеть реальную действительность сегодняшних дней: «Но верю крепко: повернется жизнь, И среди тайги Сибирские Чикаго До облаков поднимут этажи », «Вдруг зашумят, уставши от покоя, В бетон наряженные города» («Сибирь») или: «И смотрю, Как в пламени зари, Под облачную высоту, Полынные родные пустыри Завод одел железною листвою » («Павлодар»). События нашей современности подтверждают гениальное предвидение двадцатилетнего поэта. Он верил в поднимающийся Казахстан и его большими промышленными центрами, верил в индустриальный Павлодар, родной и близкий его горячему сердцу город.

Природная одаренность, талант молодого поэта позволили ему более тонко и остро почувствовать душную, губительную атмосферу 30-х годов, увидеть «ущербность» окружающей действительности. В его художественном контексте получают развитие такие выражения, как «ослепшие звезды», «угасший полдень», «безрукие тучи», «камни без песен и глаз», «криворукая судьба», «ущербный свет сердец благих».

В поэтическом мире Павла Васильева все изогнуто под «тяжестью крови, тоски и смерти», поэтому лишено света и тепла, т.е. ущербно: «Чахоточный день поник, надломившись», «старый горбатый город», «сгорбленная могила», «грузные арки сгорбленных сводов», «свесилась у подсолнуха мертвая голова». Душная, давящая атмосфера окружала поэта. С болью и горечью он заявляет: «Тяжко зеленью дышать», «Тесна ссутулённая клеть», «Душно в избе, как в гробу», «Сдвинутый тесно звериный уют», «Сбивчивы надежды убежать от этой кабалы».

Слово «ущербный», наиболее емко отражая сущность устоев 30-х годов прошлого столетия, становится символом в авторском контексте. Однако тональность и содержание его произведений резко, контрастирующее меняется, становятся светлыми и радостными при описании родных степных просторов.

Сквозной тематической линией проходит через творчество художника глубокая любовь к родине, к степи: «Родительница-степь, прими мою, Степную песнь! Склонившись к изголовью всех трав твоих, одну тебя пою! К певучему я обращаюсь звуку, Его не потускнеет серебро, Так вкладывай, о степь, в сыновью руку Кривосястребинное перо!». При внимательном прочтении произведений Павла Васильева можно установить удивительную особенность его мировосприятия и миропонимания: поэт смотрит на мир и воспринимает его глазами степняка. Ему претит быть «пленником темноты», ему тесна «узкая щель общежитий», он не желает быть «закован в обруч ледяной», он не может смотреть на мир сквозь «решето решетки» - эти красноречивые примеры из контекста поэта свидетельствуют о тяжелой, трагической обстановке того периода, в котором он жил и творил. Душе степняка необходимы простор, свобода, движение – в произведениях, проникнутых любовью к жизни, к родине, к степи, к женщине, к родной природе, появляются светлые, полные энергии выражения: «широк степей разбег», «сплошное половодье облаков», «журавлей просторный лет», «просторен бег гнедого иноходца», «просторней просторных ветров свободы разгон» и мн. др.

Произведения нашего талантливого земляка проникнуты благородными чувствами: проявлением высокого гражданского долга, глубокой любовью к родной степной республике, гуманными отношениями между людьми, непримиримостью к войне, неприятием несправедливости, лжи, жестокости, предательства, а это означает, что всем своим творчеством Павел Васильев способствует формированию у читателей высоких моральных качеств.

Высоким долгом гражданина, истинного патриота проникнуты следующие строки: «Моя Республика, любимая страна, Раскинутая у закатов, Всего себя тебе отдам сполна, Всего себя, ни капельки не спрятав» и далее «Я не хочу и не могу молчать, Я не хочу остаться постояльцем, Когда к Республике протягивают пальцы, Чтоб их на горле повернее сжать» («Все так же мирен листьев тихий шум»).

Творчество Павла Васильева прямо и категорично отражает авторское отношение непримиримости к войне, к политическим конфликтам: «Мы говорим: нам не нужна война, Мы на войну не выйдем сами, Но если нападут предательски на нас, Но если нужно будет – вся страна Вдруг оцетинится штыками» («Нам не нужна война»), «Пусть будут те истреблены, Кто поджигает волчьим глазом Пороховую тьму войны» («Сердце»).

Поэт с присущей ему яростной любовью создал и оставил в дар своим землякам-казахстанцам художественный рассказ о природе родного края, о красоте просторного «зеленогрудого» Иртыша, о прекрасной золотой степи. Читая его бесценные стихи и поэмы, современные молодые читатели получают уроки истинного патриотизма, гордости за красоту родной земли, за несметные богатства ее недр, проникаются высоким гражданским долгом - быть всегда готовым постоять за Родину. И никого не могут оставить равнодушными горячее, полное искреннего благородства желание поэта: «Республика, я одного прошу: Пусти меня в ряды простым солдатом...»

Художественный контекст Павла Васильева дает истинные образцы нравственного воспитания, а богатая образная система развивает у читателя эстетические чувства и формирует представление о совершенстве, красоте человека и природы.

Удивительным является то, что поэт, находясь под беспощадным прессом политических репрессий 30-х годов (он подвергался преследованиям, травле, арестам, расстрелян в 1937 году), сумел создать неповторимые по своей красоте произведения, наполненные огромной любовью к жизни, к родной степи, к людям, к женщине, сумел выстоять и одержать духовную и моральную победу в жестоких, антигуманных условиях. И достойно всеобщего восхищения то обстоятельство, что, несмотря на кабальные, звериные устои и условия своего времени, он достиг высшей цели – свободы творчества и самовыражения. Истинный талант бессмертен. Творчество Павла Васильева служит для потомков наглядным примером высокого служения Родине и людям.

Однажды Павел Васильев сказал: «До тридцати лет буду писать стихи, а потом перейду на прозу – навсегда!», однако, к сожалению, поэт не дожил до обозначенного возраста, трагически погиб вскоре после своего двадцатисемилетия. Но все созданное его гением продолжает волновать наши души. Благодаря правдивости и яркости отражения трагических изломов в истории, его творчество находит глубокое понимание и у наших современников, живущих в XXI веке. В декабре 2009 года Казахстан и Россия отметили общую знаменательную дату – 100-летие со дня рождения великого поэта-гуманиста советской эпохи Павла Васильева.

Современные критики и читатели, имея перед собой достаточно полные сборники произведений поэта, получили возможность объективно оценить его творчество, проследить развитие большого

самобытного таланта. Теперь уже не вызывает сомнения правильность высказываний исследователей поэтического мира Павла Васильева о том, что творчество поэта не уместается в те рамки, которые создавала критика 30-х годов прошлого века, определяя его то как поэта уходящей русской деревни, то как певца кондового кулацкого быта, то как поэта аполитичного, работающего на нейтральном материале. Подобные взгляды опровергаются действительно неповторимыми по своей силе и красоте стихами этого молодого и в то же время достаточно зрелого художника. О Павле Васильеве написано много противоречивого, но никто из писавших, даже самые ярые противники, не отрицал в нем истинного поэта. Его яркий природный дар заслуженно получил всеобщее признание, творчество Павла Васильева, его значение, роль в поэзии 30-х годов получили высокую оценку в трудах современных исследователей-филологов. Духовно-нравственное и культурное наследие Павла Васильева служит образцом самоотверженного труда на благо народа и вызывает всеобщее восхищение и заслуженное уважение в сердцах благодарных потомков.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Жирмунский В.М. Поэтика русской поэзии. – СПб.: Азбука-классика, 2001.
- 2 Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Изд-во МГУ, 1989.
- 3 Лотман Ю.М. Анализ художественного текста. - Л., 1972.
- 4 Павел Васильев. Собрание сочинений (в двух томах). – Алматы, 2009. – 942 с.

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖЕТІМ БАЛАЛАР СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ҮЙІНДЕ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ШАЙМЕРДЕНОВА А. К.

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

АБДУЛЛИНА А. Т.

тәрбиеші, Облыстық балаларға арналған психо-неврологиялық медициналық әлеуметтік мекемесі, ҚММ, Павлодар қ.

Жетім балалар мен ата-ана қамқорлығынан айрылған балаларды орналастырудың түрлі орындары бар, олар:

1) отбасылық балалар үйі – бұл бір немесе бірнеше жетім балаларды, ата-ана қамқорлығынан айрылған балаларды асырауға алған отбасы. Мұндай отбасылар бірнеше жылға келісімшартқа отыру арқылы құрылады. Отбасылық балалар үйінің бірнеше түрі бар: бір немесе бірнеше бала асыраушы отбасы, тәрбиешімен бірге тұратын отбасы, асырап алған балалары мен өзінің балалары тұратын отбасы;

2) отбасы типіндегі балалар үйі – бұл арнайы отбасы типінде құрылған балалар үйі. Оның интернаттық мекемелерден айырмашылығы, бала тұлға ретінде әлеуметтік қалыптасуы, тәрбиеленуі үшін қолайлы жағдайлар туғызатын отбасына түседі. Оның жетіспеушілігі қалыптасқан отбасы ортасы бұл бала үшін жеткілікті бейімделмеген болуы және қамқоршы ата-ана міндеттерін алған тәрбиелеушілер ата-ана міндеттерін орындауға жеткілікті дайын болмауы болып табылады;

3) жетім балалар мен ата-ана қамқорлығынан айрылған балаларға арналған мектеп-интернаттар. Интернат (латын тілінен аударғанда *internus* – ішкі деген мағынаны білдіреді) – жартылай немесе толық мемлекеттік қамтамасыздандырудағы білім беру мекемесі, мұнда балалар тұрады, білім алады, яғни олар күтіммен қамтамасыздандырылатын үй;

4) приюттар – қиын өмірлік жағдайға тап болған баланың тұрғылықты жерін, оны мақсатты орналастыру мүмкіндіктерін анықтау үшін уақытша өмір сүру мекемелері;

5) балалар ауылдары (SOS – Киндердорф) – отбасына жақын түрінде жетім балаларды тәрбиелеу мекемесі. Алғаш рет 1949 жылы австриялық педагог Герман Гмайнермен құрылған, қазір дүние жүзінің 120 мемлекетінде жұмыс істейді. Қазіргі кезде елдің Алматы, Астана, Теміртау және т.б. қалаларында жұмыс істеп келеді. Павлодар қаласында 2008 жылы балалар ауылдары құрылды [1, 141 б.].

Қазір республикада, оның ішінде мұнайлы түбекте тұқым қуалау арқылы берілетін аурулар қатары көбейіп барады. Осының салдарынан тастанды балалар, ойрандалған отбасылар саны да күннен-күнге артуда. «Балалар үйіндегі» жетімдер қатарына биыл қосылған 15 нәрестенің тағдыры осы тұқым қуалайтын, туа бітетін дерттерге байланысты.

Өмірге дені сау ұрпақ келуін қамтамасыз ету мақсатында елімізде медициналық-генетикалық кеңес беру орталықтары қызмет етуде. Медицина қызметінің бұл түрі өңірімізге биылғы шілдеде ғана жетті.

Мамандар осы орталықтар қызметі жетілдірілген сайын, дүниеге жарымжан не кеміс балалардың келуі де сирей түсетіндігін айтады. Демек, шетелдіктерге берілетін ауру балалар азаяды деген үміт бар.

Әлеуметтік жетімдікке әкелетін себептер: анасының алкогольизмді қолдануы, ата-анасының ажырасуы, босқындар мен қашқындар отбасыларына жату, ананың мүгедектілігі, ата-ананың баланы тастап кетуі, ата-аналық құқықтың орындалмауы, әкесінің өлімі, бас бостандығынан айыру орындарына түсіп қалу. Кейбір әдебиеттерде жетімдіктің себептерін келесілерге бөледі:

1) табиғи – географиялық, экологиялық, биогенетикалық, табиғи апаттар: жер сілкінісі, су тасқыны, борандар, таудағы қар көшкіні;

2) техногендік – авариялар, апаттар, өндіріс орындарынан травма алу;

3) әлеуметтік-әлеуметтік және халықаралық қақтығыстар, соғыстар;

4) әлеуметтік-экономикалық – «кедейшілік» факторы: ашаршылық, кедейшілік, аурулар, тұрғын үйлерінің жоқтығы, өмір сүру деңгейінің төмендігі, медициналық қызмет көрсетулер мен әлеуметтік қорғаудың болмауы;

5) әлеуметтік-психологиялық – қоғамдағы моральдың, мәдениеттің төмендігі, тәрбие, білім беру жүйесінің жеткіліксіздігі;

6) криминалдық факторлар – қылмыс, ішімдік, нашақорлық.

7) тұлғалық факторлар – құндылық бағдарларының жоқтығы, ажырасулар, баладан бас тарту [5, 28 б.].

Балалар үйлерінің пайда болуы балалардың психикалық дамуына қаншалықты ықпал ететіндігін қарастыруға ұмтылу және аса қалыпты емес қатынасын, сонымен қатар «институализация» мәселесін, яғни қоғамдық балалар үйлерін аралайтын баланың тұлғалық мінез-құлығын қалыптастыру ерекшеліктері туралы мәселесін туғызды.

Шетелдегі капиталистік мемлекеттерде ұзақ уақыт бойы бұл мекемелердегі балалардың дамуы өте төмен деген пікір кең таралған. Көптеген ғалымдар мекемелердің балалар психикасына жоюшылық және теріс әсер етуін анық көрсетті. Р. Заззо (1967) француз жұмысшылары ясли және бала бақшаларының құрылуына бастапқыда қарсы болғанын жазған болатын. Өйткені оның пікірінше олар балалардан «ақымақтар жасап шығаратынынан» қорықты.

Отбасы мен ата-ана қамқорлығынан айрылған балаларды тәрбиелеу жағдайлары ерекше алаң туғызды. Р. Спиц (1945)

баланың ақырғы «институализация» формасы – «госпитализмнің драматикалық бейнелерін сипаттады, оның мәліметтері бойынша. Аналарынан айрылған жабық мекемелердегі шамамамен 70 % дейінгі балалар өмірінің алғашқы жылдарында қайтыс болады, ал қалғандарының ойлау қабілеттері төмен. Автор мұндай байқауларды Батыс Германияның балалар үйлерінде байқады.

Ағылшын психологы Дж. Боулби жарты ғасырдан астам аналық қарым-қатынастан айрылған балалардың даму мәселесімен айналысты. Оның пікірінше баланың жастайынан дұрыс дамуы үшін тек биологиялық анасымен байланыс қажет.

Кеңес психиатры М. И. Буянов байқағандай, «Жарты ғасырдан аса Боулби жазғандары ішінен тек бір нәрсені: Бала мінезінің үйлесімді дамуы үшін ана қамқорлығы қажеттігін мойындауға болады, бірақ бұл қандай қамқорлық, бұл неден байқалу қажет және тағы сол сияқты – бұл әлі шешілмеген және нақтылауды қажет етеді» [6, 233 б.].

Бүгінде елімізде білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау ұйымдарында 16 мыңнан астам ата-ана қамқорлығынан түбегейлі айрылған балалар тәрбиеленуде. Оның 3 мыңнан астамы түрлі себептермен ата-анасы бас тартқандар, 1000-ға жуығы жарық дүние есігін ашқалы тастанды атанған бейкүнелер, 5 мыңнан астамы ата-аналық құқықтан айрылғандардың сормандай перзенттері [2, 296 б.].

Психолог мамандарының айтуынша, ата-ана алақанының жылуына шөміркеп өскен баланың есейген соң қоғамға белсене араласып кетуі екіталай. Балалар үйінің тәрбиесін алғандардың жанұядағы өскен балаларға қарағанда тіршілік ету әрекеті әлдеқайда төмен болады. Бір өкініштісі, жастайынан жетімдіктің тақсіретін тартқан бала 18-ге толған соң тағы да өз күнін өзі көруіне тура келеді. Қатал қоғамның еш уақытта оның басынан сипамасы анық. Кеудесінен кері итерген қоғамның қатыгездігінен морт сынатындар да осы қамкөңіл жандар. Бүгінде ішімдікке салынып, есірткіге есін алдыратын жасөспірімдер мен өз-өзіне қол жұмсайтындардың дені ата-анасыз өскен балалар екен. Өзегінді қаритын тағы бір мәлімет тәнін саудаға салып жүрген қара көздеріміздің де басым көпшілігін жетімдік тақсіретін тартқан жандар құрайды.

Кезінде ата-бабамыз бір қауым елді құрайтын ұрпағы болса да, көпсінбей, керісінше көз тиеді деп балаларының нақты санын да айтуға қорыққан.

Дегенмен, Алла әлемнің тепе-теңдігін сақтаған ғой, «жетім көрсен, жебей жүр» дейтін қағиданы ұстанған қайырымды

жандардың жүрегі кашан да қараусыз қалған сәбилерге елжіреп тұратын болса керек. 2004 жылы құрылған «Бала үміті» атты қоғамдық қайырымдылық қоры қазір Қазақстан Республикасы Конституциясының негізінде жұмыс істеуде

Бүгінде қор балалар мекемелерінің тапсырысы, Білім және ғылым министрлігі балалар құқығын қорғау жөніндегі комитетінің ұсынысы бойынша ізгілікті жобаларды жүзеге асыруда. Ол сонымен бірге Қазақстан Республикасындағы БҰҰ-ның ЮНИСЕФ балалар қорымен, «Шығармашыл, бастамашыл әйелдер лигасы» қоғамдық бірлестігімен, Қазақстандағы дағдарыс орталықтары одағымен, «Адам құқығы және заңдылықтарды сақтау жөніндегі Қазақстандағы халықаралық бюромен» және басқа да үкіметтік емес ұйымдармен тығыз араласып, мына дүрбелеңі мол өмірдегі кедергілерді аттап, бала жүрегінің қуанышы, сәби күлкісі үшін уақыт ұттыратын сәттері жетерлік.

Бізде жетім балалар 18-ге дейін ғана мемлекеттің қамқорлығында болады. Ал кәметке толған соң, олардың не мамандық ала алмай, не баспанаға қол жеткізе алмай, әлі де өз бетінше өмір сүріп кетуге икемсіз екеніне қарамастан, «қайда барсаң онда бар, өз күніңді өзін көр» деп жібере салады.

Бұрын, Кеңестік дәуірде қайта мектепті бітіргенде балалар орта біліммен қоса мамандық алып шығатын. Мысалы, ауылды жерде оқыған ер балалар механик, қалалы жерде оқығандар не токарь, не слесарь болып шығатын, есіңізде бар ма? Ал қыз балалар не тігінші, не аспазшы болып шығатын. Бұрын ПТМ деген болатын, ол және жоқ. Сол секілді баяғыда әрбір заводтарда өзінің жатақханалары, училищелері болатын. Ал қазір олар жоқ та ғой. Сонда не мамандығы жоқ, не баспанасы жоқ, ағайын-туысы тағы жоқ жетім бала мектепті бітірген соң, қайда барады? Сосын милиция тіркеуге алуы керек. Заң бойынша мекенжай анықтамасы болуы керек. Ол да жоқ. Сонда ол не істеуі керек? 18 жасқа дейін алдымен бөбектер үйінде, сосын балалар үйінде тәрбиеленген, тегін тамаққа, қалыптасқан күн тәртібі бойынша жүріп-тұруға үйренген бала бір кезде не Үкіметке, не қоғамға керегі жоқ болып шықты. Осылай бәрі далада қалып жатыр. Зауытқа келіп орналасайын десе, орын жоқ. Оның үстіне мекенжай анықтамасы болмаса қазір жұмысқа да алмайды. Енді олар не істейді? Нашақорлық, жезөкшелік секілді қоғамдық дерттерді біздің осылай асқындырып отырмағанымызға кім кепіл? Жаңағы далада қалған жетім бала қаңғырып жүріп-жүріп ұрлыққа бара бастайды. Не бәрінен түңіліп, күйзеліп, маскүнемдікке,

нашақорлыққа салынады, біртіндеп. Жолын дұрыс тапты дегеннің өздері азын-аулақ тиын-тебен үшін біреулердің басыбайлы құлы болып өмір сүріп жатыр. Қыз балалар да сол секілді, ары күреседі, бері күреседі, болмаған соң, барып арын сатып, күн көрістің ең арзан жолын тандайды. Мұның мысалдары көп.

Бір өкініштісі «Неке және отбасы туралы» заңды алып келіп, жетім балаларымыздың шетелдіктерге берілуін заңдастыра түсуге үш рет қадам жасаған Үкімет бір ретте жетім балалардың мүддесін қорғайтын заң алып келмеген. Ол біздің Үкіметтің ойына да кірмейді. Толып жатқан керегі жоқ заңдарды шығарып жатыр. Миграция туралы деп шеттен келген жұмысшылардың құқын қорғайтын заң қабылдадық. Балық шаруашылығы, тіпті ара туралы заң қабылдадық. Оның қасында біздің айтып отырғанымыз, адам баласы ғой. Балалардың мүддесі ғой. Ара асырап күн көретіндер мен балық аулап ақша табатындардың мүддесін қорғағаннан өзіміздің елімізде, Қазақстанда туған балалардың, жетім балалардың мүддесін қорғайтын заң қабылдау әлдеқайда сауапты емес пе? «Жетім көрсен, жебей жүр» демейтін бе еді қазақ. Ендеше, жетім балаларымыз өз Отанынан өгейлік көріп, 18-ден соң далада қалып жатқанда, оған неге жүрегіміз ауырмайды?

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстандағы жетім балалардың әлеуметтік проблемасы // Ордабасы тауында өткен ұлы жиынның 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 141 б.

2 Жетім балалармен жұмыс әлеуметтік проблемасы // ҚАҰ-нің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент, 2004. – 296–298 б.

3 Қазақстанда жетім балалармен әлеуметтік жұмыс жүргізу мәселесінің құқықтық негіздері. – Алматы: Ұлт тағлымы, 2005. – № 4. – 314 б.

4 Варывдин В. А., Клемантович И. П. Управление системой социальной защиты детства. Уч. Пособие. – М.: 2004.

5 Болотников И. Ю. / Комплексное медико–социальное исследование – состояния здоровья подростков, оставшихся без попечения родителей // – автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора медицинских наук – Москва – 2008.

6 Жетім балалармен әлеуметтік жұмыс – өзекті мәселе. – Алматы: Қазақстан жоғары мектебі, 2005. – № 4. – 233 б.

7 Қазіргі таңда бала тәрбиесіне әлеуметтік педагогиканың маңыздылығы // ҚР Тәуелсіздігіне 15 жыл. Университеттің 5 жылдығына арналған “Педагогикалық білімнің өзекті мәселелері” атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент, 2007. – 72 б. (Қ.Н.Ділдабаевпен авторлық бірлестікте)

8 Қазақстанда жетім балалармен әлеуметтік жұмыс жүргізу мәселесінің құқықтық негіздері. – Алматы: Ұлт тағлымы, 2005. – № 4. – 314 б.

9 Жетім балалармен әлеуметтік жұмыс – өзекті мәселе. – Алматы: Қазақстан жоғары мектебі, 2005. – № 4. – 233 б.

10 Жетім балалардың әлеуметтенуінің кейбір ерекшеліктері // Мектепке дейінгі және бастауыш білім: қазіргі жағдайы, даму тенденциялары және мәселелері халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2007. – 118 б.

11 Жетім көрсен, жебей жүр. – Алматы: Изденіс, 2005. – № 4. – 130 б.

12 Балалар үйінде тәрбиеленуші жасөспірімдердің психикасының ерекшеліктері // ҚР “Инновациялық технологияны тиімді қолдану негізінде педагог кадрларды дайындау сапасын жетілдіру” ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Шымкент, 2007. – 226 б.

13 Проблема становления личности детей-сирот и их взаимоотношения со взрослыми // «Кадровые ресурсы инновационного развития образовательной системы». Материалы I Всероссийского педагогического конгресса. – Москва, 2007. – 264 б.

14 Әбсаттаров Р. Дәкенов М. Әлеуметтану: оқу құралы. – Алматы : Қарасай, 2009. – 384 б.

15 Қуандық Е. С. Саясаттану негіздері: оқу құралы. Алматы: «Дәуір» 2005. – 224 б.

РЫНОК ТРУДА. СОСТОЯНИЕ РЫНКА ТРУДА В НАШИ ДНИ

ШАШАНОВА К. К.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одним из четырех основных факторов производства является труд, под которым в экономической теории понимают вклад в процесс производства, делаемый людьми в виде расходования

физической и умственной энергии. Термином «труд» также обозначают трудовые ресурсы - важнейший элемент «богатства общества», качество и количество которых в значительной мере определяют уровень развития хозяйства отдельных стран.

В рыночной экономике существует специфический «рынок труда». Он является составной частью структуры рыночных отношений и функционирует наряду с рынками других факторов производства, товаров, услуг. Рынок труда можно определить как систему отношений, связанных с предложением и наймом ресурсов труда.

Функции рынка труда:

- обеспечение производства и сферы услуг ресурсами труда, их распределение между предприятиями, отраслями, регионами;
- обеспечение наемным работникам возможности получать средства существования;
- согласование цены и условий труда между работниками и работодателями;
- стимулирование работников и работодателей:
 - конкуренция между наемными работниками усиливает экономическую мотивацию труда, побуждает их совершенствовать свою квалификацию, стимулирует повышение дисциплины труда;
 - конкуренция между работодателями за привлечение рабочей силы в нужном им количестве и необходимого качества стимулирует их повышать заработную плату, улучшать условия труда.

Рыночные отношения предполагают саморегулирование рынка труда. Элементами механизма саморегулирования являются спрос и предложение на рынке труда, конкуренция среди работников и работодателей, заработная плата. В результате действия этого механизма устанавливается уровень и пропорции занятости, величина заработной платы, размеры и структура безработицы.

Спрос на рынке труда представляет собой совокупность спроса на ресурсы труда страны при любой цене на них.

Предложение на рынке труда - это совокупное предложение ресурсов труда работников в стране при всех возможных ценах на труд.

Кроме того, на спрос и предложение на рынке труда влияют профсоюзы, государственная политика в области занятости, уровень развития системы образования и профессионального обучения.

В настоящее время в Казахстане продолжается сложный и весьма противоречивый процесс трансформации экономики, в рамках которого происходят глубокие преобразования в системе

отношений занятости. Основным направлением этого процесса является формирование рынка труда, что коренным образом меняет всю систему отношений занятости.

Данная тема, думаю, весьма *актуальна* в наше время, поскольку занятость представляет собой важный сектор социально-экономического развития общества, соединяющий в себе экономические и социальные результаты функционирования всей экономической системы. Кроме того, занятость - своеобразный индикатор, по которому следует судить о национальном благополучии, об эффективности выбранного курса реформ, их привлекательности для населения.

В этих условиях исследование отношений занятости, их сущности, места и роли рынка труда, разработка конструктивных предложений по формированию новой концепции занятости, адекватной складывающейся ситуации, приобретает всестороннее значение - экономическое, социальное и политическое.

Важным является также всестороннее изучение роли и места государства на рынке труда, целей и принципов государственной политики занятости (ГПЗ), ибо без вмешательства государства в рыночные механизмы распределения и формирования трудовых ресурсов не обходится ни одна страна.

Экономическая политика государства по содействию занятости населения в настоящее время должна обеспечить скоординированное функционирование рынка труда и капитала, регулирование процессов формирования и движения инвестиций по территории Казахстана, использование корпоративного и частного капитала с учетом обеспечения занятости на уровне, достаточном для поддержания воспроизводства населения в рамках, гарантированных конституцией и законами РК.

Сейчас с определенной долей уверенности можно утверждать, что переход от полной и безусловной занятости в общественном производстве, соответствовавшей всеобщности и обязательности труда при социализме, к системе экономической активности, отвечающей критериям рыночного хозяйства, состоялся. Более половины экономически активного населения работают не на государственные структуры, а на себя трудятся на предприятиях и в организациях частнокорпоративного типа.

Постепенно из государства заводов-гигантов Казахстана превращаются в страну мелких и средних предприятий, где люди работают не по плану, а по расчету, выживая вместе с ними в самых

сложных ситуациях переходного периода.

Рынок труда в Казахстане анализирует кадровый холдинг «Анкор». По его данным, растет спрос на работников, в частности, квалифицированный персонал. В 2013-ом прирост запросов работодателей составил 18%, к 2015-му вырос до 20%.

Больше всего требуется персонала административно-управленческой сферы. Спрос на таких сотрудников поднялся до отметки в 78%. Серебро рейтинга досталось специалистам в области продаж. На них ориентируется страховой рынок Казахстана. Бронза у трудяг производства. Спрос на них вырос за 2014-ый год на 40%.

Цифры говорят о нехватке в республике высококвалифицированного персонала. Из-за этого трудовой рынок Казахстана называется рынком кандидата, где многие ищут работу, но работодатели ищут совсем других людей. Большинство профессиональных соискателей одновременно рассматривают от 2-х до 5-ти предложений, выбирая посты.

Корреспондент «Анкор» вышли на оптовые рынки страны, дабы в скоплении народа провести опрос, удовлетворены ли граждане своим местом работы. Выяснилось, что 54% респондентов подыскивают новые должности, компании, продолжая трудиться на прежнем месте. Население не устраивают зарплаты, отношение начальства, график работ. Более половины ищут замену активно, но еще 15% пассивно ожидают выгодных предложений и возможностей.

Долгие годы центром экономического развития Казахстана считалась Алмата. Но, в 2013-ом году первенство вырвала столица Астана. Там спрос на работников сейчас больше. Выброс на рынок вакансий, вообще, превалирует в центральных и северных регионах республики. В частности, в Астане в год открывается на 30% больше новых представительств, чем в Алматы.

Каждые 12 месяцев в Казахстане проводят индексирование заработных плат на 7-10%.

Все больше споров идет о необходимости проведения девальвации тенге. Сделаем девальвацию – обеднеет народ и разгоним инфляцию. Не сделаем девальвацию – пострадает промышленность и проедем ЗВР (золотовалютные резервы).

На фоне острейшего мирового финансового и экономического кризиса девальвация тенге - вынужденный, но СТРАТЕГИЧЕСКИ выверенный шаг Правительства и Нацбанка.

Казахстан позже многих других стран проводит девальвацию, несмотря на то, что последствия мирового кризиса ощутил одним

из первых еще в сентябре 2007.

Сейчас настал именно тот момент, когда важно провести девальвацию. Это связано, прежде всего, с тем, что в соседних гигантских рынках России и Китая уже проводится девальвация рубля и юаня для поддержки своих производителей.

Девальвация тенге приведет к сокращению вакансий на рынке труда, считают аналитики, опрошенные агентством информационное агентство «Интерфакс-Казахстан».

В компании АНКОР считают, что рынок труда находится в некотором оцепенении – количество открытых вакансий и количество активных соискателей сократилось. Работодатели стараются переоценить свои бюджеты, а кандидаты - свои возможности для риска, сопровождающего смену работы.

В целом, по мнению представителей АНКОР, рынок труда будет постепенно становиться «рынком работодателя».

«Потребность в персонале будет всегда, но конкуренция среди профессионалов за привлекательные рабочие места вырастет однозначно», - считают в компании. Новые вакансии, по мнению аналитиков АНКОР, появляются и будут появляться в силу стандартной текучести кадров, а также для реализации крупных промышленных проектов, возможного выхода на рынок Казахстана новых компаний. В частности, в новых экономических реалиях интерес к Казахстану наблюдается со стороны европейского бизнеса.

«Сокращения персонала происходят в самых крайних ситуациях, когда речь уже идет о спасении бизнеса компании или ее закрытии. Уровень потребительской способности населения будет сокращаться, соответственно, одними из первых «пострадают» такие отрасли, как розничная торговля, фармацевтика, ресторанный бизнес, развлекательные услуги. Если пойдет речь о сокращениях, то в первую очередь обычно оптимизируют количество административного персонала и неспециализированного персонала, занятого на производстве», - считают в АНКОР.

В компании АНКОР говорят, что все действия работодателей в отношении условий найма сотрудников будут зависеть от состояния конкретного бизнеса или отрасли, а также от наличия подходящих специалистов в достаточном для оптимального выбора количестве.

«В секторах рынка, где годами складывалась ситуация дефицита нужных специалистов и была высокая конкуренция среди работодателей за лучшие кадры, заработные платы будут индексироваться. Речь идет, например, о технических специалистах

для сложнейших производственных процессов, где используется современное высокотехнологичное оборудование. Работодатели заинтересованы в удержании ценных профессионалов, поэтому будут прилагать усилия, несмотря на кризис», - отметили в компании. Подчеркнув, что в некоторых отраслях или для некоторых категорий персонала условия найма будут ухудшаться – от сокращения заработной платы до применения схем неполной занятости, периодов простоя и т. п. «Это типичные инструменты, используемые для преодоления временных трудностей в бизнесе, направленные на сохранение рабочих мест», - считают в компании.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 «Экономическая теория», (под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасевича), Санкт-Петербург, 2001 г.;
- 2 «Регулирование рынка труда и занятости человеческих ресурсов РК в условиях глобализации», Татибеков, Алматы, 2006 г.
- 3 «Экономика рынка труда», Рабочая тетрадь студента, Карибджанова А. С., Алматы, 2000 г.;

IMPLEMENTATIONS OF MULTI-LINGUAL EDUCATIONAL PROGRAMMES AT THE DEPARTMENT OF COMPUTER SCIENCE AT PAVLODAR STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

SHIROKOVA ZH. K., MUKHAMEDIYEVA K. M.
PSPI, Pavlodar

One of the most important strategic task for the successful development of Kazakhstan is stated by the President of the Republic of Kazakhstan as an enhancement in the system of education. He considers that our education must be competitive and of high-qualified so that Kazakh graduates can easily continue their education in foreign universities. This aim can be achieved only if our graduates can be provided with an appropriate level of qualifications of international development of their linguistic consciousness.

The multi-lingual situation is quite different in Kazakhstan and it is reflected most clearly in the words the President in 2009, where in order to ensure the competitiveness of the country and for its citizens to be offered a phased implementation of the cultural project 'Trinity of languages', according to which we need to develop Trinity of languages:

Kazakh as the state language, Russian as a language of international communication and English as the language of successful integration into the global economy [1]. The situation was and is still obliged to include issues of development of its theoretical and methodological grounds in the educational programmes on every level.

Some communities or individuals who speak more than two languages are still referred to as 'bilingual'. Other terms, however, have also been employed. Goldstein (1948) and Leischner (1948) used the term 'polyglottism' in their writings about aphasic patients who had spoken more than two languages before their aphasia. Vildomec (1963) makes a distinction between 'bilingualism' and 'multilingualism', the latter referring to '...familiarity with more than two languages...'. He also allows for the stage during and before which an individual has mastered the languages concerned [2].

It is stated that a large amount of scholars have done some research in this field for the last few years. For example, Charlotte Burck published a book named 'Multilingual Living'[3] and here said that speaking several languages therefore has significant implications for individuals' sense of subjectivity and their identity construction at several different levels, and we could examine these using individuals own accounts of their experiences in and of their languages. Another research called Multilingualism & Nation Building was published by Cerda Mansour[4]. He told 'multilingual empires there are two possible types of sociolinguistic development: if the socio-economic situation remained stable over centuries and, particularly in cases where the socio-economic and cultural development of the conquered people was considerably lower, bilingualism would increase because learning the conqueror's language proved to be useful'. John Edwards [5] had a target to turn to a closer examination of the relationship between multilingualism and multiculturalism.

It is obvious that some countries in the world have already accumulated experience the bilingual education. This occurs in regions with the natural bilingual environment such as in Canada, Belgium, Switzerland and also in some states where there is an influx of immigrants who are forced to get used to, to grow into a foreign culture (the U.S., Germany and others). In these countries, various bilingual courses are created in which languages are studied not only as a means of communication, but as a way the acculturation the language of a particular country, familiar with its history. It is known about some experience in bilingual schools in several cities in the CIS, which is based on the idea of implementing the concept the continuous bilingual education, from

kindergarten to higher education [6].

The changing situation in Kazakhstan also influences the aim of education at the present stage. Nowadays it is not just knowledge, but also the formation of core competencies that should adopt young people for life in society. The Council of Europe identified five core competencies any specialist should require today. Among them, there is an ability to communicate orally and in writing, that naturally implies to speak several languages.

In connection with updating, the content of education focuses on the creation of conditions for the development of the creative potential of the student's personal empowerment and in-depth education, including the language. One of the important tasks of any educational institution is the communion of the younger generation to the universal, global values, the formation of children and young people's ability to communicate and interact with representatives of neighboring cultures and in different areas.

The multi-lingual foreign language teaching is an absolute necessity, the imperative of our time, because the whole world is poli-ethical and poli-linguistic. And in solving the main problems of the modern world as harmony and understanding between people coping the interethnic communication. The latter can contribute to a greater extent and therefore, it is the maintenance and promotion of multi-lingual situation in each country and between countries.

Speaking about the term 'multi-lingual training' we can notice that it means a purposeful process of initiation to the world culture by means of multiple languages when studied languages serve as a means of understanding the scope of expertise and mastering the historical and social experience of different countries and peoples.

The President of the Republic of Kazakhstan underlines that any educational system has to be also integrated into a program of development of languages and started to introduce the study of English everywhere as a target language in every organization of education including preschool, school and higher education were covered by this program.

Higher educational establishments are also able to provide a student with a supportive environment, ensuring a harmonious combination of the development of universal humanistic qualities of the person with his ability to realize its national, cultural, ethnic needs completely. The role of teachers nowadays should be altered as well. Thus, the role of a teacher is one of the most important in the education of a new generation, corresponding to modern requirements.

Since 1962 Pavlodar State Pedagogical Institute (PSPI) has been

training pedagogical specialists annually. Our institute provides teachers not only for the Pavlodar region but also for other areas of our country.

PGPI must prepare enable specialists who are able to educate a full, well-rounded individual who knows several languages, well-versed and has a good command of knowledge in different cultural environments.

A three-phased implementation plan to employ this strategy was developed in our University:

the first stage included the study of this problem on the basis of regulatory documents, scientific and methodological literature, Internet resources; in that case empirical evidence had been accumulated and assembled on the improvement of the language education, generalization of innovative educators in teaching native and foreign languages;

the second stage included the immediate development and implementation of lessons of the English language, and also a number of integrated lessons and extra-curricular activities and the arrangement of students' project activity in order to use the multi-lingual education;

the third stage involved the development and systematization of the results of research in the educational process of the results based on the recommendations of colleagues in order to improve the work in this direction.

Our department of Computer Science has already developed the programme of the multi-lingual education which is still being tested. One of the most remarkable benefits of this programme is that it has a professionally-oriented direction which, by its content, employs the lexical material and a specific terminology consistent with our specialty.

In accordance to our educational programme, students annually are provided with 40% of the teaching load including specialized subjects in English, such as: Computer Architecture, Programming Languages, Computer Science, ICT in Education, Numerical Methods, Applied Software, Applied Computer Multimedia Systems. To fulfill the aim our Institute is completely equipped with necessary technological tools as interactive white-board (IWB), on-line resources including You Tube, some blogs, news, websites, etc.

Moreover, for the successful implementation of educational programmes related to multi-lingual, PSPI trains teachers of various subjects the English language in order to improve their skills in English-speaking countries. Furthermore, an academic mobility of students and teachers is developed by our department very well. This strategy provides a great chance to share experiences with foreign colleagues. Moreover,

learning English is activated by creating additional opportunities in all departments: the free of charge training for subject teachers in English, as well as doing courses for students who study full-time and distantly. Also, we have entered a tradition to conduct educational activities in three languages. It is obvious that some technological tools are not used constantly and properly by our educators but the right use of them is just a question of time and developing skills.

It is also apparent that the EFL teachers' usage of technology (technology knowledge (TK) and technological, pedagogical and content knowledge in Teaching English as a Foreign Language (TPACK) required the constant improvement because the EFL teachers in this study did not seem to have sufficient opportunities to acquire TK or reflect on their own TPACK [7].

In our study we much pay more attention to the issue of motivating learners when integrating technology in English instruction, which in their turn can be directed to how technology can help in using English in a meaningful context with an authentic audience. If the teachers are provided with opportunities to use technology in a language classroom it will not merely serve only as an innovative attention-getter, but also provide more opportunities for students to use the language meaningfully, creatively, and autonomously [7].

Our society today needs multi-lingual knowledge which is becoming an integral component of a personal and professional activity. Altogether, it raises the demand for a large number of citizens who possess practical and professional knowledge of several languages. Thus, they will receive a worthy higher education in connection with a real chance to get a more prestigious job in the future.

We much notice that a reasonable, competent and correct implementation of the multi-lingual education in the system of higher education will apparently provide an opportunity for graduates of our schools to be communicative and adapted to any environment.

REFERENCES

1 Nazarbayev N. 2009. Message of the President of the Republic of Kazakhstan "New Kazakhstan in the new world". Available from: http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-na-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan-6-marta-2009-goda_1342421128 (Accessed 15 June 2014).

2 Adudarham, S. 1987. Bilingualism and the Bilingual. An Interdisciplinary Approach to Pedagogical and Remedial Issues (pp.6-

- 7). Great Britain by Billing & Sons Limited, Worcester.
 3 Burck, C. 2005. Multilingual Living. Explorations of Language and Subjectivity (p.13). Palgrave Macmillan. Hampshire.
 4 Mansour, C. 1993. Multilingualism & Nation Building (p.33). Great Britain by the Longdunn Press, Bristol.
 5 Edwards, J. 1994. Multilingualism (p.175). London: Penguin Books Ltd.
 6 Kazakhstan Today. National daily newspaper. №232 (27506) 13.07.2013
 7 Ying-Tien W., Amber Y. 2015. Technological, Pedagogical, and Content Knowledge in Teaching English as a Foreign Language: Representation of Primary Teachers of English in Taiwan (pp. 525-533). Springer: De La Salle University.

ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛАХ

ШУКУРБАЕВ М. М.

Областная специализированная кадетская школа-интернат, г. Павлодар

В казахстанском современном обществе военно-патриотическое воспитание молодежи является исключительно важной частью воспитания подрастающего поколения. Это многоплановая, систематическая, целенаправленная и скоординированная деятельность государственных органов, общественных объединений и организаций по формированию у молодежи высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга, важнейших конституционных обязанностей по защите интересов общества. Проблема патриотического воспитания молодежи актуальна как никогда. В условиях утраты нашим обществом традиционного казахстанского патриотического сознания, широкого распространения равнодушия, цинизма, агрессивности и падения престижа военной службы формируется комплекс ущербности и неполноценности нации. Причастность к защите Родины, гордость за принадлежность к Вооруженным силам, воинская честь и достоинство – эти понятия утрачивают в глазах призывной молодежи свою значимость. Поэтому очевидна неотложность решения острых проблем воспитания патриотизму, как основы

консолидации общества и укрепления государства. Концепция школьного образования, а также «Государственная программа патриотического воспитания граждан», предполагает комплексный подход к формированию всесторонне развитой личности.

Анализируя литературу по военно-патриотическому воспитанию детей, подростков, молодежи Республики Казахстан мы выявили отсутствие в них комплексного системного подхода к вопросу военно-патриотического воспитания подрастающего поколения. Вместо типологии военно-патриотического воспитания в ряде случаев анализировались формы и способы военно-патриотической работы. Методологические средства военно-патриотического воспитания были ориентированы на решение прикладных узконаправленных задач по реализации той или иной формы военно-патриотической работы. Кроме того, анализ имеющихся трудов по тематике военно-патриотического воспитания учащихся в современных условиях показал, что в них не все вопросы (особенно в его прикладной части, т.е. в области разрешения существующих противоречий) раскрыты и аргументированы в полной мере.

Процесс военно-патриотического воспитания учащихся в современных условиях является весьма противоречивым и неоднозначным. Среди таких **противоречий** (внешних и внутренних) ведущими являются противоречия между:

1) потребностями общества, государства в формировании гражданина-патриота, защитника Отечества на основе национальных культурно-исторических и воинских традициях и уровнем сформированности патриотического и гражданского сознания значительной части населения, в том числе и учащихся;

2) потребностями учащихся в объективных знаниях, в том числе и о своём Отечестве, и содержанием социальных и гуманитарных предметов, учебников и учебных пособий, недостаточно объективно и правдиво освещающих некоторые вопросы и темы, прежде всего, по истории Отечества;

3) сложностью задач, возлагаемых на военнослужащих в современной обстановке, и неадекватностью отношений конкретных учащихся к службе в рядах Вооружённых Сил;

4) возрастанием значения и роли семьи в воспитании гражданина и патриота своей страны и отсутствием разъяснительной работы с родителями со стороны военных организаций и образовательных учреждений по проблеме обеспечения безопасности страны;

5) необходимостью разрешения этих и других противоречий, потребность в поиске педагогических условий, содержания, путей и

направлений, форм и методов обновленного военно-патриотического воспитания учащихся. патриотического воспитания учащихся.

Министерство науки и образования РК считает, что необходимо усилить военно-патриотическое воспитание молодежи в рамках подготовки к празднованию 70-летней годовщины победы в Великой Отечественной войне. К праздничной дате планируется проведение ряда мероприятий: ставшие уже традиционными встречи школьников с ветеранами, проведение научных конференций по военно-исторической тематике, а также к юбилейной дате будут изданы монографии, статьи, научные сборники. Важнейшим условием существования любого государства является крепкое, стабильное гражданское общество, способное обеспечить национальную безопасность. Поэтому военно-патриотическое воспитание подрастающего поколения, как одна из важнейших и приоритетных целей государственной политики в любой области ее реализации, представляется на сегодняшний день объективной необходимостью и необходимым условием развития современного общества. Проблема военно-патриотического воспитания учащейся молодежи занимает одно из важных мест в общей проблематике педагогических исследований, что подтверждается многочисленными теоретическими и практическими разработками многих ученых. В то же время, следует признать, что объективная реальность свидетельствует об ослаблении военно-патриотического воспитания молодежи. Говоря о будущем поколении, Н. А. Назарбаев также выразил тревогу в связи с недостаточностью, нечеткостью в проведении воспитательной работы среди молодежи «в духе патриотизма, любви к Родине, к народу, к земле». Роль боевых традиций в этом процессе трудно переоценить. Боевые традиции изначально были органичной частью военно-патриотического воспитания, формирующего высокие морально-волевые, психологические и физические качества подрастающего поколения. Опираясь на ценный фактический материал для педагогической интерпретации в области *истории* (М. Козыбаев, А. Кузембайулы, К. Рыспаев, Е. Омаров, Л. С. Ахметова), *филологии* (М.Габдуллин, М.Ауезов, Б. Момышулы); *философии* (Т. Габитов, А. К. Касабек, К. Н. Менлибаев, А. Нысанбаев); *строительство Вооруженных Сил* (М. К. Алтынбаев, А. К. Бакаев, Б. Момышулы, А.Тасбулатов, К. С. Серикбаев), Сочиним С.А. уточнена сущность понятия «боевые традиции казахского народа», под которым он понимает исторически сложившиеся в народе правила и нормы, обеспечивающие национальную безопасность,

защиту независимости и территориальной целостности. Им также разработана педагогическая классификация боевых традиций казахского народа. Воспитание нового казахстанского патриотизма – такой приоритет определен Президентом страны Нурсултаном Назарбаевым в Стратегии «Казахстан-2050». Эффективность работы всего педагогического коллектива по воспитанию у учащихся патриотизма находится в прямой зависимости от того, насколько продумано и педагогически целесообразно каждый воспитатель, организует эту работу, насколько разнообразны её формы и методы, как дифференцировано она ведётся с различными категориями учащихся. Чётко спланированная работа педагогического коллектива по патриотическому и военно-патриотическому воспитанию позволит смоделировать качества, необходимые современному выпускнику, гражданину, патриоту, защитнику Родины. Одной из важных задач государства является военно-патриотическое воспитание молодёжи, в основе которого, лежит подготовка молодых людей страны к службе в Вооружённых Силах РК, воспитание любви к армии, формирование высокого чувства гордости за принадлежность к Казахстану, постоянной готовности к защите Родины. Каким должен быть выпускник школы, будущий защитник Отечества? Для реализации данных качеств, педагогический коллектив должен использовать в своей работе целый комплекс принципов, ценностей и идей (установок) военно-политического, экономического, морально-психологического и других, совместимых с национальным историческим наследием и связанных с национальными интересами нашего государства. Они должны воспитываться (утверждаться) в сознании подрастающего поколения. Это такие приоритеты как концепция национальной безопасности, концепция общественной жизни, концепция динамического экономического развития, концепция здорового образа жизни. Отсюда следует, что весь учебно-воспитательный цикл в учебном заведении должен рассматриваться как система подготовки и формирования поставленных смоделированных качеств у учащихся: морально – нравственных, психологических, военно-технических и физических. Если педагогический коллектив будет ставить задачи на воспитание у учащихся чувства ответственности за судьбу своей страны, верности воинскому долгу, готовности к её защите, мы выйдем на формирование морально - нравственных качеств. Формирование патриота, гражданина в школе в условиях антипатриотической деятельности части средств массовой

информации и попустительства со стороны некоторых официальных кругов возможно при условии опоры на помощь и поддержку органов государственной власти, общественных организаций и лиц, при наличии в школе коллектива педагогов-единомышленников, работающих в тесном единстве с учащимися, их родителями, действующих на основе научной психолого-педагогической концепции в инновационном режиме. Современное содержание школьного образования, новые действующие программы открывают широкие возможности для тесной взаимосвязи школьных предметов и военно-патриотического воспитания. Анализ научной литературы по военно-патриотическому воспитанию показал, что формирование личности в духе патриотизма и служения своему Отечеству во всех странах начиналось с ранних лет и являлось важнейшей составной частью внутриполитической деятельности государства. В настоящее время практически во всех развитых государствах в том или ином виде действует система подготовки подрастающего поколения к службе в армии, воспитание его в духе верности национальным интересам. История нашей страны также свидетельствует о том, что чем больше внимания уделялось военно-патриотическому воспитанию, укреплению Вооружённых Сил, тем крепче была страна. В настоящее время в педагогической литературе имеется значительное число работ, посвященных проблемам патриотического воспитания, в частности, исследования о сущности патриотизма (Н. А. Баранов, В. Г. Белинский, Н. А. Бердяев, А. К. Быков, А. С. Калужный, Л. П. Карсавин, В. И. Лутовинови др.

В последнее десятилетие в Казахстане произошли экономические и политические изменения, которые привели к значительной социальной дифференциации населения и потере общих для всех граждан страны духовных ценностей. Эти изменения снизили воспитательное воздействие казахстанской культуры и образования как важнейших факторов формирования чувства патриотизма. Стала все более заметной постепенная утрата нашим обществом традиционно казахстанского патриотического сознания. За последние годы в Республики Казахстан значительно ослаблена работа по патриотическому воспитанию граждан. Этому во многом способствуют такие явления последнего времени: экономическая дезинтеграция, социальная дифференциация общества, девальвация духовных ценностей, снижение воспитательного воздействия культуры, искусства и образования; насаждение культа вседозволенности, насилия и жестокости в средствах массовой информации и печати; обострение межнациональной розни.

Разрушение системы патриотического воспитания привело к тому, что происходит постепенная утрата обществом патриотического сознания, нравственных и этических ориентиров. Утрачивается истинное значение и понимание интернационализма; получают широкое распространение в общественном сознании равнодушие, эгоизм, цинизм, немотивированная агрессивность, неуважительное отношение к государству и социальным институтам; проявляется устойчивая тенденция падения престижа военной и государственной службы.

Военно-патриотическое воспитание молодежи является исключительно важной частью воспитания подрастающего поколения. Это многоплановая, систематическая, целенаправленная и скоординированная деятельность государственных органов, общественных объединений и организаций по формированию у молодежи высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению гражданского долга, важнейших конституционных обязанностей по защите интересов общества. Причастность к защите Родины, гордость за принадлежность к Вооружённым силам, воинская честь и достоинство – эти понятия утрачивают в глазах призывной молодежи свою значимость. Поэтому очевидна неотложность решения острейших проблем воспитания патриотизму, как основы консолидации общества и укрепления государства. Военно-патриотическое воспитание – образовательная технология двойного назначения, поскольку всеми доступными формами наделяет юного гражданина важнейшими морально-психологическими качествами, необходимыми как будущему защитнику Родины, так и вполне мирному человеку. Задача подготовки защитников Отечества, формирование у них потребности в осознании себя как частицы своего народа, в приобщении к своей истории во имя общественно значимой цели побудили нас заняться изучением вопроса гражданско-патриотического воспитания школьников и реализации его целей и задач на практике в системе школьного образования. Мы понимали, что стоящая перед нами, педагогами школы задача весьма сложная и ответственная. Современному учителю необходимо в школе пересмотреть свою педагогическую деятельность и решить с помощью, каких средств, инновационных образовательных технологии, можно привить современному школьнику чувство патриотизма, которое гарантировало бы укрепление территориальной целостности Республики Казахстан; любовь к ней; готовность ее защищать как в мирное, так и в военное время. Высокий патриотизм считается важнейшим источником стойкости морального духа. Истинный

патриотизм предполагает формирование и длительное развитие целого комплекса позитивных качеств. Стержнем этого развития являются духовно-нравственный и социокультурный компоненты. Патриотизм выступает в единстве духовности, гражданственности и социальной активности личности, любого другого субъекта, осознающего свою нераздельность, неразрывность с Отечеством, институциализирующего их социальную роль и значимость в деятельности, соответствующей его интересам, получающим дальнейшее развитие посредством сопричастности, непосредственного участия в явлениях и процессах, происходящих в обществе и государстве. Формирование у молодежи готовности к защите Отечества предполагает осуществление большой и продолжительной работы, проводимой в контексте всей многоплановой деятельности с подрастающим поколением. Роль и значение этой работы, как одного из видов социальной деятельности, осуществляемой в нашем обществе на протяжении длительного времени и в самом широком масштабе, в современных условиях еще более повышается. Это подтверждается наличием целого ряда объективно действующих факторов – социально-политических, духовных, военно-технических. Совокупность этих факторов, проявляющихся взаимосвязано, комплексно, предполагает не только дальнейшее осуществление деятельности, связанной с подготовкой молодежи к реализации функции защиты, но и необходимость оптимизации такой работы. Усилия по оптимизации и активизации деятельности по формированию и развитию у подрастающего поколения готовности к защите Отечества должны гораздо больше, чем раньше, ориентироваться на конкретные и весьма специфические интересы различных категорий молодежи, исходя из особенностей каждой из них. Сама эта деятельность приобретает по своему содержанию все большую конкретность, определенную направленность, значительно полнее учитывает местные, региональные условия, происходящие события, используемые силы и средства. Принцип – общее руководящее положение, требующее последовательности действий, не в значении «поочередности», а в значении «постоянства» при различных условиях и обстоятельствах. Принципы воспитания – это общие исходные положения, в которых выражены основные требования к содержанию, методам, организации воспитательного процесса. Они отражают специфику процесса воспитания, и в отличие от общих принципов педагогического процесса это общие положения, которыми руководствуются педагоги при решении воспитательных задач. Охарактеризуем требования, предъявляемые к этим принципам.

Мы считаем, что важным при работе с подростками соблюдать следующие принципы: - *принцип патриотической направленности* (обусловлен идеалом Родины, способностью и желанием жить во благо Родины);

- *принцип гуманизма* (означает признание ценности человек как личности, его права, максимальное уважение);

- *принцип сотрудничества* (означает развитие умений жить в коллективе, решать творческие задачи, работать в команде);

- *принцип здорового образа жизни* (обусловлен необходимостью воспитания здорового поколения);

- *принцип учета возрастных и индивидуальных особенностей*;

- принцип преемственности, непрерывности; - принцип духовности (обусловлен важностью духовного возрождения нации);

- *принцип толерантности* (обусловлен многонациональным составом народа Республики Казахстан);

- *принцип единства требований*;

- принцип воспитания в коллективе и через коллектив.

Реализация этих принципов в процессе военно-патриотического воспитания школьников призвана обеспечить развитие у них нового, по-настоящему заинтересованного отношения к военной службе, готовности к достойному выполнению функции защиты Отечества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Абсалямова А. Г. Развитие межнациональных отношений в обществе в системе высшего образования: монография / А.Г.Абсалямова. – М. : Вагант, 2005. – 224 с.

2 Агапова И. А. Патриотическое воспитание в школе /. – М. : Айрис-Пресс, 2002. – 212 с.

3 Азарова Р. Н. Социально педагогическая организация досуговой деятельности молодежи : автореф. дис... д-ра пед. наук. – М., 2005. – 44 с.

4 Барабанщиков А. В. Военно-патриотическое воспитание молодежи. М., 1983. – 127 с.

5 Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ДӘСТҮР ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚ

ТЕМІРЖАНОВА М. Ә.

№25 ЖОМ, қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі, Павлодар қ.

Қазақ халқы ой дүниесінде аз жасап, көп іс тындырған Сұлтанмахмұт Торайғыров халқымыздың аяулы перзенттерінің бірі. Заманына лайық, ірі табиғатына сай Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің саналы саяси өмірін, шығармашылық қызметін:

Шындықтың ауылын іздеп түстім жолға,

Разымын, не көрсем де осы жолда.

Шаршармын, адасармын, шалдығармын,

Бірақ, бір табамын деп, көңілім сонда-

деп бастады. Өмір бойы осы сертін орындау жолында қызмет істеді. Жарғақ құлағы жастыққа тимей, өзіне, халқына өнер-білім, еркіндік, бақыт іздеді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің қысқа ғұмырында халқына мол әдеби мұра қалдырып кетті. Ол әдебиеттің әр түрлі жанрларында өнімді еңбек еткен талантты қаламгер еді. Оның қаламынан жүзден астам өлең, бес-алты поэма, екі роман, он шақты мақала туды.

Сұлтанмахмұт шығармаларының тақырыбы – өз заманының шынайы көріністері, қазақ халқының сол бір аласапыран кездегі тұрмысы, ой-арманы. Ол өмір шындығын Абай үлгісінде бейнеледі. Сыншыл көзбен қарады. Өйткені өмірді жақсарту мен адамды түзеу, ең алдымен, ондағы кемшіліктерді әшкерелеп, сын тұрғысынан бағалап, одан арылудың жолын іздеуден басталады.

Оның лирикалық өлеңдерінің сипаты әр алуан. Оларда өмір тауқыметінен шаршаған ақынның қайғы-мұңы да, өкініш-наласы да, халықтың басындағы ауыр халге жүрегі сыздаған аяныш пен жанашырлық сезім де, болашаққа сенген, сол үшін күрескен азаматтық перзенттік патриотизмі де бар. Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өміріне зор үмітпен қарайды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров қысқа өмірінде көптеген маңызды шығармалар жазғаны соншалық, ол ұлттық мәдениет тарихында құрметті орынға ие болды. Өмірлік жолында кездескен қиындықтарға төтеп беріп, Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің қайсар мінезін көрсетті. Ақынның өмірде ұстанған ұраны, оның білімге, ғылымға, өнерге деген талпынысы бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан емес.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ әдебиетінің тарихында өшпестей із қалдырған Абайдан кейінгі қазақ ақыны, екінші ағартушы.

Ол қазақтың жазба әдебиетінде әр жанрда еңбек етіп, ерекше көзге түскен бірден-бір ақын. Сол уақытта жаңа, белгісіз жанрда өлең жазған ақынның әртүрлі шығармалары бар, атап айтсақ: екі роман, бес поэма, көптеген өлеңдер, мақалалар, очерктер және публицистикалық шығармалар.

Ол қазақ поэзиясына айтарлықтай үлес қосты, оның өлеңдері қазақ әдебиетінің асыл қазынасы енді, бірнеше ұрпақтың игілігіне айналды.

Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің сипаты әр алуан. Оларда өмір тауқыметінен шаршаған ақынның қайғы-мұңы да, өкініш-наласы да, халықтың басындағы ауыр халге жүрегі сыздаған аяныш пен жанашырлық сезім де, болашаққа сенген, сол үшін күрескен азаматтық перзенттік патриотизмі де бар. Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өміріне зор үмітпен қарайды.

Ақынның шығармашылығы еркін қоғам туралы асқақ арманға қанық. Оның болашаққа ұмтылған әдеби мұрасы өсіп келе жатқан ұрпақты патриотизм мен Отанға деген махаббатқа тәрбиелеудің адамзаттық мәніне ие.

«Қараңғы қазақ көгіне

Өрмелеп шығып күн болам,

Қараңғылықтың көгіне

Күн болмағанда кім болам?

Мұздаған елдің жүрегін,

Жылытуға мен кірермін» - деп жырлаған ақынның шын мәнінде де, бүгінде қазақ аспанындағы рухани сәуле шашып тұратын ең жарық күндердің бірі болып мәңгілікке қалғанына ешкімнің де таласы жоқ екені анық.

Аз жасағанына қарамай, ол қазақ поэзиясы мен прозасын жаңа сатыға көтеріп кетті. Реалист-ақын ХХ ғасырдың әдебиетінде жаңа жанрлар туғызды, роман жанрының, реалистік поэманың қалыптасуына әсер етті. Оның адам өмірінің мән-мағынасы жайлы “Адасқан өмір” поэмасы, ХХ ғ. басындағы қазақтың іріп-шіріген билеуші табының ескен, тәрбие алған ортасы, ескілікке қарсы үн кетерген “Қамар сұлу” шығармасы, жастарды асқақ қиял, зор талапқа бастайтын лирикасы – оны қазақ әдебиетіндегі демократтық әдебиеттің ірі өкілі етті.

Сұлтанмахмұттың лирикалық өлеңдерінің сипаты әр алуан. Оларда өмір тауқыметінен шаршаған ақынның қайғы-мұңы да, өкініш-наласы да, халықтың басындағы ауыр халге жүрегі сыздаған аяныш пен жанашырлық сезім де, болашаққа сенген, сол үшін күрескен азаматтық перзенттік патриотизмі де бар. Бірақ ақын өлеңдеріндегі мұң-зар жігерсіз, жасық қайғы емес. Ақын алдағы өміріне зор үмітпен қарайды.

Сұлтанмахмұттың "Қамар сұлу" (1914), "Кім жазықты?" (1915) романдары қазақ әдебиетінің даму тарихынан елеулі орын алады. Көркем прозаның туу, қалыптасу кезеңінің бастауында дүниеге келген бұл романдарда өз заманының ащы шындығы бейнеленеді. Сол дәуірдегі әйелдердің бас бостандығы, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік мәселелері мен жаңа психология арасындағы тартысты, қоғамдағы адамдардың түсінік-танымындағы кереғар құбылыстарды бейнелеу арқылы Сұлтанмахмұт туған халқының болашағы туралы толғанады.

1914 жылы революцияға кейінгі кезеңнің ең үздік туындысы «Қамар сұлу» романы жарық көрді. «Қамар сұлу» романы қазақ әдебиетінде мәні зор туындылардың бірі.

Жазушы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» романын басшылыққа ала отырып басқада ақын – жазушылардың шығармаларымен салыстыра отырып, кейіпкерлер портретін, мінез – қылығын сол сияқты тағы басқа қырынан ашуды жөн көріп отырмыз. С.Торайғыровтың осы тұста жазған алғашқы эпикалық туындысы «Қамар сұлудың» да негізгі тақырыбы. Бұл тұрғыдан оны әлеуметтік роман есебінде қарауға әбден болады. Автор роман сюжетін қазақ әйелінің теңсіздіктегі күйін көрсетуге құрғанмен, сол оқиғаға байланысты бүкіл қазақ қоғамының тіршілігін, ұғым-нанымын терең бейнелейді, ескі ауылды құрт аурудай жайлап есеңгіреткен, тоздырып бара жатқан әдет – ғұрыптың кертартпа жақтарын әшкерелейді.

Осыған жалғас жазылған «Кім жазықты?» романы да Сұлтанмахмұттың өз дәуірі туралы толғанысын тереңдете ашуға арналады. Сол негізде феодалдық – патриархалдық қоғамның күйреуін көрсетеді. 1916 жылы «Кім жазықты?» өлеңдер желісінде құралған романды жазумен өтеді. Мұнда ол қазақ қоғамы жайлы ойларын ел тағдырын ұстап тұрған белді адамдардың бейнесі арқылы көрсетеді, олардың өмір жолы, тәрбиесі, ісі, мінез – құлқы жан – жақты суреттеледі. Жасынан тәрбиесіз өскен бай баласы Әжібайдың жеке өмірі де, қоғамдық – болыстық қызметі де халық көңілінен шыға алмайды. Ол зорлық – зомбылықты, қара күшті жақтап, өзі

тектес әлділермен байланыс жасап, іргесі шайқалған шаруасын реттеуге, ауылға кіре бастаған жаңалықтарды өршітпеуге, тіпті қуып шығуға күш салады. Жазушы Әжібайды жеке адам ғана емес, қазақ қоғамын салмағымен басып қорғап, жанаруына бөгет болып отырған ауыртпалықтың жиынтық бейнесіне көтереді.

Бұл романдар – дәуірдің тарихи тақырыбын тап баса білген жанашыл шығармалар. Әрине, ақын тарихшы емес. Ол тарихи оқиғаны түгендемейді. Мәселе – заманның рухын, дәуір сырын аңғартар моменттерді де дәл басып, оған тән белгілерді айқындауда. XX ғасырдың басындағы қазақ ауылы өмірін, ескілшілдік жайлап тозып, іріп бара жатқан салт – сананың көріністерін энциклопедиялық суреттелген іргелі туындылар, ол көпті қинаған шындықты ашынып, батыл, ашық айтып, онымен күреске шықты. Бұл – Сұлтанмахмұт реализмінің ең бір биікке көтерілген тұсы. Мұның бәрі Сұлтанмахмұттың жаңа жол – «шындықтың аулын іздеуге» ұмтылуының заңдылығын көрсетеді.

Әр ақынның тағдыры әртүрлі жағдайда қалыптасады. Тұқымы топыраққа түсіп, оңай өнім беретін де, талмай ізденіп, қиыншылықпен алыса жүріп шындық жолын табатын да ақындар болады. Сөйте жүріп олар өз тағдырын өзі жасайды. Сұлтанмахмұт осы соңғы жолмен жүрген ақын. Ол өз өмірін өзі, өз өлеңімен жасады. Ақынның шығармашылық жолын қадағалай қарап, өлеңдерінің жазылу ізімен жүрсеніз, бұған көзіңіз әбден жетеді. Сұлтанмахмұт көрген өмір азабы, жоқшылық, жас таланттың соған қарамай ізденіп шарқ ұру іздері – бәрі оның шығармаларында сайрап жатыр. Бұл жағынан оны өмірі мен тағдыры өлеңінде өрілген ақын деп айтуға әбден болады.

Сұлтанмахмұт әлеуметтік-саяси лирикаға бір жақтылық сипат берді. «Тағдыр», «Айт», «Кедей», «Оқудағы мақсат не?» және т.б. өлеңдері қоғамдық төртіпсіздікке қарсылығымен ерекшеленеді.

Сұлтанмахмұт өз елінің адал азаматы болды. Ол халықтың басындағы ауыр қасіретті терең түсінді. Зорлық пен зұлымдыққа қарсы айбынды үн көтерді. Ақын, әсіресе, рухани езудің тілсіз құрбандығы болған қазақ әйелінің ауыр тағдырын тебірене жырлады. Оның «Қамар сұлу» сияқты шығармалары ашынған жүректің қанымен жазылды. «Кедей» поэмасы қазақ еңбекшісінің ауыр халін, қазақ сахарасындағы езушілікті аяусыз әшкереледі. Кемеңгер ақын өз қоғамының барлық құбылысын көрсете білді. Оның шығармалары алған мәселесінің кендігі, тереңдігі жағынан Абай дәстүрін ілгері дамытты. Сұлтанмахмұт қазақ әдебиетінің

Абайдан кейінгі ең биік асқары. Ол қазақ өмірінің шындығын жырлаған нағыз ұлттық ақынымыз еді. Өзімен тұстас ақынның ешқайсысы да дәл Сұлтанмахмұттай поэзиясын жалпы халықтық дәрежеге көтере алған жоқ.

«Адасқан өмір», «Кедей» поэмаларының негізгі сарыны қоғамдағы әділетсіздік себептерін ашу, теңдікті іздеу болып табылады. Ақын бұл жайларды қазақ ауылы шеңберінен шығып, капиталистік қоғамға тән мәселелер ретінде қозғайды.

«Адасқан өмір» (1918) - Торайғыров шығармашылығының зор табысы. Мұнда ақын аз ғұмырында көзімен көріп, ойымен түйген, білім-білігімен таныған тұрмыс өткелдерін өзіне ғана тән асқақ үнмен ашына, ақтара жырлайды. Поэманың лирикалық кейіпкері түрлі кәсіппен шұғылданса да, ешбірінен қанағат, теңдік таппай, әділетті қоғамды аңсайды. Шығармада ақын түсінігіндегі болашақ жаңа қоғамның бейнесі жасалады. Шығарманың негізгі идеясы адам өмірді өз тілегіне бағындыра алады және соған үмтылуға тиіс деген оптимистік қорытындыға саяды. Поэмада күрделі философиялық ой-толғамдар басым.

Ақынның «Адасқан өмір» пайымдауы бойынша жарық дүниеде себепсіз жарала салған, жоқтан бар болған ештеме жоқ. Жалғанда қанша жан бар? Адам дейсің бе, маймыл дейсің бе? Әлде мал дейсің бе? Не ағаш, не шөп туралы әңгіме қозғап, сұрақ қойсаң да мейлін. Бәрі де белгілі бір себептің жемісі екені дау туғызбайды. Соншалық жан иелерінің ішінде адамның алатын орны бөлек. Табиғатта оның ми күші жетпеген құпия сырлар жылдан-жылға азайып барады. Дүниедегі бар нәрсені түрлі-түрлі түстерге енгізіп, себепті қолдан жасауға да адамның күші жетеді.

Бұл қазақ ақыны Сұлтанмахмұт ғана емес, жалпы адамзат ұлы гуманистерінің арманы болғанын кім бекер дей алады? Адамзат қоғамының, елдер мен халықтардың тарихы олардың бастарынан кешірген үлкенді-кішілі оқиғалардың жай тізбегі емес, әділдік пен озбырлықтың, адалдық пен арамдықтың күрес тарихы. Озық ойлы, ақ ниетті адамдар жоғарыда Сұлтанмахмұт суреттегендей қоғамды аңсаған. Замандастарын сондай қоғам құруға жан сала шақырған. Бұл жолдың сайрап жатқан даңғыл жол болмағаны, ол жолға түскендердің көп қарсылықтарға кездесіп, көп адасқаны белгілі. Кезінде көп адамға дұрыс көрінген қоғамдық құрылыс, оның заңдары уақыт талабына жауап бере алмай мансұқ етілген де, басқа бір қоғамдық құрылыс, басқа бір заңдармен ауыстырылған. Өз заманын талмай таразылаған ғұламалар, саясаткерлер, қоғам қайраткерлері

жаңа идеялар ұсынған. Олардың ой-пікірлері миллиондардың санасын билеп, әркімнің өз ойы, өз пікірі болып материалдық күшке айналған. Халықтың жаппай толқу, көтерілістері билеушілердің біреулерін лақтырып, олардың орындарына басқаларын отырғызған. Бір ғажабы, «бұл күнде адасудан көз ашпадым» деп Сұлтанмахмұт айтқандай, адамзат қоғамы қаншама көп ізденсе, соншама көп адасуды бастан кешірген.

Сұлтанмахмұт поэзиясы - ақындық шеберліктің, ұлтжандылықтың, азаматтықтың мектебі. Шынайы ақындарымыздың бәрі де мың бейнелі классиктердің ізбасарлары екені де даусыз. Қайталама басылымы қарымсыз әрі тым сирек, насихатталуы да мардымсыз, зерттелуі ауыз жарытпастай аз болса да Сұлтанмахмұт мұрасына деген халық құштарлығы қашанда биік! Жастай жабысқан дерт – сырқаттық, жоқшылық пен тапшылықтың қасіретінен дінкелеп жүрсе де, мойымай қыруар білім теріп, өнер ізденіп, өлең шындап, өзіне дейінгілер көтерілген өр асқарларға құлаш ұрып, қыз бұрымындай қысқа ғұмырында тыңнан сөз асылдарын жасап үлгеру - ерлік емес пе?!

Сұлтанмахмұт өз заманының рухын мейлінше кең көрсете білген классик ақын. Қазақтың классикалық поэзиясының ардақты өкілі. Біз ұлы ақынның есіміне бас иеміз. Осындай дана ақынымыз болғанына мақтанамыз.

Азамат ақын қазақ халқының бақытты, мәдениетті ел болуын өмірлік арман етіп еді. Сол үшін де, ол өзіне «қараңғылықтың көгіне күн болмағанда кім болам» деп өршіл мақсат қойған болатын. Халықтың ғазиз ұлының сол арманы қазір орындалды. Қазақ халқы мәдениетті, азат ел болды.

Сұлтанмахмұттан зор әдеби мұра қалды. Бұл халқымызға қалдырған ақынның аманаты. Сол мұраны қадірлей білуіміз, оның алтын нәрін ала білуіміз керек. Шығармалары халықтың рухани өміріне терең қабысқан ақын мұралары әрбір оқушыға қымбат, әрі сүйікті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бейсембай Кенжебаев филология ғалымдарының докторы, профессор.
- 2 Толық шығармалар жинағы Қ-о. 1933.
- 3 Таңдамалы шығармалар А., 1957.

МАЗМҰНЫ

1.1 Интеллектуальное и культурно-духовное развитие

1.1 Интеллектуалды және мәдени-рухани даму

1.1 Intellectual, cultural and spiritual development

Kuanisheva B. T., Uaikhanova M. A. The language barrier in learning a foreign language	3
Кударова Н. А., Нургалиева М. Е. Проблема смысла жизни в науке	6
Кудиярбекова Г. К., Беляева Л. М., Дубинец Н. А. Сущность педагогических умений.....	12
Кулахметова М. С., Мустафаева А. А., Сарсенбаева А. С. Принципы обучения чтения профессионально-ориентированных текстов	16
Кульмаганбетова А. М. Виртуальное лидерство в рамках социальных сетей.....	23
Куракбаева А. С., Ергалиева Г. Д. К вопросу о развитии полиязычного образования в вузе.....	28
Қадырова Б. М., Вафеев Р. А. Компьютерлік лингвистиканың зерттелу тарихы мен қазіргі статоллингвистиканың даму бағыттары.....	33
Қадырова Б. М. Музыка мамандықтарындағы кәсіби қазақ тілі	40
Қажығұмар Ұ. А., Қадырова Б. М. С. Торайғыровтың «Кедей» поэмасы.....	44
Қапасова Б. Қ. «Дала уәлаяты газеті» материалдары	47
Қожахметова Б. Р. Заңнама тілінің стильдік ерекшеліктері	51
Құралқанова Б. Ш., Бексұлтанова С. А. Сүлейменов әңгімелеріндегі психологизм поэтикасы	56
Мальгина А. В. Особенности жизненной ситуации выбора спутника жизни.....	61
Мальгина Л. Ф. Возможности ювенальной юстиции в решении проблем отклоняющегося поведения детей и подростков.....	67
Марданова З. Ж., Мерц В. К. Актуальные вопросы истории, археологии и этнологии	73
Мерц В. К. Актуальные проблемы археологии Казахстана Прииртышья	83
Мошна Н. И. Развитие библиотечного дела в Павлодарском Прииртышье в период освоения целинных и залежных земель	86

Оспанова Н. Н., Муратбекова А. Р.

Компьютерлік жаттықтырушы: өнеркәсіптік үрдістегі тиімділік және қауіпсіздік.....	93
Мусабекова Н. М. Проблемы территориальных отношений и землепользования казахов в период реформирования «Временного Положения 1867-1868 гг.» (на материалах Павлодарского Прииртышья)	96
Мухамедьярова Ф. Ж. Компетентностный подход как методологическая основа современного высшего образования	102
Мұқанова Қ. Қ., Мұхтарова А. М. Қазақ тілін жобалап оқыту технологиясы	105
Мүтәлиева Р. М. Павлодар өңірі ақын-жазушыларының әдеби мұрасы	108
Невмержицкий С. В. Еще раз о справочнике А. Захаренко.....	114
Негманова У. К-К., Анишева Г. М. О музыкальном творчестве Жаяу Мусы	118
Ниязалиева М. А., Абзалова Г. А. Проблема отчуждения учащихся школ от образовательного процесса.....	125
Нурбаев К. Ж. Из истории функционирования казахского государственного языка в Павлодарском уезде в 1920 гг.	128
Нурбаев К. Ж. О колониальной сущности административных реформ XIX века по управлению казахами в Павлодарском уезде	133
Нургалиева А. А., Мухтар Д. Н., Асенова А. С. Обзор рынков труда и образовательных услуг города Павлодар.....	138
Нургалиева А. А., Корабаев Б. Оценка уровня взаимодействия современного рынка труда и образовательных услуг в Павлодарской области	145
Нуркина Н. А. Қ. Ыдырысов лирикасының тақырыптық-көркемдік қырлары.....	153
Nursapinova M., Kabbasova A. English For Specific Purposes: How To Teach Business English Using The Internet.....	158
Нұрбаев Қ. Ж. «Ұл тумас Қазанғаптай ата ұлынан»	161
Нұрғалиева А. А., Ахметова Д. Д., Бейбітханқызы А. Павлодар облысының еңбек нарығының даму қарқыны Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін дамыту жолдары.....	175
Нұрғалиева А. А., Құлумбаева Г. Н., Нурпеисова Г. Б. Павлодар облысының еңбек нарығы мен білім беру жүйесі	184

Нұрғалиева А. А. Павлодар облысындағы қазіргі еңбек нарығы мен білім беру қызметтерінің өзара әрекеті деңгейін бағалау	191
Омаров Ж. М., Муқышева К. С., Кадырханова А. А. «Нұрлы жол – путь в будущее» - это в первую очередь воспитание высоко нравственного и высокообразованного гражданина независимого Казахстана	199
Оразбаева Б. Қ. Мағжан туындыларындағы табиғат тынысы	207
Баткеева Б. Т., Оразбаева Н. Жүсіпбек Аймауытов – публицист	211
Оспанов Н. М., Мамытова С. Н. Исторический опыт этнокультурного взаимодействия этносов Павлодарского Прииртышья	214
Оспанова Д. Қазақ тіліндегі «Жер» концептісі	220
Оспанова Д. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «От» концептісі	226
Пстебаева Қ. Жоқтау өлеңдерінің көнелік сипаты	230
Пстебаева Қ. Мәшһүр Жүсіп және ғұрыптық фольклордың зерттелуі	234
Пучкова Е. О. Современные направления исследования качества жизни	238
Пушкарева Т. В., Жапеева Г. К. Международный мультимедийный научно-учебный проект «Семейная память о советском прошлом»	242
Раджабов Р. К. Развитие и регулирование регионального рынка потребительских товаров в условиях переходной экономики	247
Ракишева Б. Б., Ельмуратова Б. Ж. Н. Құлжанованың еңбектеріндегі мектепке дейінгі тәрбие мәселелері (тарихнамалық шолу)	252
Рахимжанов К. Х., Ақошева М. К. О роли Г. Н. Потанина в формировании историко-культурной общности казахского и русского народов	263
Рахимова Ж. А., Қрыкбаева М. С. Методы предупреждения детских психических расстройств	269
Dr. Bulcsú Remenyik-Dr. Dávid Lóránt The Use of Stalactite Caves listed among the World Heritages in Category „Nature”	272
Сагандыков А. С. Личностный потенциал как фактор, лежащий в основе гармоничного развития человека	280

Жұмағұл С. Б. Сәбит Дөнентайұлы өлеңдеріндегі Алаш қайраткерлерінің тарихи қызметінің бағалануы	283
Садықова А. М. Дін саласында кеңестік заңнама: «Шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуі туралы» декреті	287
Сапарғалиева Д. С. Әдеби шығармалар арқылы балалардың тілін дамыту	293
Сатыбалдин А. С. Аймақтық әдебиеттану мәселелері (Мәшһүртану бойынша)	300
Синцова М. В. Функции парцелляции как одного из основных средств экспрессивного синтаксиса в современных русских и английских публицистических текстах	308
Сирик В. А. Место постройки первой в Среднем Прииртышье ставки султана Султанбета и половинные маяки Иртышской военной линии XVIII века	311
Слямова А. Р., Қадырова Б. М. Фразеология жеке сала ретінде	317
Старкова Г. Н., Якубовская Г., Ульченко Н. В. Проблемы сохранения исторических архитектурных памятников в городе Павлодар	321
Сүлейменова Г. Н. Личностные концепции и средства достижения успеха	326
Сүлейменов Е. Н. Халық сәулетшісі Монтақаев Қалдыбай Жұмағалиұлы	331
Temerbayeva Z. A., Temerbayeva A. E. Effectiveness of Modular Approach in Teaching at University Level	333
Temerbayeva Z. A., Temerbayeva A. E. Modular learning of university students in the credit assessment system	336
Кәріпжанова А. О., Темерханова Б. К. «Қазақ шежіресіндегі» антропонимдер уәжі	338
Темірбекова Г. Қ. Мәтіннің лингвистикалық маңыздылығы мен тілдік ерекшеліктері	343
Темірғалинова А. К. О творчестве Павлодарского художника М. К. Икласовой	347
Токтаганова Ж. Бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіз қазақстан саяси өміріндегі орны мен рөлінің қалыптасуы	352
Төлжү У., Қарипжанова Г. Т. Қазіргі саяси мәтіндердегі әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздер сипаты	355
Трушев А. К., Пстебаева Қ. С. Шумерлер мен түркілер	362

Трушев А. Қ., Әубәкір С. С. Тілдің философиялық мәні	368
Трушев А. Қ., Қабышев Б. Б. Хандық дәуірдегі қазақ әдеби тілі	372
Трушев А. Қ., Мұхитов С. Қ. Мәшһүр-Жүсіптің лексикасы	378
Тулекова Г. М., Казымбетова А. А. Сущность PR как одного из инновационных инструментов практической деятельности социальной работы.....	385
Ушакова Н. М. Поликультурное образовательное пространство как педагогическая категория.....	390
Хаймулдина А. Ю. К проблеме определения понятия «Современное образовательное пространство».....	398
Цветкова А. Д. Актуальные проблемы исследования славянского фольклора Павлодарского Прииртышья	405
Целик К. А. Культурное наследие архитектуры Казахстана	412
Шабамбаева А. Г., Шабамбаева М. К. Непрерывность образования – качественный ресурс в подготовке компетентного специалиста	417
Шаймарданова С. К. Культурное наследие поэта Павлодарского Прииртышья Павла Васильева: уроки высокой нравственности	420
Шаймерденова А. К., Абдуллина А. Т. Қазіргі кездегі жетім балалар сипаттамасы және балалар үйінде тәрбиеленушілердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің ерекшеліктері.....	426
Шашанова К. К. Рынок труда. Состояние рынка труда в наши дни	432
Shirokova Zh. K., Mukhamediyeva K. M. Implementations of multi-lingual educational programmes at the department of Computer science at Pavlodar state pedagogical institute.....	437
Шукурбаев М. М. Военно-патриотическое воспитание	442
в казахстанских школах.....	442
Теміржанова М. Ә. С. Торайғыровтың шығармашылығы: дәстүр және жаңашылдық.....	450

**С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 55 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«VII ТОРАЙҒЫРОВ ОҚУЛАРЫ.
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТҰРМЫС САПАСЫ.
ЖАҒДАЙЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

2 ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шоқубаева
Корректорлар: З. С. Исакова, А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген М. А. Абжанова
Басуға 02.10.2015 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 24,7. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 2646

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.